สัญญาเลขที่ 004/2550

รายงานการศึกษาฉบับสมบูรณ์
โครงการการศึกษาบทเรียน – ประสบการณ์ของภาคประชาสังคม/ชุมชนในการดูแลจัดการฐานทรัพยากร

โดย

ศยามล ไกยูรวงศ์

สนับสนุนโดย

สำนักงานการแพทย์พื้นบ้านไทย

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

กระทรวงสาธารณสุข

10 มีนาคม 2551

คำนำ

ในช่วงระยะเวลา ๑๘ ปี ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๓๒ – ๒๕๕๐ สังคมไทยได้ตื่นตัวต่อการให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการป่า หลังจากได้รับผลกระทบจากวิกฤตทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมโทรม ท่ามกลางการทำลายพื้นที่ป่าที่สมบูรณ์มาแล้วอย่างมหาศาล โดยการขายทรัพยากรธรรมชาติเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจ และการบุกเบิกพื้นที่ทำกินเพื่อการค้าและรองรับการเพิ่มขึ้นของประชาชนด้วยแนวคิดของการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ก็ได้ทำลายภูมิปัญญาของชุมชนที่อนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ ด้วยการสั่งสมความรู้ สืบทอด และพัฒนามาวัฒนธรรมการดำรงอยู่ของสังคมไทยไปพร้อมกัน กล่าวได้ว่าสถานการณ์ปัจจุบัน (๒๕๕๑) คนไทยกำลังเผชิญหน้ากับการเสื่อมถอยของภูมิปัญญาชุมชนและฐานทรัพยากร ขณะเดียวกันก็กำลังฟื้นฟูสิ่งเหล่านั้นด้วยบทบาทของชุมชนอย่างมีพลัง การฟื้นฟูภูมิปัญญาชุมชนจึงต้องเกิดมาจากการให้ชุมชนและคนในสังคมไทยเห็นคุณค่าและมีความหวังว่าสิ่งนี้คือหัวใจสำคัญของการสร้างประเทศให้มั่นคงในทุกด้าน

จากงานศึกษาเล่มนี้ทำให้ข้าพเจ้าได้ข้อคิดว่าความหลากหลายและความแตกต่างของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศไทย ได้สร้างสมภูมิปัญญาอันมีค่ามหาศาลสำหรับการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับฐานทรัพยากรไว้อย่างยั่งยืน เพราะความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์นี้เองเราจึงได้รู้ว่า ในทุกระบบนิเวศทั่วประเทศไทยนั้นมีคุณค่าของสิ่งมีชีวิต และทรัพยากรพันธุกรรม ที่ปรับตัวและพัฒนาเพื่อการมีชีวิตที่อยู่รอด ขณะเดียวกันก็ได้สร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมที่ทำให้ชุมชนเกิดความภาคภูมิใจ และก่อรูปของชุมชนอย่างเป็นเครือข่ายขยายมาเป็นสังคมไทยและสังคมโลก การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของเครือข่ายชุมชนและสังคมไทยในมิติของการพัฒนาบนฐานการสร้างคุณค่าความหลากหลายทางวัฒนธรรม และการสร้างเศรษฐกิจของการพึ่งตนเอง ด้วยการพึ่งพาฐานทรัพยากรอย่างอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นเกราะป้องกันทุกให้ชุมชนมีความเข้มแข็งพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับการพัฒนาในยุคโลกาภิวัฒน์

ข้าพเจ้าหวังว่ารายงานศึกษาฉบับนี้จะเป็นคุณูปการของการร่วมสร้างคุณค่าของภูมิปัญญาของชุมชนและคุณค่าของฐานทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ ที่ชุมชนกำลังปฏิบัติการ ให้เกิดผลในทางนโยบายและสังคมตระหนักในคุณค่าดังกล่าว ข้าพเจ้าขอขอบคุณสำนักงานการแพทย์พื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุขที่เปิดโอกาสให้ข้าพเจ้าได้เรียนรู้สิ่งใหม่ที่ไม่เคยรู้ ได้รู้จักชุมชนที่ให้ข้อมูลแก่ข้าพเจ้า ทางข้างหน้ายังต้องสร้างสรรค์ร่วมกับชุมชนที่ข้าพเจ้ารู้จักจากงานศึกษาเล่มนี้ และอีกหลายชุมชน เพื่อให้ชุมชนภาคเกษตรกรรมไม่ถูกทำลายจนหมดสิ้นในอนาคต

ด้วยความเคารพต่อภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่สร้างสังคมไทยให้แก่เรา

ศยามล ไกยูรวงศ์

10 มีนาคม 2551

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการศึกษาองค์ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า และความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรเพื่อรวมรวมองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้อง รวบรวมจัดทำแผนที่ชุมชนที่มีศักยภาพในการจัดการ ๔ ภูมิภาค เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้/ศึกษาดูงาน สังเคราะห์บทเรียนและปัจจัยเงื่อนไขที่กำหนดความเข้มแข็งในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรของชุมชน ตลอดจนจัดทำแนวปฏิบัติการและเครื่องมือสำหรับชุมชน

จากการรวบรวมงานศึกษาที่เกี่ยวข้อง พบว่าหลายชุมชนในทุกภาคของประเทศไทยมีองค์ความรู้อยู่มากในการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ป่า พืชอาหาร และสมุนไพร ในพื้นที่ที่มีทรัพยากรป่าและน้ำให้พึ่งพา มีที่ดินให้ทำกิน และมีวิถีการผลิตแบบผสมผสานในรูปแบบการทำเกษตรกรรมเพื่อผลิตอาหารให้กับครอบครัวและผลิตพืชเชิงพาณิชย์นั้น ยังสามารถรักษาความหลากหลายของพันธุกรรม ทั้งผลผลิตจากป่า พืชอาหารและสมุนไพรได้ ถ้าหากชุมชนได้ใช้ประโยชน์โดยตรงในการเป็นปัจจัยสี่ของการดำรงชีวิต และเป็นทั้งรายได้และการลดค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว และชุมชน

อย่างไรก็ตามหลายชุมชนในประเทศไทยกำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ลดการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นการพึ่งตนเอง แต่พึ่งพาการบริโภคจากสินค้าที่ผลิตจากข้างนอก รักษาสุขภาพด้วยการซื้อยากิน การเปลี่ยนระบบการผลิตเพื่อขาย การถูกตัดขาดจากการใช้ทรัพยากรป่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวนาไปเป็นชาวไร่ปลูกพืชเงินตรา เช่น อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง ยางพารา แทนที่การปลูกพืชอาหาร เราพบเห็นชุมชนเหล่านี้ได้ในทุกภาคของประเทศ ซึ่งส่งผลให้ความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสูญหายไป มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการฟื้นฟูความรู้ของชุมชน พร้อมกับมีทางเลือกในการดำรงชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมที่มั่นคงให้กับครอบครัวและชุมชน

งานศึกษาที่เกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนรวมทั้งการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากพืชอาหาร สมุนไพร และผลผลิตจากป่า เป็นการศึกษาในมิติของการเคลื่อนไหวทางสังคม การรวมกลุ่มในการจัดการป่า สิทธิและอำนาจของชุมชน เพื่อท้าทายต่ออำนาจและสิทธิในการจัดการป่าโดยรัฐ ต่อมาจึงพัฒนามาสู่การศึกษาในมิติของระบบนิเวศ มูลค่าของการใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนในการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ การพัฒนาการงานศึกษาเป็นไปตามกระแสของสังคมต่อการวิพากษ์วิจารณ์การคุกคามทรัพยากรในหลากหลายมิติ ฐานข้อมูลงานศึกษาที่ได้รวบรวมไว้ในรายงานศึกษานี้จะทำให้เห็นภาพรวมของพื้นที่ต่างๆที่ชุมชนได้ดูแลรักษา และมีงานศึกษา สรุปบทเรียนไว้แล้วจำนวนหนึ่งในช่วงระหว่างปี พ.ศ.๒๕๓๖ – ๒๕๔๘

ในงานศึกษาเลือกพื้นที่ศึกษาของชุมชนที่มีความพร้อมและสนใจทั้งด้านการจัดการป่าชุมชน พืชอาหาร และสมุนไพร ซึ่งประกอบด้วยบทบาทของกลุ่มต่างๆชุมชน ได้แก่ องค์กรชุมชนที่ดูแลรักษาป่า หมอพื้นบ้าน กลุ่มผู้หญิง เยาวชน บางพื้นที่กลุ่มผู้สูงอายุ และผู้นำที่เป็นทางการ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล โรงเรียน วัด ผู้นำทางศาสนา

พื้นที่ศึกษาได้แก่ **ภาคเหนือ** - เครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก ต.แม่มอก อ.เถิน จ.ลำปาง **ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** — ป่าแบร์ย ตำบลตาเบา อ.ปราสาท จ.สุรินทร์ **ภาคกลาง** — เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง บ้านห้วยร่วม และบ้านอีซ่าพัฒนา ต.ห้วยคต จ.อุทัยธานี **ภาคใต้** — อุทยานแห่งชาติทะเลบัน ต.วังประจัน อ.ควนโดน จ.สตูล พื้นที่ศึกษาดังกล่าวจะเป็นแหล่งเรียนรู้และศึกษาดูงานได้ในหลายด้านตามความแตกต่างของระบบนิเวศ วัฒนธรรมของชุมชน และปัจจัยภายนอกที่มากระทำกับชุมชน โดยสรุปดังนี้

กระบวนการเรียนรู้ของการรวมกลุ่มของชุมชนในระดับชุมชน ตำบล และเครือข่าย ความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ผลผลิตจากป่า พืชอาหารและสมุนไพร ปัจจัยเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนจัดการป่าอย่างเข้มแข็ง และเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ความสัมพันธ์ของบุคคลภายนอกที่เข้ามาปฏิบัติการร่วมกับชุมชน รวมทั้งแนวทางในการปฏิบัติสำหรับชุมชนซึ่งได้วิเคราะห์มาจากความรู้และประสบการณ์ของหลายชุมชนที่รวมรวมไว้ในงานศึกษาและรายงานสัมมนาบทเรียนต่างๆ ตลอดจนการสังเคราะห์จากพื้นที่กรณีศึกษา หลักการสำคัญของกระบวนการเรียนรู้คือการสร้างเงื่อนไขให้กลุ่มต่างๆและชุมชนร่วมกันสังเคราะห์จากข้อมูลทั้งภายในและภายนอกชุมชนเชื่อมโยงกับการพัฒนาในทุกระดับ และกำหนดทิศทางว่าชุมชนควรไปในทิศทางใด การจัดการป่าและฐานทรัพยากรควรเป็นอย่างไรชุมชนจึงจะอยู่รอดได้อย่างมั่นคงในอนาคต

สารบัญ

เรื่อง **หน้า**

คำนำ

บทคัดย่อ

- **บทที่ 1 บทนำ** **1**
  - 1. หลักการและเหตุผล 1-1
  - 2. วัตถุประสงค์การศึกษา 1-3
  - 3. ขอบเขตเนื้อหาการศึกษา 1-3
  - 4. ระยะเวลาดำเนินการ 1-3
  - 5. ขั้นตอนการดำเนินการ 1-4
  - 6. ผลที่คาดว่าจะได้รับ 1-4
  - 7. นักวิจัยที่รับผิดชอบ 1-5
  - 8. แนวคิดและแนวทางการศึกษา 1-5
  - 9. คำนิยาม 1-7

- **บทที่ 2 แนวคิดการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพ** **2**
  - 1. ความสำคัญของการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพ 2-1
  - 2. แนวคิดการจัดการป่าชุมชนกับความหลากหลายทางชีวภาพ 2-11

- **บทที่ 3 ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร** **3**
  - 1. กระบวนการในการจัดการป่าของชุมชน 3-1
  - 2. กระบวนการรวมกลุ่มในการจัดการป่าชุมชน 3-6
  - 3. การติดตามประเมินผลการจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพรโดยชุมชน 3-14
  - 4. การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร 3-20

- **บทที่ 4 กรณีศึกษาการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 4 พื้นที่** **4**
  - 1. หลักเกณฑ์การเลือกกรณีศึกษา 4 -1
  - 2. เครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก จ.ลำปาง 4-3
  - 3. การจัดการป่ากันชนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง จ.อุทัยธานี 4-23

4. หมอพื้นบ้านกับป่าแบร์ยที่ตำบลตาเบา จ.สุรินทร์ 4-45
5. ราษฎร์ร่วมรัฐจัดการอุทยานแห่งชาติทะเลบัน จ.สตูล 4-60

- **บทที่ 5 บทสรุปและแนวทางปฏิบัติในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 5**

1. องค์ความรู้ในการจัดการป่าพืชอาหารและสมุนไพร 5-2
2. ศักยภาพของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพร 5-7
3. แนวปฏิบัติสำหรับชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 5-10

- **บรรณานุกรม 6**

1. บทที่ 2 แนวคิดการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพ 6-1
2. บทที่ 3 ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 6-3
3. บทที่ 4 กรณีศึกษาการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 4 พื้นที่ 6-17

- **ภาคผนวก ฐานข้อมูลงานศึกษา 1-104**

ภาคเหนือ 1
ภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก 35
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 41
ภาคใต้ 73

บทที่ 1
บทนำ

บทที่ 2
แนวคิดการจัดการป่าชุมชน
และความหลากหลายทางชีวภาพ

บทที่ 3
ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร

บทที่ 4
กรณีศึกษาการจัดการป่า
พืชอาหารและสมุนไพร 4 พื้นที่

บทที่ 5
บทสรุปและแนวทางปฏิบัติในการจัดการป่าพืชอาหารและสมุนไพร

6

บรรณานุกรม

ภาคผนวก

ฐานข้อมูลงานศึกษา

บทที่ 1
บทนำ

1.หลักการและเหตุผล

องค์ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรมีมาแต่โบราณบนโลกใบนี้ ซึ่งก่อกำเนิดขึ้นมาพร้อมกับความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรที่มีความแตกต่างหลากหลายตามระบบภูมินิเวศน์ ประเทศไทยตั้งอยู่บริเวณเส้นศูนย์สูตร มีลักษณะภูมิประเทศและภูมิอากาศที่เป็นป่าเขตร้อน (Tropical forest) ซึ่งมีความหลากหลายของป่าหลายประเภท ได้แก่ ป่าดงดิบ ป่าผลัดใบ ป่าชายเลน ป่าพรุ เป็นต้น และมีความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ป่าเขตร้อนมีเนื้อที่เพียงร้อยละ 7 ของพื้นดินบนโลก และพื้นที่ป่าในประเทศไทยก็อยู่ในองค์ประกอบนั้น

การจัดการป่าของชุมชนได้ปรับตัวไปตามพลวัติของการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่า ที่มีแนวโน้มลดลงเรื่อยมา ชุมชนได้ดูแลรักษาป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรจากการใช้ประโยชน์อย่างไม่ทำลาย ด้วยการเก็บเกี่ยวที่ไม่ขุดรากถอนโคน และเก็บเกี่ยวเพียงเพื่อการใช้ประโยชน์ภายในครอบครัวและชุมชน ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตเพื่อการดำรงชีพ โดยไม่เน้นการค้าเชิงพาณิชย์ แต่เมื่อนโยบายการให้อนุญาตสัมปทานทำไม้ให้แก่บริษัทต่างชาติและบริษัทในประเทศไทยมีมาตั้งแต่สมัยยุคล่าอาณานิคม และการพัฒนาประเทศให้เกิดความทันสมัยด้วยการสร้างโครงสร้างพื้นฐานที่ทำลายพื้นที่ป่า ผลกระทบที่เกิดขึ้นคือการแย่งชิงทรัพยากรจากภาคชนบทให้กับภาคเมือง และผูกขาดการตัดสินใจต่อการพัฒนาโดยรัฐส่วนกลาง ซึ่งเป็นเหตุให้ชุมชนได้ตระหนักถึงการถูกละเมิดสิทธิในฐานทรัพยากรและสิทธิของชุมชน

ชุมชนจึงได้รวมกลุ่มกันขึ้นในการคัดค้านสัมปทานทำไม้ จนกระทั่งรัฐบาลได้ยกเลิกการให้อนุญาตสัมปทานทำไม้ทั้งประเทศเมื่อปี พ.ศ.2532 นับแต่นั้นมาการจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นทางการจึงได้เกิดขึ้น เพื่อให้รัฐและสังคมไทยเห็นคุณค่าในศักยภาพของชุมชนที่สามารถดูแลรักษาป่าได้

วาทกรรม “ป่าชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” ได้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อต่อสู้กับอำนาจรัฐส่วนกลางที่ผูกขาดการจัดการป่าอย่างไร้ประสิทธิภาพ หลายชุมชนทั่วประเทศไทยตื่นตัวในการจัดการป่าชุมชนเนื่องจาก ได้ประสบปัญหาวิกฤตความเสื่อมโทรมของป่า ขาดแคลนแหล่งอาหารและสมุนไพร ซึ่งส่งผลกระทบต่อปัญหาเศรษฐกิจภายในครอบครัวที่มีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น ในขณะที่รายได้ลดลงเพราะทำการเกษตรไม่ได้ผล อันเนื่องมาจากขาดแคลนแหล่งน้ำ สภาพดินเสื่อมโทรมและราคาผลผลิตตกต่ำ ชุมชนจึงตระหนักถึงคุณค่าที่ต้องร่วมกันดูแลรักษาในลักษณะของกลุ่ม

องค์กรประชาชน และร่วมกันทั้งชุมชน เพื่อฟื้นฟูทรัพยากร แหล่งอาหารและยาของชุมชน ในการดำรงชีวิตที่พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี

งานศึกษาที่เกี่ยวกับป่าชุมชนในประเทศไทยมีจำนวนมากทั้งนี้มาจากกระแสการตื่นตัวในการรณรงค์เผยแพร่ “ป่าชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” จึงทำให้สถาบันการศึกษาและชุมชนให้ความสนใจต่อการศึกษาภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการจัดการป่าในหลายมิติตั้งแต่ปี พ.ศ.2532 มาจนถึงปี 2550 งานศึกษาส่วนใหญ่นำเสนอให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการจัดองค์กรการจัดการป่าของชุมชน การเคลื่อนไหวของประชาชนในการรวมกลุ่มจัดการป่าในระดับชุมชน ระดับเครือข่าย และนำเสนอต่อนโยบาย และยกร่างกฎหมายป่าชุมชน ผลพวงของการจัดการป่าของชุมชนได้ทำให้ป่าถูกฟื้นสภาพขึ้นมาเป็นป่าธรรมชาติที่สมบูรณ์

งานศึกษานำเสนอให้เห็นกฎเกณฑ์การจัดการป่าที่มีกุศโลบายในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า อาหารและสมุนไพร ที่ไม่ทำลายแต่ยั่งยืนไปจนถึงลูกหลาน เราจะพบงานศึกษาจำนวนมากมีการศึกษาที่แยกส่วนเฉพาะการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากสำรวจสมุนไพรและอาหาร แต่ไม่ได้เชื่อมโยงกับการขับเคลื่อนของชุมชนในการจัดการทั้งป่า อาหารและสมุนไพรในป่า

อย่างไรก็ตามยังมีงานศึกษาจำนวนน้อยที่มีการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าควบคู่ไปกับความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่า งานศึกษาที่พบในลักษณะดังกล่าวเป็นวิทยานิพนธ์และงานวิจัยของนักสังคมศาสตร์ในช่วงปี พ.ศ. 2539 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นกระแสการตื่นตัวต่อการขับเคลื่อนเรื่องความรู้ของชุมชนและชนเผ่าที่จะมีอำนาจในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพและป่าอย่างไรทั้งในประเทศไทยและระดับโลก งานศึกษาจึงเป็นตัวชี้วัดได้ว่าสังคมไทยได้หันมาให้ความสำคัญต้องการจัดการฐานทรัพยากรของชุมชน ที่จะสามารถดูแลรักษาป่าเขตร้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพดีกว่าการจัดการป่าโดยรัฐฝ่ายเดียว บทบาทของภาครัฐ และผู้กำหนดนโยบายมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ต้องส่งเสริมให้ชุมชนเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืช อาหารและสมุนไพรในป่า เพราะเมื่อป่า ชุมชน และหมอพื้นบ้านสูญสลาย องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเหล่านั้นจะสูญสิ้นไปเช่นกัน

เพราะฉะนั้นวัตถุประสงค์การศึกษา “องค์ความรู้และรูปแบบการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรของชุมชน” ภายใต้โครงการเสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองภูมิปัญญาไทย ที่รับผิดชอบโดยสำนักงานการแพทย์พื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข เพื่อนำเสนอสถานภาพงานศึกษาที่เกี่ยวกับองค์ความรู้และรูปแบบการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรของชุมชน บทเรียนและประสบการณ์ในการจัดการที่เป็นเงื่อนไขสำคัญของการจัดการที่เข้มแข็งของชุมชน รวมทั้งการนำเสนอกรณีศึกษา 4 กรณีในแต่ละภาคของ

ประเทศไทย เพื่อเป็นกรณีตัวอย่างในการปฏิบัติการและเครื่องมือต่อการส่งเสริมให้ชุมชนร่วมจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพร

2. วัตถุประสงค์การศึกษา

๑) รวบรวมองค์ความรู้และรูปแบบของชุมชนในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่า

๒) รวบรวมและจัดทำแผนที่ชุมชนที่มีศักยภาพในการจัดการป่า และความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร 4 ภูมิภาค (เพื่อใช้สำหรับเป็นแหล่งเรียนรู้/ศึกษาดูงานสำหรับพื้นที่เป้าหมาย)

๓) สังเคราะห์บทเรียนและเหตุปัจจัย เงื่อนไขที่กำหนดความเข้มแข็งในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรของชุมชน

๔) จัดทำแนวปฏิบัติการและเครื่องมือสำหรับชุมชนเกี่ยวกับการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพรในป่า

3. ขอบเขตเนื้อหาการศึกษา

- บทสำรวจงานศึกษาที่เกี่ยวกับองค์ความรู้และรูปแบบของชุมชนในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่า และฐานข้อมูลของการสืบค้นงานศึกษา
- การจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่าของชุมชน จากกรณีศึกษา 4 พื้นในที่ในแต่ละภาคของประเทศไทย
- วิเคราะห์ปัจจัยสำคัญในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่าได้อย่างเข้มแข็ง (ด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม)
- บทเรียนและข้อเสนอแนะต่อการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรอย่างยั่งยืนในระดับชุมชน
- จัดทำแผนที่ชุมชนที่มีศักยภาพในการจัดการป่าและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน
- จัดทำแนวปฏิบัติการและเครื่องมือแบบง่ายสำหรับชุมชน รวมรวมและวิเคราะห์สถานการณ์ของป่า พืช อาหาร และสมุนไพรที่เชื่อมโยงกับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น

4. ระยะเวลาดำเนินการ

8 เดือน ตั้งแต่วันที่ 5 กรกฎาคม 2550 – 5 มีนาคม 2551

5. ขั้นตอนการดำเนินการ

เวลา	การดำเนินการ
กรกฎาคม – สิงหาคม 2550	- รวบรวมวรรณกรรมทั้ง 4 ภาค คือภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ และเขียนร่างรายงานการศึกษาจากการทบทวนวรรณกรรม - สำรวจพื้นที่ที่เป็นกรณีศึกษาตัวอย่าง 2 กรณี
กันยายน 2550 – มกราคม 2551	- สำรวจพื้นที่เป็นกรณีศึกษาตัวอย่าง 2 กรณี - สัมภาษณ์ผู้รู้/ผู้เชี่ยวชาญที่มีประสบการณ์ทำงานด้านประชาคมกับบทบาทในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร
มกราคม 2550	เขียนร่างรายงานการศึกษา
กุมภาพันธ์ 2551	จัดเวทีระดมสมองเพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลและความเป็นไปได้ในการใช้ประโยชน์ในชุมชน 1 ครั้ง (ไม่เกิน 20 คน ไม่รวมผู้จัด)
กุมภาพันธ์ 2551	แก้ไขและจัดทำรายงานการศึกษาฉบับสมบูรณ์ 5 เล่ม พร้อม CD-ROM 5 แผ่น

6. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1) ได้รายงานการศึกษาทบทวนวรรณกรรมงานศึกษาเกี่ยวกับองค์ความรู้ในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่า

2) ได้รายงานกรณีศึกษา 4 กรณีของแต่ละภาคในประเทศไทย ซึ่งนำเสนอบทเรียน และแนวทางการปฏิบัติการและเครื่องมือสำหรับชุมชนในการรวมรวมและวิเคราะห์สถานการณ์ของการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพรและของชุมชน

3) ชุมชนจากกรณีศึกษาได้ร่วมศึกษาบทเรียนและประสบการณ์การจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในปา

7. นักวิจัยที่รับผิดชอบ

นางสาวศยามล ไกยูรวงศ์ (Ms.Sayamol Kaiyoorawong)

โครงการเสริมสร้างจิตสำนึกนิเวศวิทยา (สจน.)

99/44 ซอย 13 ถนนรัษฎา ตำบลทับเที่ยง อำเภอเมือง จังหวัดตรัง 92000

โทร/โทรสาร : 0-7521 6748 มือถือ : 08-1493 9535

Email : noksayamol@yahoo.com, noksayamol@hotmail.com

ที่ปรึกษาของกระทรวงการคลัง ลำดับที่ 2071 ประเภท B

ผู้ช่วยวิจัย

- นางสาวสุชญา ชดทอง รวบรวมและจัดทำรายงานตารางงานศึกษาที่เกี่ยวข้อง
- นางสาวหทัยชนก อินทรกำแหง เก็บข้อมูลภาคสนาม บ้านห้วยร่วม และบ้านอีซ่าพัฒนา ต.ทองหลาง อ.ห้วยคต จ.อุทัยธานี
- นางสาวภาณินี มีผล เก็บข้อมูลภาคสนาม ลุ่มน้ำแม่มอก ต.แม่มอก อ.เถิน จ.ลำปาง
- นายปรัชญา โต๊ะอิแด เก็บข้อมูลภาคสนาม บ้านวังประจัน ต.วังประจัน อ.ควนโดน จ.สตูล
- นายวุฒิชัย พระจันทร์ เก็บข้อมูลภาคสนามตำบลตาเบา อ.ปราสาท จ.สุรินทร์

8) แนวคิดและแนวทางการศึกษา

ผู้เขียนใช้บทวิเคราะห์ในการสำรวจงานศึกษา และการวิเคราะห์กรณีศึกษาทั้ง 4 ภาค โดยเริ่มต้นจากความต้องการพื้นฐานและปัจจัยสี่ที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านและชุมชนในระบบภาคเกษตรกรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่ายั่งยืนอยู่ได้ด้วยองค์ประกอบของ ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศน์ที่เป็นปัจจัยสำคัญของการตั้งถิ่นฐานของชุมชน การสั่งสมสืบทอดความรู้และการสร้างสรรค์วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการดำรงชีวิตร่วมกันในสังคมและธรรมชาติอย่างยั่งยืน ได้บ่มเพาะกลายเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า ระบบการผลิตอาหาร และการรักษาโรคด้วยสมุนไพรและความรู้ของการแพทย์พื้นบ้าน ปัจจัยเหล่านี้คือความจำเป็นขั้นพื้นฐานของ

มนุษย์ในการดำรงชีพซึ่งพัฒนามาจากชุมชนเกษตรกรรม ชุมชนเกษตรกรรมจึงมีความเป็นอิสระและพึ่งตนเองบนฐานของการเคารพนอบน้อมต่อธรรมชาติ

ต่อมาเมื่อสังคมมีวิวัฒนาการในการพัฒนาเทคโนโลยีอุตสาหกรรม ก็ได้ต่อยอดจากภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นมาพัฒนาเป็นสินค้า และฉกฉวยสร้างผลประโยชน์ทางเงินตรา ให้มนุษย์ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีที่ผลิตโดยกลุ่มทุนแบบผูกขาด สร้างวัฒนธรรมการบริโภคนิยมและพึ่งพาเงินตราและผู้อื่น สังคมเศรษฐกิจทุนนิยมเช่นนี้จึงส่งผลกระทบต่อการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของป่าเขตร้อนที่มีความสำคัญต่อการผลิตปัจจัยสี่ ที่กล่าวเช่นนี้มิได้หมายความว่าจะย้อนยุคของสังคมไปสู่อดีตกาล แต่สะท้อนให้เห็นว่าหากเราต้องการให้มนุษย์และธรรมชาติอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนและสร้างความเป็นธรรมให้กับคนทุกกลุ่มแล้ว การสร้างฐานทรัพยากร ความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนเกษตรกรรมให้เข้มแข็งและอยู่ร่วมกันได้อย่างยั่งยืน คือการสร้างระบบเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่เป็นภูมิคุ้มกันอย่างยิ่งต่อการต่อต้านกับลัทธิบริโภคนิยม และเทคโนโลยีชีวภาพ ที่ทำลายความเป็นชุมชนและธรรมชาติอย่างย่อยยับ

แนวทางการศึกษาในงานวิจัยฉบับนี้จึงต้องศึกษาในหลายในมิติ ดังนี้

(1) มิติของระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวกับระบบนิเวศชุมชน ได้แก่

(1.1) ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทรัพยากรดินน้ำป่ากับคนในระบบนิเวศ

(1.2) ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า ชาวบ้านมีความเข้าใจต่อการจัดลำดับชั้นของต้นไม้และพืชพันธุ์ในป่า ทำเลหรือถิ่นที่อยู่ของพืชที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ผักป่า สมุนไพร เป็นต้น ชาวบ้านจำแนกป่าออกเป็นประเภทต่างๆเพื่อประโยชน์ของการอนุรักษ์และการใช้สอยในชีวิตประจำวัน

(1.3) ความรู้เกี่ยวกับขีดจำกัดของการใช้ประโยชน์จากป่า ชาวบ้านได้สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อกำหนดแนวทาง วิธีการ และข้อห้ามเพื่อป้องกันมิให้ใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไป จนทำลายความสมดุลตามธรรมชาติ เช่น กฎเกณฑ์ห้ามขุดหน่อไม้และเห็ดเกินกว่าความต้องการบริโภคภายในครอบครัว หรือการใช้ไม้ในเขตป่าใช้สอยอย่างประหยัดตามความจำเป็น

(1.4) ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดินและความเชื่อมโยงของมวลชีวภาพ ในระบบนิเวศเขตร้อน เช่นระบบการทำไร่หมุนเวียน ที่มีการเผาต้นไม้แห้งจะช่วยเติมธาตุอาหารจากมวลชีวภาพให้แก่ดิน เป็นต้น

(1.5) ความรู้เรื่องการทดแทนในสังคมพืช หลังจากมีการรบกวนระบบนิเวศพื้นที่ไร่ที่ถูกทิ้งร้างไปไม่ได้ทำการเพาะปลูกอีก ดินก็จะพัฒนาขึ้นจนกลายเป็นป่าในที่สุด

(1.6) ความรู้ของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมในป่า หรือการเลี้ยงสัตว์ในป่า มีความสัมพันธ์ต่อการรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้สมดุล และทำให้ชุมชนและ

ความครัวอยู่กับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน ซึ่งมีกฎเกณฑ์ดังนี้ การเลือกใช้เฉพาะส่วนที่มีประโยชน์ การเลือกใช้ประโยชน์บางฤดูกาล และ การมีกฎเกณฑ์ร่วมของชุมชน

(2) มิติของบทบาทหญิงชายในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร ซึ่งมีมโนทัศน์ที่แตกต่างกัน ขณะเดียวกันก็เกื้อหนุนในการจัดการร่วมกัน

(3) มิติของการเคลื่อนไหวทางสังคมต่อการแก้ไขปัญหา ปกป้องประโยชน์ และรวมกลุ่มจัดการป่าชุมชนร่วมกัน ปัจจัยสำคัญและบทเรียนที่ชุมชนจัดการป่า และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

(4) มิติของการจัดการป่าชุมชนและการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ที่สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างยั่งยืนให้กับชุมชน

(5) มิติของสิทธิและความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ชุมชนเข้ามามีบทบาทและร่วมตัดสินใจและจัดการได้อย่างมีศักยภาพ และมีประสิทธิภาพ

9) คำนิยาม

- **ความหลากหลายทางชีวภาพ** หมายถึง ความหลากหลายทางด้านระบบนิเวศ ชนิดของสิ่งมีชีวิต และพันธุกรรม (สมศักดิ์ สุขวงศ์ 2546 : 112 – 114)

  <u>ความหลากหลายในชนิดของสิ่งมีชีวิต (Species Diversity)</u> หมายถึง ความหลากหลายของชนิดสิ่งมีชีวิตที่มีอยู่ในพื้นที่หนึ่ง ซึ่งมีความหมายอยู่สองด้านคือ ความมากชนิดกับความสม่ำเสมอของชนิด

  <u>ความหลากหลายของพันธุกรรม</u> (Genetic Diversity) ความหลากหลายของยีนส์ (genes) ที่มีอยู่ในสิ่งมีชีวิตแต่ละชนิด สิ่งมีชีวิตชนิดเดียวกันอาจมียีนส์แตกต่างกันไปตามสายพันธุ์ เช่นข้าวมีสายพันธุ์นับพันชนิด มันฝรั่ง หรือพืชอาหารชนิดอื่นๆ มีมากมายหลายสายพันธุ์

  <u>ความหลากหลายของระบบนิเวศ</u> (Ecosystem Diversity) หมายถึง ความหลากหลายของถิ่นกำเนิดตามธรรมชาติ การทดแทนและภูมิประเทศ
- **ทรัพยากรชีวภาพ** หมายถึง ทรัพยากรที่เป็นทั้งระบบนิเวศ ชนิดของสิ่งมีชีวิตและพันธุกรรม
- **ทรัพยากรพันธุกรรม** มีความหมายเช่นเดียวความหลากหลายของพันธุกรรม
- **ฐานทรัพยากร** หมายถึง ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า พันธุกรรม ชนิดของสิ่งมีชีวิต และระบบนิเวศ ที่สัมพันธ์กับการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ของมนุษย์
- **ภูมิปัญญา/ความรู้** หมายถึง ความรู้และทรัพยากรวัฒนธรรม ได้แก่
  - ความรู้ในคน ที่เกิดจากการเรียนรู้สะสมผ่านประสบการณ์ลองผิดลองถูกของแต่ละคน หรือเกิดจากการค้นคว้าทดลองด้วยตนเอง จนเกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง

และนำมาปฏิบัติ หรือแสดงออกพฤติกรรมจนชำนาญเป็นทักษะที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อตนเอง กลุ่ม ชุมชน และสังคม

- ความรู้นอกตัวตน ความรู้ในตำราหรือวัตถุ เป็นความรู้ชนิดที่ฝังหรือแฝงอยู่กับวัตถุสิ่งของ สิ่งก่อสร้าง หนังสือ เอกสาร วัสดุอุปกรณ์ หรือเทคโนโลยีที่คนประดิษฐ์ขึ้นมา และมีการแปรรูปไปใช้ต่อ หรือถ่ายทอดออกมาในรูปของสื่อ เครื่องหมาย รูปลักษณ์ต่างๆ เป็นต้น
- ภูมิปัญญาจึงสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ร่วมกัน และเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวัฒนธรรม เช่น ระบบการศึกษา ศาสนา ความเชื่อ ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ ระบบการแพทย์และสุขภาพ ระบบครอบครัว/เครือญาติ ระบบการสื่อสาร ระบบวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นต้น (สายันต์ ไพรชาญจิตร์ 2549 : 27-28)

บทที่ 2
แนวคิดการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพ

1) ความสำคัญของการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพ

ความสำคัญของงานศึกษาองค์ความรู้และรูปแบบการจัดการป่าและความหลากหลายทางอาหารและสมุนไพรของชุมชน สืบเนื่องมาจากการล่าอาณานิคมทางดินแดน และฐานทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพอันเป็นปัจจัยสี่ (อาหาร ยา เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย) ในการดำรงชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เพื่อการแสวงหาผลประโยชน์ และอำนาจทางการเมืองในการผูกขาดต่อการควบคุมดินแดน ประชาชน ระบบเศรษฐกิจ และควบคุมทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางพันธุกรรมและชนิดพันธุ์ ทั้งพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์

ประเทศตะวันตกได้ครอบงำความรู้และเข้ามามีอิทธิพลการเมืองเพื่อควบคุมฐานทรัพยากรของประเทศในป่าเขตร้อน ด้วยการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของการค้าในลักษณะของการผูกขาด ซึ่งสอดคล้องกับการจัดระเบียบทางการผลิตแบบเชิงเดี่ยว (monoculture) แทนที่ระบบการผลิตทางการเกษตรแบบพื้นบ้าน และการจัดการป่าในลักษณะการปลูกป่าเชิงพาณิชย์ในรูปแบบ “สวนป่า (plantation)” แทนที่การฟื้นฟูป่าธรรมชาติ

ระบบการผลิตดังกล่าวได้ถูกเรียกขานกันว่า “การปฏิวัติเขียว” (Green Revolution) ซึ่งเป็นการปฏิวัติเทคโนโลยีทางการเกษตรอย่างครบวงจร ตั้งแต่การพัฒนาพันธุ์พืชใหม่ที่มีการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ การใช้สารเคมีในการผลิต เช่น ปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช และสนับสนุนให้มีระบบการผลิตที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแบบทำลาย เช่น การจัดระบบชลประทาน การวางแผนการใช้ที่ดิน เพื่อเพิ่มผลผลิตเพื่อการส่งออกในทางการค้า

ระบบการผลิตเช่นนี้ได้ส่งผลให้เกษตรกรรายย่อยต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากบริษัทเอกชน และผลผลิตมีคุณภาพต่ำลงเนื่องจากทรัพยากรที่ดินเสื่อมโทรม และแหล่งน้ำขาดแคลน เมื่อมีการทำลายพื้นที่ป่าไม้และใช้ที่ดินอย่างไม่เหมาะสม ยิ่งไปกว่านั้นเกษตรกรรายย่อยไม่สามารถกำหนดราคาของผลผลิตได้ เพราะขึ้นอยู่กับราคาตลาดโลก เกษตรกรรายย่อยจึงประสบความล้มเหลวทางการผลิต และต้องสูญเสียที่ดินไปในที่สุด

เหตุผลสำคัญของการปฏิวัติเขียวมาจากการค้นพบคุณค่าของทรัพยากรชีวภาพในประเทศป่าเขตร้อน ในระดับพันธุกรรม (Genetic) ที่จะนำมาสู่การปฏิวัติเทคโนโลยีด้านอาหารและยา การรวบรวมพันธุกรรมดังกล่าวได้อาศัยชนพื้นเมืองที่มีภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์มาอย่างยาวนานในการเก็บรวบรวม และนำมาไว้ในธนาคารพันธุกรรม (Gene Bank) ของประเทศตะวันตก และปรับปรุงดัดแปลงพันธุกรรมในรูปของพันธุ์พืชใหม่ทั้งด้านอาหาร และยา และจดสิทธิบัตรผูกขาดความเป็นเจ้าของพันธุ์พืชใหม่ ส่งออกขายไปทั่วโลก ในขณะเดียวกันการทำสวน

ป่าได้ถูกส่งเสริมในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่เสื่อมโทรม ทดแทนการฟื้นฟูป่าธรรมชาติ โดยกรมป่าไม้และองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.)

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบการผลิตและการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรเพื่อการล่าอาณานิคมตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ได้ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นทั้งก่อนและหลังยุคอุตสาหกรรมวิทยาศาสตร์ชีวภาพไว้ดังนี้[1]

1) อุตสาหกรรมการทำไม้และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานได้ทำลายฐานทรัพยากรชีวภาพในพื้นที่ป่า นับแต่ประเทศไทยประกาศใช้นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยม จากการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504) เป็นต้นมา การทำลายทรัพยากรธรรมชาติได้เกิดขึ้นอย่างรุนแรงเรื่อยมา จากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อพัฒนาพื้นที่เกษตรกรรมส่งออก และสร้างโรงงานอุตสาหกรรม และพัฒนาภาคบริการและภาคเมือง แนวทางการพัฒนาเช่นนี้ได้ทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรชีวภาพไปอย่างรวดเร็ว การส่งเสริมให้มีการบุกเบิกพื้นที่ทำกินเพื่อขยายภาคเกษตรกรรม และภาคอุตสาหกรรม ได้ทำให้มีการทำไม้นอกพื้นที่ป่า กอร์ปกับรัฐบาลได้อนุญาตให้มีการสัมปทานทำไม้ในพื้นที่ป่าทั่วประเทศ

ปี 2547 พื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยมีจำนวนร้อยละ 32.66 ของเนื้อที่ประเทศ หรือ จำนวน 167,591 ตารางกิโลเมตร ซึ่งมีจำนวนลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับปี 2543 มีพื้นที่ป่าไม้ร้อยละ 33.15 หรือเนื้อที่ 270,110.8 ตารางกิโลเมตร (สถิติเนื้อที่ป่าไม้แยกรายจังหวัด พ.ศ.2543 และ 2547 สำนักงานสถิติแห่งชาติ) และจากตัวเลขสถิติของทางราชการตั้งแต่ปี พ.ศ.2514 – 2532 (ปีที่รัฐบาลยกเลิกการให้อนุญาตสัมปทานทำไม้) พบว่ามีการตัดไม้ผล 13 ชนิดไม่ต่ำกว่า 1 ล้านลูกบาศก์เมตร (ลบม.) ตัวอย่างเช่น ไม้ก่อ ถูกตัดฟันออกจากพื้นที่ป่าในปริมาณ 8,388 ลบม. ขนุนป่า ถูกตัดออกจำนวน 18,047 ลบม. และ มะม่วงป่า ถูกตัดออกจำนวน 29,254 ลบม. เป็นต้น

2) นโยบายส่งเสริมการปลูกป่าเชิงพาณิชย์ เป็นการจัดการป่าตามหลัก “วนวัฒน์วิธี” (silviculture system) หมายถึง การปลูกป่าเพื่อ “ทดแทน” หรือ “ฟื้นฟูป่า” ต้องถากถางป่าธรรมชาติออกให้ “โล่งเตียน” ก่อน เพื่อมิให้กีดขวางการเติบโตของต้นไม้ที่ปลูกใหม่ การเตรียมพื้นที่ที่ดี คือ การขจัดสิ่งต่างๆที่ไม่ต้องการออกให้หมด หากเป็นไปได้ควรขุดตอออกไปด้วย (พรพนา ก๊วยเจริญ และดี. โนเอล ราเจส 2548 : 190 - 191) กรมป่าไม้ได้กล่าวอ้างว่าการปลูกป่าตามหลักวนวัฒน์วิธีเป็นมาตรการช่วยฟื้นฟูสภาพป่าไม้ให้มีสภาพดีขึ้น ประการแรกเพื่อชดเชยเนื้อที่ป่าไม้ที่กำลังลดน้อยลงไป และเพื่อรักษาความสมดุลของธรรมชาติ นอกจากนี้ยังชดเชยป่าไม้ที่ถูกทำลายไปจากการถางป่า ทำไร่ และการลักลอบตัดไม้โดยไม่ได้รับอนุญาต ซึ่งรวมถึงการทำไร่เลื่อนลอยของ

[1] ผู้เขียนได้วิเคราะห์และเรียบเรียงเพิ่มเติมจาก คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ (2548), “สิทธิชุมชนในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น”.

ชาวเขาเผ่าต่างๆ ประการที่สอง การปลูกป่าสามารถให้ผลผลิตในเชิงเศรษฐกิจ สร้างรายได้ให้ประเทศ และช่วยให้คนมีงานทำ (อำนวย คอวนิช 2522 : 1 และ พงษ์ศักดิ์ สหุพาพุ 2529 : 42, 49)

จากแนวคิดดังกล่าวได้ทำให้บริษัทเอกชน และองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล เช่น การยกเว้นภาษีเครื่องจักร ภาษีรายได้ และได้กำไรจากต้นทุนทรัพยากรธรรมชาติแบบให้เปล่า ด้วยการเช่าทำประโยชน์ปลูกสร้างสวนป่าในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ไร่ละ 10 บาท และส่งผลกระทบต่อการทำลายป่าธรรมชาติ ตลอดจนพันธุกรรมของพืชอาหารและสมุนไพรจำนวนมาก พันธุ์ไม้ที่ปลูกเป็นลักษณะไม้โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัสพันธุ์คามาลดูเลนซิส ในภาคอีสาน ยางพาราในภาคใต้ ภาคตะวันออกและภาคอีสาน ปาล์มน้ำมัน ในภาคใต้ และไม้สักในภาคเหนือ

3) การปฏิวัติเขียวกับการสูญหายไปของพันธุ์พืชพื้นเมือง การส่งเสริมการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ในยุคของการปฏิวัติเขียว ได้ส่งผลต่อการทำลายพื้นที่ป่า และฐานทรัพยากรพันธุกรรมจำนวนมหาศาล อันเนื่องมาจากการส่งเสริมของรัฐบาลให้เกษตรกรบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ปอ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยางพารา ลำไย กระเทียม และหอม เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้นรัฐบาลยังได้ส่งเสริมให้มีการใช้สารเคมีเป็นปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช ใช้เครื่องจักรกลการเกษตรไถหน้าดิน การส่งเสริมดังกล่าวได้ทำลายพันธุกรรมพืชอาหารและสมุนไพรไปจำนวนมหาศาล

ตัวอย่างเช่น สายพันธุ์ข้าวได้สูญหายไปจากแปลงเกษตรกรรมอย่างรวดเร็วเมื่อมีการก่อตั้งสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ (International Rice Research Institute/IRRI) เมื่อปี พ.ศ.2503 เป็นต้นมา พันธุ์ข้าวของ IRRI ที่ใช้ปลูกกันในปัจจุบันมีสายพันธุ์ข้าวของ IRRI ผสมอยู่ร้อยละ 60 จากจำนวนพันธุ์ข้าว 1,872 สายพันธุ์ สำหรับพันธุ์ที่ปลูกอยู่ในโลกมีจำนวน 1,123 สายพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษมาจากสายพันธุ์ข้าวของ IRRI โดยในจำนวนนั้น 937 สายพันธุ์ มีพันธุ์ข้าวของ IRRI เป็นสายพันธุ์พ่อแม่โดยตรง และมีสูงถึงร้อยละ 12 หรือ 223 สายพันธุ์ที่เป็นพันธุ์ของ IRRI แท้ๆ แต่ประเทศที่นำพันธุ์ข้าวไปปลูกได้ตั้งชื่อให้ใหม่ตามภาษาของตน (คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ 2548 : 52)

สำหรับประเทศไทยตัวอย่างที่ชัดเจนคือ ต้นข้าวสายพันธุ์ใหม่ กข.1 และ กข.3 มีแหล่งกำเนิดมาจาก IRRI ซึ่งได้ปลูกในภาคกลางเมื่อปี พ.ศ.2512 นับแต่นั้นมาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองได้สูญหาย และทดแทนด้วยพันธุ์ข้าวใหม่ในทุกภาคของประเทศ

4) ผลกระทบของอุตสาหกรรมวิทยาศาสตร์ชีวภาพ อุตสาหกรรมวิทยาศาสตร์ชีวภาพ (Life Science Industry) ได้เริ่มต้นเมื่อสองทศวรรษที่แล้ว ด้วยการใช้เทคโนโลยีชีวภาพในการผลิตเมล็ดพันธุ์ อาหาร ยาและผลิตภัณฑ์อื่นๆ โดยการวิจัยทางวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิตเข้ามาใช้ประโยชน์ บริษัทที่ดำเนินการด้านเทคโนโลยีชีวภาพ เติบโตขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 1970 โดยการครอบครองของบริษัทข้ามชาติขนาดใหญ่ ซึ่งเกี่ยวกับการผลิตเมล็ดพันธุ์ เคมีภัณฑ์การเกษตร และ

ยารักษาโรค เช่น กลุ่มอุตสาหกรรมโนวาร์ติส (Novartis) และ ซีบาไกกี้ ปัจจุบันรายได้ของบริษัทร้อยละ 59 มาจากยา ร้อยละ 27 มาจากด้านการเกษตร และร้อยละ 14 มาจากอุตสาหกรรมอาหาร

ผลกระทบของอุตสาหกรรมวิทยาศาสตร์ชีวภาพ คือ การฉกฉวยทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากประเทศป่าเขตร้อน หรือที่เรียกว่า "โจรสลัดชีวภาพ" พืชสมุนไพรกว่า 2 ใน 3 ของโลก หรืออย่างน้อย 35,000 ชนิดที่มีคุณค่าทางยาได้มาจากประเทศกำลังพัฒนา ส่วนผสมของยาอย่างน้อย 7,000 ชนิดที่ใช้ในการผลิตยาในประเทศอุตสาหกรรม ซึ่งได้มาจากพืช 1 ใน 4 ของมูลค่าการค้าขายเภสัชภัณฑ์ในสหรัฐอเมริกา เป็นยาที่ได้จากพืชทั้งที่ได้มาจากกระบวนการสกัดโดยตรงและการสังเคราะห์เลียนแบบ (RAFI 1998)

อุตสาหกรรมวิทยาศาสตร์ชีวภาพยังได้ผลิต ผลิตภัณฑ์แปลงพันธุกรรมจากสิ่งมีชีวิตและอาหาร (GMOs/Genetically Modified Organisms) และผลักดันให้เข้ามาปลูกและจำหน่ายในประเทศกำลังพัฒนา เช่น ประเทศไทย ในขณะที่สถานการณ์ความขัดแย้งต่อกรณีนี้มีสูงระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค สหรัฐอเมริกากับประชาคมยุโรป และประเทศกำลังพัฒนากับประเทศอุตสาหกรรม เนื่องจากส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม สุขภาพ และเศรษฐกิจในระยะยาว

สถาบันวิจัยในประเทศอุตสาหกรรมและบริษัทข้ามชาติขนาดใหญ่ไม่กี่บริษัทได้ผูกขาดการผลิตเทคโนโลยีผลิตพืช GMOs กล่าวคือ บริษัทข้ามชาติ 5 บริษัทของสหรัฐอเมริกาและยุโรป คือ เอสตราเซเนก้า (Astra Zeneca) มอนซานโต้ (Monsanto) โนวาร์ติส (Novartis) อาร์เวนติส (Aventis) และดูปองต์ (Dupont) ครอบครองตลาดพันธุ์พืชแปลงพันธุกรรมไว้ทั้งหมด 100 เปอร์เซ็น เฉพาะบริษัทมอนซานโต้บริษัทเดียวครอบครองไว้ถึงร้อยละ 90 ของโลก (คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ อ้างแล้ว 2548 : 57)

5) ข้อตกลงและกฎหมายของระบบทรัพย์สินทางปัญญาที่ควบคุมผูกขาดทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ระบบทรัพย์สินทางปัญญาได้ถูกบัญญัติไว้ในความตกลงว่าด้วยสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวกับการค้า (Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights : TRIPs) ซึ่งเป็นการเจรจาการค้าพหุภาคีรอบอุรุกวัยที่มีผลใช้บังคับตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม 2538 โดยมีสมาชิกร่วมลงนามทั้งหมด 134 ประเทศ (ตัวเลขเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 1999) ระบบทรัพย์สินทางปัญญาครอบคลุมการคุ้มครอง สิทธิบัตร สิทธินักปรับปรุงพันธุ์ ลิขสิทธิ์ และสิทธิข้างเคียง สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ การออกแบบทางอุตสาหกรรม การออกแบบวงจรรวม และการคุ้มครองข้อสนเทศที่ไม่เปิดเผย ไปจนถึงการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาในสิ่งมีชีวิตและทรัพยากรชีวภาพ (มาตรา 27 ข้อ 3 b ใน TRIPs)

ลักษณะสำคัญของการคุ้มครองของระบบทรัพย์สินทางปัญญาคือ การจดทะเบียนตามกฎหมายเพื่อคุ้มครองสิทธิของบุคคลนั้นที่เป็นผู้พัฒนาขึ้นใหม่ และมีความแตกต่างจากสิ่งเดิมที่มี

อยู่ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งประดิษฐ์ เทคโนโลยี ผลิตภัณฑ์ (สิทธิบัตร) วรรณกรรม ศิลปะ การออกแบบผลิตภัณฑ์ (ลิขสิทธิ์) ผลผลิตหรือผลิตภัณฑ์ที่มาจากแหล่งกำเนิดและความรู้ของท้องถิ่นนั้นโดยเฉพาะและมีความแตกต่างจากท้องถิ่นอื่น เช่น ส้มโอนครชัยศรี เป็นต้น

ประเทศกำลังพัฒนาได้ต่อสู้ที่จะออกกฎหมายเฉพาะ (sui generis) ซึ่งเป็นข้อยกเว้นของการคุ้มครองสิทธิบัตรในสิ่งมีชีวิตและทรัพยากรชีวภาพ ตามมาตรา 27 ข้อ 3 ของ TRIPs เช่น ประเทศไทย ทั้งนักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน ชาวบ้านและสถาบันของรัฐบางองค์กรได้ร่วมเคลื่อนไหวพัฒนาระบบกฎหมายเฉพาะในการคุ้มครองทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์พื้นบ้านขึ้นมาแทน เช่นกฎหมายคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ.2542 และกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542 เป็นต้น

เมื่อพิจารณาระบบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาเชื่อมโยงกับความรู้ของท้องถิ่นและทรัพยากรชีวภาพ เราจะพบว่ามีความแตกต่างทั้งแนวคิด การคุ้มครองสิทธิ รูปแบบ และวิธีการอย่างสิ้นเชิง ระบบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญหาได้ผูกขาด และคุกคามทำลายความรู้ของท้องถิ่นและทรัพยากรชีวภาพดังตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้น จึงจำเป็นที่ผู้อ่านต้องเรียนรู้ว่ามีความแตกต่างอย่างไร

งานศึกษาของ กฤษฎา บุญชัย และวรินทรา ไกยูรวงศ์ (2548) เรื่อง "การเมืองของความรู้ท้องถิ่นต่อทรัพยากรชีวภาพ" ได้วิเคราะห์ให้เห็นว่าแนวคิด ทฤษฎี ระบบกฎหมาย ของระบบทรัพย์สินทางปัญญาไม่สอดคล้องกับความรู้ของท้องถิ่นในหลายด้าน และมีนัยทางการเมืองและผลประโยชน์ที่เข้ามาครอบงำความรู้ของท้องถิ่น โดยศึกษาจากขบวนการเคลื่อนไหวของชุมชนที่ต่อต้านและปกป้องความรู้ของชุมชน ความไม่สอดคล้องระหว่างระบบทรัพย์สินทางปัญญาและความรู้ของท้องถิ่นมีดังนี้[2]

(1) ระบบทรัพย์สินทางปัญญาให้คุณค่าต่อความรู้ของท้องถิ่นและฐานทรัพยากรเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคล ที่มีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของแบบผูกขาด เป้าหมายอยู่ที่การสร้างกำไรเป็นเงินตรา แต่ความรู้ของท้องถิ่นอยู่บนฐานของชุมชนที่มีลักษณะเปิดกว้างให้ชุมชนและสังคมได้ใช้ร่วมกัน และให้สิทธิแก่บุคคลที่มีมาแต่เดิมและพัฒนาด้วยบุคคลนั้น ซึ่งสัมพันธ์กับการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศ คุณค่าของความรู้ท้องถิ่นคือการสร้างสรรค์และเผยแพร่เพื่อสังคม

(2) ระบบทรัพย์สินทางปัญญาได้ใช้หลักฐานการจดทะเบียนทางเอกสารที่แสดงความเป็นเจ้าของผูกขาดจากการต่อยอดพัฒนาจากความรู้ของท้องถิ่น ในขณะที่แหล่งกำเนิดความรู้ของท้องถิ่นมีการสั่งสม สืบทอด ปรับตัวและพัฒนาขึ้นใหม่ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามพลวัต

[2] ผู้เขียนได้วิเคราะห์และเรียบเรียงเพิ่มเติมไว้ด้วย

ของสังคมและชุมชน ไม่มีความแน่นอนตายตัวหรือหวงกันด้วยการขโมยความรู้ของผู้อื่น ซึ่งแน่นอนว่าความรู้ของท้องถิ่นอยู่ในทุกสถานที่ ทุกเวลา ที่มนุษย์ได้มีปฏิสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืน ซึ่งไม่สามารถที่จะบ่งบอกหรือแสดงนัยถึงความเป็นเจ้าของแต่ผู้เดียวได้

(3) ระบบทรัพย์สินทางปัญญาใช้ตัวชี้วัดถึงความก้าวหน้าของความรู้ จากศูนย์กลางที่เอามนุษย์เป็นตัวตั้งแยกและอยู่เหนือธรรมชาติ โดยให้คุณค่าต่อเทคโนโลยีหรือผลิตผลผลิตภัณฑ์ที่สร้างขึ้นใหม่ และตัดทอนความรู้ของท้องถิ่นที่ถูกพัฒนาต่อยอดขึ้นไป ในขณะที่เกณฑ์การวัดคุณค่าของความรู้ท้องถิ่น อยู่ที่ความสามารถและศักยภาพของชุมชนในการแก้ไขปัญหา การปรับตัวในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ซึ่งไม่ได้ชี้วัดความเก่า-ใหม่ หรือความแตกต่าง ที่มุ่งเน้นการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจเท่านั้น

(4) ระบบทรัพย์สินทางปัญญาใช้การจดทะเบียนเป็นเจ้าของความรู้ และมีฐานข้อมูลที่เปิดเผยตรวจสอบได้ เนื่องจากทรัพย์สินทางปัญญามีฐานที่แคบเฉพาะทรัพย์สินส่วนบุคคลในทางพาณิชย์ การควบคุมตรวจสอบจึงทำได้ง่าย แต่ความรู้ของท้องถิ่นเป็นของสาธารณะ กระจายตัว แลกเปลี่ยนผสมผสาน การเข้าถึงข้อมูล การทำฐานข้อมูล การตรวจสอบแหล่งที่มาทำได้ยาก ทั้งนี้เพราะแหล่งที่ของความรู้มาจากพิธีกรรม เรื่องเล่า ศิลปะ ตำนาน และการใช้ชีวิตประจำวันที่สืบทอดต่อกันมา ซึ่งมิได้มีเฉพาะการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น การคุ้มครองความรู้ของท้องถิ่นได้ดีที่สุดคือการให้ชุมชนและสังคมได้สืบทอดพัฒนาความรู้ที่อยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืน

จากสถานการณ์ดังกล่าวประเทศไทยจึงมีความจำเป็นต้องออกกฎหมายรับรองสิทธิของชุมชนในฐานทรัพยากร และคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน **งานศึกษาของ ศยามล ไกยูรวงศ์ และคณะ (2541) ได้ศึกษาเรื่อง “มิติกฎหมายในการคุ้มครองส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและทรัพยากรพันธุกรรม”** เพื่อชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นในการออกพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย เนื่องจากภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยเกี่ยวข้องกับทรัพยากรชีวภาพได้แก่พืช สัตว์ แร่ธาตุ จุลชีพซึ่งเป็นสมุนไพรที่พัฒนาเป็นยาและอาหารเพื่อสุขภาพ ตลอดจนแหล่งกำเนิดของสมุนไพร และเกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยที่พัฒนามาจากการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในการรักษาและป้องกันโรค อันได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับการรักษาโรค การพัฒนาสูตรยาตำรับยา การพัฒนาสูตรอาหารในการรักษาสุขภาพ ความสำคัญของภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยคือกระบวนการการสั่งสมและสืบทอดความรู้ของเกษตรกรและหมอพื้นบ้านในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมสมุนไพร และภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยดั้งเดิมที่มีการเรียนรู้และพัฒนาขึ้นใหม่ตลอดเวลา จนกลายเป็นฐานความรู้ที่สำคัญของการพัฒนาการแพทย์แผนปัจจุบัน

ในระดับระหว่างประเทศแนวความคิดการคุ้มครองทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นได้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมในกฎหมายระหว่างประเทศ คืออนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ ชุมชนในประเทศโลกที่สามสามารถควบคุมทรัพยากรพันธุกรรมสำหรับการปกป้องมิให้มีผลกระทบต่อระบบนิเวศและเคารพสิทธิของชุมชนท้องถิ่น และได้รับการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม โดยที่ระบบสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาจะไม่เป็นสาเหตุสำคัญในการกีดกันประเทศโลกที่สามจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภายใต้กฎหมายสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาในมาตรา 27.3 (b) ได้มีข้อยกเว้นให้รัฐภาคีสมาชิกออกกฎหมายเฉพาะ (Sui Generis) หรือกฎหมายที่มีลักษณะผสมผสานของกฎหมายทั้งสองได้ ซึ่งจะเป็นทางเลือกที่จะคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรชีวภาพ โดยที่หลักการของกฎหมายจะสวนทางกับกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาซึ่งเปิดโอกาสให้มีการฉกฉวยเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือทรัพยากรชีวภาพไปแสวงหาผลประโยชน์โดยมิชอบ ดังนั้นการคุ้มครองทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจะต้องออกกฎหมายลักษณะเฉพาะที่มีหลักการแตกต่างจากกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญา และควรคุ้มครองเทคโนโลยีชีวภาพในระดับสูงที่ผนวกหลักการเชิงอนุรักษ์ซึ่งไม่มีผลกระทบสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติด้วย และจะต้องไม่ผูกขาดความเป็นเจ้าของในภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น

นอกจากนี้สถานการณ์โจรสลัดชีวภาพ (Biopiracy)[3] ภายในประเทศได้คุกคามต่อทรัพยากรพันธุกรรมสมุนไพร และภูมิปัญญาด้านการแพทย์พื้นบ้าน ในขณะที่ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยภาครัฐยังไม่ให้ความสำคัญที่จะกำหนดเป็นนโยบายระดับประเทศที่ต้องส่งเสริมสนับสนุนอย่างแพร่หลาย และไม่ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย สถานการณ์ดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อความจำเป็นที่ต้องออกกฎหมายมาป้องกันและเตรียมความพร้อมสำหรับสถานการณ์ดังกล่าว

ประเทศไทยมีกฎหมายที่เกี่ยวกับการคุ้มครองพื้นที่ในถิ่นที่อยู่ซึ่งเป็นถิ่นกำเนิดของสมุนไพรหลายประเภท ได้แก่ พื้นที่ป่าประเภทต่างๆ พื้นที่สาธารณประโยชน์ที่ประชาชนใช้ร่วมกัน พื้นที่เขตรักษาพืชพันธุ์ พื้นที่คุ้มครองสิ่งแวดล้อม เป็นต้น แต่กฎหมายที่เกี่ยวข้องทั้งหมดเป็นการคุ้มครองอาณาเขตและดูแลรักษาทรัพยากรพันธุกรรมแต่ละประเภทแยกขาดจากกันโดยอยู่บนพื้นฐานของรักษาทรัพยากรพันธุกรรมที่มีประโยชน์ต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจ เช่น พันธุ์พืชเศรษฐกิจ ไม้ใหญ่ สัตว์ป่า แต่ถ้าเป็นทรัพยากรพันธุกรรมประเภทสมุนไพรในการรักษาโรค แต่ละหน่วยงานไม่ได้ให้ความสำคัญในการอนุรักษ์ดูแลรักษา และไม่รวมถึงการอนุรักษ์นอกถิ่นที่อยู่ในกรณีที่ทรัพยากรพันธุกรรมถูกรวบรวมไว้ในธนาคารประเภทต่างๆ นอกจากนี้กฎหมายที่มีอยู่มี

[3] "โจรสลัดชีวภาพ หมายถึง "บุคคลหรือองค์กรที่เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นโดยมิได้ขออนุญาต และหรือมิได้แบ่งปันผลประโยชน์ที่ได้รับต่อผู้เป็นเจ้าของอย่างเป็นธรรม และนำไปพัฒนาต่อโดยได้รับการคุ้มครองตามระบบทรัพย์สินทางปัญญาผูกขาดความเป็นเจ้าของ"

ลักษณะเป็นการป้องกันและห้ามปราม โดยไม่มีมิติการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของเกษตรกร ชุมชน ในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม

หลักการการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและทรัพยากรพันธุกรรม ต้องพิจารณาจากบริบทของสังคมไทยในมิติทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ในสภาวะที่ระบบการเมืองของไทยยังไม่มั่นคงและกลไกของรัฐยังอ่อนแอ การให้บทบาทรัฐกับเอกชนเท่านั้นยังไม่เพียงพอในการตรวจสอบถ่วงดุลซึ่งกันและกัน การคุ้มครองสิทธิของชุมชนจะทำให้ชุมชนมีบทบาทในการตรวจสอบและบริหารจัดการ และคุ้มครองได้อย่างมีประสิทธิภาพ อีกทั้งสร้างแรงจูงใจให้หมอพื้นบ้าน หมอแผนโบราณ และสมาชิกในชุมชนมีบทบาทการสืบทอดความรู้ นอกจากนี้สิทธิของชุมชนจะต้องได้รับการส่งเสริมในการวิจัยและพัฒนา การรวบรวมข้อมูลความรู้และทรัพยากรพันธุกรรมนอกถิ่นที่อยู่และในถิ่นที่อยู่

การได้มาซึ่งสิทธิในการคุ้มครองจึงต้องเป็นขั้นตอนที่เอื้อประโยชน์ต่อการทำให้ชุมชนและเอกชนได้รับสิทธิการได้รับค่าตอบแทนอย่างเท่าเทียม และเป็นประโยชน์ต่อการทำให้มีการตรวจสอบได้อย่างเป็นระบบเพื่อป้องกันมิให้มีการเข้าถึงโดยที่ชุมชน รัฐและเอกชนเสียผลประโยชน์ การขึ้นทะเบียนเป็นวิธีการที่ได้รับรู้แหล่งที่มาและการดำเนินการ ใครเป็นเจ้าของสิทธิ ตลอดจนเป็นหลักฐานไว้สำหรับการตรวจสอบโดยที่รัฐไม่ได้ควบคุม องค์กรที่มีหน้าที่รับขึ้นทะเบียนจะต้องมีการกระจายอยู่ในส่วนกลาง สาธารณสุขจังหวัด และท้องถิ่นในรูปแบบของชุมชน เพื่อสร้างสำนึกให้ชุมชนร่วมกันทำงานกับรัฐ การขึ้นทะเบียนทำให้ชุมชนจะมีการรวบรวมข้อมูลอย่างเป็นระบบซึ่งสามารถตรวจสอบได้ และป้องกันสิทธิจากการเข้าถึงภูมิปัญญาเพื่อพัฒนาเป็นการค้า กฎหมายจะคุ้มครองสิทธิภูมิปัญญาประเภทนี้นับตั้งแต่วันที่มีการขึ้นทะเบียน นอกจากนี้กระบวนการขึ้นทะเบียนต้องโปร่งใสตรวจสอบได้ เปิดโอกาสให้มีการโต้แย้งคัดค้าน และอุทธรณ์ต่อคณะกรรมการที่บริหารจัดการตามกฎหมายนี้

ผลของการขึ้นทะเบียนทรัพยากรพันธุกรรมไม่ได้มีผลต่อผู้ที่มาขึ้นทะเบียนจะได้สิทธิการได้รับค่าตอบแทนอย่างเท่าเทียม เนื่องจากทรัพยากรพันธุกรรมเป็นสาธารณสมบัติไม่มีใครเป็นเจ้าของได้ แต่การขึ้นทะเบียนจะทำให้ชุมชนได้รวบรวมข้อมูลความรู้ในการใช้สมุนไพรรักษาโรค และทำให้สมาชิกในชุมชนเห็นคุณค่าของสมุนไพรและช่วยป้องกันการเข้าถึงและส่งเสริมให้มีการเผยแพร่และฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ สำหรับผลของการได้สิทธิภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยภายหลังจากการขึ้นทะเบียนจะมีผลผูกพันต่อผู้ที่ขึ้นทะเบียนมีสิทธิได้รับค่าตอบแทนอย่างเท่าเทียม และสิทธิการรับโอนมรดกในเวลา 15-30 ปี หากบุคคลหรือองค์กรใดไม่ขึ้นทะเบียนจะไม่ได้รับสิทธิดังกล่าว เพื่อป้องกันมิให้มีการทำสัญญาการเข้าถึงโดยลำพังที่ชุมชนและรัฐตรวจสอบไม่ได้ นอกจากนี้ยังรวมถึงการคุ้มครองสิทธิในภูมิปัญญาและความรู้ที่มีอยู่ในต่างประเทศโดยใช้หลักต่างตอบแทนโดยคนต่างชาติที่จะได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายฉบับนี้เมื่อปรากฏว่าประเทศที่บุคคลนั้นมี

สัญชาติได้ให้ความคุ้มครองทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนไทยในทำนองเดียวกัน เพื่อให้เกิดการถ่ายทอดเทคโนโลยีมาสู่ประเทศโลกที่สาม และรับรองสิทธิของชุมชนและหมอพื้นบ้าน หมอแผนโบราณเหนือทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยในระดับระหว่างประเทศ

การป้องกันการเข้าถึงทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย โดยใช้รูปแบบการทำ **"สัญญาการได้รับค่าตอบแทนอย่างเท่าเทียมจากการเข้าถึงทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย"** เป็นมาตรการป้องกันการเข้าถึงที่จะทำให้การเข้าถึงอยู่ภายใต้เงื่อนไขและข้อตกลงร่วมกันระหว่างผู้ที่เข้าถึงกับผู้ที่เป็นเจ้าของครอบครองดูแลรักษา โดยสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯเป็นสัญญาทางปกครองเนื่องจากเป็นสัญญาที่เป็นการก่อนิติสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับเอกชน รัฐจะมีสิทธิพิเศษในการกำหนดข้อตกลงของสัญญา และถ้ามีการเปลี่ยนแปลงสัญญานอกเหนือจากที่ตกลงไว้ รัฐจะต้องจ่ายค่าเสียหายให้แก่เอกชน สัญญานี้สามารถถูกทำขึ้นระหว่างบุคคล 4 ฝ่าย หรือ 5 ฝ่าย ฝ่ายที่หนึ่งได้แก่บุคคลที่ต้องการเข้าถึงฯ ได้แก่ ผู้วิจัย ผู้รวบรวม ฝ่ายที่สองได้แก่ หน่วยงานที่ต้องการเข้าถึง ได้แก่ บริษัทที่ผลิตยา สถาบันวิจัยและพัฒนา ฝ่ายที่สามได้แก่รัฐ ฝ่ายที่สี่ ได้แก่ชุมชน หรือฝ่ายที่ห้าได้แก่ บุคคลหรือชุมชนที่สร้างสรรค์ พัฒนา ค้นพบขึ้นใหม่ หรือครอบครองดูแลรักษา

การทำสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯควรแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ประเภทการวิจัยและพัฒนา รูปแบบของสัญญามุ่งเน้นการส่งเสริมให้มีการวิจัยและพัฒนา หลักการการทำสัญญาจะต้องเป็นการเจรจาอย่างเท่าเทียมที่กำหนดสถานะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ชุมชนท้องถิ่นหรือหลายชุมชน ผู้รวบรวม บริษัท หรือสถาบันทางวิทยาศาสตร์และการศึกษา รวมทั้งบุคคลหรือกลุ่ม หรือองค์กร ทุกฝ่ายได้รับรู้กระบวนการเข้าถึงฯตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงขั้นสุดท้าย สิทธิการได้รับค่าตอบแทนอย่างเท่าเทียมจะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ต้องกำหนดไว้ในสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯ ซึ่งต้องพิจารณาในหลายลักษณะที่เจ้าของทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาต่อรองได้ ประการสำคัญคือต้องมีข้อตกลงโอนมอบสารพันธุกรรมให้แก่องค์กรที่ไม่ได้ทำธุรกิจเชิงพาณิชย์ หรือองค์กรที่มีบทบาทวิจัยและพัฒนา และ ข้อตกลงถ่ายโอนข้อมูลข่าวสารหรือภูมิปัญญาให้อีกฝ่ายหนึ่ง และต้องถือว่าเป็นผลงานร่วมกัน เรียกข้อตกลงดังกล่าวว่า Material & Knowledge Transfer Agreements (MKTAs)

ผลของสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯดังกล่าวเป็นไปตามสัญญาทางปกครองโดยทั่วไป ที่รัฐและชุมชนมีอำนาจมากกว่าเอกชนคู่สัญญา ได้แก่ การกำหนดข้อตกลงของสัญญา หากเอกชนคู่สัญญาไม่ปฏิบัติตามสัญญา หรือปฏิบัติงานบกพร่อง หน่วยงานรัฐและชุมชนมีอำนาจสั่งปรับ ให้ชดใช้ค่าเสียหาย หรือบอกเลิกสัญญา ทั้งนี้การใช้อำนาจนี้จะต้องมีมูลเหตุมีความจำเป็นที่จะกระทำไปเพื่อประโยชน์แก่สาธารณะ ขณะเดียวกันเอกชนมีสิทธิเรียกร้องค่าเสียหายในกรณีที่หน่วยงาน

รัฐและหรือชุมชนไม่ปฏิบัติตามสัญญา และมีสิทธิเรียกร้องค่าเสียหายได้ อย่างไรก็ตามการทำสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯแตกต่างสัญญาทางปกครองโดยทั่วไป เนื่องจากมีชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเสมือนเป็นกลไกที่มีอำนาจทำสัญญาฯเช่นเดียวกับรัฐ เพราะฉะนั้นผลของสัญญาจึงมีผลผูกพันทั้งรัฐ ชุมชน บุคคล หรือองค์กรเจ้าของภูมิปัญญา และผู้ที่เข้าถึง การการเปลี่ยนแปลงแก้ไข การยกเลิกสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯต้องมาจากการตัดสินใจร่วมกันระหว่างผู้ทำสัญญาทั้งหมด

อย่างไรก็ตามสิทธิการได้รับค่าตอบแทนอย่างเท่าเทียมของเอกชนและชุมชนจะถูกระงับหรือเพิกถอนได้เพื่อควบคุมมิให้มีการใช้สิทธิที่ผิดวัตถุประสงค์ของการคุ้มครองตามกฎหมาย ซึ่งต้องอยู่ในหลักเกณฑ์ที่ชุมชนหรือเอกชนกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใด หรือการทำข้อตกลงในสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯมีผลกระทบต่อการทำลายหรือทำให้เสียหายทรัพยากรชีวภาพ และภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ตลอดจนความปลอดภัยและการดำรงชีวิต ความปลอดภัยทางชีวภาพและระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม หรือจำหน่ายจ่ายโอนทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยให้แก่บุคคลและหรือองค์กรที่เข้าถึงโดยไม่มีสิทธิ หรือลักลอบการทำสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯโดยไม่มีชุมชนและรัฐร่วมทำสัญญาการได้รับค่าตอบแทนฯ หรือบุคคลหรือองค์กรที่เข้าถึงไม่มีสิทธิในการเข้าถึงในกรณีที่ไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงในการสัญญาการเข้าถึง ทั้งนี้จะมีบทกำหนดโทษทางปกครองสำหรับบุคคลหรือองค์กรที่ไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงในสัญญาหรือกระทำการใดๆที่เป็นเหตุให้ระงับสิทธิดังที่กล่าวมา

จากสถานการณ์ดังกล่าวได้ทำให้ชุมชนต่อสู้ในการปกป้องสิทธิในการจัดการฐานทรัพยากร การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากพันธุกรรม เพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิอธิปไตยของชุมชนในการควบคุมและจัดการฐานทรัพยากรและความหลากหลายชีวภาพกลับคืนมา จากการล่าอาณานิคมด้วยการพัฒนาระบบเศรษฐกิจทุนนิยมและกระแสโลกาภิวัฒน์ เพราะฉะนั้นงานศึกษาที่เกี่ยวกับการปกป้องดูแลรักษาป่า การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ของพืชอาหารและสมุนไพรของชุมชน ตลอดจนการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ดำรงอยู่ ซึ่งเป็นการต่อสู้ในสิทธิของชุมชนเพื่อเป็นอิสระต่อการผูกขาดของกลุ่มทุนและรัฐ ทั้งในด้านที่ดิน ฐานทรัพยากร ทรัพยากรพันธุกรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นและความเป็นตัวตนในอัตลักษณ์วัฒนธรรมของชุมชน และสิทธิในการกำหนดการพัฒนาของชุมชน มีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะทำให้สังคมไทยได้ตระหนักในคุณค่าของฐานทรัพยากรและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่า และความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร ตลอดจนศึกษาแนวทางการคุ้มครองและส่งเสริมสิทธิดังกล่าวจากการบังคับใช้พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ.2542 ควรเป็นอย่างไร

2) แนวคิดการจัดการป่าชุมชนกับความหลากหลายทางชีวภาพ

งานศึกษาที่เกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนมีจำนวนมากทั้งงานวิจัย วิทยานิพนธ์ และรายงานการสัมมนา การสรุปบทเรียนขององค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งมีพัฒนาการไปตามบริบทของกระแสการตื่นตัวของภาคประชาชนที่เรียกร้องให้มีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน และผลักดันให้รัฐบาลกำหนดนโยบาย ตลอดจนการออกพระราชบัญญัติป่าชุมชนรับรองสิทธิของชุมชนในการจัดการป่า ต่อมางานศึกษาเกี่ยวกับป่าชุมชนได้ถูกพัฒนามาศึกษาเชื่อมโยงกับบริบทของความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่แสดงให้เห็นถึงการจัดการฐานทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน ทั้งที่ดิน ป่า น้ำ พันธุกรรม สัตว์ป่า เป็นต้น

แนวคิด “ป่าชุมชน” ได้มีพัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน และมีการสรุปบทเรียนและงานศึกษาที่ทำให้เห็นว่ามุมมองต่อป่าชุมชนไม่หยุดนิ่ง และมีแนวคิดในมิติการมองป่าชุมชนแบบองค์รวมครอบคลุมการวิเคราะห์ในหลายมิติ ซึ่งสรุปพัฒนาการได้ดังนี้

2.1) แนวคิดวนศาสตร์ชุมชน

แนวคิด “ป่าชุมชน” ได้ถูกริเริ่มขึ้นทั้งในระดับสากลและระดับประเทศไทย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงขบวนการประชาชนที่เรียกร้องสิทธิในการจัดการป่าของตนเอง และต้องการฟื้นฟูทรัพยากรขึ้นมาเพื่อให้ชุมชนอยู่รอดได้อย่างมั่นคง โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนาและประเทศด้อยพัฒนา **แนวคิด “วนศาสตร์ชุมชน”** ถูกริเริ่มขึ้นมาจากนักวิชาการป่าไม้ที่ทำงานร่วมกับชุมชน และเห็นว่าป่าชุมชนเป็นความต้องการพื้นฐานของคนในชนบทที่มีอัตราการเพิ่มประชากรสูงมากขึ้น ปัญหาความยากจนมาจากการขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ ชาวบ้านขาดความรู้ การส่งเสริมให้ปลูกป่าจะแก้ไขปัญหาความยากจน แนวคิดนี้อยู่บนพื้นฐานทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ที่พิจารณาจากความต้องการ (demand) และ ปัจจัยที่เกื้อหนุนมีปริมาณของทรัพยากรสอดคล้องกับความต้องการ (supply) เมื่อชาวบ้านต้องการบริโภคไม้ ก็ต้องปลูกไม้เพิ่ม เพื่อลดค่าใช้จ่ายและมีรายได้เพิ่ม

แนวคิดนี้มาจากการจัดประชุมว่าด้วยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมและพัฒนาชนบทแห่งโลก (WCARRD) ในเดือนกรกฎาคม 1979 เพื่อตอบสนองต่อความต้องการขั้นมูลฐานของชุมชนเกษตรกรรม และในปี 1978 ธนาคารโลกได้จัดทำเอกสารชื่อว่า “Forestry : Sector Policy Paper” ซึ่งเสนอให้มีการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมทางป่าไม้จากการประกอบอุตสาหกรรมป่าไม้ไปสู่แนวทางการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของท้องถิ่น[4]

[4]คำนิยามของธนาคารโลก (1979) ป่าชุมชนคือ “ป่าสังคมเป็นกิจกรรมที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการปลูกต้นไม้เพื่อเป็นประโยชน์ใช้สอยสำหรับชาวบ้าน กิจกรรมป่าชุมชนดังกล่าวรวมถึงการปลูกแปลงไม้ขนาดเล็ก ป่าชุมชน

J.E.M. Arnold (1992/2535) ได้ทบทวนประสบการณ์การจัดการป่าชุมชนในรอบ 10 ปี นับแต่ทศวรรษ 1970 – 1980 (2513 – 2523) บทความนี้ได้นำเสนอให้เห็นบทเรียนต่อแนวคิดวนศาสตร์ชุมชนที่ดำเนินการโครงการไปแล้วดังนี้

ประการแรก ในความเป็นจริงสังคมมีความซับซ้อนและมีปัจจัยหลายอย่างที่ส่งผลต่อระบบทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเกี่ยวกับคนและวิธีการที่ทั้งชายและหญิงกับการจัดการที่ดินและทรัพยากรต่างๆ การแก้ไขปัญหาด้วยการผลิตและใช้ประโยชน์ผลิตภัณฑ์จากต้นไม้ในระดับหมู่บ้าน จึงไม่ได้ผลเนื่องจากต้องใช้วิธีการแก้ไขปัญหาที่เหมาะสมกับสถานการณ์เฉพาะเป็นเรื่องๆ ไป ไม่สามารถนำเอาวิธีการแก้ไขทั่วไปที่เหมือนกันมาใช้ได้

ประการที่สอง การวิเคราะห์เกี่ยวกับธรรมชาติของเพศหญิงและเพศชาย ในการพึ่งพาอาศัยต้นไม้และผลิตภัณฑ์จากต้นไม้ในระยะแรก ดำเนินการไม่ถูกต้อง เป็นผลให้แก้ไขปัญหาไม่ตรงจุด โดยเฉพาะการแก้ไขปัญหาเรื่องไม้ฟืนที่มีปริมาณลดลง และไม่ได้แก้ไขปัญหาของโครงสร้างของสังคมและสถาบันภายในชุมชนนั้นๆ

ประการที่สาม การดำเนินการโครงการต่างๆวิเคราะห์ความต้องการของท้องถิ่น และความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติมาจากผู้วางแผน หรือคนนอกแทนที่ประชาชนในท้องถิ่น เมื่อวางโครงการสำเร็จแล้ว จึงเริ่มมีการเจรจาขอความร่วมมือจากชาวบ้าน การตกลงให้ความร่วมมือทำได้ง่ายแต่เป็นการพูดไม่ใช่การลงมือกระทำจริง

ประการที่สี่ คำว่า “วนศาสตร์ชุมชน” ยังสับสนไม่ชัดเจนว่าคืออะไร และมีวัตถุประสงค์อะไร เนื่องจากการวางแผนโครงการเพื่อสนับสนุนงานป่าชุมชนมีวัตถุประสงค์หลายอย่างรวมกัน ตัวอย่างเช่น การปลูกต้นไม้เพื่อวัดผลทางสิ่งแวดล้อม เช่น ป้องกันผิวดิน แต่อาจไม่เป็นที่ต้องการของเกษตรกร เนื่องจากเกษตรกรต้องการขายผลผลิตจากต้นไม้ ซึ่งไม่คุ้มทุนพอที่จะจูงใจให้ปลูก การปลูกต้นไม้เพื่อเป็นแหล่งรายได้ไม่เกิดประโยชน์แต่อย่างใด หากเกษตรกรไม่มีที่ดิน หรือมีที่ดินไม่เพียงพอ

Arnold ยังได้วิเคราะห์งานศึกษาในต่างประเทศจากการประเมินประสบการณ์การจัดการป่าชุมชนในรอบ 10 ปีตามแนวคิดวนศาสตร์ชุมชน ซึ่งพบว่า การวางเป้าหมายให้ชัดเจนและตรงกับความเป็นจริง ต้องอาศัยความเข้าใจในการให้คนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการต้นไม้ การป่าไม้เพื่อชุมชนต้องเป็นสาขาวิชา หรือโครงการที่เป็นส่วนหนึ่งของการป่าไม้ เกษตรกรรม พลังงานในชุมชน และองค์ประกอบอื่นๆของการพัฒนาชนบท

หมู่บ้าน การปลูกต้นไม้ตามถนนหนทาง และการปลูกต้นไม้ตามหัวไร่ปลายนา โดยที่ไม่รวมถึงการปลูกสวนป่าขนาดใหญ่”

Arnold ได้นำเสนอบทเรียนและแง่คิดที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับการใช้ผลผลิตจากป่า และการหารายได้จากป่า ที่สัมพันธ์กับบทบาทหญิงชายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ความรู้ความเข้าใจต่อวิถีชีวิตที่ชาวบ้านนำผลผลิตจากป่าไม้และต้นไม้ บริเวณที่ใช้สอย มาทำเป็นอาหาร ยา เชื้อเพลิง ซึ่งเป็นความต้องการพื้นฐานของชาวชนบท สรุปได้ดังนี้

<u>การใช้เชื้อเพลิงจากไม้</u> การเน้นเป้าหมายไปที่การปลูกต้นไม้เพื่อเป็นไม้ฟืนใช้สอยอย่างเพียงพอ ทำให้มองข้ามเหตุผลอื่นๆ และมองข้ามความสามารถการแก้ไขปัญหาด้วยตนเองของชาวบ้าน นอกจากนี้ยังเบี่ยงเบนการให้ความสำคัญต่อบทบาทอื่นๆของต้นไม้ที่มีความสำคัญต่อการสร้างเศรษฐกิจในครัวเรือน เช่น การสนับสนุนให้ปลูกพืชชนิดต่างๆที่คาดว่าเกษตรกรจะได้ผลตอบแทนมูลค่าสูงขึ้น เช่น ไม้ผล หญ้าแห้งเป็นอาหารสัตว์ ปลูกต้นไม้ที่นำมาใช้เป็นที่อยู่อาศัย นอกจากนี้การปลูกไม้ฟืนเพื่อสนองตอบต่อความต้องการฟืนของคนในเมืองและอุตสาหกรรมต่างๆ ซึ่งเป็นความต้องการที่มีปริมาณคราวละมากๆ จะเป็นสาเหตุให้เกิดการทำลายป่าอย่างรุนแรง การลงทุนการปลูกป่าเพื่อใช้ไม้เป็นเชื้อเพลิง และขายผลผลิตให้ผู้ใช้ในเมืองย่อมไม่ช่วยสนองตอบความต้องการของชาวชนบท ซึ่งไม่มีทุนทรัพย์พอที่จะหาซื้อเชื้อเพลิงมาใช้ได้

<u>อาหาร</u> อาหารสำหรับชาวชนบทส่วนใหญ่ได้มาจากป่า หรือจากต้นไม้ทั้งหลายที่อยู่บริเวณไร่นา ซึ่งช่วยเพิ่มความหลากหลายในชนิดอาหาร แต่ปรากฏว่าการบริโภคอาหารที่ได้จากป่ามีปริมาณไม่มากนัก เมื่อเทียบกับอาหารประจำวัน ชาวบ้านนิยมใช้อาหารจากป่าเพื่อประทังชีวิตในฤดูที่อาหารเก็บสำรองไว้เหลือน้อย ซึ่งเป็นการรักษาปริมาณของอาหารให้เพียงพอสม่ำเสมอ ในพื้นที่ป่าที่ไม่เข้มงวดหวงห้ามสำหรับชาวบ้านที่หาอาหารได้จากป่า มีความสำคัญกับชาวบ้านที่ยากจนกว่าคนอื่นในชุมชน บทบาทของอาหารจากป่าที่ให้คุณค่าต่อการบริโภคเปลี่ยนเปลี่ยนไป เมื่อผลิตภัณฑ์อาหารใหม่ๆ รสชาติแปลกใหม่จากตลาดในเมืองแพร่หลายเข้ามาในชนบท จนในพื้นที่หลายแห่งเลิกบริโภคอาหารจากป่า และผู้ที่รู้เรื่องอาหารจากป่าหาตัวยากขึ้น

<u>อาหารปศุสัตว์ และสารอาหารภายในดิน</u> สาเหตุสำคัญที่อาหารสัตว์ลดลง เช่น การสร้างโครงการชลประทานในพื้นที่แห้งแล้ง ซึ่งมีทุ่งหญ้าหรือมีการทำเกษตรกรรมมาก่อน เกษตรกรหันไปปลูกธัญพืชลำต้นสั้นที่ให้ผลผลิตสูง หรือเลิกปลูกธัญพืช มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่สาธารณะไปเป็นที่ดินส่วนบุคคล มีการใช้รถแทรกเตอร์แทนสัตว์ หรือเลี้ยงสัตว์ในคอก ซึ่งต้องใช้ทุนสูงและมีแรงงานมากขึ้น คนจนในชนบทย่อมไม่สามารถทำได้ ดังนั้นควรเพิ่มปริมาณอาหารสัตว์จากต้นไม้และพื้นที่ป่า แต่ต้องหลีกเลี่ยงไม่เกิดปัญหาต่อการปลูกพืชเกษตรกับสัตว์เลี้ยง ในกรณีที่ต้องปลูกต้นไม้เพิ่มมากขึ้น แง่คิดอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับพื้นผิวดินบริเวณรอยต่อระหว่างชายป่ากับที่ดินที่เป็นไร่นา พบว่ามีความสำคัญมากต่อการเพิ่มปุ๋ยธรรมชาติแก่ผิวดิน การเกษตรในป่าเขตร้อนส่วนมากถือกำเนิดจากการปลูกพืชสลับ หรือทำไร่หมุนเวียน ที่ปล่อยให้ที่ดินแปลงที่ผ่านการปลูกพืชทิ้งไว้สักระยะหนึ่งเพื่อให้ดินฟื้นตัวมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมผิวดิน ด้วยการหมุนไปทำไร่อีกแปลงหนึ่ง

<u>รายได้จากผลผลิตจากป่าที่มีอยู่แล้ว</u> ผลผลิตจากป่าหลากหลายชนิดที่ชาวชนบททั้งหญิงชายเก็บหาแปรรูปขาย ได้แก่ ฟืน หวาย ไม้ไผ่ เส้นใยจากพืช สมุนไพร ชันจากยางไม้ต่างๆ และอาหารป่า มีการทำผลิตภัณฑ์ที่มาจากผลผลิตในป่า ด้วยกรรมวิธีผลิตอย่าง่าย ใช้กันตามบ้านเรือนหรือระดับธุรกิจขนาดเล็ก เช่น การสานเสื่อ จักตอก กระบุง ตะกร้า เป็นต้น ชาวบ้านที่เป็นผู้หญิงมีความสามารถทำงานระดับนี้ได้เป็นอย่างดี

ความสำคัญของรายได้จากผลผลิตในป่ามีผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การทำธุรกิจรายย่อยไม่สามารถรักษาต้นไม้หรือปลูกขึ้นใหม่เป็นของตนเอง การทำไม้ที่เกินกำลังของป่ามีผลต่อการทำลายป่า การประกาศเป็นป่าสงวน หรือพื้นที่อนุรักษ์ เป็นข้อจำกัดการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น มีกฎระเบียบการเข้าไปเก็บหาของป่า ที่หวงห้ามเฉพาะผู้ที่ได้รับอนุญาตสัมปทานเท่านั้น หรือต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่ซับซ้อนและมีการผูกขาด เป็นต้น

นอกจากนี้ปัญหาสำหรับการทำธุรกิจรายย่อย คือการขาดแคลนวัตถุดิบ การตลาดไม่มั่นคง ขาดแคลนเงินทุน การบริหารจัดการไม่ดี เสียเปรียบการแข่งยัน ผลิตภัณฑ์ที่ทำอยู่เป็นประเภทที่ง่ายต่อการเอาสินค้าที่ทำด้วยวัตถุอื่นมาใช้แทนได้ ดังนั้นยังมีคนในชนบทจำนวนมากที่ประกอบธุรกิจรายย่อยแล้วไปไม่รอด

<u>รายได้จากการปลูกไม้ยืนต้น</u> สมมติฐานที่ว่าการเพาะปลูกไม้ยืนตันนั้น เกษตรกรฐานะดีเท่านั้นที่จะทำได้ อย่างไรก็ตามกรณีที่แหล่งทำประโยชน์ของเกษตรกรที่ยกจนมีจำกัด จนไม่สามารถยังชีพได้ด้วยผลผลิตของตนเอง จึงต้องเลือกวิธีที่จะได้เงินมาใช้ซื้อหาอาหารก่อนเป็นอันดับแรก ในสถานการณ์เช่นนี้ ต้นไม้อาจเหมาะสมที่จะปลูกเป็นพืชทำเงิน หรือปลูกพืชควบกับพืชทำเงินอย่างอื่น หรือในสถานการณ์ที่มีข้อจำกัดเรื่องที่ดิน แต่มีแรงงานมากพออาจใช้ระบบต้นไม้/พืชไร่/ปศุสัตว์ ซึ่งจะให้ผลตอบแทนดีกว่าปลูกพืชไร่อย่างเดียว สำหรับสถานการณ์ที่มีข้อจำกัดด้านแรงงาน เพราะต้องออกไปหางานนอกบ้านทำ วิธีที่ดีที่สุดคือการปลูกไม้ยืนต้นที่ไม่ต้องบำรุงรักษามาก เพื่อใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์

เกษตรกรโดยทั่วไปเห็นการปลูกต้นไม้เป็นหลักประกันของชีวิต ซึ่งมีคุณค่าหลายด้าน เช่น การปลูกไม้ตามหัวไร่ปลายนา เพื่อให้ร่มไม้หรือใช้ทำของใช้ที่มีคุณค่าทางประเพณีนิยมหรือทางเศรษฐกิจ หรือลดความแห้งแล้งระหว่างฤดูกาลที่เป็นผลเสียต่อพืชไร่ เพิ่มความหลากหลายของผลผลิตจากจากไร่นา หรือทดแทนความเสี่ยงต่อความเสียหายของพืชไร่ หรือพืชผลบางอย่างราคาตกต่ำ ต้นไม้บางอย่างใช้รักษาโรค หรือให้ผลผลิตบางอย่างที่มีราคา

<u>การจัดการป่าชุมชน</u> แผนปฏิบัติงานโครงการป่าไม้เพื่อชุมชนที่เน้นหนักระบบทำฟาร์มป่าไม้ (farm forestry) นั้น จะได้ผลต่อเมื่อควบคุมบริหารโดยเอกชนซึ่งมีประสิทธิผลดีกว่าให้ชุมชนดูแล ตลอดจนการทำผลผลิตมาใช้ ทรัพยากรที่ลดลงไปทั้งปริมาณและคุณภาพมีสาเหตุมาจากการสร้างความอ่อนแอให้แก่ท้องถิ่นในการบริหารจัดการของท้องถิ่น การรุกที่ดินของเอกชน การ

เพิ่มขึ้นของประชากร การขยายตัวทางการค้าในหมู่บ้าน และการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยี และการรวมศูนย์อำนาจจากรัฐส่วนกลาง มีส่วนทำให้เกิดความล้มเหลวทั้งสิ้น

การให้สิทธิแก่เอกชนเป็นผู้ใช้ทรัพยากร เป็นช่องทางให้ใช้ทรัพยากรเกินกำลังของป่า และเกิดความเสื่อมโทรมขึ้นได้ง่าย ในขณะที่รัฐไม่สามารถเข้าไปควบคุมจัดการป้องกันทรัพยากรป่าได้ ในทำนองเดียวกันการให้กรรมสิทธิ์ที่ดินแก่คนใดคนหนึ่ง ก็เป็นการเปลี่ยนมือการใช้ทรัพยากรส่วนรวมไปอยู่ที่บุคคลอื่นแทน

มีสาเหตุหลายประการที่ชุมชนไม่ร่วมจัดการป่าชุมชน เนื่องจาก ชุมชนไม่เกิดความมั่นใจในผลที่ได้รับ เช่น การจัดการป่าถูกกำหนดให้เหมาะสมกับการจัดการของพนักงานป่าไม้ มากกว่าที่จะให้เหมาะสมกับชาวบ้าน การกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากป่าโดยรัฐไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน ระบบวางแผนควบคุมอยู่ที่หน่วยงานของรัฐ โครงการป่าชุมชนลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดความเสี่ยงที่รัฐเข้ามาควบคุมจัดการเอง ในขณะที่ตัวอย่างการจัดการป่าชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ คือบริเวณที่ชุมชนมีภูมิปัญญาในการจัดการป่าอยู่แล้ว

การสำรวจจากประสบการณ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Seymour and Rutherford 1990/2533) มีรายงานกล่าวถึงอุปสรรคสำคัญสองประการของการจัดการป่าชุมชน ประการแรก กรมป่าไม้ไม่โอนอำนาจการจัดการป่าชุมชนไปสู่ระดับท้องถิ่น หรือการยินยอมให้ชุมชนเก็บหาผลผลิตจากป่าที่เสื่อมโทรมเท่านั้น ประการที่สอง แรงกดดันภายในชุมชน เช่น บุคคลภายนอกอพยพเข้าไปในหมู่บ้าน และฝ่าฝืนข้อตกลงต่างๆ จนก่อให้เกิดความล้มเหลว

<u>ต้นไม้ในระบบไร่นา</u> ในหลายสถานการณ์พบว่าเกษตรกรใช้ประโยชน์ต้นไม้ในที่ดินที่ตนครอบครอง ส่วนผลผลิตอย่างอื่นได้จากป่าของส่วนรวม สาเหตุสำคัญของการทำให้ต้นไม้ในระบบไร่นาลดลง ได้แก่ การแก่งแย่งต้นไม้กับพืชไร่ เช่น แสงสว่าง น้ำและอาหาร วิธีการเกษตร แผนใม่ การเป็นที่ดินส่วนบุคคล หรือเป็นของรัฐ การลดรอบตัดฟันต้นไม้ให้สั้นลงจนต้นไม้ที่ต้องการเติบโตไม่ได้

จากการประเมินผลโครงการป่าไม้ในระยะแรกพบว่า โครงการที่พัฒนาขึ้นแบบแยกส่วนโดยคำนึงถึงความสำคัญของปัจจัยอื่นที่มีอิทธิพลต่อโครงการ เช่น บางโครงการกำหนดเงื่อนไขห้ามชุมชนในโครงการนำผลิตผลต้นไม้ไปขาย เพราะคิดว่าขัดกับการปฏิบัติตามแผน ที่ถือว่าเป็นเป้าหมายของโครงการวนศาสตร์ชุมชน หรือป่าไม้สังคม ในขณะที่ในพื้นที่พบว่าเกษตรกรครอบครองที่ดินผืนเล็กๆ มักจะเลือกปลูกพืชที่ใช้เป็นอาหารเพื่อยังชีพ โดยพิจารณาโอกาสทางตลาดในท้องถิ่น และต้นทุนรวมอยู่ด้วย

การกำหนดให้โครงการต้องเร่งรีบให้เสร็จตามเป้าหมาย ไม่ว่าจะเป็นการแจกจ่ายเมล็ดพันธุ์ การเพาะชำกล้าไม้ การปลูกซึ่งหน่วยงานป่าไม้เป็นผู้รับผิดชอบ แรงกดดันเหล่านี้จะเป็นผลในทางปฏิบัติให้ได้ปริมาณมาก่อนคุณภาพ หรือปริมาณมาก่อนความถูกต้องเหมาะสมอยู่เสมอ นอกจากนี้การขาดแคลนบุคลากรที่มีความรู้ความชำนาญทางด้านการส่งเสริมเผยแพร่ในระยะ

เริ่มแรกของงานวนศาสตร์ชุมชน ผู้หญิงมีบทบาทสูงในการเก็บหาฟืน หาอาหารจากป่า หาฟางให้วัวควาย สานกระบุงตะกร้า แต่ผู้หญิงมักไม่ได้รับความเชื่อถือ

งานศึกษาของ Arnold ได้แสดงถึงบทเรียนของการจัดการป่าชุมชน ต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกับโครงสร้างของสังคม เศรษฐกิจ การเมืองที่ส่งผลต่อการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการเป็นแรงจูงใจที่ให้ชาวบ้านมาร่วมจัดการป่าชุมชน การจัดการป่าชุมชนไม่สามารถแยกขาดจากมิติของการมีส่วนร่วมของคนในพื้นที่ และต้องสอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาและความต้องการของชุมชน ซึ่งมีหลายมิติที่เกี่ยวกับการจัดการและการใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่า ระบบนิเวศของป่าชุมชนยังมีความสำคัญในทุกพื้นที่ เช่น พื้นที่ต้นไม้ในไร่นา (หัวไร่ปลายนา) เป็นระบบการเกษตรที่สร้างพื้นที่ป่า หรือไร่หมุนเวียนเพิ่มความหลากหลายทางพันธุกรรมพืช สัตว์ รวมทั้งผลผลิตที่เกิดในป่า

นอกจากจากนี้บทบาทของผู้หญิงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเห็นคุณค่าของป่าและผลผลิตในป่า เพราะเป็นผู้ใช้ประโยชน์และเก็บเกี่ยวโดยตรง แต่โครงการที่ดำเนินการเกี่ยวกับวนศาสตร์ชุมชน ได้ละเลยบทบาทของผู้หญิง งานศึกษายังได้สะท้อนให้เห็นว่าการจัดการป่าและการใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่า ไม่ว่าจะเป็นอาหาร สมุนไพร ไม้ฟืน สัมพันธ์กับรายได้เสริมนอกเหนือจากการทำการเกษตรกรรม และเป็นการลดค่าใช้จ่ายของครอบครัว ซึ่งเป็นแรงจูงใจอันสำคัญที่ทำให้เกษตรกรร่วมจัดการป่า หากมีการใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่าในปริมาณที่มากหรือพัฒนาเป็นธุรกิจรายย่อย ก็ไม่สร้างรายได้ทางเศรษฐกิจที่ยั่งยืนแก่ชุมชนอย่างแท้จริง เพราะชุมชนเกษตรกรรมยังมีข้อจำกัดในการบริหารจัดการทางตลาด และมีความเสี่ยงต่อการทำลายทรัพยากรในป่า ดังนั้นการจัดการและการใช้ประโยชน์ดังกล่าวได้สัมพันธ์กับองค์ความรู้ของชุมชนที่สั่งสมสืบทอดการใช้ประโยชน์อย่างไม่ทำลาย เพื่อเป็นการรักษาระบบนิเวศ แหล่งอาหารและยาของชุมชน

สรุปได้ว่า แนวคิดวนศาสตร์ชุมชน ในระยะเริ่มแรกการดำเนินการโครงการวนศาสตร์ชุมชน มุ่งเน้นการบรรลุเป้าหมายต่อโครงการในมิติของการเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ โดยคิดว่าจะแก้ไขปัญหาความยากจนได้ แนวคิดดังกล่าวมาจากมุมมองของผู้วางแผนที่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมและความต้องการของชุมชนท้องถิ่น แต่สาเหตุของปัญหาที่แท้จริงคือปัญหาเชิงโครงสร้างของความยากจน ซึ่งมาจากการผูกขาดทางอำนาจในการจัดการป่าและใช้ประโยชน์จากป่าของกลุ่มทุนและรัฐซึ่งเชื่อมโยงกับผลประโยชน์ข้ามชาติ และมีผลกระทบต่อชุมชน โครงการดังกล่าวจึงไม่ตอบสนองต่อกลุ่มเป้าหมายแต่อย่างใด

2.2) แนวคิดป่าไม้สังคม

"แนวคิดป่าไม้สังคม" ได้พัฒนามาจากแนวคิด "วนศาสตร์ชุมชน" ที่เชื่อมโยงในประเทศไทยซึ่งถูกริเริ่มขึ้นในกลางทศวรรษ 2520 FAO (Food and Agriculture Organization)[5] ได้ส่งผู้เชี่ยวชาญมากำหนดหลักสูตรป่าไม้เชิงสังคม (Social Forestry) กับคณะทำงานคณะวนศาสตร์ของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ในปี พ.ศ.2527 ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2528) นักมานุษยวิทยาจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้เสนอแนวคิดดังกล่าวโดยใช้แนวทางสังคมศาสตร์ในการศึกษาวิเคราะห์การจัดการป่าควบคู่ไปกับการพัฒนาชนบทและวัฒนธรรมชุมชน แนวทางการศึกษาใช้แนวคิดจากต่างประเทศวิเคราะห์กับสถานการณ์ปัญหาในประเทศไทย ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่รัฐบาลกำหนดนโยบายป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ.2528 ให้มีป่าอนุรักษ์และป่าเศรษฐกิจในประเทศไทย

ความหมายของป่าไม้สังคมในทัศนะของฉลาดชายคือ *"ป่าที่ชุมชนร่วมกันจัดการ การจัดการเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาชนบท และรวมถึงการร่วมมือของชุมชนในการต่อรองกับรัฐ หรือใช้หลักการจัดการของชุมชนโดยชุมชน เพื่อชุมชน หรือ ผลประโยชน์อยู่กับชุมชน ไม่ใช่เป็นโครงการของรัฐที่ส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกไม้ใช้สอย หรือทำวนเกษตร หมู่บ้านป่าไม้ ซึ่งยังยึดถือว่ารัฐเป็นผู้นำ หรือผู้เชี่ยวชาญที่ชี้นำชาวบ้าน"*

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (2530 – 2534) ได้กำหนดให้มีการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชนตามแนวคิดป่าไม้สังคม โดยเน้นการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน และมีโครงการพัฒนาป่าชุมชนภายใต้ความรับผิดชอบของกรมป่าไม้ และต่อมามีโครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูงในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ.2532 – 2536 ซึ่งเป็นโครงการทดลองที่เกิดจากความร่วมมือระหว่างกรมป่าไม้ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

กรมป่าไม้ได้จัดทำโครงการพัฒนาป่าชุมชน โดยเปลี่ยนชื่อจากเดิมคือ โครงการปลูกไม้ใช้สอยชุมชน (ปี พ.ศ.2530 - 2532) มีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ของประเทศ และเป็นแหล่งผลิตไม้ในระดับหมู่บ้านสำหรับใช้สอยในพื้นที่ ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชน กรมป่าไม้ และกองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้จัดพิมพ์หนังสือคู่มือเจ้าหน้าที่รัฐเรื่อง "ป่าชุมชนในประเทศไทย" ภายใต้กรอบของกฎหมาย การจัดการป่าชุมชนดำเนินการได้

---

[5] ป่าชุมชนในนิยามของ FAO (1978) "ป่าชุมชนเป็นกิจกรรมป่าไม้อะไรก็ได้ที่ประชาชนมีส่วนร่วม เช่น การปลูกป่า หรือการจัดการป่าชุมชนประจำหมู่บ้านในท้องที่ซึ่งขาดแคลนไม้ใช้สอยหรือของป่าอย่างอื่น จนกระทั่งรวมถึงการปลูกต้นไม้ในไร่นา หรือสวนป่ารายย่อยเพื่อขายไม้เป็นรายได้ นอกจากนี้ยังรวมถึงกิจการอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ใช้วัสดุจากป่าเป็นวัตถุดิบ แต่ไม่รวมกิจการป่าไม้ที่เป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ หรือกิจการป่าไม้ที่ประชาชนได้รับผลตอบแทนเพียงค่าจ้างแรงงานเท่านั้น แต่รวมถึงกิจกรรมของรัฐ หรืออุตสาหกรรมป่าไม้ที่กระตุ้นหรือ ช่วยกิจการป่าไม้ของชุมชนท้องถิ่น"

เฉพาะในเขตป่าสงวนแห่งชาติ โกมล แพรกทอง ข้าราชการกรมป่าไม้ได้นำเสนอแนวคิดป่าชุมชนไว้ในหนังสือเล่มดังกล่าว ซึ่งสรุปได้ว่า

ป่าชุมชนคือ รูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำเอาความต้องการพึ่งพิงป่าของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่า และให้ประชาชนผู้ได้รับประโยชน์จากป่า เป็นผู้กำหนดแผนการและควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพื่อผลประโยชน์ต่อเนื่องอย่างสม่ำเสมอตามความต้องการของชุมชน

การพัฒนาป่าชุมชนอยู่บนพื้นฐานของแนวความคิด 4 ประการคือ ด้านนิเวศวิทยา การพัฒนาชนบท การกระจายอำนาจ และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ซึ่งเป็นทรัพยากรที่งอกเงยได้ กรมป่าไม้ได้นำเสนอรูปแบบป่าชุมชนซึ่งมีสองลักษณะ คือ

- <u>ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม</u> ได้แก่

(1) การอนุรักษ์ป่าไม้เพื่อประกอบพิธีกรรมตามประเพณี เช่น การรักษาดอนปู่ตาในภาคอีสาน ป่าช้าในภาคเหนือ

(2) การอนุรักษ์ป่าไม้เป็นแหล่งซับน้ำ ให้กับพื้นที่นา หรือพื้นทีประกอบเกษตรกรรม ป้องกันการพังทลายของดิน เป็นแหล่งอาหาร และสมุนไพร ของป่า เป็นต้น

(3) การอนุรักษ์ป่าไว้เป็นเขตอภัยทาน เป็นพื้นที่ซึ่งห้ามล่าสัตว์ตัดชีวิตตามหลักพุทธศาสนา เป็นพื้นที่ไว้เพื่อความร่มรื่น เป็นที่พักพิงของสัตว์และมนุษย์ จะพบเห็นตามวัดทั่วไปในภูมิภาคของประเทศ

(4) การอนุรักษ์พื้นที่เพื่อเป็นที่พักผ่อน เน้นการรักษาไว้ตามสภาพธรรมชาติ และมีจุดที่น่าสนใจ เช่น ถ้ำ น้ำตก

(5) การอนุรักษ์พื้นที่ไว้เป็นแหล่งอาหารและใช้สอยอื่นๆ เพื่อการเก็บหาอาหาร เช่น เห็ด หน่อไม้ ผลไม้ ยาสมุนไพร หรือเป็นแหล่งเสริมรายได้ เพิ่มให้กับประชาชน

- <u>ป่าชุมชนแบบพัฒนา</u> ได้แก่

(1) ป่าชุมชนเพื่อการใช้สอย เป็นพื้นที่ที่สร้างขึ้นในบริเวณที่ดินในหมู่บ้าน เช่น ที่สาธารณะ ที่อ่างเก็บน้ำ ที่สองข้างทาง เป็นต้น

(2) ป่าโรงเรียน เป็นการปลูกป่าในโรงเรียนเพื่อการศึกษาทางด้านการเกษตรจากโรงเรียน และการใช้ประโยชน์จากรายได้ การจำหน่ายผลประโยชน์จากต้นไม้เป็นอาหารกลางวันสำหรับเด็กที่ยากจนในโรงเรียน

(3) การพัฒนาวัดป่า เป็นการปลูกต้นไม้ขึ้นบริเวณวัดหรือสำนักสงฆ์

(4) การกันพื้นที่ดินไว้เป็นป่าจำนวนร้อยละ 20 ของพื้นที่จัดสรรที่ดิน เพื่อเป็นแหล่งใช้สอยของหมู่บ้านที่ได้รับจากการจัดที่ดินตามมติของคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติ วันที่ 19 มีนาคม 2499 เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยของชุมชน

(5) การจัดป่าของชาติให้เป็นป่าชุมชน ตามนัยมติของที่ประชุมคณะกรรมการพัฒนาที่ดิน ครั้งที่ 4/2530 เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม 2530 ให้กันพื้นที่ป่าที่เหลืออยู่ไม่เกิน 500 ไร่ และไม่ติดกับเขตป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า สำหรับเป็นป่าชุมชน โดยให้องค์กรของหมู่บ้าน ตำบล เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน สภาตำบลเป็นผู้ดูแล

การจัดการป่าชุมชนระหว่างปี พ.ศ.2530 – 2536 จึงเป็นการจัดการป่าชุมชนที่ผสมผสานพัฒนาจากแนวคิดวนศาสตร์ชุมชน แนวคิดป่าไม้สังคม ทั้งจากต่างประเทศและในประเทศไทย โดยมุ่งเน้นที่การจัดการป่าชุมชนนอกพื้นที่ป่าอนุรักษ์ (ได้แก่ เขตอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เขตวนอุทยาน เขตห้ามล่าสัตว์ป่า เขตต้นน้ำลำธารชั้น 1) งานศึกษาจำนวนมากในยุคนั้นศึกษาโดยนักศึกษาคณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และมหาวิทยาลัยในภูมิภาค บทความรายงานวิจัยของนักวิชาการ โดยส่วนใหญ่นำเสนอให้เห็นรูปแบบของการจัดการป่าชุมชน และลักษณะของการจัดการป่าชุมชน ซึ่งประกอบด้วยองค์กรประชาชนทั้งที่เป็นองค์กรตามวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น องค์กรเหมืองฝายในภาคเหนือ สภาตำบล หรือ อ.บ.ต. หรือการรวมกลุ่มของชาวบ้านขึ้นใหม่เป็นองค์กรเพื่อการจัดการป่าชุมชน การมีระเบียบและกฎเกณฑ์ดูแลรักษาป่า ทั้งการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า บทบาทของบุคคลภายนอกที่ไปส่งเสริมและร่วมจัดการ

2.3) แนวคิดป่าชุมชน

ตั้งแต่ปี พ.ศ.2532 เป็นต้นมา ภายหลังรัฐบาลยกเลิกสัมปทานทำไม้ และประชาชนเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการป่า พร้อมกับนำเสนอ**แนวคิด "ป่าชุมชน"** ขึ้นมา แนวคิดนี้ได้ถูกพัฒนาขึ้นมาจากกระแสการขับเคลื่อนของภาคประชาชนที่มีการรักษาป่าอย่างเข้มแข็ง และมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมในทุกภาค ซึ่งชุมชนได้เรียกร้องสิทธิในการจัดการป่า และมีการจัดการและกำหนดกฎระเบียบการดูแลรักษาของชุมชน จนในที่สุดรัฐบาลได้กำหนดแผนการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชนไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (พ.ศ.2530 – 2534) ต่อมารัฐบาลโดยคณะกรรมการนโยบายป่าไม้แห่งชาติ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการพิจารณาแนวทางการดำเนินงานเกี่ยวกับป่าชุมชน ในเดือนพฤษภาคม 2533

งานศึกษาทางวิชาการของ เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง บรรณาธิการ (2534) เรื่อง "วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า" ศึกษาในทุกภาคตั้งแต่ปี พ.ศ.2533 – 2534 และงานศึกษาของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ์ ขาวสอาด (2538) ศึกษาวิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า กรณีภาคเหนือตอนบน ซึ่งได้นำเสนอสอดคล้องกันให้เห็นว่าสาเหตุการทำลายป่ามาจากโครงสร้างของเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ที่มีมาแต่อดีตถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้อนุญาตสัมปทานทำไม้ การลักลอบตัดไม้อย่างผิดกฎหมายซึ่งมีผู้มีอิทธิพลทั้งในระดับชาติ และระดับท้องถิ่น เกี่ยวข้องด้วยอยู่เสมอ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ตลอดจนนโยบายของรัฐที่

ส่งเสริมให้มีการบุกเบิกที่ดินทำกินเพื่อทำประโยชน์ในที่ดิน เป็นสาเหตุสำคัญของการทำลายป่า มิใช่มาจากการทำลายป่าของชาวบ้านแต่เพียงลำพัง ดังนั้นการหวังพึ่งเจ้าหน้าที่รัฐในการรักษาพื้นที่ป่าฝ่ายเดียวไม่ปรากฏเป็นจริงได้ เพราะปัจจุบันผู้ใช้ป่ามีทั้งชาวบ้าน นายทุน และผู้มีฐานะมั่งคั่งจากภายนอกเขตป่าเข้ามาใช้ป่าเพิ่มขึ้น ทำให้ที่ดินในเขตป่ามีราคาสูง เจ้าหน้าที่จึงร่วมมือกับนายทุนหาประโยชน์จากพื้นที่ป่ามากขึ้น

งานศึกษายังได้นำเสนอให้เห็นว่าชุมชนมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรได้ มีชุมชนหลายแห่งได้พัฒนาที่ดิน และภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ และสามารถอยู่ร่วมกับป่าในรูปแบบของป่าชุมชน บางแห่งมีประวัติความเป็นมาของการจัดการป่าชุมชนตามวัฒนธรรมของท้องถิ่น บางแห่งเริ่มพัฒนาขึ้นมาจากความรู้สึกหวงแหนทรัพยากรของชุมชนมาไม่นาน ชุมชนเหล่านี้มีกระจายอยู่ทั่วไป งานศึกษาของอานันท์ และมิ่งสรรพ์ ได้เสนอปัจจัยสำคัญเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่ามีดังต่อไปนี้

(๑) การปรับปรุงแนวเขตป่าอนุรักษ์ให้ตรงกับสภาพความเป็นจริงของวัฒนธรรมการผลิตในท้องถิ่น โดยให้องค์กรชาวบ้านมีส่วนร่วมในการจำแนกประเภทการใช้ที่ดิน

(๒) ควรสร้างหลักประกันความมั่นคงในการถือครองที่ดิน โดยให้สิทธิทำกินร่วมกันกับชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ เพื่อแลกเปลี่ยนกับหน้าที่ของชุมชนในการรักษาป่า นอกจากนี้รัฐต้องช่วยพัฒนาอาชีพนอกภาคการเกษตร เพื่อเสริมรายได้และลดแรงกดดันในการพึ่งรายได้จากพื้นที่ป่า

(๓) ควรพัฒนาส่งเสริม และให้การรับรองสิทธิตามกฎหมายแก่องค์กรท้องถิ่นที่มีศักยภาพในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าในรูปของป่าชุมชน เพื่อให้องค์กรท้องถิ่นมีอำนาจหน้าที่อย่างเป็นทางการในการป้องกันการบุกรุกของบุคคลภายนอกที่มีอำนาจ ซึ่งจะช่วยให้ชาวบ้านสามารถฟ้องร้องต่อศาลได้เมื่อเกิดความจำเป็นโดยไม่ต้องเดินขบวน

ต่อมางานศึกษาเรื่อง “ป่าชุมชนในประเทศไทย แนวทางการพัฒนา” โดยเสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ บรรณาธิการ (2536) ศึกษาระหว่างปี พ.ศ.2534 – 2537 เป็นความร่วมมือระหว่างนักวิชาการและเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน ในการศึกษาป่าชุมชนของทุกภาค งานศึกษานำเสนอให้เห็นว่าการจัดการป่าชุมชนมีความหลากหลายตามวัฒนธรรมประเพณี และระบบนิเวศของแต่ละชุมชน ปัจจัยสำคัญในการจัดการป่าชุมชนมาจากการรวมศูนย์อำนาจการจัดการป่าไว้ที่รัฐ ซึ่งไม่สามารถดูแลรักษาป่าได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในขณะที่ชุมชนดูแลรักษาป่าและใช้ประโยชน์ผลผลิตจากป่าที่ไม่ทำลาย แต่ต้องได้รับผลกระทบถูกละเมิดสิทธิจากเจ้าหน้าที่รัฐและกลุ่มทุน จากการไม่มีสิทธิในการจัดการป่า จนกลายเป็นความขัดแย้งในสังคมไทย

“สิทธิชุมชน” ได้ถูกพัฒนามาเป็นวาทกรรมที่มีการถกเถียงในสังคมไทย ซึ่งมาจากรูปธรรมของการจัดการป่าชุมชน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ได้บัญญัติ

ไว้ในมาตรา 46 และในมาตรา 66 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช2550[6] แต่ยังถูกตีความในความหมายที่แคบคุ้มครองสิทธิเฉพาะ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” ที่มีวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างจากคนไทย เช่น ชนเผ่าบนพื้นที่สูง เป็นต้น ในขณะที่งานศึกษาเกี่ยวกับ “สิทธิชุมชน” และ “ป่าชุมชน” หลายฉบับนำเสนอกรณีศึกษาของการจัดการป่าโดยชุมชนในหลายหมู่บ้าน มีทั้งชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานมายาวนาน และชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานมา 30 ปี ซึ่งมีกระบวนการเรียนรู้จากปัญหาวิกฤตป่าเสื่อมโทรม และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ต่างพื้นที่ รวมทั้งการส่งเสริมจากบุคคลภายนอกชุมชน งานศึกษาดังกล่าวศึกษาบนฐานคิดนิเวศวิทยาการเมือง เศรษฐศาสตร์การเมือง ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ ได้นำเสนอมิติสิทธิชุมชน ที่ครอบคลุมในหลายมิติดังนี้

(1) ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ต้องมีการตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจของรัฐ ชุมชน และประชาสังคม เพื่อเป็นหลักประกันให้ทุกฝ่ายในสังคมร่วมกันดูแลรักษาป่า และนำไปสู่การสร้างความเป็นธรรมในสังคม (Social Justice) ที่มีการกระจายสิทธิและการเข้าถึงทรัพยากรอย่างเป็นธรรม

(2) ให้คุณค่าต่อมนุษย์และธรรมชาติ ที่เป็นทุนทางสังคม

(3) พลวัตของสิทธิ ที่สามารถปรับเปลี่ยนความหมายได้ตลอดเวลา ในมิติของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movement) พัฒนาการของสิทธิชุมชนจึงต้องมีการปรับเปลี่ยนนิยามความหมายที่ดำรงความเป็นตัวตนในอัตลักษณ์ของชุมชนแต่ละท้องถิ่น

(4) ระบบการจัดการป่าในมิติสิทธิชุมชนจึงต้องมีหลายมิติ เชิงซ้อนทั้งในระดับปัจเจกบุคคล กลุ่มคน ชุมชน สังคม และรัฐ

แนวคิดป่าชุมชนก่อให้เกิดการถกเถียงว่า “สิทธิชุมชน” มีลักษณะของสิทธิอย่างไร เมื่อเปรียบเทียบกับสิทธิตามกฎหมายที่รับรองสิทธิ 2 แบบคือ สิทธิของบุคคลที่ได้ที่ดินมาโดยชอบด้วยกฎหมาย และสิทธิของรัฐเหนือที่ดินที่เป็นพื้นที่ป่าตามพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ.2484 เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ (พ.ศ.2543) ได้นำเสนอไว้ว่า การสนับสนุนการจัดการป่าและทรัพยากรของชุมชนในทางปฏิบัติเจาะจงไปยังกลุ่มต่างๆในชุมชน เช่น กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ กลุ่มผู้มีผลประโยชน์เกี่ยวข้อง กลุ่มผู้หญิง หรือกลุ่มเยาวชน โดยมีชุมชนเป็นกรอบการประสานความร่วมมือ หรืออาจทำหน้าที่เป็นตัวแทนองค์กรท้องถิ่นรับมอบอำนาจรัฐจากส่วนกลาง มารับรองหรือคุ้มครองอำนาจการบริหารจัดการของกลุ่มองค์กรต่างๆ

---

[6] มาตรา 66 “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน ชุมชนท้องถิ่น หรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืน”

เพราะฉะนั้นสิทธิการใช้ประโยชน์มี 2 แบบคือ

- **สิทธิการใช้ดั้งเดิม** กำหนดขึ้นโดยชุมชนท้องถิ่นตามวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมที่สืบทอดกันมา โดยมีจารีตประเพณีและกลไกทางสังคมของชุมชนเป็นตัวควบคุมในทางปฏิบัติ อาจจะแบ่งสิทธิการใช้ดั้งเดิมออกได้หลายระดับ เช่น ระดับบุคคล ครัวเรือน กลุ่มครัวเรือน และระดับชุมชน ขึ้นอยู่กับแต่ละท้องถิ่น สมาชิกของชุมชนทั้งหมดจะมี “สิทธิตามธรรมชาติ” ในการใช้ทรัพยากรส่วนรวม แต่ชุมชนก็มีอำนาจออกกฎเกณฑ์โดยคำนึงถึง “ความเป็นธรรมของสังคม” เป็นสำคัญ สิทธิชุมชนจึงไม่ใช่สิทธิส่วนตัว และสิทธิสาธารณะ การจัดการในรูปแบบสิทธิชุมชนจะจัดการภายใต้กฎเกณฑ์ประเพณีที่กำหนดขึ้นจากวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน (อ้างในชูศักดิ์, 2538)

- **สิทธิการใช้ที่รับรองโดยกฎหมาย** สิทธิประเภทนี้กำหนดขึ้นโดยหน่วยงาน/องค์กรที่มีอำนาจปกครองเหนือพื้นที่ป่าและทรัพยากรในป่า ซึ่งมักให้สิทธิกับบุคคลหรือองค์กร/หน่วยงานที่เป็นนิติบุคคลเพื่ออนุญาตให้ประโยชน์ทรัพยากรบางประเภท และมีรายละเอียดในการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ สิทธิแบบนี้ไม่คลุมทุกอย่าง แต่สิทธิทางการบริหารจัดการ (management rights) เช่น จัดการน้ำ จัดการป่า จัดการที่ดินทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

สิทธิชุมชนจึงมีความซับซ้อน ที่ครอบคลุมทรัพยากรป่า ที่ดิน น้ำ ทรัพยากรชายฝั่ง และมีความหลากหลายของกลุ่มคนผู้ใช้ประโยชน์ และสภาพความเป็นสาธารณสมบัติที่ไม่มีข้อจำกัดในการใช้ประโยชน์ ทำให้ปัญหาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรชายฝั่งโดยเฉพาะการจับสัตว์น้ำ หรือการประมงชายฝั่งมีความหลากหลายยุ่งยากซับซ้อน

ต่อมามีการศึกษา “สิทธิชุมชน” จากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์ เพื่อยืนยันในสิทธิตามธรรมชาติที่สืบทอดกันมา และได้ถูกทำลายโดยรัฐส่วนกลางจากเครื่องมือของนโยบายและกฎหมายควบคุมสิทธิให้เป็นแบบแผนเดียวกันหมดทั้งประเทศ ในปี พ.ศ.2546 โครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล ได้นำเสนอโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศ หัวหน้าโครงการวิจัยคือ ศาตราจารย์ (พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา แนวคิดมุมมองว่าด้วย “สิทธิชุมชน” ครอบคลุมถึงโลกทัศน์ (World view) และจักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิม และชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ด้วยการศึกษาผ่านปัญหาความขัดแย้งในการควบคุมและจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เขา ซึ่งเป็นปัญหาการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรระหว่างรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่นที่สวนทางกัน หรือระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับกลุ่มอิทธิพลจากภายนอกที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งกัน หรือระหว่างชุมชนต่างชาติพันธุ์ที่ใช้ทรัพยากรร่วมกันแล้วมีปัญหาขัดแย้งกัน

โครงการวิจัยดังกล่าวได้นำเสนอให้เห็นว่าสิทธิชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ในทุกภูมิภาคของประเทศไทย มีความแตกต่างหลากหลายมาก แต่อยู่บนฐานแนวคิดที่เหมือนกันคือ “สิทธิส่วนรวม” หรือ “ของหน้าหมู่” ซึ่งสัมพันธ์กับโลกทัศน์ของกลุ่มชาติพันธ์ตามวัฒนธรรม ความเชื่อที่สั่งสมมายาวนาน

"ป่า" หมายถึงวัฒนธรรมความเชื่อของชาวบ้านที่ได้รับจากป่าหรือมีสิ่งเหนือธรรมชาติที่คุ้มครองรักษาป่า และทรัพยากรในป่า เช่น "ผีป่า" "ผีห้วย" "ผีขุนน้ำ" "ผีบ่อเกลือ" ฯลฯ ป่ายังเป็นแหล่งรวมของต้นไม้ต่างชั้น ต่างอายุ ต่างพันธุ์ ชาวบ้านใช้ป่าเป็นแหล่งหาอาหาร แหล่งหาวัสดุเพื่อใช้สอยในชีวิตประจัน และใช้เป็นยาสมุนไพร ป่าเป็นแหล่งน้ำซับ ตัวอย่างในจักรวาลทัศน์ของชาวล้านนา จำแนกประเภทของปาได้ 9 ชนิด ได้แก่

- <u>ป่าแพะ (แกะ)</u> คือป่าละเมาะทั่วไปในพื้นที่ราบอยู่ติดกับเขตหมู่บ้าน
- <u>ป่าดงกรรม หรือดงก้ำ</u> เป็นป่าพิธีกรรม คำว่า "ดง"หมายถึงป่าที่มีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นหนาแน่นเป็นป่าทึบหรือป่าใหญ่ ชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนไม่ห่างไกลจากป่าดงมากนัก
- <u>ป่าเหล่า</u> คำว่า "เหล่า" หมายถึงป่าละเมาะที่รกด้วยต้นไม้และเครือวัลย์ที่อุดมสมบูรณ์ และมีสัตว์ป่าอาศัยอยู่ชุกชุม ป่าเหล่าเป็นแหล่งอาหารโปรตีนจากสัตว์เป็นสำคัญ
- <u>ป่าขุนห้วย หรือป่าต้นน้ำ</u> เป็นป่าสำคัญของแหล่งกำเนิดของสายน้ำ ทุกคนมีสิทธิการใช้น้ำที่ไหลมาเป็นลำห้วย หรือแม่น้ำ และทุกคนต้องช่วยกันรักษาป่าและต้นแม่น้ำไม่ให้ถูกทำลาย
- <u>ป่าเหมี้ยง</u> เป็นป่าที่มีต้นไม้ชนิดเดียวขึ้นเป็นส่วนใหญ่และขึ้นเองตามธรรมชาติ ชาวบ้านเรียกป่าตามพันธุ์ไม้ที่ขึ้นในป่า เช่น ป่าไผ่ ป่าเหียง ป่าแขม ป่าสัก ป่าตึง (พลวง) เป็นต้น
- <u>ป่า/ยาง กับการเมือง</u> กฎหมายโบราณกล่าวว่า ที่ดินและป่าทั้งหมดเป็น "กรรมสิทธิ์"ของเจ้าเมือง และชนชั้นปกครอง หรือ "พญากินป่ากินเมือง" กฎหมายกล่าวถึงป่าบางแห่งว่าเป็นป่าของบ้านเมือง ซึ่งผู้ปกครอง สงวนสิทธิ์ในการใช้ทรัพยากรจากป่า จึงเรียกป่าชนิดนี้ว่า "ป่ายางกับการเมือง" คำว่า "ยาง" เป็นคำโบราณหมายถึงป่า
- <u>ป่าหัวไร่ดอนนา</u> หมู่บ้านและที่นาของหมู่บ้านหลายแห่งมีพื้นที่ติดต่อกับป่าซึ่งเป็นป่าชายเขตแดน และมีเนื้อที่ไม่กว้างมากนัก ชาวบ้านพึ่งพาทรัพยากรจากป่าชายหมู่บ้าน ทุกคนมีสิทธิใช้ร่วมเพื่อเก็บพืชผักและของป่าทุกชนิด
- <u>ป่าขี้ หรือเหล่าป่าขี้</u> ในอดีตชาวบ้านยังไม่มีส้วมใช้ในบ้าน ป่าที่อยู่ท้ายหมู่บ้านบริเวณใดบริเวณหนึ่งหรือป่านอกเขตหมู่บ้านออกไป ชาวบ้านจะจัดพื้นที่เป็นที่ปลดทุกข์ ภาษาล้านนาเรียกว่า "ป่าขี้" ซึ่งจะเป็นป่าทึบหรือป่าที่มีต้นไม้เถาวัลย์ขึ้นปกคลุม เพื่อให้ทุกคนใช้ป่าแห่งนี้อย่างสะดวก

- <u>ป่าเร่ว หรือป่าช้า</u> ป่าช้าในอดีตเป็นป่าทึบห่างไกลจากหมู่บ้านหรือเมือง มักจะตั้งอยู่ชายเขตของหมู่บ้าน หรือท้ายหมู่บ้าน ป่าประเภทนี้ถูกจัดว่าเป็น “ป่าหน้าหมู่” และเป็นป่าพิธีกรรม/ป่าดงกรรม

ลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าของล้านนา มีความคล้ายคลึงกับการใช้ประโยชน์จากป่าในทุกภูมิภาคของประเทศไทย สิทธิในป่าเป็นสิทธิส่วนรวม ซึ่งได้ได้ถูกทำลายจากนโยบายและกฎหมายของรัฐ ตลอดจนกระแสการพัฒนาเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดการทำลายป่าเพื่อบุกเบิกพื้นที่ทำกิน จึงเป็นสาเหตุให้ชาวบ้านถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้บุกรุกป่า และกลายเป็นความขัดแย้งที่รุนแรงในสังคมไทย การศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมได้ทำให้สังคมไทยได้เข้าใจมิติของสิทธิชุมชนที่มีรากเหง้ามาจากวัฒนธรรมประเพณีมายาวนาน และมีความจำเป็นถูกฟื้นฟูขึ้นมาใหม่และปรับใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งจะทำให้มีการรักษาป่าโดยชุมชน ด้วยการเห็นคุณค่าของป่ากลับคืนมาในการตอบสนองการแก้ไขปัญหาความยากจนได้อย่างยั่งยืน

2.4) แนวคิดป่าชุมชนในมิติความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน

จากกระแสการตื่นตัวการจัดการป่าชุมชนได้ทำให้สังคมไทยให้ความสนใจต่อการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความหลากหลายทางชีวภาพด้วยเช่นกัน สาเหตุสำคัญของการศึกษามาจากมุมมองต่อฐานทรัพยากรในป่าเขตร้อนที่มีความสำคัญต่อการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพทั้งระบบนิเวศ พันธุกรรม และชนิดพันธุ์ ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและยาที่สำคัญของมนุษยชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพนี้มีความเชื่อมโยงกับฐานทรัพยากรรวมถึงที่สาธารณประโยชน์ ที่ดินในแปลงเกษตรกรรม ที่ดินที่ชุมชนเกษตรกรรมอนุรักษ์และใช้ประโยชน์สืบทอดภูมิปัญญามายาวนาน

คำว่า “ความหลากหลายทางชีวภาพ” ได้ถูกวิวาทะและมีการถกเถียงกันมากในปี พ.ศ.2536 ซึ่งสืบเนื่องจากการให้สัตยาบันในอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพว่ามีความสำคัญอย่างไร หน่วยงานของรัฐโดย สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ ได้จัดตั้งฝ่ายทรัพยากรชีวภาพขึ้น มีการจัดทำนโยบาย มาตรการ และแผนการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน ซึ่งเป็นนโยบายระดับชาติที่ได้รับการสนับสนุนจาก UNEP สำหรับทางด้านงานวิจัยนั้น สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ได้สนับสนุนการวิจัยเรื่องความหลากหลายทางชีวาภาพในทางมิติทางวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ (กฤษฎา บุญชัย 2540)

ต่อมามีงานศึกษาหลายชิ้นได้นำเสนอแนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนกับการจัดการป่าและความหลากหลายทางชีวภาพ ที่ให้ความสำคัญและความจำเป็นต้องมีการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ความรู้ในการรักษาแบบการแพทย์พื้นบ้าน การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมทั้งพืชและสัตว์ แนวคิดในการศึกษาดังกล่าวเป็นการผสมผสาน

ความรู้เชิงวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และนิเวศวิทยา และเศรษฐศาสตร์การเมืองในการศึกษาบริบทของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ

แนวคิด "ป่าชุมชน" ยังได้ถูกพัฒนาและอธิบายในมิติของการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งมาจากฐานคิดของการจัดการป่าชุมชนที่เชื่อมโยงไปสู่การจัดการฐานทรัพยากรในระบบนิเวศลุ่มน้ำ หรือระบบภูมินิเวศที่ใช้ประโยชน์และจัดการร่วมกัน และมีการพัฒนามาจากการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างยั่งยืน ทั้งชุมชน และฐานทรัพยากร การวิเคราะห์ในทางนิเวศวิทยา ชีววิทยา สังคมศาสตร์จึงมีความสำคัญที่ต้องศึกษาร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชนและสังคม นักวิชาการทั้ง 3 คนได้นำเสนอแนวคิดไว้ดังนี้

เสน่ห์ จามริก (2546) นักสังคมศาสตร์ได้เสนอแนวคิดไว้ว่า การจัดการป่าชุมชนเป็นหัวใจสำคัญของการปฏิรูปกระบวนทัศน์การพัฒนา เป็นการสร้างระบบเศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่นที่พึ่งตนเองและยั่งยืน เป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารและยา ไม่พึ่งพิงกับระบบกลไกตลาดการค้าเสรี และเป็นการกระจายอำนาจให้กับชุมชนท้องถิ่นในการบริหารจัดการฐานทรัพยากร การจัดการป่าชุมชนเป็นการสร้างเครือข่ายของการสร้างฐานทรัพยากรชีวภาพ ที่ฟื้นฟูภูมิปัญญาของชุมชนในการสร้างระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ท้าทายกับระบบทรัพย์สินทางปัญญาแบบผูกขาด

สมศักดิ์ สุขวงศ์ (2546) นักวนศาสตร์ชุมชนได้เสนอป่าเขตร้อนของประเทศไทยให้คุณค่าแก่ความหลากหลายทางชีวภาพทั้งระบบนิเวศ ชนิดของสิ่งมีชีวิต และพันธุกรรม แนวทางการอนุรักษ์ความหลากหลายในป่าเขตร้อนที่ดีที่สุดคือการรักษาป่าสมบูรณ์ที่เหลืออยู่ไว้ให้ได้ บทเรียนที่สำคัญคือ การอนุรักษ์ป่าที่ผ่านมาเป็นการทำไม้ที่ทำให้ป่าเสื่อมโทรม เพราะฉะนั้นต้องศึกษาว่าจะฟื้นฟูป่าเสื่อมโทรมอย่างไรให้ได้ผลผลิตยั่งยืนถาวร เพื่อรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ การฟื้นฟูป่าเสื่อมโทรมทำได้ด้วยการสืบพันธุ์ตามธรรมชาติ โดยการจัดการร่วมระหว่างรัฐกับประชาชน ซึ่งสำเร็จมาแล้วที่อินเดียและเนปาล การใช้ประโยชน์จากที่ดินก็ควรมีหลายรูปแบบลดหลั่นไปตามความมากน้อยในการอนุญาตให้ใช้ประโยชน์จากป่า ยิ่งไปกว่านั้นการศึกษาภูมิปัญญาของชาวบ้านและการอนุรักษ์ทรัพยากรทางพันธุกรรมของท้องถิ่นควรมีการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ตลอดจนสร้างแรงจูงใจให้ท้องถิ่นร่วมเรียนรู้และจัดการสืบทอดภูมิปัญญาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพไปพร้อมกัน

วิสุทธิ์ ใบไม้ (2538) นักชีววิทยา ได้นำเสนอความรู้ทางวิทยาศาสตร์สามารถประยุกต์ให้สอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนฐานของความหลากหลายทางชีวภาพ การพัฒนาอย่างยั่งยืนทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรธรรมชาตินั้นรวมถึงทรัพยากรทางกายภาพ และทรัพยากรชีวภาพ ที่มีการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนทั้งในทางการแพทย์ การเกษตร การอุตสาหกรรม และทางวิชาการชีววิทยา ด้วยการ

ผสมผสานภูมิปัญญาท้องถิ่นกับเทคโนโลยียุคใหม่ ทิศทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนเช่นนี้ที่นำไปสู่การสร้างเศรษฐกิจพื้นบ้านกับการอนุรักษ์ทรัพยากรชีวภาพ

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ (2543) ศึกษาเรื่องการจัดการปัญหาความยากจนด้วยป่าชุมชนโดยนำเสนอป่าชุมชนกับการบรรเทาความยากจน ชุมชนภาคเกษตรกรรมในทุกภาคของประเทศไทยมีวิถีชีวิตพึ่งพาป่าและทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิต ชุมชนชนบทโดยเฉลี่ยมีสัดส่วนพึ่งพาด้านแหล่งน้ำในการทำเกษตรกรรม และการบริโภค พึ่งพาอาหาร สมุนไพรในการรักษาโรค ฟืน ถ่าน และของป่าเพื่อยังชีพ โดยชุมชนได้มีการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากฐานความรู้ของชุมชนที่สืบทอดมายาวนาน ชุมชนชนบทโดยเฉลี่ยมีสัดส่วนของคนพึ่งพาป่ามากกว่าร้อยละ 30 โดยเฉพาะเรื่องอาหาร ฟืน ถ่าน และของป่าเพื่อยังชีพ บ้านเขาขาดในภาคตะวันออก ซึ่งห่างจากกรุงเทพขับรถแค่สองชั่วโมงเศษ ชาวบ้านยังต้องเก็บหาของป่า เช่น มัน กลอย มาแลกข้าวกิน ชุมชนบ้านหนองเรือกลุ่มบ้านซับวัวแดงอยู่ติดเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤาไน จังหวัดฉะเชิงเทรา ชาวบ้านทั้งหมด 38 ครัวเรือน ไม่มีที่ดินทำกิน ต้องอาศัยรับจ้างตัดไม้และเก็บหาของป่า แลกข้าวสารเพื่อยังชีพ (ระวี, 2543) ชุมชนบ้านซำผักหนามในป่าภูผาม่านจังหวัดขอนแก่นนำหน่อไม้จากป่าชุมชนไปแลกเปลี่ยนข้าวและปลาร้ากับชุมชนชาวนาแถบจังหวัดร้อยเอ็ด

ความยากจนมาจากผลด้านลบของระบบรัฐไทย ซึ่งเป็นระบบศักดินา ระบบเงินตรา มุ่งเน้นการค้าขาย ทำให้ชุมชนเสียสิทธิทำกินให้กับภาคธุรกิจ และถูกตัดขาดจากการใช้ทรัพยากรที่มาจากนโยบายรัฐและกฎหมาย เพราะฉะนั้นการบรรเทาความยากจนของชุมชนในชนบทคือการมีอำนาจและโอกาสในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่า และทรัพยากรมากกว่าประเด็นขาดแคลนอาหารหรือขาดโอกาส ความมั่นคงของคนในชนบทคือ ความมั่นคงในการอยู่อาศัยและทำมาหากิน ความมั่นคงด้านอาหารและสุขภาพ

งานศึกษาที่นำเสนอแนวคิดการศึกษาและมุมมองการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพในช่วงแรกของการเคลื่อนไหวป่าชุมชน และมีการรวมรวมความรู้จากกรณีศึกษา คือ โครงการศึกษาวิจัย ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา (2536) งานศึกษาฉบับนี้ได้สรุปให้เห็นว่าชาวบ้านมีภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบนิเวศชุมชนในหลายประการ คือ

- ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า กับคน ในระบบนิเวศชุดหนึ่ง
- ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า ชาวบ้านมีความเข้าใจการจัดลำดับชั้นของต้นไม้และพืชพรรณในป่า ทำเลเลี้ยงสัตว์ หรือถิ่นที่อยู่ของพืชที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ผักป่า และสมุนไพร

- ความรู้เกี่ยวกับขีดจำกัดของการใช้ประโยชน์จากป่า ชาวบ้านได้สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อกำหนดแนวทาง วิธีการ และข้อห้าม เพื่อป้องกันมิให้มีการใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไปจนทำลายความสมดุลตามธรรมชาติ
- ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดินและความเชื่อมโยงของมวลชีวภาพในระบบนิเวศเขตร้อน เช่นการทำไร่หมุนเวียน
- ความรู้เรื่องการทดแทนสังคมพืชหลังจากมีการรบกวนระบบนิเวศพื้นที่ไร่ที่ถูกทิ้งร้างไป โดยไม่ได้ทำการเพาะปลูก

ต่อมางานศึกษาของ ยศ สันตสมบัติ (2542) ได้ประมวลความรู้ที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์ในเขตภาคเหนือตอนบน ในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพในมุมมองทางด้านสังคมวัฒนธรรม งานศึกษาได้เสนอให้เห็นภาพรวมการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ ที่มีระบบการผลิต การจัดการป่า การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า อาหาร สมุนไพร และการแพทย์พื้นบ้าน งานศึกษาของยศได้สรุปแนวคิดการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความหลากหลายทางชีวภาพ ในหลายมิติดังนี้

(1) ความหลากหลายทางชีวภาพกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม ชุมชนกับป่าไม่เคยแยกออกจากัน ชุมชนมีบทบาทสำคัญต่อการเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพให้กับป่าด้วยการปลูกพืชหลากหลายชนิดในสภาพธรรมชาติ การใช้ไฟเพื่อลดการผูกขาดของพืชเด่นในระบบนิเวศบางชนิด รวมทั้งการอนุรักษ์และพัฒนาสายพันธุ์พืชด้วยการตรากฎเกณฑ์เพื่อจำกัดการใช้ประโยชน์ในพื้นที่บางประเภทที่ล่อแหลมต่อการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ เช่นป่าต้นน้ำ

(2) ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และวัฒนธรรมของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศ เช่น การปรับเปลี่ยนถิ่นที่อยู่อาศัย ระบบการผลิต หรือการอพยพกลุ่มชนต่างๆลงจากดอย ภูมิปัญญาท้องถิ่นไม่อาจดำรงอยู่และพัฒนาสืบไปได้หากถูกตัดขาดจากรากเหง้าทั้งในด้านของธรรมชาติและวัฒนธรรม การปกป้องภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ ควรรวบรวมความรู้ไว้ภายในท้องถิ่น ด้วยการเปิดโอกาสให้คนในชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆสามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี ภายในระบบนิเวศที่พวกเขาสามารถบริหารจัดการ ประยุกต์ใช้และพัฒนาภูมิปัญญาของตนให้สอดคล้องกับความต้องการและบริบทของยุคสมัยได้อย่างแท้จริง

(3) ชุมชนเรียนรู้กับการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ซึ่งมีการสั่งสม สืบทอด และแลกเปลี่ยนความรู้ทั้งภายในชุมชน ระหว่างชุมชนอย่างต่อเนื่องจนเกิดเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ และมีการผลิตองค์ความรู้ในลักษณะที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง ชุมชนในฐานะผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม ซึ่งหมายถึงการ

ควบคุมจัดการสายพันธุ์พืช ควบคุมระบบการผลิตทั้งหมด ที่สำคัญทำอย่างไร เราจึงสามารถพลิกฟื้น "ชุมชนเรียนรู้" และเครือข่ายการเรียนรู้ของท้องถิ่น โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์และพัฒนาสายพันธุ์พืช และอำนาจในการควบคุมจัดการทรัพยากรของชุมชนให้เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

(4) ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน ความรู้เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลพื้นบ้านเป็นของชุมชน และมีจุดมุ่งหมายหลักในการรักษาคน มิใช่รักษาโรค และยังถูกกำกับและทัดทานโดยอำนาจทางศีลธรรม หมอพื้นบ้านถูกควบคุมด้วยจารีตที่สำคัญ เช่น การไหว้ผีและความขลัง จารีตเกี่ยวกับการถ่ายทอดวิชา เป็นต้น ความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้านนั้นไม่หยุดนิ่ง มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาเดิมให้สอดคล้องกับความต้องการของยุคสมัย ความสามารถในการสื่อสารกับชาวบ้าน การทำหน้าที่ผ่อนคลายความเครียด และอาการเจ็บป่วยที่เกิดจากความเครียดที่เพิ่มมากขึ้นจากการเข้าสู่ระบบตลาด ตลอดจนค่าใช้จ่ายไม่สูงนัก ทำให้ระบบการรักษาพยาบาลพื้นบ้านเป็นองค์ความรู้ที่ได้รับความสนใจนำไปประยุกต์ใช้นำเสนอแนวคิดเรื่อง "สาธารณสุขทางเลือก" ที่สอดคล้องกับความต้องการและความเป็นจริงของสังคมไทย

(5) ระบบนิเวศเกษตรกับการจัดการทรัพยากร การอนุรักษ์ระบบนิเวศเกษตรพื้นบ้านดั้งเดิม เช่น ระบบไร่ย้ายที่ ไร่หมุนเวียน เป็นต้น จะเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาระบบการจัดการทรัพยากรบนที่สูง เพราะการอนุรักษ์ระบบนิเวศเกษตรมีคุณประโยชน์สำคัญอย่างน้อย 3 ประการ คือ ประการที่หนึ่ง การอนุรักษ์สายพันธุ์พื้นบ้านทั้งที่เป็นอาหารและยาภายในท้องถิ่น ประการที่สอง การอนุรักษ์ระบบนิเวศเกษตรเป็นการรักษาความหลากหลายทางวัฒนธรรม และให้ความเคารพต่อศักดิ์ศรี และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และยังส่งเสริมให้ประชาชนกลุ่มต่างๆเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรอย่างแท้จริง ประการที่สาม เป็นการอนุรักษ์ระบบนิเวศ ระบบการผลิตและแหล่งอาหารของชุมชน ช่วยสร้างความมั่นคงให้กับระบบการผลิตอาหาร ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการสร้างเสริมศักยภาพในการพัฒนาตนเองของเกษตรกรอย่างยั่งยืน

(6) ความเป็นธรรมทางสังคมกับความเป็นธรรมของระบบนิเวศ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆให้ความสำคัญกับความเป็นธรรมทางสังคม เพราะว่าความเป็นธรรมทางสังคมเป็นเงื่อนไขของความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ ซึ่งทำให้คนยากจน ผู้ด้อยโอกาสไร้ที่ทำกิน สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีศักดิ์ศรี ถ้าหากเปิดโอกาสให้ชุมชนและประชาชนในท้องถิ่นมีบทบาทสำคัญในการกำหนดสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร เพราะเป็นเงื่อนไขสำคัญในการสร้างความเป็นธรรมทางสังคม และเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างแท้จริง

กล่าวได้ว่างานศึกษาทั้งสามชิ้นได้สรุปแนวคิดของการศึกษาที่เป็นระบบต่อแนวคิดการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างป่าชุมชน ความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น กับการพัฒนาอย่างยั่งยืน ซึ่งเป็นการศึกษาในมิติสหศาสตร์เชิงวัฒนธรรม เศรษฐกิจชุมชน ความเป็นธรรม

ทางสังคม และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนอยู่ร่วมกับระบบนิเวศและความหลากหลายทางชีวภาพของฐานทรัพยากรอย่างยั่งยืน

สรุปงานศึกษาในประเทศไทยเกี่ยวกับป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพมีการศึกษาแยกส่วนเฉพาะสาขา เช่น การศึกษาในมิติวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับ ภูมิปัญญาท้องถิ่นในระดับความรู้ หรือเทคโนโลยีพื้นบ้าน ที่สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การศึกษาพฤติกรรมของชาวบ้านในการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากร การศึกษาพันธุกรรมข้าว การศึกษาวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับอาหารและผักพื้นบ้าน หรือวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ในระบบการผลิตทางเกษตรกรรม เป็นต้น หรืองานศึกษาที่เป็นการศึกษาเกี่ยวกับพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน ที่เกี่ยวโยงกับความรู้ทางด้านชีววิทยาและวัฒนธรรม ด้วยการรวมรวมพันธุ์พืชพื้นบ้าน เป็นต้น แต่ต่อมาได้มีพัฒนาศึกษาในทางสหวิชาการ ซึ่งสรุปแนวทางและแนวคิดของงานศึกษาได้ดังนี้

(1) งานศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของชุมชนในการจัดการป่า เป็นงานศึกษาวิเคราะห์องค์กรประชาชนในการจัดการป่า การรวมกลุ่ม บทบาทของหญิงชายในการจัดการป่าชุมชน ปัจจัยต่างๆที่ทำให้ชุมชนมาร่วมจัดการป่าได้สัมฤทธิ์ผล ลักษณะและรูปแบบของการจัดการป่า และบทเรียนของการจัดการป่าซึ่งเป็นแนวทางการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชน งานศึกษาแนวนี้มีจำนวนมากที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์ งานวิจัยทางสังคมศาสตร์ และทางป่าไม้ ตลอดจนงานศึกษาขององค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งศึกษาขึ้นมาเพื่อให้เห็นว่ามีชุมชนในหลายพื้นที่มีการจัดการป่าชุมชนในหลายรูปแบบแตกต่างไปตามวัฒนธรรมและระบบนิเวศของแต่ละชุมชน

(2) งานศึกษาในการวิเคราะห์มิติขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในหลายมิติทั้งในทางอัตลักษณ์ของชุมชน การสร้างความหมาย การวิเคราะห์วาทกรรม การสร้างพื้นที่ทางสังคมในการเคลื่อนไหว การเบียดขับให้เป็นคนชายขอบ การจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจ งานศึกษาแนวทางนี้เพื่อนำเสนอให้เห็นศักยภาพและการขับเคลื่อนของเครือข่ายองค์กรชุมชนในระดับพื้นที่ ระดับภาค และระดับประเทศ และนำเสนอต่อมิติสิทธิชุมชนในการจัดการป่า ซึ่งเป็นการมุมมองทางอำนาจของประชาชน และรัฐ ในทางนโยบาย และกฎหมาย และสังคม

(3) งานศึกษาในแนวทางพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน เป็นการสำรวจความรู้และฐานทรัพยากรชีวภาพในทางวิทยาศาสตร์ว่ามีอยู่อย่างไรในป่าชุมชน ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิค มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ได้จัดสัมมนาเรื่อง “พฤกษศาสตร์พื้นบ้านและการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืนในภาคต่างๆของประเทศไทย (2541) ซึ่งเป็นสรุปภาพรวมของงานศึกษาในหลายพื้นที่ทั่วประเทศไทย หรืองานศึกษาเกี่ยวกับตัวชี้วัดความยั่งยืนของการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ด้วยการศึกษาจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม ในหนังสือเรื่อง “การติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม บทเรียนปัจจุบันสู่ทิศทางในอนาคต โดยศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิค (2549)

(4) งานศึกษาในแนวทางภูมิปัญญาท้องถิ่นต่อการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า เป็นงานศึกษาที่ใช้แนวทางการศึกษาแบบชาติพันธุ์นิเวศ หรือนิเวศวัฒนธรรม ที่เสนอให้เห็นมในทัศน์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างต่อการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ วัฒนธรรมการสืบทอดความรู้ของชุมชน บทบาทของหญิงชายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนในแต่ละด้านที่มีการปรับเปลี่ยนไปตามบริบทของสังคม งานศึกษาแนวนี้มีจำนวนมากภายหลังปี พ.ศ.2535 ซึ่งมีการถกเถียงเกี่ยวกับประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ และงานศึกษาในแนวทางดังกล่าวได้ถูกพัฒนาไปสู่งานศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาในแต่ละด้านอย่างเฉพาะเจาะจง เช่น ภูมิปัญญาด้านสุขภาพ การรักษาของหมอพื้นบ้าน ระบบการเกษตรในป่า การจัดการพืชสมุนไพร เป็นต้น

(5) งานศึกษาในแนวทางเศรษฐศาสตร์นิเวศ ด้วยการคำนวณมูลค่าของผลผลิตที่ได้จากป่าจากการใช้ประโยชน์และการจัดการป่าอย่างยั่งยืนทั้งในทางระบบนิเวศและชุมชน งานศึกษาแนวทางนี้ผสมผสานกับงานศึกษาในแนวทางภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อชี้ให้เห็นว่าภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์และการจัดการทรัพยากรในแต่ละด้าน ยั่งยืนในทางเศรษฐกิจของชุมชน และในทางระบบนิเวศ ซึ่งจะส่งผลต่อการตัดสินใจต่อการจัดการของชุมชน และการกำหนดนโยบายของภาครัฐ งานศึกษาลักษณะนี้มีจำนวนมากขึ้นในมิติการศึกษาแบบสหวิชาการ

บทที่ 3
ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร

ผู้วิจัยได้จัดกลุ่มงานศึกษาแยกเป็นประเภทของความรู้ที่เกี่ยวกับความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า ความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในป่า โดยผู้วิจัยได้เลือกนำเสนองานศึกษาบางชิ้นซึ่งมีประสบการณ์และบทเรียนไว้อย่างน่าสนใจ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับชุมชนในการจัดการต่อไป (หากต้องการค้นคว้าต่อไปสามารถอ่านได้จากข้อมูลที่สรุปในภาคผนวกฐานข้อมูลงานศึกษา)

1. กระบวนการในจัดการป่าของชุมชน

งานศึกษาที่เกี่ยวกับบทบาทของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน มีการสังเคราะห์ในมิติที่หลากหลาย ตามพัฒนาการของการเคลื่อนไหวของภาคประชาชน โดยชี้ให้เห็นมิติขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของขบวนการจัดการป่าชุมชน ทั้งในทางอัตลักษณ์ของชุมชน การสร้างความหมาย การวิเคราะห์วาทกรรม การสร้างพื้นที่ทางสังคมในการเคลื่อนไหว การจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจ และสิทธิชุมชนในการจัดการป่า งานศึกษาดังกล่าวยังได้นำเสนอให้เห็นรูปธรรมของการจัดการฐานทรัพยากรของชุมชน โดยเชื่อมโยงแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน มุ่งเน้นนำเสนอกระบวนการจัดการป่าชุมชนที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วม การจัดการอย่างไรจึงมีจะมีประสิทธิภาพ การสรุปบทเรียนการจัดการป่า การรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายป่าชุมชน มีเงื่อนไขในการจัดการป่าสำเร็จอย่างไร

โครงการศึกษาวิจัยเรื่อง "ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา" (2536) ได้นำเสนอแนวคิดการมองป่าชุมชนในมิติความหลากหลายทางชีวภาพ ด้วยการวิพากษ์การจัดการป่าของรัฐ ตามแนวนโยบายป่าไม้แห่งชาติ 2528 ที่ใช้ตัวชี้วัดสภาพป่าเสื่อมโทรมโดยดูจากจำนวนและขนาดของต้นไม้บนพื้นที่เป็นเกณฑ์วัด ซึ่งส่งผลต่อการเปิดช่องทางให้มีการตัดไม้ทำลายป่า การให้อนุญาตสัมปทานทำไม้ กฎหมายที่แยกกรรมสิทธิ์เอกชน สำหรับพื้นที่ทำการเพาะปลูก และกรรมสิทธิ์ของรัฐสำหรับพื้นที่ป่าและทุ่งหญ้า เป็นการล่าอาณานิคมที่เป็นภัยคุกคามอย่างใหญ่หลวงต่อป่าเขตร้อน สูญเสียต่อระบบนิเวศ วัฒนธรรมพื้นบ้าน และระบบความรู้ทั้งหลายที่เกี่ยวกับนิเวศวิทยาป่าฝนเขตร้อน

โครงการดังกล่าวได้ศึกษาการจัดการป่าชุมชนในทุกภูมิภาคของประเทศและมีบทสรุปว่าป่าชุมชนเป็นทั้งสัญลักษณ์และการปฏิบัติการสงวนรักษาไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพ อันเป็นเงื่อนไขสำคัญต่อคุณภาพชีวิตและการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง ดังนั้นแนวคิดการมองป่า

ชุมชนต้องมีหลายมิติ ได้แก่ มิติของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ มิติทางด้านวัฒนธรรม มิติระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน มิติขบวนการทางสังคม มิติการพัฒนาชนบทและอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

เอนก นาคะบุตร (2536) สรุปประสบการณ์จากการทำงานร่วมกับชุมชนในโครงการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูง ยุทธศาสตร์การพัฒนาใหม่ต้องดำเนินการควบคู่ทั้งระดับมหัพภาคและจุลภาค **ระดับจุลภาค** คือการมุ่งประสานศักยภาพและการมีส่วนร่วม ของผู้นำองค์กรชุมชน และกระบวนการทางภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ผนึกกำลังสนับสนุนและเทคนิควิธี ข้อมูลความรู้จากวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและกฎระเบียบของรัฐ "ระบบคุณค่าและฐานคิด/ภูมิปัญญาของคน" เป็นกุญแจสำคัญที่กำหนดทิศทางของการจัดการทรัพยากรทั้ง 3 ทรัพยากร คือ คน ภูมิปัญญา และดิน น้ำ ป่าให้ยั่งยืน และตอบสนองต่อปัญหาการอยู่รอดของชุมชน ระบบคุณค่าใหม่ต้องมี "เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้" ร่วมกันขององค์กรชุมชนและสมาชิกในแต่ละชุมชน ที่มีการวิเคราะห์เชื่อมโยงข้อมูล และผสมผสานหลากหลายให้เป็นการสร้างสรรค์ร่วมกัน

ระดับมหัพภาค คือ "คนของรัฐ" ที่มีบทบาทในการกำหนดนโยบายและออกกฎหมาย จำเป็นต้องขยายฐานคิดและภูมิปัญญาเพื่อให้เกิดการค้นพบ "ภูมิปัญญาที่เป็นองค์รวม" เพื่อยอมรับการดำรงอยู่ของคนกับป่า และกระจายอำนาจให้ "สิทธิชุมชน" มีบทบาทจัดการตนเอง จากการเน้นการจับกุมมาเป็นผู้สนับสนุน

ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (2543) ได้รวบรวมบทความที่สรุปมาจากประสบการณ์การส่งเสริมการจัดการป่าชุมชนในหลายพื้นที่ทั่วประเทศไทย ซึ่งได้เสนอหลักการแนวคิดของการจัดการป่าชุมชน การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมในป่า ประสบการณ์ดังกล่าวมิได้มีมุมมองเฉพาะงานด้านป่าไม้เท่านั้น แต่มีมิติการทำงานพัฒนาชุมชนในทางสังคมศาสตร์ และเชื่อมโยงให้เห็นบทบาทของชุมชนกับการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ (หน้า1-36) เสนอหลักการและแนวคิดการจัดการป่าชุมชนไว้ดังนี้

(1) ป่าชุมชนเชื่อมโยงกับระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม ที่ไม่สามารถแยกส่วนเฉพาะการจัดการป่าหรือต้นไม้เท่านั้น

(2) ป่าชุมชนเป็นป่าธรรมชาติหรือป่าปลูกขึ้นใหม่ได้ แต่มีขอบเขตพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถจำแนกขนาดพื้นที่ และจัดการได้

(3) เป้าหมายของการจัดการป่าต้องสอดคล้องกับความต้องการของคนส่วนใหญ่ในชุมชน และเห็นคุณค่าและร่วมกันจัดการป่าชุมชน

(4) ชุมชนร่วมกำหนดกฎเกณฑ์ในการจัดการและการใช้ประโยชน์ป่าและ

ทรัพยากรที่มีความยั่งยืน และสมดุล

(5) สิทธิในที่ดินจะเป็นของรัฐหรือของชุมชนก็ได้ แต่มีชุมชนต้องมีอำนาจในการบริหารจัดการอย่างเป็นอิสระ โดยตัวแทนของชุมชนที่แท้จริง

นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาที่รวบรวมกรณีศึกษาการจัดการป่าชุมชนที่ประสบความสำเร็จและสังเคราะห์ให้เห็นลักษณะสำคัญของการจัดการป่าชุมชน รูปแบบการจัดการป่าชุมชน เงื่อนไขสำคัญของการจัดการป่าชุมชนที่สำเร็จ ได้แก่งานศึกษาของสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ/UNDP (ป่าชุมชนของคนรากหญ้า, 2547) กฤษฎา บุญชัย (ทบทวนวรรณกรรมป่าชุมชน, 2543) อัจฉรา รักยุติธรรม (ทบทวนวรรณกรรมแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน, 2543) และงานศึกษาทั้งวิทยานิพนธ์ งานวิจัย บทความ วารสาร อีกจำนวนมากที่นำเสนอรูปธรรมการจัดการป่าชุมชน พืชอาหารและสมุนไพรในทุกภูมิภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานศึกษาในภาคเหนือ และภาคอีสานมีจำนวนมากกว่าภาคอื่น

โดยสรุปบทบาทของชุมชนในการจัดการป่าจากงานศึกษามีปัจจัยและเงื่อนไขของการจัดการที่สอดคล้องกันดังนี้

<u>ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนร่วมจัดการป่า</u>

ปัญหาวิกฤตทรัพยากรป่าไม้เสื่อมโทรมและมีผลกระทบต่อการทำมาหากินและการดำรงชีพของชุมชน ได้เป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้ชุมชนแก้ไขปัญหาและต้องการร่วมจัดการป่า จนพัฒนาเป็นเครือข่ายป่าชุมชน และส่งผลต่อการกำหนดนโยบายและกฎหมายเกี่ยวกับการอนุรักษ์และดูแลป่าชุมชน และความหลากหลายทางชีวภาพ สถานการณ์ต่างๆจึงเป็นปัจจัยภายนอกที่สำคัญทำให้ชุมชนจัดการป่าชุมชน ซึ่งสรุปได้ดังนี้

(1) การปลูกพืชพาณิชย์เชิงเดี่ยวแทนระบบการผลิตข้าวไร่ ทำให้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านสูญพันธุ์แล้วยังทำให้ระบบการใช้ที่ดินเสื่อมโทรมรวดเร็ว และเปลี่ยนระบบการผลิตดั้งเดิมของชุมชน เช่น ไร่หมุนเวียน ทำลายพื้นที่ป่าไปพร้อมกัน

(2) การเพิ่มจำนวนของประชากรและความต้องการใช้พื้นที่ทำกิน ที่ทำให้บางครอบครัวมีผลผลิตทางการเกษตรไม่เพียงพอ จึงทำให้ชุมชนเข้าถางพื้นที่แปลงใหม่เพื่อทำไร่

(3) การประกาศเขตป่าตามกฎหมาย เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า หรือ ป่าต้นน้ำ ได้แยกขาดการจัดการป่าของชุมชนที่มีมาแต่เดิม และส่งผลให้มีบุคคลภายนอกเข้าไปเข้าไปบุกรุกทำลายป่าอย่างง่ายดาย รวมทั้งการที่รัฐให้อนุญาตสัมปทานทำไม้ สัมปทานเก็บของป่า และสัมปทานปลูกสร้างสวนป่า เช่น ป่าชุมชนบ้านแม่ขะปู จ.เชียงใหม่ สูญเสียพื้นที่จากการสัมปทานเปลือกก่อ การทำน้ำมันสนเพื่อการค้า การสัมปทานเปลือกไก๋เพื่อทำธูป การสัมปทานเหมืองแร่ การลักลอบการค้าไม้เถื่อนของนายทุนและเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น หรือการ

ให้สัมปทานทำไม้ 3 ครั้ง และขยายผลไปถึงการลักลอบตัดไม้เถื่อนของนายทุน เช่น ที่ป่าชุมชนบ้านกลาง อ.แม่เมาะ จ.ลำปาง (สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ 2547) และป่าชุมชนบ้านกุ่มเนิ้ง อ.เถิน จ.ลำปาง (มานพ คีรีภูวดล 2544)

(4) ผลพวงของการประกาศเขตพื้นที่ป่าตามกฎหมายได้ขยายผลให้รัฐประกาศนโยบายควบคุมประชากรด้วยการลดพื้นที่การทำไร่หมุนเวียน และเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตแบบคงที่ขึ้นทดแทน ซึ่งกดดันให้กลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงต้องเข้ามาจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นทางการ และเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการเกษตรที่ใช้สารเคมี หรือการผลิตภายใต้แรงกดดันการต่อรองกับรัฐในการอพยพกลุ่มชาติพันธุ์จากพื้นที่สูง

(5) การเสื่อมถอยของการรักษาด้วยการแพทย์พื้นบ้านจากหมอยาสมุนไพร ซึ่งมาจากหลายสาเหตุ เช่น ป่าถูกทำลายก็ได้ส่งผลกระทบสมุนไพรถูกทำลาย มีคนข้างนอกชุมชนมาขโมยสมุนไพรบางชนิดที่หายากและใกล้สูญพันธุ์ หมอยาสุมนไพรในชุมชนลดน้อยลง หรือตายจากไปโดยที่ไม่ได้มีการสืบทอดความรู้ให้แก่ลูกหลาน หรือคนในชุมชนได้นิยมรักษาโรคด้วยการแพทย์แผนปัจจุบันมากกว่า จึงเป็นวิกฤตปัญหาที่ทำให้ชุมชนต้องเข้าฟื้นฟูป่าและสมุนไพร

(6) โครงการพัฒนาของภาครัฐที่ดำเนินการไม่สอดคล้องกับระบบนิเวศทำให้เกิดปัญหาในการจัดป่าชุมชน เช่น โครงการพัฒนาหนองเล็งทราย ที่จังหวัดพะเยา (อัจฉรา รักยุติธรรม 2547)

(7) ชุมชนประสบอุทกภัยครั้งใหญ่ เนื่องจากป่าต้นน้ำถูกทำลาย ได้แก่ บ้านแม่หมีในอ.เมืองปาน ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่สอย จ.ลำปาง (มานพ คีรีภูวดล 2544)

<u>ปัจจัยสำคัญที่การจัดการป่าชุมชนประสบผลสำเร็จ</u>

(1) สำนึกในความเป็นชุมชน ที่ดำรงชีวิตและตั้งถิ่นฐานร่วมกัน ซึ่งมีรากเหง้าทางวัฒนธรรมของชุมชนที่สืบทอดความรู้ ความเชื่อ และอุดมการณ์ร่วมกัน สมาชิกของชุมชนยังคงรักษาความสัมพันธ์ฉันท์พี่น้องร่วมมือช่วยเหลือกัน แม้ว่าชุมชนจะมีการเปลี่ยนแปลงไปมากตามทิศทางการพัฒนาของประเทศก็ตาม

(2) สภาพของป่ายังมีความสำคัญต่อการสร้างระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรม ที่ชุมชนต้องพึ่งพา และมีศักยภาพร่วมจัดการและฟื้นฟูป่าได้ แม้ว่าจะเป็นป่าที่เสื่อมโทรมก็ตาม

(3) ชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน การจัดการป่าชุมชนเป็นการรักษาผลประโยชน์ของชุมชนร่วมกันทั้งในทางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมและสังคม

(4) การริเริ่มการจัดการป่าชุมชนสำเร็จได้ต้องมาจากการมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง และมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีความเข้าใจและปรับเปลี่ยนความรู้ท้องถิ่นให้เท่าทันสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป ซึ่งสามารถทำให้ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกันในการดูแลรักษาป่า

(5) มีการจัดตั้งองค์กรชุมชน ทั้งที่มีมาแต่เดิมและที่ตั้งขึ้นใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับ

สถานการณ์ในปัจจุบัน องค์กรต้องทำหน้าที่รับผิดชอบการจัดการทรัพยากรทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชน องค์กรชุมชนจะมีประสิทธิภาพขึ้นอยู่กับจิตสำนึกของชุมชนที่มีอุดมการณ์ ความเชื่อในการมีสิทธิพิทักษ์ผืนป่าและทรัพยากรของชุมชนไว้ให้ลูกหลาน

(6) มีการวางกฎระเบียบเงื่อนไขที่พัฒนามาจากจารีตประเพณี และการประยุกต์ขึ้นใหม่ให้สอดคล้องกับสถานการณ์และเป็นการรักษาผลประโยชน์ของชุมชนที่ยั่งยืนและเป็นธรรม

<u>รูปแบบการจัดการป่าชุมชน</u> มีความแตกต่างกันตามเงื่อนไขทางกายภาพ สภาวการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของแต่ละท้องที่ ซึ่งสรุปได้เป็น 3 ประเภทดังนี้

(1) การจัดการตามจารีตประเพณี คือการนำอุดมการณ์ ความเชื่อ และวิธีคิดตามจารีตประเพณี มาเป็นแนวทางกำหนดกฎเกณฑ์ในการจัดการ มีการประกอบพิธีกรรม ผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่ผสมผสานกับวิถีชีวิต ระบบการผลิตและการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน

(2) การจัดการแบบประยุกต์ กล่าวคือมีความขัดแย้งการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกสูง มีแรงกดดันจากหน่วยงานของรัฐ และคนข้างนอกที่มากระทำทั้งตัดไม้ทำลายป่า และการอพยพชุมชนออกจากพื้นที่ ชาวบ้านจึงได้มีการขับเคลื่อนและใช้รูปแบบประยุกต์ที่ทำให้สังคมมีความเข้าใจในกระบวนการจัดการป่าชุมชน เช่น การทำพิธีบวชป่า การผสมผสานหลักเกณฑ์ของราชการมากำหนดกฎเกณฑ์การจัดการป่าชุมชน

(3) การจัดการป่าชุมชนที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง เพื่อปกป้องการแย่งชิงทรัพยากรของชุมชน ซึ่งได้ถูกพัฒนามาเป็นขบวนการต่อสู้เพื่อพิทักษ์สิทธิชุมชนและต่อต้านนโยบายของรัฐ เช่น การต่อสู้การสัมปทานทำไม้ การสร้างแผนงานการจัดการทรัพยากรของชุมชนเพื่อสร้างอำนาจต่อรองในการดำรงชีวิตในผืนป่า การสร้างเครือข่ายป่าชุมชนในแต่ละพื้นที่แต่ละภาค และระดับประเทศ

<u>ลักษณะของการจัดการป่าชุมชน</u>

(1) สมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนยอมรับในหลักการการจัดการป่าชุมชนร่วมกัน บนพื้นฐานของการเห็นคุณค่าของป่า และการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างไม่ทำลาย

(2) มีการกำหนดแนวเขตป่าชุมชนอย่างชัดเจน โดยจำแนกเป็นป่าประเภทต่างๆ เช่นป่าอนุรักษ์ ป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม ป่าประเพณี ป่าใช้สอย พร้อมทั้งทำแผนที่ขอบเขตพื้นที่ป่าแต่ละประเภทอย่างง่าย บางพื้นที่ใช้เทคโนโลยีมาใช้ประโยชน์ในการวางแผนการจัดการป่าชุมชน

(3) มีการกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์และทำแผนการจัดการ การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากความต้องการของชุมชน ตลอดจนมีพัฒนาการของการปรับปรุงระเบียบกฎเกณฑ์ที่สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา

(4) กิจกรรมในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน โดยส่วนใหญ่ คือการ

ปลูกป่า รวมกลุ่มคณะกรรมการ หรืออาสาสมัครเฝ้าระวังรักษาป่า บวชป่าหรือทำพิธีกรรมในทางศาสนาและความเชื่อมาอนุรักษ์ป่า ทำแนวกันไฟและดับไฟป่า จัดตั้งกองทุนในการดูแลรักษาป่าชุมชน ศึกษาดูงานจัดเวทีการเรียนรู้ให้ชุมชนมีจิตสำนึกดูแลรักษาป่าร่วมกัน ซึ่งมีกระบวนการเรียนรู้ทั้งผู้หญิง ผู้ชาย เยาวชน และผู้สูงอายุ สำรวจความหลากหลายทางชีวภาพและทำแผนการจัดการทรัพยากรในป่าชุมชน เป็นต้น

(5) มีองค์กรของชุมชนทำหน้าที่บริหารจัดการป่าชุมชน ซึ่งมีความแตกต่างไปตามสภาพของแต่ละชุมชน บางชุมชนมีความร่วมมือกันในการจัดการระหว่างผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนัน หรือ องค์การบริหารส่วนตำบล บางชุมชนมีแต่ชาวบ้านที่รวมกลุ่มจัดการป่าชุมชน และที่สำคัญได้เห็นบทบาทของผู้หญิง หมอพื้นบ้าน ผู้สูงอายุ และเยาวชน ร่วมจัดการป่าในลักษณะของการเป็นกรรมการป่าชุมชน หรือการสำรวจพืชอาหาร สมุนไพร ผลผลิตจากป่าอย่างไม่ทำลาย การแปรรูปผลผลิตจากป่า

(6) มีการปรับปรุงพัฒนาการรวมกลุ่มขององค์กรชุมชน จากลักษณะของการรวมกลุ่มเป็นคณะกรรมการป่าชุมชน เป็นองค์กรระดับหมู่บ้าน ต่อมาขยายเป็นเครือข่ายป่าที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในลุ่มน้ำเดียวกัน หรือผืนป่าเดียวกัน บางพื้นที่มีการร่วมกันระหว่างกลุ่มพัฒนาฯในรูปแบบต่างๆภายในชุมชนและมาร่วมจัดการป่าชุมชน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มธนาคารข้าว กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน เป็นต้น และมาเชื่อมโยงพัฒนาเป็นเครือข่ายป่าชุมชนระดับภูมิภาค และระดับประเทศร่วมกัน

(7) ลักษณะของการรวมกลุ่มไม่ได้มีความเข้มแข็งตลอดกาล ชุมชนต้องเผชิญกับปัจจัยหลายประการที่ทำให้ชุมชนอ่อนตัวลงในบางช่วงเวลา เช่น ผู้นำในการจัดการป่าชุมชนถูกฆาตกรรม ถูกข่มขู่คุกคาม หรือผู้นำชุมชนไม่ร่วมจัดการด้วยเหตุผลหลายประการ การป้องกันตัดไม้ทำลายป่าเกิดศักยภาพของชาวบ้าน เนื่องจากคนที่เข้ามาทำลายป่าไม่เคารพกฎระเบียบของชุมชนโดยอ้างว่าไม่ใช่กฎหมาย ชาวบ้านถูกจับกุมจากเจ้าหน้าที่รัฐในการไปใช้ประโยชน์จากป่าตามกฎระเบียบของชุมชน เป็นต้น กรณีที่ชุมชนกลับมาเข้มแข็งใหม่ เมื่อมีปัจจัยอื่นๆมากระตุ้นให้เกิดการตื่นตัวรวมกลุ่มอีกครั้ง เช่นมีบุคคลภายนอกมากระตุ้นให้เกิดการรวมกลุ่ม ซึ่งมีทั้งนักพัฒนา นักวิชาการ ครู หรือเจ้าหน้าที่รัฐ มีกระบวนการเรียนรู้ข้ามกลุ่มข้ามเครือข่าย ทำให้เกิดการคิดใหม่ ทำใหม่ เป็นต้น

2. กระบวนการรวมกลุ่มในการจัดการป่าชุมชน

งานศึกษาที่นำเสนอให้เห็นกระบวนการรวมกลุ่มในการจัดการป่าชุมชน พบเห็นได้ในการสรุปบทเรียนการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน และจากงานศึกษาในมิติกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน (Participation process) และงานศึกษาในมิติขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

ในที่นี้ผู้วิจัยนำเสนอกรณีตัวอย่างเพื่อแสดงให้เห็นบทเรียนกระบวนการรวมกลุ่มของชุมชนในการจัดการป่าไว้อย่างน่าสนใจทั้งในระดับกลุ่มในชุมชน และระดับเครือข่าย ดังนี้

<u>การรวมกลุ่มระดับชุมชนและระดับตำบล</u>

สุภาวิณี ทรงพรวาณิชย์ (มปป.)ได้ศึกษา การพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนตำบลทากาศ อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) สร้างเครือข่ายใน 7 หมู่บ้านของตำบลทากาศ แต่เดิมชาวบ้านในตำบลทากาศประกอบอาชีพแกะสลักไม้สักเสริมนอกจากการทำสวน ในปี 2527 หลายหมู่บ้านถูกประกาศให้เป็นหมู่บ้านอาสาพัฒนาและป้องกันตนเอง (อพป.) ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างจริงจัง เพื่อป้องกันการลักลอบตัดไม้ที่มาจากบุคคลภายนอกเป็นส่วนใหญ่ มีการบุกรุกพื้นที่ป่าเขตอนุรักษ์ คือเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าดอยผาเมือง ชาวบ้านจึงรวมกันเป็นเครือข่ายตามธรรมชาติระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงกัน โดยมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็งเอาจริงเอาจัง ทำให้ชุมชนรวมตัวแลกเปลี่ยน เรียนรู้และพูดคุยแก้ไขปัญหาของชุมชน

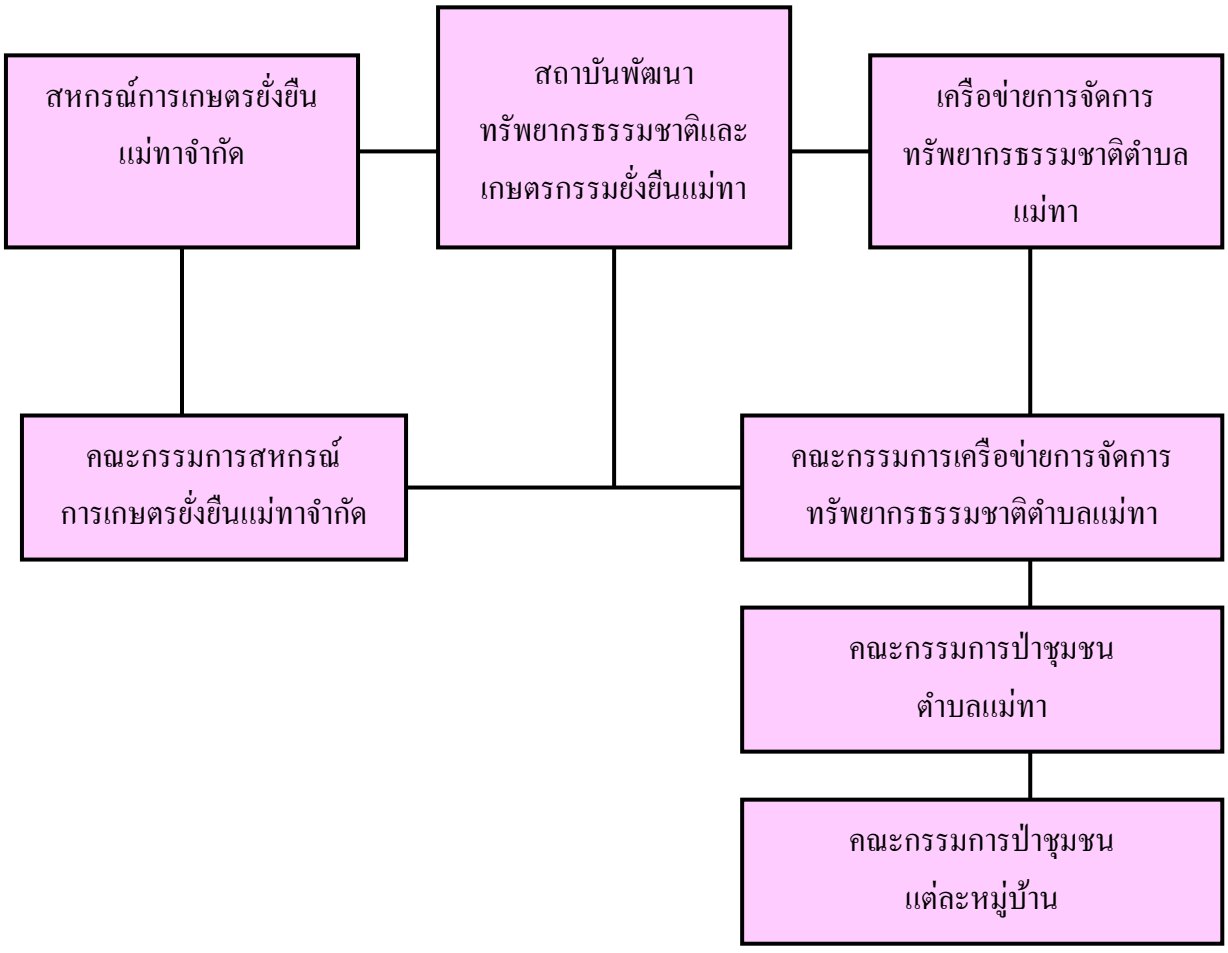
ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดกลุ่มในการจัดการป่าชุมชนมาจากปัจจัยภายใน ที่ผู้นำชุมชนเข้มแข็ง มีกฎเกณฑ์ตกลงร่วมกันเป็นลายลักษณ์อักษร มีจิตสำนึกที่ดีในการอนุรักษ์ ชาวบ้านมีการบริหารจัดการกลุ่มมาแล้วในอดีต ส่วนปัจจัยเงื่อนไขภายนอก ได้แก่ การได้รับการกระตุ้นเรื่องกระบวนการมีส่วนร่วม การเสริมสร้างการเรียนรู้จากคนภายนอกชุมชน สำหรับการพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนตำบลทากาศอย่างเข้มแข็ง ปัจจัยสำคัญมาจาก การพัฒนาผู้นำเดิม และการเกิดผู้นำใหม่ ผู้นำมีความพยายามในการเรียนรู้สิ่งใหม่ๆเสมอ ผู้นำมีประสบการณ์ทำงานเป็นกลุ่มมาก่อนเช่นเป็นกรรมการเหมืองฝาย สมาชิกสภา อบต. เมื่อมาเป็นกรรมการป่าชุมชนทำให้การบริหารจัดการป่าชุมชนมีความเข้มแข็ง เครือข่ายผู้หญิงและตัวแทนชาวบ้านมีโอกาสเข้าร่วมประชุมปรึกษาหารือและนำไปปรับปรุงการทำงานของกลุ่ม ประสานความร่วมมือกับหน่วยราชการ นักวิจัย นักวิชาการ ชาวบ้านเกิดทักษะเรียนรู้การเขียนโครงการ และกระบวนการวิจัย ประสานงานผ่าน อบต. ทำให้ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี กรรมการ อบต.ส่วนใหญ่เป็นผู้นำระดับหมู่บ้านและชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ ชาวบ้านร่วมวิจัยซึ่งสามารถพัฒนาชาวบ้านให้นำประสบการณ์มาปรับใช้ในการแก้ไขปัญหาต่างๆอย่างเหมาะสม

ผู้วิจัยคือคนนอกที่มากระตุ้นและประสานให้เกิดกระบวนการเรียนรู้กับชาวบ้าน ผู้วิจัยจึงต้องมีส่วนร่วมในการทำงานกับชาวบ้านทุกๆขั้นตอน และชี้นำในการเสนอแนวทางการเรียนรู้โดยให้ชุมชนทำงานด้วยตนเอง กระบวนการทำงานพัฒนามีจุดเน้นแตกต่าง 2 แนวทางคือ (1) ใช้การมีส่วนร่วมเป็นการรวมกลุ่มเพื่อเพิ่มศักยภาพของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาด้านต่างๆในการดำรงชีวิตด้วยตนเอง อีกแนวทางหนึ่งคือ (2) มองการมีส่วนร่วมเป็นเวทีสำหรับการเรียนรู้ปัญหาเชิงโครงสร้างของสังคม เพื่อแสวงหาลู่ทางเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน นอกจากนี้การวิจัยในแนวทางแบบ Participatory Action Research นั้น นักวิจัยไม่ได้ทำหน้าที่เฉพาะเก็บข้อมูล

เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ต้องรับรู้ปัญหาของชาวบ้าน พร้อมทั้งให้ความช่วยเหลือ การแปลงความคิดริเริ่มในการต่อสู้ของชาวบ้านอย่างเป็นรูปธรรม

อัจฉรา รักยุติธรรม (2549) ได้นำเสนอภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำแม่ทาตอนบน ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทเรียนการจัดองค์กรชุมชนตำบลแม่ทา องค์กรชุมชนตำบลแม่ทามีพัฒนาการต่อเนื่องยาวนานถึงสิบปี และมีการส่งเสริมโดยองค์กรพัฒนาเอกชน คือ มูลนิธิพัฒนาชนบทอำเภอสันกำแพงในปี 2529 จากการสรุปบทเรียนการรวมกลุ่มเศรษฐกิจ กลุ่มพัฒนาต่างๆ และได้ไปศึกษาดูงานนอกพื้นที่ ทำให้มีการจัดกลุ่มแก้ไขปัญหาร่วมกันในระดับตำบล โดยมีโครงสร้างองค์กรชุมชนดังนี้

โครงสร้างองค์กรชุมชนตำบลแม่ทา



ที่มา : อัจฉรา รักยุติธรรม (บรรณาธิการ), 2549 : 29

สำหรับการจัดการป่าชุมชน แรกเริ่มจัดตั้งคณะกรรมการป่าในระดับหมู่บ้านทำงานควบคู่กับสภาตำบลแม่ทา ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่ามาตั้งแต่ ปีพ.ศ.2532 แต่ยังไม่มีการทำงานต่อเนื่องจริงจัง เมื่อปี พ.ศ.2535 เกิดวิกฤตภัยแล้งทางสภาตำบลได้จัดคณะกรรมการป่าอีกครั้งหนึ่งโดยแต่ละหมู่บ้านมีจำนวนกรรมการไม่เท่ากัน จำนวน 7 หมู่บ้าน เพื่อปรึกษาเรื่องปัญหาไฟป่า และช่วยกันดับไฟป่าตลอด 3 ปี ทำแนวกันไฟ ทำกิจกรรมปลูกป่า ชาวบ้านที่ตำบลแม่ทำได้มีประสบการณ์การต่อสู้ปกป้องทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย ตั้งแต่การเตรียมประกาศเขตอุทยานแห่งชาติแม่ตะไคร้ ซึ่งทับพื้นที่บางส่วนของชุมชน และได้เข้าร่วมกับเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ การคัดค้านการสัมปทานทำแร่ การเช่าพื้นที่ป่าเพื่อทำธุรกิจ เช่น สนามกอล์ฟ รีสอร์ท ในปี 2543 ได้พัฒนาโครงสร้างและบทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการป่าให้ชัดเจนมากขึ้น โดยมีคณะกรรมการป่าหมู่บ้านละ 15 คน จากทั้งหมด 7 หมู่บ้าน (ต่อมาถอนตัวไป 2 หมู่บ้าน)

ชาวบ้านยกร่างระเบียบการจัดการป่าชุมชนของตำบลแม่ทามาจากความต้องการของชาวบ้านโดยตรง โดยผู้นำแต่ละหมวดนำไปแลกเปลี่ยนกับสมาชิกบ้านของตน จากพื้นที่ป่าทั้งหมด 67,000 ไร่ ชาวบ้านแบ่งพื้นที่ป่าออกเป็น 4 เขต เพื่อแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละหมู่บ้าน และมีแผนการบริหารจัดการป่าเฉพาะส่วน เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพป่าแต่ละแห่ง

บทเรียนการจัดองค์กรชุมชนของตำบลแม่ทามีข้อสังเกตดังนี้

- การจัดโครงสร้างการบริหารจัดการอย่างเป็นทางการ ในรูปแบบของคณะกรรมการเครือข่ายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำทาตอนบน และคณะกรรมการป่าชุมชน มีความแข็งตัว และไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมของชาวบ้าน ทำให้การปฏิบัติจริงไม่สามารถดำเนินการได้ โครงสร้างของคณะกรรมการมีความซ้ำซ้อน คณะกรรมการยังไม่เข้าใจและไม่รู้บทบาทของตนเอง การบริหารงบประมาณไม่สอดคล้องกับแนวทางการจัดการ ชาวบ้านได้แก้ไขปัญหาด้วยการปรับโครงสร้างการบริหารจัดการองค์กรที่ยืดหยุ่น หมุนเวียนบทบาทการเป็นคณะกรรมการ เพื่อให้สมาชิกทุกคนได้เรียนรู้
- ที่มาของคณะกรรมการมีความแตกต่างกัน ซึ่งมีผลต่อความเข้าใจและการทำงานอย่างจริงจังของกรรมการ การหมุนเวียนคณะกรรมการทำให้มีโอกาสเรียนรู้ระบบการทำงาน มีส่วนร่วมดูแลรับผิดชอบ วาระการทำงาน 2 ปีของคณะกรรมการป่า เหมาะสมเพื่อให้กรรมการได้เรียนรู้งาน และบริหารงาน ปัญหาที่พบคือ กรรมการที่มีภาระของครอบครัวมาก ก็จะไม่คล่องตัวในการปฏิบัติหน้าที่
- ความลักลั่นเรื่องบทบาทอำนาจหน้าที่ระหว่างคณะกรรมการป่ากับผู้นำทางการคือผู้ใหญ่บ้าน กรณีที่ชาวบ้านละเมิดกฎระเบียบในการจัดการป่า กรรมการป่ารู้สึกว่าตนเองไม่มีอำนาจที่จะเรียกผู้กระทำผิดมาสอบสวนได้ ซึ่งต้องอาศัยอำนาจ

ของผู้ใหญ่บ้าน บางหมู่บ้านกรรมการป่ากับผู้ใหญ่บ้านมีความเห็นไม่ตรงกัน ทำให้เกิดความขัดแย้งที่รุนแรงได้ ชาวบ้านยังยึดถือตัวบุคคล ผู้นำที่เป็นทางการ โดยไม่เข้าใจถึงบทบาทและความสำคัญของคณะกรรมการป่าอย่างแท้จริง กรรมการป่าจึงแก้ไขปัญหาด้วยเอาผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิก อบต. เข้ามามีส่วนร่วมรับรู้ และให้ความเห็นในการดำเนินงานของคณะกรรมการป่า

- การละเมิดกฎระเบียบการจัดการป่า สาเหตุมาจาก ผู้ที่รับทราบกฎระเบียบมีเพียงพ่อบ้าน ที่มีส่วนร่วมในการประชุมร่างกฎระเบียบ ขณะที่สมาชิกในครอบครัวคนอื่นๆไม่รับทราบ หรือไม่เข้าใจกฎระเบียบ สมาชิกบางคนจงใจฝ่าฝืนเพราะไม่ยอมรับในข้อตกลงร่วมของชุมชน โดยอ้างความจำเป็นการทำมาหากิน หรือไม่ยอมรับอำนาจ โดยอ้างว่ากฎระเบียบไม่ใช่กฎหมาย และมีอัตราค่าปรับผู้ตัดไม้แพงกว่าระเบียบของ อบต. คณะกรรมการป่าแก้ไขปัญหาให้มีการขออนุญาตการตัดไม้ เก็บของป่าก่อน เพื่อให้คณะกรรมการบันทึกข้อมูลปริมาณการใช้ไม้ของทั้งชุมชน ฐานข้อมูลดังกล่าวมีประโยชน์ในการพัฒนาระบบการจัดการป่าของชุมชน และการรณรงค์ในทางนโยบายต่อไป
- คณะกรรมการป่าทุกหมู่บ้านต้องการให้มีการจัดสวัสดิการเพื่อสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน ซึ่งต้องทำอย่างต่อเนื่อง รูปแบบของสวัสดิการคือการทำประกันชีวิตให้แก่คณะกรรมการป่า โดยได้รับงบประมาณสนับสนุนจาก อบต. มีการช่วยเหลือด้านอาชีพ และเศรษฐกิจของครอบครัวของคณะกรรมการให้มากขึ้น และที่สำคัญต้องไม่เน้นการสร้างรายได้หรือหาผลประโยชน์ส่วนตนมากกว่าทำเพื่อส่วนรวม
- คณะกรรมการป่าทั้งหมดของทุกหมู่บ้านมีเฉพาะผู้ชาย แต่ความจริงคือแม่บ้านไม่ยอมมาเป็นคณะกรรมการป่า แต่จะสนับสนุนให้สามีเป็นกรรมการมากกว่า เพราะไม่มีทักษะในการตีราคาเพื่ออนุมัติการตัดไม้และการปรับไหม กรณีที่มีการลักลอบตัดไม้ มีภาระต้องดูแลครอบครัวในเวลากลางคืน การควบคุมป้องกันตัดไม้เป็นงานที่เสี่ยงอันตราย อย่างไรก็ตามผู้หญิงมีส่วนร่วมเดินสำรวจความหลากหลายทางชีวภาพในป่า
- คณะกรรมการป่ายังเน้นการควบคุมการตัดไม้มากกว่า โดยยังไม่คิดค้นการจัดการป่าและฐานทรัพยากรอื่นๆ เช่น ควบคุมการใช้ทรัพยากรจากป่า การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจากของป่า การฟื้นฟูและสืบทอดองค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากป่า การป้องกันควบคุมการล่าสัตว์ป่า เป็นต้น ปัญหาที่ชาวบ้านพบคือ การเก็บแมลงกว่างเพื่อนำไปขายจำนวนมาก การเก็บเห็ดป่าและของป่าโดยไม่เหลือเชื้อพันธุ์ไว้

จากประสบการณ์ของการจัดการป่าชุมชนในภาคอีสานในกรณีพื้นที่ที่เคยมีการทำลายป่าไม้มาก่อน และชุมชนได้กลับมาฟื้นฟูดูแลรักษาทรัพยากรของท้องถิ่น หนูเกณฑ์ จันทาสีและคณะ (2543) ได้นำเสนอศักยภาพชุมชนอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยรวบรวมจากกรณีศึกษาของชุมชนที่ได้ถูกอพยพออกจากพื้นที่จากโครงการจัดสรรที่ดินให้เกษตรกรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่เสื่อมโทรม (คจก.) ได้แก่ บ้านตาดฟ้าดงสะคร่าน อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น บ้านซำผักหนาม อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น และบ้านเทพพนา และกรณีชุมชนที่ต่อสู้นำที่ดินกลับคืนมาทำเป็นป่าชุมชน จากการปลูกยูคาลิปตัสโดยรัฐ คือบ้านหนองเยาะ อ.สังขะ จ.สุรินทร์ กระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญซึ่งทำให้องค์กรชาวบ้านตระหนักในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนในป่าชุมชนหนองเยาะมีประเด็นดังนี้

(1) บทบาทการจัดเวทีแลกเปลี่ยน ตั้งแต่เวทีระดับชาวบ้านและระดับเครือข่าย ที่มีองค์ประกอบจากหลายฝ่าย เช่น องค์กรชาวบ้านที่มีปัญหาเดียวกัน องค์กรพัฒนาเอกชน สถาบันวิชาการ ส่วนเวทีระดับชาวบ้าน เป็นเวทีการรณรงค์รูปแบบหนึ่งที่ชาวบ้านใช้สื่อสารแลกเปลี่ยนกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขภายในหมู่บ้าน ซึ่งต้องมีการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสม

(2) บทบาทการผลักดันและการติดตามแก้ไขปัญหาร่วมกับชุมชน องค์กรชาวบ้านเป็นกลไกการผลักดันและติดตามการแก้ไขปัญหา โดยมีคนในชุมชนเป็นพื้นฐานในการขับเคลื่อนอย่างมีเป้าหมายที่ชัดเจน ทั้งการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

(3) บทบาทเป็นองค์กรจัดการบริหารงานภายในเครือข่าย การมีองค์กรชุมชนขึ้นมาเพื่อเป็นหน่วยงานในการบริหารจัดการภายในชุมชน เพื่อให้การทำงานขับเคลื่อนเป็นไปอย่างต่อเนื่องและบรรลุผลการทำงาน บทบาทขององค์กรชาวบ้านจะนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ของคนภายในชุมชน เพื่อให้เกิดการตระหนักร่วมในการผลักดันแก้ไขปัญหา

(4) บทบาทของบุคคลภายนอกนอกชุมชน ได้แก่หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง องค์กรเอกชน สถาบันวิชาการ นักการเมือง และสื่อมวลชน ด้านองค์กรเอกชน สถาบันวิชาการ ร่วมศึกษาวิจัยข้อมูล จัดเวทีแลกเปลี่ยน ร่วมติดตามปัญหา และวางแผนการจัดการทรัพยากรที่ชุมชนมีส่วนร่วม บทบาทการเผยแพร่ปัญหาสู่สาธารณชน ได้แก่ สื่อมวลชน ซึ่งร่วมเสนอข้อมูลปัญหาสู่สังคม ทั้งในรูปแบบของบทความ หรือสารคดี เป็นต้น บทบาทของหน่วยงานรัฐตั้งแต่ระดับท้องถิ่นและระดับชาติร่วมแก้ไขปัญหา อย่างไรก็ตามยังพบอุปสรรคปัญหาที่ทำให้การแก้ไขปัญหาล่าช้า หรือมีปัญหาเพิ่มขึ้น เช่น การไม่ให้ความร่วมมือในกิจกรรมการจัดการป่าของชาวบ้านจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ การยุยงให้เกิดความแตกแยกจากหน่วยงานราชการในท้องถิ่น เป็นต้น

สำหรับกลไกการทำงานอย่างมีประสิทธิภาพของคณะกรรมการชุมชนในการดูแลรักษาทรัพยากรของชุมชนคือ

(1) คณะกรรมการรักษาป่าของชุมชนทำหน้าที่เป็นตัวแทนชุมชนในการดูแลรักษาและควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในขอบเขตพื้นที่ที่ชุมชนร่วมกันกำหนดเป็นเขตป่าของชุมชน

(2) การดำเนินกิจกรรมรักษาป่าของชุมชนยึดถือกระบวนการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป็นสำคัญ ถึงแม้คณะกรรมการมีเวทีปรึกษาหารือประชุมระหว่างคณะกรรมการด้วยกันเอง หากมติการดำเนินกิจกรรมต่างๆในการรักษาป่าจะต้องได้มาจากเวทีการประชุมปรึกษาหารือ ซึ่งควรดำเนินการอย่างสม่ำเสมอ

(3) คณะกรรมการรักษาป่าของชุมชนทำงานอยู่ในวาระตามที่ชุมชนเป็นผู้กำหนด หรือมีการปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ของชุมชนที่เปลี่ยนไป เพื่อป้องกันปัญหาการทำงานอยู่ในตำแหน่งนานเกินไป

(4) เนื่องจากคณะกรรมการรักษาป่าของชุมชนทำงานโดยไม่ได้รับค่าตอบแทน จำนวนของคณะกรรมการต้องมีจำนวนมากพอที่จะทำงานเป็นทีมแบ่งเบาภาระของชุมชนทดแทนงานกันได้ เพื่อไม่ให้กระทบกระเทือนภาระทางครอบครัวของกรรมการ รวมทั้งต้องมีการถ่ายทอดประสบการณ์เพื่อให้คนรุ่นใหม่เข้ามาเรียนรู้และแทนที่งานเสมอ

(5) คณะกรรมการรักษาป่าของชุมชนแต่ละคนจะมีบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบที่ชัดเจนโดยการกำหนดร่วมกันของคนในชุมชน

(6) คณะกรรมการรักษาป่าของชุมชนคัดเลือกจากคนที่มีความรู้ความเข้าใจ สามารถวิเคราะห์สถานการณ์ภายใน และภายนอกของชุมชนที่ส่งผลกระทบกับชุมชน โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

(7) คุณสมบัติที่สำคัญของคณะกรรมการรักษาป่าของชุมชนคือ การมีทักษะความสามารถในการถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารสู่คนในชุมชน สามารถประสานงานกับผู้นำทางการหน่วยงานในท้องถิ่นและภายนอก ที่สำคัญต้องทำงานด้วยความโปร่งใส มีความประพฤติดี เป็นตัวอย่างที่ดี และเป็นที่เคารพนับถือของคนในชุมชน

<u>การรวมกลุ่มระดับเครือข่ายในระบบนิเวศเดียวกันและระดับภูมิภาค</u>

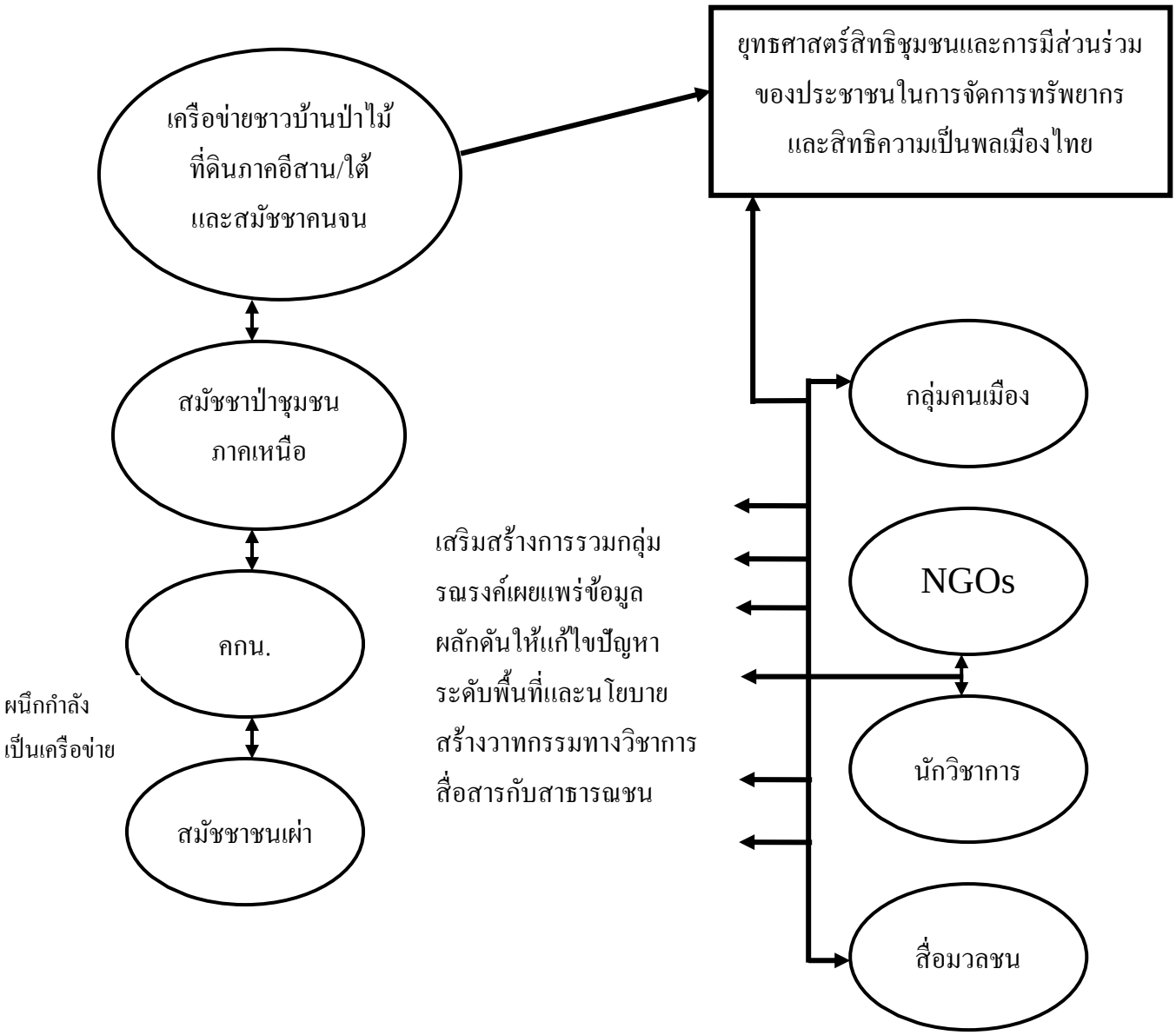
ในภาคเหนือมีการรวมกลุ่มขององค์กรชุมชนที่จัดการป่าชุมชน และแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินในเขตป่าที่สำคัญ 3 เครือข่าย ได้แก่ เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ สมัชชาป่าชุมชนภาคเหนือและสมัชชาชนเผ่าแห่งประเทศไทย ในที่นี้นำเสนองานศึกษาของศยามล ไกยูรวงศ์ และคณะ (2543) ซึ่งศึกษาขบวนการเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) เพื่อพิทักษ์สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการธำรงอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ สมาชิกของ คกน. ประกอบด้วย (1) กลุ่มชาวบ้านจากพื้นที่ที่ถูกอพยพจากพื้นที่ป่าแล้ว (2) กลุ่มชาวบ้านจากพื้นที่ที่ถูกประกาศเขตอนุรักษ์และกำลังจะถูกอพยพ (3) กลุ่มชาวบ้านจากพื้นที่ที่อยู่ในบัญชีเตรียมประกาศเป็นเขต

อนุรักษ์ (4) กลุ่มชาวบ้านที่ประสบปัญหานายทุนบุกรุกพื้นที่สาธารณะของชุมชน มีหมู่บ้านสมาชิกประมาณ 107 หมู่บ้าน (พ.ศ.2540) จาก 7 จังหวัดภาคเหนือ ได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย แม่ฮ่องสอน กำแพงเพชร และตาก สมาชิกส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ปกากญอ รองลงมาเป็นคนเมืองพื้นราบ และน้อยที่สุดคือ กลุ่มชาติพันธุ์ม้งและลาหู่

คกน.ขยายฐานสมาชิกและสร้างความเข้มแข็งขององค์กรผ่านเครือข่ายระดับลุ่มน้ำ เพราะมีระบบการแบ่งสรรน้ำจากแม่น้ำ หรือลำห้วยเดียวกันเพื่อใช้ในการผลิต การประสานงานและการดำเนินกิจกรรมของ คกน. มีสองแนวทางคือ แนวทางแรกจากล่างขึ้นบน ที่ชุมชนหรือเครือข่ายลุ่มน้ำคิดขึ้นเอง และประสานไปยังเครือข่ายระดับภาค เพื่อขอรับการสนับสนุนและความช่วยเหลือตามความจำเป็น แนวทางที่สอง จากบนลงล่าง เป็นการเคลื่อนไหวทางนโยบายและการเมือง ที่ คกน.กลางทำหน้าที่รวบรวมข้อมูล ข่าวสาร มีเวทีในการคิด วิเคราะห์ปัญหา และกำหนดยุทธวิธีการเคลื่อนไหว ก่อนที่จะถ่ายทอดเพื่อนำไปปฏิบัติในระดับพื้นที่ โดยผ่านกลไกของเครือข่ายลุ่มน้ำ

กระบวนการรวมกลุ่มของ คกน. มาจากการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องหลายปี และมีการสั่งสมประสบการณ์และการเรียนรู้ท่ามกลางการเคลื่อนไหวแก้ไขปัญหา เพื่อพัฒนาศักยภาพการรณรงค์ทางการเมืองอย่างมีประสิทธิภาพ มีการเคลื่อนไหวทุกรูปแบบ ตั้งแต่การยื่นหนังสือร้องเรียน และติดตามผลการชุมนุม การเจรจาต่อรอง และการเข้าร่วมกับสมัชชาคนจน การสื่อสารกับสังคม และการประสานงานการหนุนช่วยจากองค์กรพัฒนาเอกชน และขึ้นอยู่กับเสถียรภาพของรัฐบาลแต่ละยุคสมัย อย่างไรก็ตามชุมชนแต่ละแห่งมีความเข้มแข็งไม่เท่ากัน ในหลายชุมชนผู้นำยังไม่เข้มแข็ง ขาดการสื่อสารกับคนในชุมชนหรือคนในลุ่มน้ำเดียวกัน กลุ่มเยาวชนยังไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วม ทำให้ขาดการสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ คกน.ขาดความเข้มแข็งในบางสถานการณ์และบางช่วงเวลา

แผนภูมิ โครงสร้างประสานงานเครือข่ายประชาชนป่าชุมชนภาคเหนือ



ที่มา : ศยามล ไกยูรวงศ์ และคณะ (2545 : 259)

3. การติดตามประเมินผลการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพรโดยชุมชน

ระบบการติดตามประเมินผลการจัดการป่าชุมชนว่ามีความยั่งยืนอย่างไรทั้งในทางสังคม ระบบนิเวศ และทางเศรษฐกิจ เราสามารถนำความรู้ท้องถิ่นมาใช้ในระบบดังกล่าวได้ การใช้แนวคิดของระบบการตรวจสอบของชุมชนได้ถูกส่งเสริมในทางปฏิบัติให้ชุมชนร่วมตรวจสอบและประเมินระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม งานวิจัยป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา (เสน่ห์ และยศ บก., 2536 ล.2) ได้เสนอเกณฑ์ในการชี้วัดทางสังคมและเศรษฐกิจของความยั่งยืน

ของการจัดการป่าชุมชน ซึ่งมาจากชาวบ้านในพื้นที่วิจัย โดยกำหนดคุณลักษณะ 4 ประการ ได้แก่ ผลิตภาพ เสถียรภาพ ถาวรภาพ และความเป็นธรรม

ผลิตภาพ หมายถึง "ความพออยู่พอกิน" หรือ "ได้ข้าวปลาอาหารไม่อดอยาก"

เสถียรภาพ หมายถึง ความสามารถของระบบที่ทำให้ผลิตภาพของระบบไม่ขึ้นๆลงๆ ขาดความสม่ำเสมอ รูปธรรมของการรักษาเสถียรภาพของระบบในชุมชนที่มีป่าชุมชน คือความรู้ หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการควบคุมน้ำ (ระบบเหมืองฝาย) การจำแนกประเภทการใช้ที่ดิน การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ

ถาวรภาพ หมายถึง การที่ระบบนั้นๆ สามารถที่จะทำการผลิตต่อไปได้อย่างยั่งยืนยาวนาน ซึ่งรวมถึงถาวรภาพของความหลากหลายทางชีวภาพด้วย รูปธรรมของการใช้ทรัพยากรเพื่อให้เกิดถาวรภาพของชาวบ้าน คือการทำเกษตรผสมผสานที่ประกอบด้วย นา ไร่ (หมุนเวียน) สวน (เช่น สวนเมี่ยง หรือชา) สวนหลังบ้าน เลี้ยงสัตว์ และเก็บของป่า

ความเป็นธรรม หมายความว่า ต้องเป็นการกระจายทรัพยากรและผลประโยชน์จากทรัพยากรให้กับคนส่วนใหญ่ของประเทศ ซึ่งคือประชาชนในชนบทในได้มีสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร และเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างแท้จริง งานวิจัยของ ยศ (2542) เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้เสนอว่าความเป็นธรรมทางสังคม เป็นเงื่อนไขของความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ นโยบายการจัดการทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ จำเป็นต้องสร้างมาตรการบางอย่างเพื่อช่วยให้คนจน คนด้อยโอกาส และคนไร้ที่ทำกินสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีศักดิ์ศรี และได้รับความเป็นธรรม และพวกเขาก็จะไม่บุกเบิกที่ดินทำกิน และทำลายป่าเพื่อการอยู่รอด

สำหรับการติดตามประเมินผลการจัดการทรัพยากรในทางนิเวศ และทางเศรษฐกิจ ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก/รีคอร์ฟ) ได้มีบทบาทสำคัญในการใช้แนวทางการศึกษาพฤกศาสตร์พื้นบ้าน มาสำรวจติดตามประเมินผลการจัดการทรัพยากรและป่าชุมชน จากรายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ พฤกศาสตร์พื้นบ้าน และการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2541) สมศักดิ์ สุขวงศ์ เสนอว่า การศึกษาพฤกษศาสตร์พื้นบ้านต้องอยู่บนฐานของภูมิปัญญาของมนุษย์ที่รู้จักใช้พรรณพืชหลายวิธี ด้วยการลองผิดลองถูก ลองกินพืชอาหารและสมุนไพร จนค้นพบว่านำมากินเป็นอาหารและเป็นยารักษาโรคได้ ในขณะที่การทดลองทางวิทยาศาสตร์ นักวิทยาศาสตร์ต้องทุ่มเทเวลาและงบประมาณมากมาย กว่าจะได้ตัวยาหนึ่งๆมา วิธีที่ง่ายที่สุดคือศึกษาจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่รู้จักใช้พรรณพืชมานับหมื่นปี วัตถุประสงค์ของการศึกษาทางพฤกษศาสตร์พื้นบ้านมี 4 ประการดังนี้

(1) รวบรวมความรู้พื้นบ้านที่มีอยู่ในชุมชน โดยการสัมภาษณ์ หรือจัดเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ในชุมชน

(2) ประเมินการใช้ประโยชน์ของชุมชนว่ามากน้อยแค่ไหน มีวิธีจัดการทรัพยากรนี้อย่างไร หรือนำเอาระบบการจัดการที่มีอยู่เดิมมาช่วยในการจัดการอย่างไร ด้วยการให้ชุมชนทั้งผู้หญิง ผู้ชาย และเยาวชนร่วมสำรวจพืชอาหาร สมุนไพร ผลผลิตจากป่าอย่างง่าย และมีการบันทึก ติดตามอย่างต่อเนื่องทุกปี

(3) เพื่อศึกษาว่าจะทำการพัฒนา หรือปรับปรุงการใช้ประโยชน์ได้หรือไม่

(4) เพื่อนำความรู้หรือผลการศึกษากลับไปสู่ท้องถิ่น และช่วยเหลือชุมชนต่อไป

มีรายงานศึกษาที่เกี่ยวกับการศึกษาพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน ที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพจากป่าอย่างยั่งยืน จากการสำรวจพันธุ์พืช ผลผลิตจากป่า และมีการคำนวณในทางเศรษฐกิจให้เห็นว่าผลผลิตจากป่ามีมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างไร และมีอยู่ในป่าตลอดทุกปี จากการที่ชุมชนใช้ประโยชน์อย่างไม่ทำลาย งานศึกษาลักษณะนี้ได้แก่ เศกสรรค์ ยงวณิชย์ และคณะ (มปป.) เรื่อง การศึกษาผลกระทบต่อระบบนิเวศและการพึ่งพิงป่า บริเวณเทือกเขาในเขตอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ภาคภูมิ วิธานติรวัฒน์ และบรรพต ศรีจันทร์นิตย์ (2540) เรื่องการศึกษาผลผลิตเชิงเศรษฐกิจ สังคม และระบบนิเวศป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟก และมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จัดทำรายงานสรุปการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ พฤกษศาสตร์พื้นบ้าน และการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืน ครั้งที่ 2 จัดที่จังหวัดกาญจนบุรี (2539) ภาคใต้ตอนล่าง จัดที่จังหวัดสงขลา (2541) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จัดที่จังหวัดอุบลราชธานี (2541) เป็นต้น

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ (รวมบทความป่าชุมชน, 2545) (หน้า 21 – 31) เสนอว่าระบบการติดตามประเมินผลต้องเริ่มต้นจากการทำแผนการจัดการป่าชุมชน เพื่อให้คนในชุมชนได้มีแนวทางการจัดการและติดตามการจัดการป่าชุมชน ตลอดจนประเมินผลการจัดการป่าชุมชนด้วยตัวชุมชนเอง ที่สำคัญแผนการจัดการป่าชุมชนต้องมีลักษณะสำคัญดังนี้

(1) เป็นแผนที่ง่าย ชาวบ้านส่วนใหญ่เข้าใจและปฏิบัติได้

(2) คิดและทำโดยชาวบ้าน เจ้าหน้าที่หรือพนักงานเจ้าหน้าที่เป็นผู้ช่วยเหลือ

(3) บอกวิธีการจัดการป่า เพื่อให้ป่าชุมชนเป็นไปตามวัตถุประสงค์

(4) ยืดหยุ่น และมีการทบทวนแก้ไขอย่างสม่ำเสมอ

(5) สอดคล้องกับแผนพัฒนาด้านอื่นๆของชุมชน

คณะกรรมการป่าชุมชนและสมาชิกชุมชน ทำแผนเก็บข้อมูลชุมชนและป่าเพื่อนำไปประเมินสถานการณ์ชุมชน สภาพพื้นที่ป่า การใช้ประโยชน์ และกำหนดแผนการที่เหมาะสม ร่วมกัน ปรึกษาหารือกัน โดยร่วมเดินสำรวจดูป่าทุกผืน เพื่อร่วมตัดสินใจในการจัดการป่า

นอกจากนี้คณะกรรมการป่าชุมชนต้องสื่อสารให้คนในชุมชนและบุคคลอื่นๆเข้าใจว่า แผนจัดการป่าชุมชนนั้นมีประโยชน์ และจะช่วยการจัดการป่าชุมชนอย่างเหมาะสมอย่างไร

กระบวนการจัดทำแผนจัดการป่าชุมชนดำเนินการโดยชุมชนมี 5 ขั้นตอนดังนี้

(1) <u>การทำความเข้าใจกับสมาชิกในชุมชน</u> เพื่อแลกเปลี่ยนวิเคราะห์ปัญหา และหาแนวทางแก้ไข

(2) <u>การเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล</u> เพื่อให้ชุมชนทราบสถานการณ์ของชุมชน และป่า ในการเก็บข้อมูลควรเก็บข้อมูลเท่าที่จำเป็น และมีการสำรวจประเมินทรัพยากรอย่างคร่าวๆ เพื่อให้ทราบสถานการณ์และแนวโน้มการใช้ประโยชน์จากป่า

(3) <u>การจัดทำแผนจัดการ</u> ประกอบด้วย ประวัติชุมชนและป่า วัตถุประสงค์ของการจัดการป่า วิธีการจัดการป่า กิจกรรมและผู้รับผิดชอบ และการควบคุมติดตามผล รวมทั้งกำหนดโครงสร้างการสานสัมพันธ์ของบุคคล และกลุ่มองค์กรจัดการป่า และรวมระเบียบกฎกติกาในการใช้ประโยชน์ นอกจากนั้นอาจมีการสร้างข้อตกลงระหว่างกลุ่มต่างๆในชุมชน กับชุมชนหรือหน่วยงานภายนอก

(4) <u>การดำเนินการตามแผน</u> สนับสนุนให้มีการปฏิบัติตามแผน นักพัฒนาหรือเจ้าหน้าที่ภาคสนามควรร่วมประชุมกับกรรมการป่าชุมชน และกระตุ้นการคิดวิเคราะห์และดำเนินการอย่างเป็นระบบ รวมทั้งช่วยให้มีการพัฒนาระบบการจดบันทึกกิจกรรมและการบริหารจัดการที่เหมาะสม

(5) <u>การติดตามประเมินผลและทบทวนแผน</u> ชาวบ้านและองค์กรชุมชนควรร่วมกำหนดหลักเกณฑ์และตัวชี้วัดในการติดตามทรัพยากรในป่าและชุมชน

สมศักดิ์ สุขวงศ์ (รวมบทความป่าชุมชน, 2543) นำเสนอการจัดการป่าไม้คือ การควบคุม (Regulation) โดยควบคุมปริมาณการใช้ประโยชน์จากป่า (ควบคุมปริมาณการตัดไม้ การเก็บหา) และควบคุมการเข้าถึงป่า (Access) และเสนอหลักการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนอย่างยั่งยืน ที่ต้องมีระบบการตรวจสอบ (Monitoring) กับการลงโทษทางสังคม (Sanctioning) ซึ่งชุมชนมีบทบาทสำคัญ ในประเด็นการพูดคุยและการทำกระบวนการประเมินร่วมกับชุมชน ในประเด็นดังนี้

(1) การลงขัน การลงทุน ลงแรง ลงทรัพยากร

(2) การแบ่งปันผลประโยชน์จากป่า ความเป็นธรรมในการแข่งขัน

(3) การแก้ปัญหาความขัดแย้ง

(4) การจัดการทางการเงิน การจัดการกองทุน ข้อมูลทางการเงิน

(5) กระบวนการตัดสินใจ

(6) การพึ่งพิงผู้อุปถัมภ์ ผู้บริจาคจากข้างนอก ความยั่งยืน

(7) ความสามารถในการดำรงชีพอย่างพอเพียงของสมาชิกป่าชุมชนและชาวบ้าน

ต่อมารีคอร์ฟ (การติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม:บทเรียนปัจจุบันสู่ทิศทางในอนาคต 2549) ได้นำเสนอความรู้ในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ด้วยการสร้างตัวชี้วัดในการประเมินสถานภาพของทรัพยากรชีวภาพที่สำคัญจากการใช้ประโยชน์ของชุมชน หรือมีความสำคัญต่อระบบนิเวศ เช่นกรณีศึกษาการติดตามสถานภาพไผ่รวกและผลผลิตหน่อ ที่ป่าชุมชนเขาราวเทียนทอง จ.ชัยนาท กรณีศึกษาสถานภาพสัตว์ป่าในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร จ.กาญจนบุรี กรณีศึกษาการติดตามปูแสมและระบบนิเวศป่าชายเลนที่ชุมชนเปร็ดใน จ.ตราด กรณีศึกษาการติดตามผักหวานป่าที่ป่าชุมชนบ้านร่มโพธิ์ทอง จ.ฉะเชิงเทรา เป็นต้น การติดตามสถานภาพของทรัพยากรชีวภาพแต่ละประเภทมีความแตกต่างกันซึ่งต้องสอดคล้องกับ บทบาทหน้าที่ ความสำคัญของระบบนิเวศนั้นๆ ระบบติดตามต้องเป็นพลวัตมีการเปลี่ยนแปลงตัวชี้วัดการติดตามต้องมีหลายระดับตั้งแต่ระดับชุมชน ท้องถิ่น ระดับภูมิทัศน์/ภูมิภาค และระดับประเทศ และต้องเชื่อมโยงผสมผสานความรู้ท้องถิ่น กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่เป็นความรู้สากล

มุมมองที่สำคัญของการติดตามสถานภาพนี้ถ้าหากมีความยุ่งยากซับซ้อน และมีการใช้ความรู้ด้านใดหนึ่งแบบไม่สมดุล ระหว่างความรู้ของท้องถิ่นกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ มีการใช้ตัวชี้วัดเชิงปริมาณกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมของท้องถิ่น ก็จะทำให้มีกรอบความรู้จากข้างนอกไปกำหนดตัวตนของชุมชน ซึ่งจะทำให้ชุมชนถูกลดทอนการมีส่วนร่วมในการติดตามสถานภาพไปโดยปริยาย

แนวทางพัฒนาการติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วมมีกระบวนการดังนี้ (หน้า 10 – 13)

(1) <u>กรอบการติดตามระบบนิเวศ</u> มีระดับของการติดตาม 3 ระดับ คือ ระดับชุมชน ระดับเครือข่าย และระดับภูมิทัศน์ เช่นเครือข่ายป่าชุมชนในลุ่มน้ำเดียวกัน เครือข่ายชุมชนของป่าผืนใหญ่ และระดับที่สามเป็นระดับประเทศ ซึ่งเป็นการติดตามโดยภาพรวมของประเทศ ประเด็นกรอบและตัวชี้วัดของการติดตามมีดังนี้

- การติดตามสถานภาพทรัพยากรและความมั่นคงของระบบนิเวศ เช่น ป่าชุมชนมีการติดตามเนื้อที่ขอบเขต ความอุดมสมบูรณ์ ความหลากหลายของทรัพยากรในระบบนิเวศทั้งชนิด ปริมาณ การกระจาย การทดแทนของทรัพยากร ประชากรของชนิดพันธุ์ที่สำคัญในพื้นที่ทั้งชนิดพันธุ์ที่หายากและที่ใช้ประโยชน์หลักๆ
- การติดตามประสิทธิผลการจัดการระบบนิเวศ ซึ่งเป็นการติดตามในระดับผลกระทบของการจัดการ เช่น ผลผลิตจากระบบนิเวศต่างๆ มูลค่าและคุณค่าของผลผลิต ความสมดุลหรือพอเพียงระหว่างการใช้ประโยชน์กับผลผลิตที่มี

- การติดตามทางด้านบริหารจัดการและด้านสังคม เช่น การมีส่วนร่วมในระดับชุมชน การปฏิบัติตามข้อตกลง กฎระเบียบร่วมกัน ความต่อเนื่องของกิจกรรมการจัดการ การร่วมมือระหว่างภาคีต่างๆ ความเข้มแข็งขององค์กรที่จัดการระบบนิเวศ

(2) <u>กระบวนการและกลไกการพัฒนาระบบการติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม</u>

ระบบการติดตามอย่างมีส่วนร่วมต้องพัฒนาให้เชื่อมโยงกันทั้งในระดับท้องถิ่นสู่ระดับชาติ โดยในระดับท้องถิ่นจะต้องร่วมกำหนดขอบเขตระบบนิเวศที่จะติดตาม โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในระบบนิเวศนั้น ทั้งผู้ใช้ประโยชน์ ผู้นำ ผู้รู้ท้องถิ่น โรงเรียน โดยใช้การวิจัยท้องถิ่นเป็นพลังขับเคลื่อน

(3) <u>การพัฒนาการศึกษาวิจัยการติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม</u>

การศึกษาวิจัยการติดตามระบบนิเวศนั้นควรเป็นแนวคิดการศึกษาระบบนิเวศที่เชื่อมโยงกันตั้งแต่ต้นทางถึงปลายทาง เช่น การศึกษาระบบนิเวศต้นน้ำจนถึงปลายน้ำ เพื่อทราบถึงจุดที่เป็นสาเหตุของปัญหา และการจัดการทรัพยากรในระดับท้องถิ่น การติดตามนั้นต้องมีการผสมผสานความรู้ท้องถิ่นกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งนักวิจัยที่เป็นนักวิชาการ และชาวบ้านต้องปรับกระบวนทัศน์ความคิดร่วมกัน โดยใช้ยุทธศาสตร์กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นเครื่องมือการเรียนรู้ร่วมกัน เน้นให้ผู้ที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและระบบนิเวศ (user group) ร่วมกับโรงเรียนของชุมชน เป็นผู้วิจัย ประยุกต์ใช้เครื่องมือท้องถิ่นกับเทคโนโลยีที่เหมาะสมทำให้ง่ายและสอดคล้องกับวิถีชีวิตของแต่ละท้องถิ่น สามารถตีความเชิงคุณภาพและปริมาณได้ ประเด็นสำคัญในการศึกษา เช่น

- การใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศอย่างยั่งยืนหรือไม่ อย่างไร
- การติดตามการฟื้นฟูระบบนิเวศที่หลากหลาย หรือกระบวนการทางนิเวศวิทยา ทั้งป่าบก ป่าบุ่งป่าทาม ป่าพรุ ป่าชายเลน เพื่อนำไปสู่การสร้างแผนการจัดการฟื้นฟูระบบนิเวศ
- การศึกษาติดตามผลผลิตจากระบบนิเวศ บทบาทและความสัมพันธ์ของระบบนิเวศกับวัฒนธรรม วิถีชีวิต
- การศึกษาปัญหาทางสังคมที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ
- การศึกษามูลค่าทางเศรษฐกิจจากระบบนิเวศ

4. การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร

งานศึกษาเกี่ยวกับความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพ อยู่บนฐานแนวคิดการศึกษาที่ใช้มิติของภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่แสดงถึงความรู้บนฐานของวัฒนธรรมการดำรงชีวิตที่พึ่งพาต่อทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ มิติของนิเวศวิทยาที่แสดงถึงความยั่งยืนของระบบนิเวศและชุมชน มิติของอัตลักษณ์ตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีลักษณะแตกต่างกันไปตามวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่ม และมิติของการสร้างการมีส่วนร่วมในการพัฒนาและการจัดการของชุมชนที่สอดคล้องกับระบบภูมินิเวศ ในที่นี้จะนำเสนอให้เห็นบริบทของระบบภูมินิเวศแยกในแต่ละภาค ซึ่งสัมพันธ์กับความรู้ของชุมชนที่แตกต่างกันมาการตั้งถิ่นฐานในระบบภูมินิเวศที่แตกต่างกัน

1) ภาคเหนือ ประกอบด้วยภูมิประเทศที่มีลักษณะเป็นภูเขาล้อมรอบที่ราบลุ่ม มีความสูงลดหลั่นกันลงไปตั้งแต่ภูเขาสูงหรือยอดดอยเป็น**เขตป่าดิบเขาระดับสูง** หรือบริเวณยอดดอยรองลงมาเป็น**เขตป่าดิบเขา** หรือพื้นที่ที่มีความสูงประมาณ 1,000 – 1,400 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล **เขตป่าดงดิบหรือเขตป่าสนเขา** มีความสูงประมาณ 700 – 1,000 เมตร เหนือระดับน้ำทะเล **เขตป่าเบญจพรรณ ป่าแดง และป่าเต็งรัง** เป็นพื้นที่ซึ่งมีความสูงประมาณ 400 – 700 เมตร **และเขตพื้นที่ราบลุ่ม**

กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆได้ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ยอดดอยลงมาจนถึงเขตพื้นที่ราบลุ่ม มีระบบการผลิตและการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน ระบบการผลิตของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ลีซอ อาข่า เมี่ยน มูเซอร์เชเล มูเซอร์แดง และมูเซอร์ดำ เหล่านี้ทำการเกษตรแบบตัดฟันโค่นเผาในการทำไร่ (slash and burn หรือ shifting cultivation) โดยเพาะปลูกยาวนาน และปล่อยให้ป่าฟื้นตัวอย่างยาวนานด้วย ระบบการปลูกพืชผสมผสานมีการปลูกข้าวเป็นพืชหลัก มีพืชรอง เช่น ผักและแตงหลากหลายชนิด ทั้งข้าวโพดและฝิ่น

สำหรับกลุ่มชาติพันธุ์ ลัวะ ถิ่น ปกากะญอ และขมุ ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ลุ่มก้นกะทะล้อมรอบด้วยเนินเขาใกล้กับแหล่งน้ำ นิยมตั้งหมู่บ้านในเขตป่าเบญจพรรณ มีไม้ไผ่เป็นไม้หลักสลับกับป่าเต็งรังที่มีไม้พลวงเป็นไม้หลัก ชาวปกากะญอจัดประเภทของป่าไว้หลายประเภท และทำการเพาะปลูกในลักษณะของการปลูกพืชหมุนเวียน (หรือไร่หมุนเวียน กล่าวคือใช้ประโยชน์ในพื้นที่เดิมประมาณ 1-5 ปี แล้วทิ้งดินให้ฟื้นตัวประมาณ 3-10ปี) ชาวปกากะญอจึงไม่ย้ายหมู่บ้านตามสภาวะการใช้ที่ดินหมดความอุดมสมบูรณ์เหมือนกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆที่ทำการปลูกฝิ่น

กลุ่มชาติพันธุ์ในภาคเหนือตอนบนจึงมีระบบการใช้ที่ดินทั้งในการผลิตและปล่อยให้สภาพดินหลังการผลิตกลายเป็นป่าเพื่อฟื้นฟูดินขึ้นมาอีกครั้ง และจึงหมุนเวียนกลับมาทำใหม่ กลุ่ม

ชาติพันธุ์จึงมีการเคลื่อนย้ายหมุนการใช้ประโยชน์ที่ดิน ระบบการผลิตจึงเป็นระบบเดียวกับป่า ไม่สามารถแบ่งแยกอย่างชัดเจนระหว่างที่ดินในการผลิตและป่าแบบระบบการผลิตในที่ราบลุ่มทั่วไป

(1.1) ระบบไร่หมุนเวียนกับการจัดการป่า

การทำไร่หมุนเวียน เป็นระบบวนเกษตรที่พบมากในกลุ่มชาติพันธุ์ชาวลัวะ และปกากะญอ รวมทั้งคนเมืองและไทยวนบางส่วน การทำไร่หมุนเวียนทำตามหุบเขาหรือที่ราบติดกับเชิงเขา ปกคลุมด้วยป่าเบญจพรรณ ซึ่งเป็นต้นน้ำของลำห้วยขนาดเล็ก ที่หล่อเลี้ยงระบบการผลิตแบบนาดำบนที่ราบแคบๆตามหุบเขา การควบคุมและการจัดการน้ำ การรักษาป่าต้นน้ำจึงมีความสำคัญต่อระบบการผลิต

การทำไร่หมุนเวียนเป็นส่วนหนึ่งของการฟื้นฟูสภาพป่าจากการทำไร่ให้สมบูรณ์ขึ้นมา ตัวอย่างเช่น ชาวปกากญอได้จำแนกพื้นที่ป่าตามลักษณะการใช้ประโยชน์ออกเป็น 6 ประเภทด้วยกัน คือ 1) ป่าต้นน้ำหรือป่าอนุรักษ์ เป็นผืนป่าธรรมชาติที่เป็นแหล่งกำเนิดของต้นน้ำลำธาร 2) ป่าใช้สอย เป็นพื้นที่ป่ารอบหมู่บ้าน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นป่าตองไว้เก็บฟืน เก็บอาหาร และเก็บตองเพื่อมุงหลังคาบ้าน 3) ป่าช้า เป็นพื้นที่ป่าใกล้หมู่บ้าน ใช้เป็นที่ฝังศพ 4) ป่าศักดิ์สิทธิ์หรือป่าสำหรับประกอบพิธีกรรมตามประเพณี เป็นป่าต้องห้าม ห้ามใครเข้ามาใช้ประโยชน์ 5) ป่าสะดือเป็นป่ารอบหมู่บ้านที่มีไม้ใหญ่ขึ้น ชาวปกากญอนิยมนำเอาสายสะดือของเด็กทารกใส่กระบอกไม้ไผ่ไปวางอยู่บนไม้ใหญ่ โดยเชื่อว่าขวัญของเด็กจะอยู่กับต้นไม้ ชีวิตของเด็กจะเติบใหญ่และมีความสงบร่มเย็นดั่งไม้ใหญ่ต้นนั้น และ 6) ป่าทำกินหรือไร่หมุนเวียน หรือเรียกว่า “ไร่เหล่า” ซึ่งมีสองรูปแบบ รูปแบบแรก เป็นพื้นที่ทำกินร่วมกันของคนทั้งชุมชน พื้นที่ส่วนนี้มีการจัดสรรแบ่งปันและให้ “สิทธิการใช้” แก่ครัวเรือนใดครัวเรือนหนึ่ง ตามความจำเป็นและความเหมาะสม รูปแบบที่สอง เป็นการถือครองรายบุคคล เช่น เดียวกับที่นาและสวน ซึ่งถือเป็นกรรมสิทธิ์ของครอบครัวที่จะสืบทอดกันไปแต่ละตระกูล (ยศ 2543 : 133 – 134)

งานศึกษาเกี่ยวกับระบบไร่หมุนเวียนของชาวลัวะ ขมุ และปกากญอในภาคเหนือตอนบนทั้งในต่างประเทศ และจากกรณีศึกษาในภาคเหนือของไทยได้ให้ข้อสรุปร่วมกันว่า ไร่หมุนเวียนเป็นระบบนิเวศเกษตรที่มีประสิทธิภาพและมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรและป่าอย่างยั่งยืน ระบบภูมิปัญญาของกลุ่มชาติพันธุ์ช่วยสร้างความหลากหลายทางชีวภาพทั้งในที่ทำกินและไร่ซาก หลักการอนุรักษ์ของระบบไร่หมุนเวียนอยู่ที่ขั้นตอน การเลือกพื้นที่ทำไร่แต่ละปี ซึ่งมีกฎเกณฑ์ที่ควบคุมอย่างเข้มงวด ขั้นตอนการทำไร่หมุนเวียนคือ การเตรียมพื้นที่ปลูกพืช การปลูกพืชและบำรุงดิน การเก็บเกี่ยวแต่ละขั้นตนมีภูมิปัญญาเชิงอนุรักษ์และเทคโนโลยีพื้นบ้านในการดูแล จึงก่อให้เกิดระบบการพึ่งพาระหว่างคนและธรรมชาติอย่างสมดุล เช่นงานศึกษาของปริศนา พรหมมา และมนตรี จันทวงศ์ (2541) เดโช ไชยทัพ เรื่องความรู้พื้นบ้านในการจัดการ

ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม (มปป.) อัจฉรา รักยุติธรรม (2547) ประเสริฐ ตระการศุภกร (2540) และงานศึกษาขององค์กรพัฒนาเอกชนในภาคเหนือ และวิทยานิพนธ์ เป็นต้น

งานศึกษาของอานันท์ กาญจนพันธุ์และคณะ (2547) ซึ่งเป็นการศึกษาเจาะลึกแบบสหวิทยาการที่เป็นการศึกษาทั้งทางสังคมศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และวนศาสตร์ ต่อระบบการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน พบว่าระบบไร่หมุนเวียนรักษาความมั่นคงทางอาหารอย่างมาก เพราะเป็นการปลูกข้าวไร่ผสมผสานกับพืชอาหารจำนวนมาก ซึ่งความหลากหลายของพันธุ์พืชสูงสุดถึง 207 สายพันธุ์พืช ในพื้นที่ไร่ที่มีรอบหมุนเวียนยาว แต่จะเหลือ 40 สายพันธุ์ในกรณีที่ไร่ถูกเปลี่ยนไปเป็นไร่ถาวร และเปลี่ยนเป้าหมายการผลิตในเชิงพาณิชย์ ความมั่นคงของการผลิตและความยั่งยืนของทรัพยากรขึ้นอยู่กับระยะเวลาของรอบหมุนเวียน หากมีรอบหมุนเวียนอยู่ระหว่าง 5-8 ปี แม้ว่าลดจากเดิม 12 ปี แต่ยังได้ผลผลิตจากไร่ในระดับดี พอเพียงกับการยังชีพ และรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของพืชพันธุ์ในไร่ได้อย่างดี แต่ถ้าหากถูกกดดันให้ลดรอบหมุนเวียนลง ไปเป็นไร่ถาวร ผลผลิตในไร่หมุนเวียนจะลดลง ความหลากหลายของพันธุ์พืชก็ลดลงเช่นกัน นอกจากนี้ผลการศึกษาในเชิงวนศาสตร์ยังพบว่าระบบไร่หมุนเวียนไม่มีผลต่อต่อการขยายหรือเปิดพื้นที่ป่ารุ่นสองแห่งใหม่ เพราะชุมชนใช้พื้นที่บริเวณเดิม การตัดไม้ในพื้นที่ไร่หมุนเวียนไม่มีผลกระทบต่อการทดแทนของสังคมป่า เพราะช่วงปีแรกของระยะพักดินเป็นเหล่าจะพบลูกไม้จำนวนมาก มีการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินในระดับดี จากการใช้ที่ดิน 1 ปีแล้วมีการพักดินไว้

ประเสริฐ ตระการศุภกร (2540) ได้ศึกษากระบวนการของการสืบทอดผ่านบุคคล กลุ่มคน และชุมชนทั้งในกิจกรรมประจำวันและพิธีกรรมในรอบปีการผลิตและในวงจรชีวิตของการทำระบบไร่หมุนเวียน เป็นรูปแบบสำคัญสร้างสันทนาการและความสัมพันธ์ทางสังคม โดยมีกระบวนการพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาหนุนเสริมให้ชุมชนปะทะสังสรรค์กับวัฒนธรรมจากภายนอก และฟื้นฟูวัฒนธรรมของตนขึ้นมาใช้อย่างเหมาะสม สร้างคนรุ่นใหม่ให้เป็นคนสองวัฒนธรรม

(1.2) ป่าธรรมชาติที่ฟื้นตัวขึ้นใหม่จากการทำไร่แบบย้ายที่

กลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานบนยอดดอยมีการทำไร่แบบย้ายที่ (shifting cultivation) หรือการผลิตแบบตัดฟันโค่นเผา (slash and burn cultivation) ซึ่งเป็นการตัดฟันถางป่าแปลงเล็กๆแล้วเผาเพื่อเปิดพื้นที่ให้โล่งเตียน และปลูกพืชหลากหลายชนิด เพื่อยังชีพและขาย พืชหลักที่พบมากคือข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลัก ข้าวโพดเพื่อเป็นอาหารสัตว์ และฝิ่น ซึ่งปลูกเป็นยาและขายเมื่อมีความต้องการใช้เงิน เป็นต้น ยศ สันตสมบัติ (2542 : 122) ได้สำรวจงานศึกษาที่เกี่ยวกับการทำไร่แบบย้ายที่ซึ่งพบว่าเป็นระบบเกษตรที่พบได้ทั่วโลก เมื่อชุมชนเกษตรต้องเผชิญหน้ากับปัญหาการขาดแคลนพื้นที่ทำการเพาะปลูก ทั้งในทวีปเอเชีย ยุโรป แอฟริกา และอเมริกา เนื่องจากข้อจำกัดด้าน

สภาพแวดล้อม ซึ่งโดยทั่วไปแล้วมักมีดินคุณภาพต่ำ มีแร่ธาตุอาหารน้อย และมีความหลากหลายทางชีวภาพของพืชและสัตว์เป็นอย่างมาก การตัดฟันโค่นเผาป่า ทำให้ชาวไร่สามารถ “เปิดช่องว่าง” ของพื้นที่และขจัดคู่แข่งชนิดต่างๆออกไป และใช้ธาตุอาหารที่มีอยู่ทั้งหมดไปหล่อเลี้ยงพืชอาหารบางชนิดที่จงใจเพาะปลูกเท่านั้น การตัดฟันโค่นเผาจึงเป็นการปรับสภาพป่าแปลงเล็กๆ และเปลี่ยนป่าผืนนั้นไปตามขั้นตอนของระบบการผลิตที่ต้องการ

ดังนั้นการทำไร่แบบย้ายที่จึงมีบทบาทสำคัญในการสร้างป่าและรักษาความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่น ด้วยการปล่อยให้พื้นที่ไร่ฟื้นสภาพกลายเป็นป่าธรรมชาติ และเป็นการฟื้นฟูระบบนิเวศกลับคืนมา ที่สำคัญเป็นการทำการผลิตพืชอาหารที่หลากหลายในระบบนิเวศขนาดเล็ก กล่าวคือเป็นการปลูกพืชหลากหลายชนิดที่เป็นหย่อมๆ ด้วยการหยอดเมล็ดพันธุ์ใกล้กับตอไม้ที่หลงเหลืออยู่ในไร่ เพื่อให้พืชเหล่านั้นเลื้อยขึ้นได้ ข้าวเหนียวนิยมปลูกไว้ขอบไร่เพื่อมิให้ปะปนกับข้าวสายพันธุ์อื่น ส่วนข้าวเจ้าจะผสมกับเมล็ดพืชผัก ถั่ว แตง พริก และพืชอาหารอีกหลายชนิด โดยหยอดลงในพื้นที่ซึ่งมีขี้เถ้ามากหรือเป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง หลังจากใช้พื้นที่แปลงนี้ทำการเพาะปลูกเพียง 2 – 3 ปี ธาตุอาหารในดินเริ่มหมดไป หญ้าคาเริ่มมีมากขึ้น ซึ่งเป็นดัชนีบ่งชี้ว่าถึงเวลาต้องย้ายพื้นที่เพาะปลูก กลุ่มชาติพันธุ์จึงต้องมีที่ดินหลายแปลงเพื่อทำการเพาะปลูกหมุนเวียนสลับกันไป (ยศ 2543 : 123)

เราจึงพบเห็นสภาพป่าของพื้นที่บนยอดดอยในเขตภาคเหนือตอนบนเป็นป่าธรรมชาติที่ฟื้นตัวผสมป่าปลูกใหม่ เนื่องจากมีการทำไร่ของกลุ่มชาติพันธุ์และปล่อยทิ้งไว้หลังการตัดฟันโค่นเผาแล้ว ป่าธรรมชาติที่ฟื้นตัวจะมีไม้หลายชนิดผสมกัน ระหว่างไม้ไม่ผลัดใบกับไม้ผลัดใบ พันธุ์ไม้ที่พบได้แก่ ก่อ มะม่วง มะกอก ขนุน ขี้เหล็ก มะเกลือ กระถินยักษ์ เป็นต้น การจัดการป่าชุมชนในเขตภาคเหนือตอนบนที่เป็นเขตป่าต้นน้ำบนพื้นที่สูงจึงใช้พื้นที่ของสภาพป่าธรรมชาติที่ฟื้นตัวจากการทำไร่เป็นป่าใช้สอยของชุมชน ในขณะที่ป่าบริเวณริมน้ำ และแหล่งน้ำจะอนุรักษ์ไว้ให้เป็นป่าต้นน้ำหรือป่าขุนน้ำ

(1.3) ระบบนิเวศเกษตรป่าเมี่ยง

ต้นเมี่ยง (Camellia Sinensis) เป็นพันธุ์พืชชนิดเดียวกับชา เติบโตได้ดีในพื้นที่สูงเหนือระดับน้ำทะเลประมาณ 600 เมตรหรือมากกว่านั้น ในภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย มีเมี่ยงขึ้นอยู่กระจัดกระจาย โดยมีการขยายพันธุ์ตามธรรมชาติภายหลังจากการตัดฟันแผ้วถางผ่าเพื่อทำไร่ในช่วงระยะเวลาหนึ่งแล้วปล่อยพื้นที่ทิ้งไว้ให้ฟื้นตัว มักขึ้นอยู่บริเวณสภาพพื้นที่เป็นภูเขาสูง ประกอบด้วยป่าสน ป่ายาง ป่าดิบเขา และป่าเบญจพรรณ การทำสวนเมี่ยงหรือป่าเมี่ยง เป็นระบบนิเวศเกษตรเก่าแก่ดั้งเดิมในเขตนิเวศตอนกลางบริเวณพื้นที่สูงของภาคเหนือตอนบน มีลักษณะผสมผสานทั้งการปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นการผลิตอาหารเพื่อยังชีพ และการรักษาความสมดุลของธรรมชาติ

การประเมินระบบวนเกษตรของ พรชัยและคณะ (2528 : 147, อ้างใน ยศ 2542) พบว่าป่าเมี่ยงที่ลุ่มน้ำแม่ตอนหลวงของพรชัย พบพืชจำนวน 91 ชนิดจาก 48 ตระกูล ประกอบด้วยไม้ใหญ่ ไม้พุ่ม พืชที่อาศัยบนต้นไม้อื่น ไม้เลื้อย พืชกาฝาก เฟิร์น ไม้ล้มลุก และหญ้า องค์ประกอบสำคัญของป่าเมี่ยงประกอบด้วยต้นไม้ ชา ไม้พื้นล่างและวัว ต้นไม้มีบทบาทในการควบคุมบรรยากาศใกล้ผิวดิน และการหมุนเวียนของธาตุอาหาร ส่วนไม้พื้นล่างมีส่วนช่วยลดการชะล้างพังทลายของดิน และมีบทบาทต่อการงอกและการเจริญเติบโตของกล้าไม้ ดังนั้นป่าเมี่ยงจึงเป็นระบบนิเวศเกษตรที่เหมาะสมต่อพื้นที่สูง ซึ่งเน้นการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ป่าเมี่ยงเป็นทั้งป่ากันชนเพื่อปกป้องป่าต้นน้ำ เป็นระบบการจัดการแนวกันไฟเพื่อปกป้องไฟป่า และเป็นระบบที่อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน (ยศ 2542)

(1.4) ระบบนิเวศเกษตรและการจัดการป่า

งานศึกษาที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ในการจัดการป่า ที่แสดงให้เห็นว่าระบบการผลิตและการจัดการป่าเป็นระบบเดียวกัน มีจำแนกประเภทป่าที่มีความซับซ้อนตามการใช้ประโยชน์อย่างหลากหลาย มากกว่าการแบ่งการจัดการป่าเฉพาะป่าเพื่อการอนุรักษ์ และป่าเพื่อการใช้สอยเท่านั้น ตัวอย่างเช่น งานศึกษาของสมาคมศูนย์รวมการศึกษาและวัฒนธรรมของชาวไทยภูเขาในประเทศไทย (ศ.ว.ท.) (2549) ซึ่งศึกษาการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนตามจารีตประเพณีของชนเผ่าพื้นเมืองในประเทศไทย กรณีศึกษาของชุมชนม้งและกะเหรี่ยง ชุมชนม้งก็มีการแบ่งประเภทของป่าตามความเชื่อคล้ายกับปกากญอ และจำแนกการใช้ประโยชน์ที่ดิน ได้แก่ หมู่บ้าน ริมหมู่บ้าน ป่ารอบหมู่บ้าน สวนและนา พื้นที่ทำไร่ ป่าต้นน้ำ และป่าต้องห้าม

สำหรับคนเมืองที่ตั้งถิ่นฐานในที่ราบลุ่ม ก็มีงานศึกษาที่ใช้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการจัดการป่า และการทำระบบวนเกษตรในพื้นที่ป่า อัจฉรา รักยุติธรรม (2547) ได้นำเสนอกรณีศึกษาของระบบเกษตรผสมผสาน ในภูมินิเวศน่าน ที่บ้านท่าเลอ โดยไม่ใช้สารเคมี และยังทำไร่ข้าวแบบหมุนเวียนเพื่อบริโภคในครัวเรือน มีการปลูกข้าวโพด สวนมะขาม การแปรรูปผลผลิตการเกษตร การเก็บหาอาหารป่าจำพวกเห็ด หน่อไม้ ผักหวาน การจัดการป่าของคนเมืองเป็นการผสมผสานความรู้ดั้งเดิมกับความรู้ใหม่ที่ต้องปรับตัวไปตามสภาพของปัญหา โดยมีการแบ่งประเภทของป่าที่ดูแลจัดการร่วมกันกับคนในชุมชน เช่น ที่ตำบลแม่ทา กิ่งอำเภอแม่ออน จ.เชียงใหม่ ซึ่งเป็นคนเมืองมีการทำเกษตรไร่ข้าวบนไหล่เขา บุกเบิกที่ลุ่มเป็นนา ที่ดอนปรับเป็นสวน เก็บหาของป่าและล่าสัตว์ในป่าใกล้บ้าน เมื่อประสบปัญหาป่าเสื่อมโทรม ทั้งองค์การบริหารส่วนตำบล และสมาชิกชุมชนได้ร่วมจัดการป่าชุมชนมีแผนการจัดการป่าแต่ละแห่ง และดูแลโดยชุมชนตามหมู่ต่างๆ เช่น ป่าบริเวณห้วยแม่บอน ห้วยแม่เลาะ ห้วยน้ำขุ่น ห้วยแม่ปงกา เป็นต้น

สุวัฒ สุขเจริญ (2543) ศึกษาการจัดการความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านเพื่อการเกษตรที่ยั่งยืน ที่อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า พืชผักพื้นบ้านที่ชาวบ้านยังคงปลูกและใช้ประโยชน์ในการปรุงเป็นอาหารและยาเป็นประจำมีจำนวน 74 ชนิด ชาวบ้านปลูกพืชผักพื้นบ้านแบบเกษตรผสมผสาน และแบบวนเกษตรโดยจัดปลูกไว้รอบบริเวณบ้านและแนวรั้วบ้าน ปลูกไม้ผลยืนต้นหรือพืชผักพื้นบ้านยืนต้นเป็นไม้ใหญ่ให้ร่มเงา และปลูกพืชผักพื้นบ้านที่เป็นไม้พุ่ม ไม้กอ ไม้เลื้อย ไม้คลุมดินที่ชอบร่ำไรแซมใต้ร่มไม้ใหญ่ เป็นการปลูกพืชผักพื้นบ้านหลากหลายชนิดในพื้นที่แปลงเดียวกัน ไม่ใช้สารเคมีในการป้องกันกำจัดศัตรูพืช และใช้กาวหรือแสงไฟหรือตาข่ายดักจับกำจัดศัตรูพืช ใช้ปุ๋ยคอกจากมูลสัตว์เลี้ยง ใช้ปุ๋ยหมักจากเศษเหลือของพืช และใช้ปุ๋ยพืชสดจากเศษวัชพืชในการบำรุงดิน

ผลการจัดการดังกล่าวทำให้ลดการเจ็บป่วยจากสารพิษของสารเคมีเกษตร และลดต้นทุนในการผลิตพืชผักพื้นบ้าน จากการปลูกพืชผักพื้นบ้านหลากหลายชนิดที่มีผลผลิตทยอยออกตลอดปี ทำให้มีรายได้พอเพียงจากการขายผลผลิต และลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคครอบครัว ชาวบ้านเชื่อว่ารสชาติแต่ละรสของพืชผักพื้นบ้านมีสรรพคุณที่เป็นยาสามารถป้องกันและรักษาอาการเจ็บป่วยได้ การปลูกพืชผักพื้นบ้านโดยไม่ใช้สารเคมีเกษตร ทำให้ช่วยลดสารพิษตกค้างในสิ่งแวดล้อม สภาพโครงสร้างของดินดีขึ้น สภาพคุณภาพน้ำดีขึ้น พืชและสัตว์ธรรมชาติในพื้นที่ปลูกพืชผักพื้นบ้านมีจำนวนและชนิดเพิ่มขึ้น

(1.5) การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่าชุมชนอย่างยั่งยืน

องค์กรพัฒนาเอกชน นักศึกษา และนักวิชาการภาคเหนือได้ศึกษาเจาะลึกในประเด็นการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายชีวภาพในการจัดการป่าชุมชนจำนวนมาก เนื่องจากมีประเด็นถกเถียงต่อความพยายามของรัฐที่มีมุมมองว่ากลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงได้ทำลายป่า และรัฐยังมีนโยบายการอพยพกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งตรงกันข้ามกับงานศึกษาที่ค้นพบว่ากลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง และคนเมือง มีวัฒนธรรมและมโนทัศน์ต่อการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรอย่างไม่ทำลาย และเคารพธรรมชาติ แต่ด้วยปัจจัยการพัฒนาที่ส่งเสริมการเกษตรใช้สารเคมี และสนับสนุนให้มีการบุกเบิกที่ดิน จึงทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ต้องปรับตัวและดำรงชีวิตให้อยู่รอดท่ามกลางปัญหาเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตามกลุ่มชาติพันธุ์ยังคงสืบทอดความรู้และความเชื่อต่อการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติมาจนถึงทุกวันนี้ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้วัฒนธรรมดังกล่าวถูกทำลายคือการอพยพชุมชนออกไปตั้งชุมชนใหม่ หรือการได้รับอิทธิพลจากการบริโภคของระบบทุนนิยมที่เข้ามาอย่างรวดเร็ว เมื่อมีการก่อสร้างถนนขึ้นไปบนยอดดอย

การจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้

งานศึกษาของปริศนา พรหมมา และมนตรี จันทวงศ์ (2541) ซึ่งเป็นงานศึกษาในช่วงแรกขององค์กรพัฒนาเอกชนที่มาศึกษาชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ โดยกำหนดประเด็นการศึกษาบนพื้นที่การจัดการป่าชุมชน ชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือมีการจัดการป่าชุมชนประมาณ 400 ชุมชน ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 150,000 ไร่ มีการจัดตั้งองค์กรป่าชุมชนของตนเอง และมีกฎระเบียบประเพณีในการดูแลรักษาป่า ชุมชนเหล่านี้อยู่ในพื้นที่ป่าก่อนการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ ชุมชนอยู่ในลุ่มน้ำชั้น 1 เอ และชุมชนที่อยู่ระหว่างการเตรียมประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ กรณีศึกษาอยู่ใน 3 กลุ่มดังกล่าว ซึ่งเป็นชนเผ่ากะเหรี่ยง ชนเผ่ากะเหรี่ยงให้ความหมายของ ป่าชุมชน คือพื้นที่ป่าทั้งหมด ที่ชาวบ้านดูแลรักษาและใช้ประโยชน์ การป้องกันฟื้นฟู และการอนุรักษ์ มีการแบ่งประเภทของป่าตามการใช้ประโยชน์ เช่น ป่าเพื่อการอนุรักษ์ต้นน้ำที่จำเป็นต่อระบบการผลิตข้าวนาดำของชุมชน พื้นที่ไร่เหล่าที่ผ่านการเก็บเกี่ยวแล้วจะมีพืชที่ขึ้นเฉพาะพื้นที่ที่ผ่านการทำไร่มาแล้วเท่านั้น พืชเหล่านี้เป็นยาสมุนไพรที่เกี่ยวข้องกับเด็กผู้หญิง และพืชที่เป็นอาหารของสัตว์ป่า ในป่าใช้สอยเป็นแหล่งอาหารและแหล่งขยายพันธุ์ ของสัตว์ป่า เช่นกัน ป่าใช้สอยจึงเป็นป่าเพื่อการอนุรักษ์เช่นกันในมในทัศน์ของชาวกะเหรี่ยง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คำสอนของชนเผ่ากะเหรี่ยงที่สะท้อนการมองสรรพสิ่งเป็นธรรมชาติ ไม่มีใครเป็นเจ้าของ และต้องแบ่งปันกันคือ “ได้กินจากน้ำต้องรักษาน้ำ ได้กินจากป่าต้องรักษาป่า”

อุดม เจริญไพร และคณะ (2549) ศึกษาเกี่ยวกับการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนตามจารีตประเพณี ของกลุ่มชาติพันธุ์ม้งและกะเหรี่ยง เป็นงานศึกษาที่มีเป้าหมายเพื่อเป็นแนวทางการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายในแนวทางปฏิบัติต่อชนเผ่าพื้นเมือง และผู้อยู่กับป่า ตามบรรทัดฐานของอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ มาตรา 8 และมาตรา 10 ที่เกี่ยวกับการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นของชนพื้นเมือง งานศึกษาแสดงให้เห็นว่าชนเผ่าม้ง และกะเหรี่ยงมีมโนทัศน์ต่อทรัพยากรป่าครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดที่นอกเหนือพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย และป่าก็ได้ถูกแบ่งประเภทอย่างหลากหลาย ตามระดับความสูง ความอุดมสมบูรณ์ ตามความเชื่อ และตามลักษณะเด่นของพืช สำหรับสัตว์ป่าถือว่าเป็นสมบัติสาธารณะที่อยู่ภายใต้ของสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นเจ้าของและพิทักษ์คุ้มครองอยู่

การใช้ประโยชน์จากป่าของชนเผ่าม้งมีการจำแนกบทบาทหน้าที่แตกต่างกันออกไป เช่น การหาสมุนไพร พืชผักเป็นบทบาทหน้าที่ของผู้หญิง การล่าสัตว์ พิธีกรรมไม้สร้างบ้านเครื่องมืออุปกรณ์เป็นหน้าที่ของผู้ชาย ส่วนการเก็บฟืนและล้อมรั้วจะเป็นหน้าที่ของทั้งหญิงชาย กฎเกณฑ์เกี่ยวกับป่าและการล่าสัตว์ป่าจึงอยู่บนฐานของการเคารพธรรมชาติ และมีการทำพิธีกรรมขอขมาลาโทษเจ้าที่เจ้าป่าที่สิงสถิตอยู่ ชนเผ่ากะเหรี่ยงมีการจำแนกประเภทสัตว่าตามความหมายของชื่อ ตามที่อยู่อาศัยธรรมชาติ มีกฎเกณฑ์การห้ามล่าสัตว์และห้ามเก็บหาของป่าในหลายกรณี

เช่นห้ามล่าสัตว์ป่าทุกวันพระ หรือระหว่างภรรยาตั้งครรภ์ เป็นต้น บทบาทของผู้ชายตัดสินใจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในขณะที่บทบาทของผู้หญิงรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืช แต่การตัดสินใจต้องร่วมกันระหว่างหญิงชาย ซึ่งเป็นผลให้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในสังคมกะเหรี่ยงมีความมั่นคงและยั่งยืน

ชนเผ่าม้งมีมโนทัศน์ต่อทรัพยากรดินและน้ำ ด้วยการเลือกพื้นดินทำการเพาะปลูก และการตั้งถิ่นฐานในบริเวณพื้นที่ที่มีอากาศเย็น เนื้อดินร่วนซุย และไม่ตั้งบ้านเรือนบริเวณลำห้วย เพราะจะทำให้ลำห้วยแห้ง และมีอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินถ้าน้ำไหลแรง ชนเผ่าม้งจึงตั้งบ้านเรือนบนยอดดอย มีพิธีกรรมในการอนุรักษ์น้ำ ในขณะที่ชนเผ่ากะเหรี่ยงมีความเชื่อและการอนุรักษ์ดินและน้ำ ด้วยการทำไร่หมุนเวียน และห้ามเปลี่ยนสายน้ำ หรือกักน้ำในลำห้วย

มีงานศึกษาในลักษณะการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนพื้นที่ราบของคนเมืองในลักษณะเดียวกัน เช่น พรรณี เด่นรุ่งเรือง และยรรยง กางการ กรณีศึกษาที่ป่าบ้านแม่แมะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงดาว (2542) ไพโรจน์ อาจิริยะ ที่บ้านกลาง อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง (2544) เป็นต้น

การใช้ประโยชน์จากป่าด้านอาหาร

องค์กรพัฒนาเอกชน และงานวิจัยของนักวิชาการและวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาได้รวบรวมศึกษาความรู้ของชุมชนในการจัดการป่าในด้านอาหารหลายด้าน ได้แก่ กรณีศึกษาที่บ้านทุ่งยาว จังหวัดลำพูน วิเศษ สุจินพรหม (2545) ร่วมกับชาวบ้านสำรวจผลผลิตจากป่า ด้านอาหาร เช่น เห็ด ผลไม้ที่เป็นอาหารในป่า และสมุนไพร ในระยะเวลา 1 ปี คิดเป็นมูลค่าเกือบ 1 ล้านบาท จากข้อมูลที่ชาวบ้านนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับงบประมาณพัฒนาที่รัฐจะให้กับหมู่บ้านปีละ 80,000 บาท นอกจากนี้ในงานศึกษาได้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ในการนำพืชและสัตว์ในป่าชุมชนมาประกอบเป็นอาหารสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลในรอบปี แต่ละฤดูจะมีผลผลิตที่เป็นอาหารจากป่าไม่เหมือนกัน เช่นการจับจั๊กจั่น การเก็บรังต่อ การเก็บเห็ด หนอนรถด่วน หรือในฤดูแล้งผู้หญิงจะรู้ว่าในปาชุมชนมีไข่มดแดง ผักหวานป่า ผักสาบ ผักนางจุม ผักฮี้ เขียด แมงมัน และจั๊กจั่น และมีบทบาทในการเก็บไข่มดแดงมากที่สุด ลักษณะของการเก็บอาหารในป่าจะให้ความสำคัญกับการเก็บที่ไม่ทำลาย และให้ผลผลิตนั้นเติบโตหรือขยายพันธุ์ได้ต่อไป ตัวอย่างเช่น การเก็บหนอนรถด่วนจะเก็บเฉพาะอยู่ข้างล่างหรือข้างบนที่ไม่ลงมารวมกับหนอนส่วนที่เหลือเพื่อให้กลายเป็นผีเสื้อต่อไป อาหารของบ้านทุ่งยาวจึงมีตลอดปีตามฤดูกาลของผลผลิต

งานศึกษาของวิเศษ (2544) ได้มุ่งเน้นศึกษาการเคลื่อนไหวในพื้นที่สาธารณะของผู้หญิงในการจัดการป่าชุมชนทุ่งยาวพบว่า ผู้หญิงให้ความสำคัญกับสุขภาพ อาหารการกิน ความเป็นอยู่ และกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายในครัวเรือน ในการจัดการป่าชุมชน ผู้ชายมีบทบาทตัดไม้ใช้สอยในชุมชน โดยมีพื้นที่ป่าน้ำจำเป็นพื้นที่อนุรักษ์ไม่ให้ตัดไม้ และอาศัยอุดมการณ์ “ผี” เป็นกฎ

ข้อบังคับ ในขณะที่ผู้หญิงกำหนดกฎระเบียบเกี่ยวข้องกับการเก็บพันธุ์พืชที่ใช้อุปโภคบริโภค เช่น การเก็บเห็ด เก็บหน่อ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่เคยอยู่ในความสนใจของผู้ชาย การเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชนของผู้หญิง เนื่องจากนโยบายการขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ได้ปิดกั้นผู้หญิงในการหาอาหารเพื่อบริโภคในชีวิตประจำวันซึ่งมีความสำคัญกับครอบครัว

เบญจวรรณ ทองศิริ และชวลิต เสถียรพัฒนาพงศาล (มปป.) ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านชาย-หญิงในการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ กรณีศึกษาหมู่บ้านชายป่าในจังหวัดเชียงใหม่ หมู่บ้านแม่ขนิลใต้ (หมู่ 8) ตำบลน้ำแพร่ อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ งานศึกษาพบว่าชาวบ้านทั้งชายและหญิงมีความรู้ในการนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันเป็นอย่างดี แต่มีความแตกต่างในลักษณะที่หญิงจะใช้ป่าเพื่อเป็นแหล่งอาหารประจำวันเก็บพืชและสัตว์ เช่น แมลง และสัตว์ตัวเล็กๆ ส่วนฝ่ายชายใช้ผลผลิตของป่าเพื่อนำไปเป็นวัตถุดิบในการผลิตการใช้สอย ซึ่งสัมพันธ์กับความรับผิดชอบในครัวเรือนแตกต่างกัน และสิ่งนี้เองได้สั่งสมความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติไม่เหมือนกัน หญิงมีความสนใจความรู้เรื่องพืชสัตว์ที่ใช้เป็นอาหารประจำวันดีกว่าชาย ชายมีความรู้ในการนำไม้มาปลูกสร้างบ้าน ทำอุปกรณ์ใช้สอยและไว้ขาย

ในกลุ่มคนหนุ่มสาวที่มีอายุต่ำกว่า 35 ปี พบว่า หญิงมีความรู้และประสบการณ์ในการใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพมากกว่าชาย เพราะหญิงทำงานอยู่ที่บ้าน ขณะที่ชายไปทำงานนอกหมู่บ้าน ในการใช้ประโยชน์ทางพิธีกรรม และความเชื่อ ชายหญิงจะทำหน้าที่ประกอบกัน ชายเป็นผู้ประกอบพิธี หญิงเป็นผู้จัดหาและเตรียมสิ่งของต่างๆ ผู้อ่อนอาวุโสกว่าจะเป็นผู้ช่วยเหลือพร้อมกับเรียนรู้ไปด้วย

อย่างไรก็ตามบทบาทของคนนอกควรอยู่ที่การชี้แนะ หรือเสริมความรู้ให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เพราะชาวบ้านมีความรู้ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ และระบบนิเวศ การรวมกลุ่มของบ้านแม่ขนิลใต้โดยให้บทบาทหญิงชายในการจัดการดูแลป่าร่วมกันจึงเป็นสิ่งสำคัญ

ที่ตำบลแม่ทา จังหวัดเชียงใหม่ อัจฉรา รักยุติธรรม บรรณาธิการ (2549) ได้ศึกษาภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรชุมชนบริเวณลุ่มน้ำแม่ทาตอนบน เกี่ยวกับความรู้ในการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น การเก็บหาเห็ดป่าในตำบลแม่ทา มีผู้ประกอบอาชีพเก็บหาเห็ดป่าขายร้อยละ 14 ของจำนวนผู้เก็บหาเห็ดป่าทั้งหมด ผู้ที่เก็บหาเห็ดป่าขายส่วนใหญ่เป็นผู้มีที่ดินทำกินน้อยหรือไม่มีที่ดินทำกินเลย หรือมีอาชีพรับจ้างเป็นหลัก ที่ตำบลแม่ทาไม่มีกฎระเบียบในการควบคุม แต่มีข้อตกลงร่วมกันว่า สมาชิกในหมู่บ้านหนึ่งๆ จะเก็บหาเห็ดและของป่าเฉพาะในเขตป่าที่หมู่ของตนดูแลรับผิดชอบเท่านั้น นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความรู้ในการเก็บหาน้ำผึ้งและรังผึ้ง การเก็บผักป่า การเก็บหาสมุนไพร เป็นต้น

ชาวบ้านตำบลแม่ทาได้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่า และสร้างรายได้และลดค่าใช้จ่ายให้กับครอบครัว โดยมีองค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์อย่างไม่ทำลาย ได้แก่ การเก็บเห็ดป่า การหา

น้ำผึ้งและรังผึ้ง การหาหน่อไม้ การเลี้ยงวัวในป่า และการใช้ไม้สร้างบ้าน จากการศึกษามูลค่าทางเศรษฐกิจของการใช้ทรัพยากร 3 ประเภทคือ หน่อไม้ ไม้สร้างบ้าน และเลี้ยงวัวในป่า มีมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างน้อย 4,754,133 บาทต่อปี/ตำบล มีการพึ่งพิงทรัพยากรจำนวน 1,233 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 90 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด

ชาติชาย ธราวรรณ (2544) ศึกษาเรื่องการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากต้นต๋าวในป่า ที่บ้านน้ำกิ ตำบลผาทอง อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน พบว่าชุมชนย่อยของหมู่บ้านน้ำกิทั้ง ๓ ชุมชน มีรูปแบบการจัดการต้นต๋าวที่ต่างกัน ชุมชนบ้านน้ำกิเหนือจัดการต้นต๋าวแบบมีเงื่อนไข ซึ่งนำเงื่อนไขความสามารถของแต่ละบุคคลมาเป็นสิ่งกำหนดในรูปแบบการจัดการ ที่ควบคุมกันเองในชุมชน เพื่อรักษาผลประโยชน์ของตัวเองเป็นหลัก ชุมชนบ้านน้ำกิกลางจัดการต้นต๋าวแบบแบ่งเขตให้แต่ละครอบครัวดูแล รับผิดชอบทรัพยากรป่าไม้ในเขตพื้นที่ของครอบครัว เพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างอิสระ แต่มีข้อห้ามที่เข้มงวดในการใช้ทรัพยากรจากป่าไม้ ชุมชนบ้านน้ำกิใต้เป็นชุมชนที่มีการจัดการแบบรวมกลุ่ม การรวมกลุ่มในการเก็บต๋าวตั้งแต่การเก็บผลต๋าวจนถึงการขายเมล็ดต๋าวหรือลูกชิดให้กับพ่อค้าที่มารับซื้อ ส่วนการใช้ประโยชน์จากต้นต๋าวทั้ง ๓ ชุมชนย่อยนั้น มีการใช้ประโยชน์จากผลต๋าวเพียงอย่างเดียวคือ การผลิตลูกชิต ซึ่งประกอบด้วย วิธีการผลิตลูกชิตและกระบวนการทางตลดที่ลูกชิตต้องผ่านกรรมวิธีต่างๆ ก่อนที่ผู้บริโภคจะนำมารับประทานร่วมกับของหวาน หรือ ไอศกรีมในลักษณะของลูกชิตเชื่อม การจัดการต้นต๋าวในป่าทั้ง ๓ รูปแบบ มีส่วนช่วยทำให้จำนวนของต้นต๋าวเพิ่มมากขึ้น และทำให้สภาพป่าบริเวณนั้นอุดมสมบูรณ์ไว้ได้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรรักษาสุขภาพ

ยศ สันตสมบัติ และคณะ (2547) ได้ศึกษานิเวศวิทยาชาติพันธุ์ ทรัพยากรชีวภาพและสิทธิชุมชน โดยศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพของกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคเหนือ ได้แก่ ม้ง เมี่ยน ลีซู อาข่าว กะเหรี่ยง ลัวะ ขมุ ไทลื้อ และคนเมือง ซึ่งพบว่า ในสถานการณ์ที่ผืนป่าและทรัพยากรธรรมชาติถูกใช้ประโยชน์อย่างหนักและเสื่อมโทรมลงรวดเร็ว ทำให้ชุมชนต้องต่อสู้และปรับตัวหลายลักษณะจากการใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ เช่น สิทธิการใช้ของชาวบ้านถูกลิดรอนด้วยกฎหมาย และหน่วยงานของรัฐ ชาวบ้านในหลายพื้นที่นำเอาสมุนไพรมาปลูกไว้รอบบ้านของหมอยา มีการรักษาความหลากหลายด้วยการแลกเปลี่ยนทรัพยากร เช่น การประกอบอาหารที่เป็นการแกงผักหลากหลายชนิดรวมกัน จะนำไปแบ่งปันพ่อเฒ่าแม่เฒ่าเสมอ ขณะที่เมื่อมีงานบุญ เช่น แต่งงานขึ้นบ้านใหม่ งานศพ เครือญาติและเพื่อนบ้าน จะมีการประกอบอาหารตามบ้านใกล้เรือนเคียง และยกมาเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน

การใช้ “ความเชื่อและพิธีกรรม” ในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ดังกรณีของหมอยาชาวลัวะและม้ง ก่อนเก็บตัวยาจากป่าต้องแสดงความสำนึกในบุญคุณของยาและผียา

ใช้ยาเท่าที่จำเป็น หากใครเก็บยาไปมากเกิน และเก็บไปโดยไม่ขออนุญาตจะมีอันเป็นไป การเลี้ยงพิธีเลี้ยงผีเมืองของชาวไทลื้อ ชุมชนไทลื้อปางหัดนำเอาความเชื่อเรื่องผีเจ้าผาตั้งมาใช้ในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ผาตั้งเป็นชื่อของดอยหรือภูเขาเป็นต้นน้ำของแม่น้ำงาว และลำห้วยอีกหลายสาย ชาวบ้านทำพิธีกรรมเลี้ยงผีเมืองทุกปีโดยทำพิธีในเดือนยี่ด้วยการตานธรรม (ทานธรรมะ) การใช้พิธีกรรมและความเชื่อในการดูแลรักษาป่าชุมชน การผสมผสานความรู้เพื่อสร้างความหลากหลายทางชีวภาพในไร่ถาวร ในสภาพการณ์ที่ทำการผลิตแบบไร่ย้ายที่ หรือไร่หมุนเวียนไม่ได้อีกต่อไป โดยการวางผลักการปลูกพืชไร่ ทำสวนครัวข้างไร่ การสลับพื้นที่ปลูกในแปลงเดียวกัน เป็นต้น จะเห็นได้ว่าชุมชนได้ประยุกต์ใช้และพัฒนาภูมิปัญญาของตนให้สอดคล้องกับความต้องการและบริบทของยุคสมัยได้อย่างแท้จริง การมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรจึงเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของการจัดการ และการพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพในสังคมไทยอย่างยั่งยืน

รานี อุปรา (2547) ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนปกาเกอะญอ ที่บ้านแม่แฮน้อย อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ พบวา ภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรของชาวบ้านมีอยู่ในวิถีชีวิตประจำวันของกลุ่มต่างๆ ได้แก่ ผู้อาวุโส พ่อบ้าน แม่บ้าน เยาวชนและเด็ก แตกต่างกัน ผู้อาวุโสเป็นผู้มีภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรมากที่สุด พ่อบ้านมีภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรประเภทยาบำรุงกำลัง หรือ ยาดองเหล้า ในขณะที่แม่บ้านมีภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรที่เกี่ยวกับอาหารและการรักษาอาการเจ็บป่วยทั่วไปของเด็กเล็ก ส่วนเยาวชนจะใช้สมุนไพรตามคำแนะนำของผู้อาวุโสในหมู่บ้าน เป็นต้น

วิธีการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสมุนไพรของชุมชนแม่แฮน้อยเริ่มจากการแสวงหาชาวบ้านที่สนใจฟื้นฟูสมุนไพรพื้นบ้าน ต่อมาได้รวมตัวเป็น “กลุ่มสมุนไพรของชุมชน” มีการสร้างความเข้าใจร่วมกันในกระบวนการเรียนรู้ มีการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมาย เช่น การเดินป่าศึกษาสมุนไพรโดยเยาวชนและพ่อบ้าน การศึกษาสมุนไพรในหมู่บ้านโดยแม่บ้านและเด็ก การทำแปลงตัวอย่างและการวาดรูปโดยกลุ่มเด็ก ตลอดจนการศึกษาดูงานการใช้สมุนไพร และการขยายผลในหมู่บ้านอื่นๆ กิจกรรมเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านเห็นคุณค่าของสมุนไพรพื้นบ้านมากขึ้น อย่างไรก็ตามในปัจจุบันวิถีชีวิตของชาวบ้านได้เปลี่ยนแปลงไปทั้งการทำการเกษตรใช้สารเคมี และรักษาโรคด้วยยาแผนปัจจุบันที่สถานีอนามัยหรือโรงพยาบาลมากขึ้น

ความหลากหลายของสัตว์ป่าในเขตป่าชุมชน

ที่ลุ่มน้ำขาน อ.สะเมิง จ.เชียงใหม่ และลุ่มน้ำจอมทอง อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ (ศึกษาโดยเสกศิลป์ เสนาะพงไพร มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มปป.) พบว่า โครงสร้างและความหลากหลายของสัตว์ป่าเกิดขึ้นได้ 2 ลักษณะ คือ 1) เกิดเองตามธรรมชาติ ตามลักษณะของ

ภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกัน 2) กิจกรรมที่ชุมชนใช้ประโยชน์และรักษาป่า ช่วยทำให้ระบบโครงสร้างของป่ามีความหลากหลาย เช่น ระบบการเกษตรที่มีทุ่งนาเป็นแหล่งหากินของสัตว์กินแมลง และธัญพืช เช่น นกเขา ไก่ป่า นกกระจาบ เป็นต้น ไร่หมุนเวียนที่มีอายุ 1-3 ปี จะมีนก สัตว์เล็ก และสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมต่างๆเข้าไปหาอาหาร เนื่องจากเป็นป่าที่มีแหล่งอาหารจากการเพาะปลูกหลงเหลืออยู่ การกำหนดตัวชี้วัดในเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของป่าโดยชุมชนนั้นจึงกำหนดโดยความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชน ในด้านต่างๆ

การเลี้ยงวัวแบบปล่อยในป่าชุมชน ได้เป็นข้อห้ามของเจ้าหน้าที่รัฐในการนำวัวไปเลี้ยงในป่า ซึ่งส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างมหาศาล เพราะการเลี้ยงวัวเป็นทั้งรายได้หลักและรายได้เสริมของชุมชน และยังไม่ทำลายพื้นที่ป่า งานศึกษาของอัจฉรา บรรณาธิการ 2549 ใน 5 ชุมชนของตำบลแม่ทา พบว่าชาวบ้านปล่อยวัวฝูงของตนเองเข้าไปในป่าในช่วงฤดูฝนตั้งแต่เดือนมิถุนายน ถึงตุลาคม เจ้าของวัวจะต้องไปตามวัวในป่าประจำตลอดช่วงฤดูฝน เพื่อตรวจสอบจำนวนวัวและสุขภาพของวัว ขณะเดียวกันเป็นเฝ้าระวังรักษาป่า ตรวจสอบสถานการณ์ของพื้นที่ป่าชุมชนว่ามีการบุกรุกป่า หรือการลักลอบตัดไม้ และยังเห็นความเปลี่ยนแปลงของสภาพป่าทุกวัน ผลการศึกษาพบว่า วัวมีบทบาทต่อการรักษาระบบนิเวศและความหลากหลายทางชีวาภพ กล่าวคือ วัวลดเชื้อเพลิงในป่า ลดปัญหาความรุนแรงของไฟป่าในฤดูแล้ง วัวช่วยหมุนเวียนของธาตุอาหารในป่า เมื่อปล่อยวัวเข้าป่ากินหญ้าแล้ว ถ่ายมูลลงพื้นที่ป่า เป็นการเพิ่มปริมาณอินทรีย์ในพื้นที่ป่าซึ่งกลายเป็นปุ๋ยแก่ต้นไม้ในป่า วัวยังช่วยกระจายเมล็ดพันธุ์ไม้ในป่า เช่น มะม่วงป่า มะแฟน กระบก เป็นต้น ผลทางเศรษฐกิจของการเลี้ยงวัวในป่า คือมูลค่าของวัวเป็นเสมือนกองทุนสะสมหมุนเวียน 11 ล้านบาท และมูลค่าทางอ้อมของหญ้าในป่าที่วัวกินในแต่ละปี ประมาณ 2.7 ล้านบาท

ความรู้ในการจัดการไผ่หกอย่างยั่งยืนโดยชุมชน

กรณีบ้านหินลาดใน อ.เวียงป่าเป้า จ.เชียงราย (วิเศษ สุจินพรหม และคณะ 2545) เป็นความรู้ที่สำคัญของการจัดการป่าไผ่ ซึ่งพบได้ในเขตป่าดงดิบและป่าเบญจพรรณ ป่าชุมชนที่บ้านหินลาดในมีไม้ไผ่ถึง 11 ชนิด ไผ่ที่พบมากที่สุดคือไผ่หก ซึ่งจะขึ้นใกล้ลำห้วยในรัศมีประมาณ 25 เมตร แหล่งเก็บหาหน่อหกของชาวบ้านแบ่งออกเป็น 2 พื้นที่ คือพื้นที่ทำกิน (สวนชา) และพื้นที่ป่าธรรมชาติ จากการศึกษาพบว่าปริมาณการเก็บหาหน่อหกของชุมชนรวมทั้งสิ้น 28,905 กิโลกรัมต่อปี แบ่งออกเป็นปริมาณหนอหกจากป่าธรรมชาติ 22,839 กิโลกรัม หน่อหกจากสวนชา 6,066 กิโลกรัม ชาวบ้านได้อธิบายความรู้ว่าใบของไผ่หกจะเป็นร่มเงาให้กับต้นชา และต้นมะนาว ระบบรากช่วยยึดดินบริเวณข้างลำห้วยไม่ให้พังทะลายในหน้าน้ำหลาก หน่อหกเป็นรายได้ทางเศรษฐกิจที่สำคัญในช่วงเดือน กรกฎาคม – สิงหาคม เป็นช่วงเวลาที่ข้าวของชาวบ้านหมดพอดี รายได้จาก

การขายหน่อหกจึงได้มาเสริม ซึ่งปรากฏว่า ทั้งชุมชนได้รายได้จากการขายหน่อหกเฉลี่ยประมาณ 86,715 บาท/ปี เฉลี่ยต่อครอบครัวประมาณ 5,100 บาท/ปี

การใช้ไม้จากเขตป่าชุมชนในกรณีการใช้ไม้สร้างบ้าน

ที่บ้านแม่สูน ต.แม่ปั๋ง อ.พร้าว จ.เชียงใหม่ (วิเศษ สุจินพรหม และคณะ 2545) เป็นการจัดการป่าแบบวนวัฒน์วิธีในความรู้ของชาวบ้านอย่างแท้จริง การเข้าไปหาไม้สร้างบ้านจากพื้นที่ป่า ชาวบ้านคำนึงถึงพื้นที่ ชนิดไม้ การตัด และการเลือกตัดโดยอาศัยความรู้ที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศ ความรู้ทางพฤกษศาสตร์ของไม้แต่ละชนิด และความเชื่อต่างๆมาเป็นแนวปฏิบัติ ตัวอย่างเช่น การหาไม้สร้างบ้านเฉพาะบริเวณเขตป่าที่จำแนกให้เป็นป่าใช้สอย ชนิดไม้ที่มาสร้างบ้านได้แก่ ไม้จุมปี ไม้ซ้อ ไม้เปา ไม้เหียง ไผ่ซาง เป็นต้น การคัดเลือกไม้สร้างบ้านต้องแข็งแรงทนทาน มดปลวกไม่กินง่าย การเลือกตัดไม้ต้องคำนึงถึงไม้มีลักษณะดี เนื้อแน่น ใช้งานได้ยาวนาน เพื่อช่วยลดปริมาณการใช้จากป่า สิ่งที่สำคัญต่อการรักษาระบบนิเวศ คือไม่ตัดไม้บริเวณเดียวกันเกิน 2 ต้น ถึงแม้จะมีไม้ลักษณะดีเพียงใดก็ตาม ในทำนองเดียวกันหากพื้นที่ใดมีต้นไม้ขนาดเดียวกันขึ้นหนาแน่นมาก ชาวบ้านจะเลือกตัดไม้บริเวณนั้นออก เพื่อให้ไม้ที่เหลืออยู่ได้มีโอกาสเจริญเติบโตเต็มที่

ความรู้ในการตัดไม้อย่างยั่งยืนได้ปรากฏให้เห็นได้จากกฎระเบียบในการใช้ไม้ในหลายพื้นที่ของภาคเหนือ จากงานศึกษาหลายชิ้น ตัวอย่างเช่น ที่บ้านทุ่งยาว จ.ลำพูน ห้ามตัดไม้ทุกชนิดในเขตป่าน้ำจำ ผู้ที่ขออนุญาตจะขอตัดไม้ได้ครั้งเดียวเนื่องจากไม้ที่ตัดเป็นไม้เนื้ออ่อนใช้ได้ 3 ปีก็จะผุ การสร้างที่อยู่อาศัยจึงทำได้ชั่วคราว เมื่อตั้งตัวได้จึงค่อยสร้างบ้านถาวร เป็นต้น ที่บ้านแม่ทา จ.เชียงใหม่ ห้ามตัดไม้สัก เนื่องจากเป็นไม้สักที่ได้รับความนิยมเพราะเป็นไม้มีคุณภาพดี ห้ามขายลำไม้ไผ่ ขายได้เฉพาะไม้ที่แปรรูปแล้ว เป็นต้น

(1.6) การฟื้นป่าตามธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

การฟื้นป่าตามธรรมชาติเป็นการจัดการป่าของชุมชนที่ยั่งยืน และก่อให้เกิดผลผลิตของอาหาร สมุนไพรและของป่า อย่างหลากหลาย ความรู้ของชาวบ้านในการฟื้นป่าตามธรรมชาติท้าทายกับกระแสการฟื้นฟูป่าโดยการปลูกป่าโดยพันธุ์ไม้ต่างถิ่นของภาครัฐ และถึงแม้ว่าการฟื้นฟูป่าโดยการใช้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นและการปลูกแซมผืนป่าธรรมชาติที่เสื่อมโทรม ก็ยังไม่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ในขณะที่การฟื้นป่าธรรมชาติเป็นการฟื้นฟูป่าที่ดีที่สุด และไม่ต้องใช้งบประมาณกลับไม่ได้อยู่ในการปฏิบัติการของภาครัฐ

เดโช ไชยทัพ (2545) ได้ศึกษาการฟื้นป่าตามธรรมชาติใน 6 พื้นที่ ครอบคลุมกลุ่มชาติพันธุ์ปกากญอ คนเมือง และม้ง ได้ผลสรุปว่า การปลูกสร้างสวนป่าของรัฐเป็นการลดทอนความซับซ้อนและความหลากหลายทางชีวภาพของป่าธรรมชาติให้เหลือเฉพาะไม้ที่มนุษย์ต้องการใช้

ประโยชน์จากเนื้อไม้ ความรู้ในของชุมชนในการฟื้นป่าตามธรรมชาติ มาจากมโนทัศน์และความเข้าใจต่อธรรมชาติของต้นไม้ที่สามารถฟื้นตัวได้เอง จากการแตกหน่อ ราก จากต้นตอ และการสืบพันธุ์โดยเมล็ด ป่าแต่ละประเภทมีความอุดมสมบูรณ์ที่ไม่เหมือนกัน โครงสร้างของป่าจึงต้องหลากหลาย เช่น มีลักษณะเป็นป่าทึบ ป่าโปร่ง ป่าทุ่งหญ้า ป่าฟื้นสภาพ ผสมผสานทำหน้าที่เกื้อกูลพึ่งพาซึ่งกันและกัน ไฟป่ามีบทบาทสำคัญที่ทำให้เมล็ดเกิดการงอกได้มากในกรณีของป่าเบญจพรรณที่มักเกิดไฟไหม้ประจำ การเกิดไฟป่า 2-3 ปี จะช่วยให้ลูกไม้เติบโตได้ดี และสามารถพ้นอันตรายจากไฟป่าได้ ในกรณีที่เป็นป่าดิบเขา ชาวบ้านจะป้องกันไม่ให้เกิดไฟไหม้ เพราะทำให้ต้นไม้ล้มตายเป็นจำนวนมาก การเลี้ยงสัตว์ประเภทวัวควายก็ช่วยฟื้นป่าตามธรรมชาติ เนื่องจากเส้นทางเดินของวัวควายที่เดินประจำ ช่วยลดความรุนแรงของไฟป่า และช่วยให้เมล็ดพืชได้ร่องดินสำหรับฝังกลบจากร่องทางเดินของสัตว์

การจัดการไฟป่าของชุมชนได้แสดงให้เห็นว่า ไฟป่าไม่ใช่สิ่งเลวร้ายที่ต้องดับให้หมดสิ้น แต่ไฟป่ามีคุณค่าและเป็นประโยชน์หลายด้าน หากมนุษย์จัดการไฟป่าให้สอดคล้องกับระบบนิเวศและลักษณะของป่า งานศึกษาของอัจฉรา รักยุติธรรม (2545) ได้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากไฟได้รับการสืบทอดและสั่งสมเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีความจำเพาะกับสภาพระบบนิเวศ และวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งจำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ ความรู้ในการใช้เพื่อประโยชน์ต่อมนุษย์ เช่น การใช้ไฟเพื่อเก็บหาของป่า ล่าสัตว์ เผาไร่ และความรู้ในการใช้ไฟเพื่อการจัดการระบบนิเวศโดยตรง เช่น การชิงเผากำจัดเศษวัชพืชในป่าผลัดใบ การจุดไฟเพื่อกระตุ้นการงอกของเมล็ดไม้ เร่งการฟื้นฟูป่า

ชาวบ้านจะใช้ไฟเฉพาะในป่าผลัดใบ เช่น ป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณ ป่าประเภทนี้จำเป็นต้องมีไฟป่าเกิดขึ้นบ้าง เพื่อไม่ให้เปลี่ยนสภาพไปเป็นป่าประเภทอื่น และเพื่อย่อยสลายเศษใบไม้แห้งที่ร่วงหล่นไม่ให้สะสมมากเกินไป จนกระทั่งทำให้เกิดไฟป่ารุนแรง การที่ชุมชนเผาพื้นที่ป่ากระตุ้นการเกิดเห็ดถอบ ผักหวาน ผักพ่อค้า หญ้าอ่อน การใช้ไฟล่าสัตว์ หรือสางทำความสะอาดพื้นที่ป่า จึงเป็นการจัดการไฟป่าที่เอื้อให้เกิดไฟได้ง่ายขึ้นและเกิดอย่างสม่ำเสมอ เป็นประโยชน์สำหรับป่าผลัดใบ ในทางตรงกันข้ามป่าไม่ผลัดใบจะมีความชุ่มชื้นสูง เกิดไฟป่าได้ยาก แต่ระบบนิเวศบางแห่งถูกเปลี่ยนสภาพไป ป่ามีความชุ่มชื้นน้อยลง ขณะที่สภาพภูมิอากาศโดยรวมของโลกมีความแห้งแล้งมากขึ้น ดังนั้นจึงมีโอกาสที่จะเกิดไฟป่าในป่าประเภทนี้ได้ไม่ยากนัก ชุมชนบนพื้นที่สูงจึงต้องทำงานหนักในการป้องกันและควบคุมไฟในป่าไม่ผลัดใบ ชาวบ้านต้องออกไปดับไฟในยามวิกาลบนภูเขาที่สูงชัน ได้รับบาดเจ็บและเสี่ยงอันตรายอย่างมาก ปัจจุบันนี้ในหลายชุมชนทางภาคเหนือได้กำหนดกฎระเบียบเกี่ยวกับการจัดไฟป่าให้เป็นส่วนสำคัญของการจัดการป่าชุมชน และมีการตั้งกองทุนสำหรับการจัดการไฟป่าเพื่อลาดตระเวนเฝ้าระวังรักษาป่า ในขณะที่ภาครัฐยังใช้คำขวัญเหมือนเดิมว่า “ไฟมาป่าหมด” ซึ่งเป็นการสร้างทัศนคติว่าไฟป่าเป็นสิ่งเลวร้ายที่ต้องกำจัดให้สิ้นโดยไม่แยกแยะว่าไฟป่ากับระบบนิเวศแตกต่างกันอย่างไร

เดโช ไชยทัพ (2543) ได้ศึกษาการจัดการไฟป่าของเครือข่ายชาวบ้านรักษาป่าลุ่มน้ำขาน (2543) มีผลสรุปว่าการป้องกันไฟป่าเป็นวิธีการที่ดีที่สุดของการฟื้นป่าธรรมชาติ ช่วยให้ลูกไม้เจริญเติบโตได้รวดเร็ว เพราะรอดพ้นจากการถูกไฟไหม้ ในขณะเดียวกันไฟป่าส่งผลกระทบด้านลบ เช่น มีงูพิษ และแมลงมีพิษอย่างตัวบุ้งเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านได้รับอันตรายในการในการเดินบ่อยครั้ง บางหมู่บ้านขาดแคลนหญ้าเป็นอาหารของวัวควาย ขาดแคลนพืชอาหารบางชนิด สำหรับสุรินทร์ อ้นพรม (2543) ศึกษากรณีการจัดการไฟป่าของชุมชนตำบลแม่ทำ กิ่งอำเภอแม่ออน จ.เชียงใหม่ ในวิธีการชิงเผา วิธีการชิงเผาเริ่มต้นจากการจุดไฟจากด้านยอดเขาให้ลามลงมาข้างล่าง ห้ามจุดจากล่างขึ้นไปข้างบน ในช่วงเวลาที่อากาศร้อนจัด จะไม่จุดไฟเผาเด็ดขาด และต้องชิงเผาในช่วงที่ใบไม้ยังสะสมไม่มาก วิธีการนี้จะทำให้เกิดไฟที่ไม่รุนแรง และส่งผลกระทบต่อทรัพยากรในป่าน้อย การชิงเผาต้องชิงเผาช่วงต้นฤดูกาล หากสภาพดินเป็นดินทรายไม่ควรชิงเผาเพราะจะเกิดการชะล้างหน้าดินได้ง่าย ชาวบ้านสรุปว่าการชิงเผาทำให้เกิดผลบวกมากกว่าด้านลบ เช่น ผักป่าบางชนิด ชะอมป่าจะแตกยอดใหม่มากขึ้น หน่อไม้รวก หน่อไม้ซางแตกหน่อเร็วขึ้น

อัจฉรา รักยุติธรรม (2543) ได้สรุปไว้ว่า รัฐได้หยิบยก “ไฟป่า” เป็นปัญหาสำคัญในการสร้างความชอบธรรมให้รัฐในการใช้อำนาจเข้าควบคุมพื้นที่และทรัพยากร และเป็นผลงานการทุ่มเทงบประมาณในการจัดการไฟ การประชาสัมพันธ์ปัญหาไฟป่า จนกลายเป็นภาพที่น่ากลัว และชูบทบาทของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในการดับไฟ ซึ่งทำให้รัฐกลายเป็นพระเอกผู้แก้ไขปัญหาไฟป่า และกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงเป็นผู้สร้างปัญหาไฟป่า

(2) ภาคอีสาน

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานมีลักษณะสูงๆต่ำๆเป็นเนินสลับแอ่งดินตะกอนและทิวเขา ประกอบด้วยป่าประเภทไม่ผลัดใบ ได้แก่ ป่าดงดิบชื้น ป่าดงดิบแล้ว ป่าดงดิบเขา ป่าสนเขา ป่าสนที่ราบ สำหรับป่าที่น้ำท่วมถึงได้แก่ ป่าพรุ ป่าบึง และป่าบุ่งป่าทาม ป่าประเภทผลัดใบจำแนกเป็นป่าเบญจพรรณ ป่าโคก ป่าเต็งรัง ป่าพลวง หรือป่ากุง และป่ารังหรือป่าฮัง ป่าชุมชนส่วนใหญ่ของภาคอีสานตามภาษาเรียกของชาวบ้าน เช่น “ป่าโคก” เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ และแหล่งไม้ที่สำคัญของชุมชน สำหรับ “ป่าดง” หมายถึงป่าเบญจพรรณชนิดต่างๆตามบริเวณต้นน้ำลำธาร เชิงเขา หุบเขา หรือที่ราบริมน้ำในเขตเนินเขา หรือที่ราบริมฝั่งที่น้ำท่วมไม่ถึง ป่าประเภทนี้ชาวบ้านหลายแห่งอนุรักษ์ไว้เป็นป่าตามประเพณี เช่น ป่าดอนปู่เจ้า
ป่าผีปู่ตา ป่าช้า และวัดป่าของหมู่บ้าน (มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ 2535 : 31 – 35)

ภาคภูมิ วิธานติรวัฒน์ จากเรื่องป่าชุมชนอีสาน (มปป. : 18) ได้กล่าวถึงป่าชุมชนของคนอีสานกระจายอยู่ในทุกระบบภูมินิเวศตามการตั้งถิ่นฐานของชุมชนและการใช้ประโยชน์จากป่าตั้งแต่บนยอดภู ภูหลังแป โนนดอนโคก ทุ่ง และทาม การแบ่งเขตการใช้ที่ดินเริ่มจากเขตโนนบ้าน

ตั้งอยู่บนที่สูงเพื่อป้องกันน้ำท่วม เขตที่สอง เขตนาและแหล่งน้ำ เป็นพื้นที่ลุ่มถัดจากโนนบ้าน ใช้ทำนา และแหล่งกักเก็บน้ำของชุมชน เขตที่สามเป็นเขตหัวไร่ปลายนา และป่าโคกสาธารณะ เขตนี้เป็นพื้นที่โคก หรือโนนต่อจากที่ลุ่มทำนา ชุมชนจะคงสภาพป่าไว้เป็นแหล่งไม้ใช้สอย ปลูกพืชสวน พืชไร่ ใช้เป็นอาหารกับแหล่งวัตถุดิบผลิตเครื่องใช้ไม้สอย เช่น ฝาย ไหม เป็นต้น

งานศึกษาในยุคแรกของภาคอีสาน (พ.ศ.2532 – 2537) ได้ค้นพบว่าการบุกเบิกป่าเพื่อตั้งถิ่นฐานของชุมชน มาจากนโยบายของรัฐส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก เช่น การทำไร่ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพด อ้อย เป็นต้น หรือโครงการก่อสร้างพื้นฐาน เช่น เขื่อน ถนน เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีการอนุรักษ์ป่า ด้วยการประกาศพื้นที่ป่าทับซ้อนที่ดินทำกินชาวบ้าน แต่สิ่งที่ยังดำรงอยู่ คือ ชุมชนมีวัฒนธรรมประเพณีที่เคารพต่อธรรมชาติ และมีข้อห้ามในการพึ่งพิงป่าอย่างเคร่งครัด แต่ละชุมชนมี “ขะจ้ำ” หรือ “เฒ่าจ้ำ) (ผู้กระทำพิธีที่เป็นสื่อกลางระหว่างชาวบ้านกับผีบรรพบุรุษหรือเทวดาอารักษ์ทั้งปวง) ขะจ้ำ เป็นเสมือนผู้ได้รับคำชี้แนะจากผีบรรพบุรุษ ชุมชนมีการจัดการป่า และการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน ลักษณะของป่าประกอบด้วยป่าช้า ป่าดอนปู่ตา ป่าสาธารณะ ป่าวัด เป็นต้น

งานศึกษาได้มีการสำรวจการใช้ประโยชน์จากป่าทั้งด้านอาหาร สมุนไพร แหล่งฟืน การทำเครื่องใช้ไม้สอย และชาวบ้านยังคงรวมกลุ่มและมีพัฒนาการของจิตสำนึกในการดูแลรักษาป่าที่ให้ความสำคัญกับป่ามากยิ่งขึ้น เมื่อพบว่าชุมชนประสบปัญหาแหล่งอาหาร และปัญหาน้ำขาดแคลนในการทำการเกษตรกรรม การรวมกลุ่มในการดูแลรักษาป่าก็จะมีการปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมที่ป่าถูกทำลาย งานศึกษาในลักษณะดังกล่าว ได้แก่ บุญยงค์ เกศเทศ และอภิศักดิ์ โสมอินทร์ (2535) รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนกลาง ปรีชา อุยตระกูล และคณะ (2535) รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนล่าง สุทัศ เดิมสายทอง และสุภาพรรณ ปรุงชัยภูมิ กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านหนองโพธิ์ ต.สำหนักตะคร้อ อ.ด่านขุนทด จ.นครราชสีมา (2535) สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช รายงานศึกษาและสำรวจการอนุรักษ์และคุ้มครองป่าวัฒนธรรม (2540)

(2.1) งานศึกษาที่เกี่ยวกับป่าชุมชนในเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์และป่าสงวนแห่งชาติ

ภายหลังการคืนถิ่นของชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการจัดสรรที่ดินให้เกษตรกรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (โครงการ คจก.) ได้เกิดขึ้นเพื่อให้ชุมชนฟื้นฟูการจัดการป่าและการทำการเกษตรที่อนุรักษ์ระบบนิเวศ ซึ่งพบว่ามีหลายพื้นที่ชุมชนสามารถดำเนินการได้ประสบผลสำเร็จ เช่น งานศึกษาของ ภาคภูมิ วิธานติรวัฒน์ และคณะ (มปป.) กรณีศึกษาบ้านเชิงดอย ต.นาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร ตั้งอยู่บริเวณเทือกเขาภูพาน มีการสำรวจความหลากหลายทางชีวภาพของอาหาร พืชสมุนไพร การใช้ไม้อย่างยั่งยืน ที่แสดงให้เห็นว่าการจัดการป่าชุมชนของชาวบ้าน ก่อให้เกิดการอนุรักษ์ป่าและสร้างมูลค่าทางเศษฐกิจให้กับชุมชนได้จริง

เศกสรรค์ ยงวณิชย์ และคณะ (มปป.) ศึกษาผลกระทบต่อระบบนิเวศและการพึ่งพิงป่าบริเวณเทือกเขาในเขตอำเภอคอนสาร และอำเภอภูผาม่าน จังหวัดชัยภูมิ พบว่า ประชากรในพื้นที่มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างมาก เช่น การใช้สมุนไพรในการเป็นยารักษาโรค อาหาร ไม้ฟืน ต้นไม้ที่นำมาใช้เป็นอาหาร ตั้งแต่ราก เปลือก ลำต้น แก่น ใบ ยอด ดอก และเกสร ส่วนมากของต้นไม้เป็นอาหาร ต้นไม้จำนวนมากสามารถนำมาประกอบเป็นยารักษาโรคได้ เช่น ที่บ้านห้วยสนามทราย ตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ การเก็บผักหวาน ในช่วงเดือน ก.พ. – เม.ย. คนละ 1-3 กิโลกรัม ซื้อขายกิโลกรัมละ 200 บาท ชาวบ้านนำไปวางขายที่ร้านค้าข้างทาง การเก็บเห็ด ช่วงเดือน พ.ค. – มิ.ย. เก็บทุกวันๆละ ประมาณ 10 คน คนละ 10-20 กิโลกรัม ขายกันถุงละ 20 บาท กิโลกรัมละ 50 – 70 บาท การเก็บหาหน่อไม้ ช่วงเดือน มิ.ย. – ส.ค. ชาวบ้านสามารถทำหน่อไม้อัดปี๊ปได้ 100 – 500 ปี๊ป และทำหน่อไม้ดองคนละ 1-2 ถัง ๆละ 100 กิโลกรัม ราคากิโลกรัมละ 5 บาท เป็นต้น

งานศึกษาของ อัจฉรา รักยุติธรรม (2547) และ เครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน (2543) กล่าวถึงระบบการทำการเกษตร และการจัดการป่าไปพร้อมกัน ที่เกื้อกูลต่อระบบนิเวศบนพื้นที่สูง เช่น ที่ตาดฟ้าดงสะคร่าน ตำบลวังสวาป อำเภอภูผาม่านจังหวัดขอนแก่น และบ้านชำผักหนาม อยู่ในเขตอุทยานภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น และบ้านเทพพนา อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติป่าหินงาม และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าซับลังกา ทั้ง 3 พื้นที่นี้ได้รับผลกระทบจาก ภายหลังจากคืนถิ่นของชุมชนหลังจากที่ถูกอพยพชุมชนภายใต้โครงการ คจก. ชุมชนเหล่านี้ได้จัดระบบการจัดการที่ดิน โดยมาทำเกษตรผสมผสาน เน้นการปลูกไม้ผลผสมผสาน ผักสวนครัว ลดการใช้สารเคมี กำจัดศัตรูพืชด้วยวิธีธรรมชาติ และทำกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น ปลูกข้าว เลี้ยงหมู เลี้ยงปลา วัว ไก่ ระบบการเกษตรดังกล่าวถือว่าเป็นระบบวนเกษตรที่ฟื้นฟูดินและป่าบนยอดภู และภูหลังแป เพื่อป้องกันการชะล้างพังทลายดินอย่างรุนแรง พร้อมกันนั้นได้ร่วมจัดการป่าชุมชน โดยจำแนกเป็นที่ดินทำกิน เขตป่าชุมชนใช้สอย และป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ เขตป่าอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร โดยห้ามมิให้ไปทำลายต้นน้ำลำธารและที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า ใช้ประโยชน์ได้เฉพาะการเก็บหาสมุนไพรเท่านั้น

จากสถานการณ์การส่งเสริมการทำสวนป่าในการปลูกไม้โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัสในภาคอีสาน ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อปัญหาสิ่งแวดล้อม การขาดแคลนน้ำในการทำการเกษตรกรรม และการอพยพชุมชนที่ทำกินในพื้นที่ป่าออกจากที่เดิม ซึ่งทำให้ประชาชนที่ได้รับผลกระทบดังกล่าวคัดค้านการปลูกยูคาลิปตัสทั้งในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม และพื้นที่กรมป่าไม้มอบให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ดำเนินการ ภายหลังจากที่ประชาชนคัดค้านได้สำเร็จ หลายชุมชนได้นำพื้นที่ดังกล่าวมาฟื้นฟูเป็นป่าธรรมชาติ และจัดการโดยชุมชน งานศึกษาเกี่ยวกับ**การฟื้นฟูป่าชุมชนภายหลังจากการคัดค้านการปลูกยูคาลิปตัส**สำเร็จ เช่น กรณีศึกษาที่รวบรวมโดย ภาคภูมิ วิธานติรวัฒน์ (ในป่าชุมชนอีสาน มปป.)ได้แก่ ป่าชุมชนขั้นไดใหญ่ อ.เมือง จ.ยโสธร ป่าชุมชนดงเค็ง

ต.ชานุวรรณ และต.กุดน้ำใส อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด จำนวน 6 ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานรอบป่าดงเค็ง จากกรณีศึกษาดังกล่าว พบว่า ชาวบ้านไม่สามารถพึ่งพาป่าจากไม้ อาหารและสมุนไพรจากป่าได้อีกต่อไป เพราะการทำสวนป่ายูคาลิปตัส ได้ทำลายความหลากหลายทางชีวภาพและความอุดมสมบูรณ์ของป่าหมดสิ้น แต่เมื่อฟื้นฟูเป็นป่าธรรมชาติ ด้วยการปลูกป่าเสริม ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากป่าได้เหมือนเดิม แม้ว่าจะไม่อุดมสมบูรณ์ก่อนปลูกยูคาลิปตัสก็ตาม และได้ตั้งกฎระเบียบดูแลป่าชุมชนร่วมกัน ซึ่งผสมผสานกับวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิม

(2.2) การจัดการป่าชุมชนในระบบนิเวศป่าที่ราบ

มีงานศึกษาที่กล่าวเฉพาะเจาะจงลักษณะเด่นของระบบนิเวศของป่าที่ราบ ซึ่งนักป่าไม้ไม่ให้ความสำคัญ เช่น ป่าหัวไร่ปลายนา และป่าบุ่งป่าทาม องค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการได้ศึกษาเพื่อให้สังคมเห็นว่าเป็นระบบนิเวศที่มีความสำคัญ และชาวบ้านได้มีจัดการตามภูมิปัญญาท้องถิ่น งานศึกษาของมูลนิธิพัฒนาอีสาน ได้สรุปให้เห็นถึงลักษณะของ**ป่าหัวไร่ปลายนา** หมายถึง พื้นที่ส่วนหนึ่งในบริเวณแปลงไร่นาที่มีต้นไม้และพืชพรรณต่างๆเกิดขึ้นอย่างมากมายหลากหลายชนิด และมีคุณค่าต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชนทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม” ป่าหัวไร่ปลายนาที่ยังดำรงอยู่เนื่องจากในสมัยก่อนการถากถางป่าแต่พอทำกิน ส่วนที่เหลือก็ปล่อยทิ้งไว้ให้ลูกหลาน จึงเหลือพื้นที่ตามหัวไร่ปลายนาไว้ซึ่งปล่อยให้มีการเติบโตตามธรรมชาติ จนกลายเป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายทางชีวภาพ เป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชุมชน ตลอดจนมีไม้ไว้สร้างบ้านและใช้สอย

ป่าหัวไร่ปลายนาเป็นสิทธิส่วนบุคคลของแต่ละครอบครัว แต่เป็นระบบการใช้ประโยชน์และการจัดการร่วมกันของชุมชน กล่าวคือพี่น้องในชุมชนพึ่งพิงใช้ประโยชน์จากป่าหัวไร่ปลายนาแบบพอมีพอกิน หรือเป็นที่เลี้ยงสัตว์ของคนในชุมชน การจัดการร่วมของชุมชนคือการการเคารพในสิทธิของผู้เป็นเจ้าของป่าหัวไร่ปลายนา งานศึกษาของปิยศักดิ์ สุคันธพงษ์ (2548) ได้เสนอให้เห็นว่าป่าหัวไร่ปลายนาที่บ้านอุดม บ้านสมบูรณ์ ตำบลชุมแสง อ.จอมพระ จ.สุรินทร์ เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ แหล่งไม้ใช้สอยและเชื้อเพลิง แหล่งสมุนไพรของชุมชน แหล่งเลี้ยงสัตว์ โค กระบือ ด้วยการสำรวจความหลากหลายทางชีวภาพ และงาน

สำหรับ**ป่าบุ่งป่าทาม** เป็นระบบนิเวศป่าที่น้ำท่วมถึง คำว่า “ทาม” คนอีสานใช้เรียกพื้นที่น้ำท่วมถึงบริเวณสองฝั่งแม่น้ำลำธาร ซึ่งเป็นเขตรอยต่อระหว่างแผ่นดินกับแผ่นน้ำ น้ำจะหลากท่วมพื้นที่ทามทุกปีเป็นเวลานาน 1-3 เดือน (กันยายน – พฤศจิกายน) คำว่า “บุ่ง” คนอีสานใช้เรียกพื้นที่ที่เป็นแอ่งลุ่มต่ำ ซึ่งเป็นบริเวณหนึ่งในพื้นที่ทาม อาจมีน้ำแช่แข็งตลอดปี หรือเกือบตลอดปี มีพรรณไม้พุ่มขึ้นอยู่ทั่วไป ในทางวิชาการป่าบุ่งป่าทามถือเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่ง ระบบนิเวศและความหลากหลายทางชีวภาพของป่าบุ่งป่าทามเกิดจาก ลำน้ำที่ไหลผ่านพื้นที่ราบซึ่งมีความลาดชันน้อย ความแรงของกระแสน้ำ ความคดเคี้ยวของลำนำ ความกว้างและความลึกของ

ร่องน้ำ การกัดเซาะตลิ่งของแม่น้ำ การทับถมของดินตะกอนที่ถูกน้ำพัดพามาจากที่สูง ปัจจัยเหล่านี้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของสภาพระบบนิเวศที่หลากหลาย ป่าบุ่งป่าทามประกอบด้วยป่าไม้ที่มีไม้ขนาดเล็ก ไม้พุ่ม ไม้หนาม ที่ทนต่อการแช่น้ำ ป่าดิบแล้ว พบตามริมฝั่งกุด หรือเนินคันดินธรรมชาติที่น้ำหลากช่วงสั้นๆ ป่าโคก พบตามบริเวณที่ต่อเนื่องกับลานตะพักลุ่มน้ำ หรือเนินทรายตามคันดินธรรมชาติ (คณะกรรมการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีสาน เรื่อง ป่าบุ่งป่าทาม)

งานศึกษาที่เกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามมีหลายชิ้น ในปี 2538 เอกสารประกอบสัมมนาเรื่อง “ป่าบุ่งทาม” นำเสนอป่าบุ่งทามบริเวณแม่น้ำมูลตอนกลาง ว่ามีความสำคัญต่อระบบนิเวศลุ่มน้ำเป็นแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ และคุณค่าเชิงเศรษฐกิจของชุมชน จากการสำรวจครัวเรือนในพื้นที่ตำบลด่าน ตำบลหนองแค อ.รายีไพล จ.ศรีสะเกษ และตำบลดอนแรด อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ จำนวน 11 หมู่บ้าน 366 ครัวเรือน พบว่าผลผลิตที่ได้จากการเกษตรมีมูลค่า 6,445,477 บาท/ปี จากพรรณพืช อาหารและเครื่องใช้สอย มูลค่า 3,033,815 บาท/ปี และจากสัตว์ในป่าทามและอื่นๆ มูลค่า 4,760,285 บาท/ปี ด้วยเหตุนี้ชุมชนจึงดำรงชีวิตได้จากการพึ่งพาป่าบุ่งป่าทาม แม้ว่าผลผลิตทางการเกษตรจะราคาตกต่ำก็ตาม แต่ปัญหาที่คุกคามป่าบุ่งป่าทามอย่างมาก คือ การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ทำให้ชาวบ้านไถพื้นที่ป่าทามทำการเกษตร การสร้างถนนและเขื่อนต่างๆ การบุกรุกของกลุ่มทุน และรัฐในการปลูกสร้างสวนป่า ไม้เศรษฐกิจ และรัฐบาลไม่มีนโยบายที่ชัดเจนต่อการดูแลรักษาพื้นที่สาธารณะป่าบุ่งป่าทาม ผลการศึกษาจึงเสนอให้รัฐมีนโยบายกำหนดให้พื้นที่ป่าบุ่งป่าทามเป็นพื้นที่เฉพาะ และส่งเสริมการจัดการร่วมระหว่างรัฐกับชุมชน

ต่อมาโครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล (2544) ได้รวบรวมความรู้ของชุมชนในการจัดการป่าทามไว้อย่างเป็นระบบ สรุปได้ดังนี้

ความสำคัญของป่าบุ่งป่าทามในระบบภูมินิเวศลุ่มน้ำโขง ประสิทธิ์ คุณรัตน์ ได้อธิบายไว้ว่าในภาคอีสานมีป่าบุ่งป่าทามบริเวณลุ่มน้ำมูน ลุ่มน้ำชีลุ่มน้ำสงคราม และลุ่มน้ำโขงและลำน้ำสาขา ระบบนิเวศของป่าดังกล่าวเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำลักษณะหนึ่งที่มีความหลากหลายของพืชน้ำและพืชที่ทนต่อการแช่ขังของน้ำ ทำให้เป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ เปรียบเสมือนมดลูกที่ให้กำหนดอาหารกับแผ่นดิน ในขณะเดียวกันเมื่อน้ำไหลแรงจึงทำให้เกิดการกัดเซาะพังทลายของดินและการชะล้างพัดพาแร่ธาตุสารอาหาร สารพิษต่างๆไหลไปตามสายน้ำ เมื่อปะทะกับป่าบุ่งป่าทามจะถูกชลอความเร็วด้วยตะกอน หรือถูกกรองตกค้างตามพื้นที่บุ่งทามต่างๆ ป่าบุ่งป่าทามจึงเปรียบเสมือนไตหรือระบบกรองธรรมชาติ ชาวบ้านพึ่งพาป่าบุ่งป่าทามในการเก็บผลผลิตจากป่า การเพาะปลูกทำนา พืชผักสวนครัว ปลูกบัว เป็นต้น แต่ปรากฏว่าการพัฒนาแหล่งน้ำ สร้างเขื่อน สระน้ำ อ่างเก็บน้ำ การบุกรุกที่สาธารณะป่าทามของกลุ่มทุน และรัฐได้ทำลายระบบนิเวศป่าบุ่งป่าทามในภาคอีสานไปจนเหลือน้อย

ไพเราะ สุจินพรหม ได้เสนอภูมิปัญญาของชาวบ้านในการใช้ประโยชน์จากพรรณพืชสมุนไพรในป่าทาม ในรูปแบบของการศึกษาพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน ซึ่งพบว่ามีสมุนไพรในป่าทามจำนวนมาก แต่ก่อนหน้านั้นสนั่น ชูสกุล และคณะ (2540) ได้สำรวจพืชสมุนไพรในป่าทามพบว่ามีสรรพคุณทางยารักษาโรค 57 ชนิด มีทั้งยาเดี่ยวและยาผสมของสูตรยาที่ซับซ้อน ซึ่งรวบรวมได้ 69 สูตร จากหมอสมุนไพรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ สถานการณ์ของพืชสมุนไพรและหมอสมุนไพรกำลังภาวะคุกคาม จากการที่ชาวบ้านนิยมรักษาด้วยแพทย์สมัยใหม่ หมอพื้นบ้านตายจากไปโดยไม่ถ่ายทอดความรู้ให้แก่คนรุ่นหลัง และมีโครงการพัฒนาสร้างเขื่อน การบุกเบิกที่ทำกิน ที่ทำให้สมุนไพรลดลงไปจำนวนมาก

สดใส สร่างโศรกได้ศึกษาว่าป่าทามเหมาะสมสำหรับการเลี้ยงวัวควายเนื่องจากมีพื้นที่กว้างขวาง มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีน้ำตลอดปี เช่น กุด หนอง ห้วย มีพรรณพืชหลากหลายชนิดสำหรับเป็นอาหารและสมุนไพรของสัตว์ การเลี้ยงวัวควายเป็นหลักทรัพย์หรือเงินออมของชุมชนไว้ใช้ในยามฉุกเฉิน เป็นตัวชี้วัดฐานะทางเศรษฐกิจ แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมในป่าทามทำให้ชาวบ้านยกเลิกการเลี้ยงวัวควาย กล่าวคือช่วงน้ำท่วมใหญ่ซึ่งเป็นน้ำท่วมตามธรรมชาติในปี พ.ศ.2521 2532 และ 2543 และท่วมเนื่องจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนราษีไศลในปี 2536

นอกจากนี้พื้นที่ป่าทามยังเป็นแหล่งประมงพื้นบ้านที่สำคัญต่อการสร้างรายได้ให้กับชาวประมงพื้นบ้าน งานศึกษาของประสิทธิ์ ไชยชมพู ได้เสนอให้เห็นการพัฒนาเครื่องมือประมงพื้นบ้านที่สอดคล้องกับสภาพของสัตว์น้ำในระบบนิเวศป่าบุ่งป่าทาม เช่น ป่าอีไทจะวางไข่บริเวณมีแหน ส่วนปลาค้าวมักวางไข่บริเวณป่าแฝก เป็นต้น มีเครื่องมือจับปลาอย่างน้อย 31 ประเภท มีวิธีการจับปลาที่หลากหลาย นอกจากนี้ป่าบุ่งป่าทามยังสร้างรายได้ทางเศรษฐกิจและการใช้ประโยชน์ที่ได้ผลผลิตตามมา เช่นการปั้นหม้อจากดินทาม (ศึกษาโดย สดใส สร่างโศก) การต้มเกลือในป่าทาม (สดใส สร่างโศก และสนั่น ชูสกุล) การทำเสื่อจากต้นกกและต้นผือที่เก็บเกี่ยวได้จากป่าทาม (ปราณี มัคนันท์) หรือแม้แต่การทำนำในพื้นที่ป่าทามก็เป็นระบบนิเวศการเกษตรในพื้นที่ป่าที่น้ำท่วมถึง ผลการศึกษาของไพรินทร์ เสาะสาย พบว่า พืชที่ทนทานต่อการแช่ขังน้ำและมีโอกาสพัฒนาเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญในอนาคตมี 16 ชนิด ซึ่งมีความหลากหลายของชนิดพันธุ์ทั้งด้านอาหาร สมุนไพร เชื้อเพลิง เช่น มะแซว ผลใช้ประโยชน์ทางด้านอาหาร รากเป็นสมุนไพรแก้บิด เป็นยาเรียกน้ำนมอยู่ไฟ สำหรับหญิงที่คลอดบุตร ลำต้นสามารถใช้ทำเชื้อเพลิงได้ และต้นมะแซวยังช่วยยึดขอบตลิ่ง บริเวณร่องน้ำริมกุด หนอง ไม่ให้พังทลายเป็นต้น

2.3) การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ป่าชุมชน

การศึกษาแบบพฤกษศาสตร์พื้นบ้านในป่าชุมชนของภาคอีสาน ได้แสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ภายหลังจากการจัดการพื้นที่ป่าชุมชน เช่น กรณีศึกษาแมลงกินได้กับการจัดการป่าชุมชนบ้านสร้างถ่อนอก ตำบลสร้างถ่อน้อย อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ ซึ่งพบว่า มี

แมลงกินได้ในพื้นที่ป่าดงใหญ่จำนวน 46 ชนิด 18 วงศ์ 7 อันดับ ทั้งในป่าเต็งรัง ป่าดงดิบแล้ง และป่าทาม ชาวบ้านใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมและการประยุกต์เทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ในการเก็บและจัดการอย่างหลากหลาย เช่น การส่องหาเวลากลางคืน การใช้ไฟล่อแมลง การรีใบไม้และลิดกิ่ง การใช้เหยื่อล่อเพื่อหารัง การขุดหา การเก็บจากกิ่งไม้ที่เป็นพืชอาหาร เป็นต้น สำหรับการจัดการเพื่อใช้ประโยชน์ ใช้แนวทางกว้างด้วยการเลือกฤดูกาลในการเก็บหาแมลงตามธรรมชาติ การแบ่งปันในเครือญาติและชุมชนก่อนขาย มีข้อปฏิบัติและข้อห้ามในการเก็บหาและใช้ประโยชน์ที่เกิดความจากความเชื่อที่มีต่อธรรมชาติ ข้อห้ามที่ยึดปฏิบัติเรียกว่า “คะลำ” เป็นกรอบสำคัญในการเก็บหาแมลง เช่น การเก็บแมงแคงจะต้องไม่โค่นต้นไม้ หรือไม่ลิดกิ่งจนหมดสิ้น ต้องให้เหลือกิ่งและใบไว้ การขุดหากุดจี่เบ้า จะต้องไม่เอาตัวอ่อนที่มีขนาดเล็ก การเก็บน้ำผึ้งต้องให้เหลือขั้วของรังไว้ให้มากที่สุด เพื่อให้ผึ้งสร้างรังขึ้นมา เป็นต้น นอกจากนี้มีข้อคะลำและความเชื่อต่อธรรมชาติ ในสถานที่ป่าต่างๆ เช่น ป่าดอนปู่ตา ป่าดอนแม่ม่าย ป่าในเขตวัด เป็นต้น

ชัชวาล ชูวา (2549) ศึกษาการจัดการป่าครอบครัวในระบบแปลงสมุนไพร ที่บ้านนาตัง ตำบลเขวาสินรินทร์ อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ในสถานการณ์ที่เกษตรกรทำการเกษตรปลูกพืชเชิงเดี่ยว และมีการบุกรุกทำลายป่า การเสริมสร้างขีดความสามารถให้แก่ชุมชน ในการปรับเปลี่ยนการผลิตจากระบบเกษตรเชิงเดี่ยวพัฒนาไปสู่ระบบ “ป่าครอบครัว” คือปลูกพืชหลากหลายชนิด ทั้งพืชผักสวนครัว ไม้ผล ไม้สมุนไพร ไม้ประดับ และไม้ใช้สอยอื่นๆในพื้นที่บริเวณข้างบ้าน หน้าบ้าน และหลังบ้าน หรือบริเวณพื้นที่หัวไร่ปลายนา นำไปสู่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เกิดความมั่นคงด้านอาหาร ยา และพัฒนาคุณภาพชีวิต ศูนย์สมุนไพรตะบัลไพรได้ส่งเสริมแปลงสมุนไพรของสมาชิก โดยมีขั้นตอนการคัดเลือกพันธุ์ และการปลูก การเก็บเกี่ยวซึ่งแตกต่างกันไปตามระยะเวลาที่กำหนดมาตรฐานการเก็บวัตถุดิบสมุนไพรเพื่อให้ได้ประสิทธิภาพในการผลิตสมุนไพรรักษาอาการเจ็บป่วย มีข้อตกลงร่วมและการใช้ประโยชน์ของสมาชิก ในการปลูกสมุนไพรห้ามใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีโดยเด็ดขาด จากการปลูกจาก 5 รายเพิ่มเป็น 60 ราย

3) ภาคใต้

ลักษณะของระบบนิเวศในภาคใต้บริเวณเทือกเขาตะนาวศรี เทือกเขาภูเก็ต เทือกเขานครศรีธรรมราช เทือกขาบรรทัด และเทือกเขาสันกาลาคีรี เป็นป่าดิบชื้น ชาวบ้านได้มีการตั้งชื่อป่าแต่ละประเภทตามลักษณะของภูมิประเทศ และชนิดพันธุ์ไม้ที่มีอยู่อย่างหนาแน่น หรือเป็นถิ่นที่อยู่ของสัตว์ป่า เช่น บริเวณเทือกเขาบรรทัด จ.ตรัง มีป่าโคกขี้เสี้ยน ป่าควนลูกลม ป่าควนประ ป่าภูเขาหินปู บริเวณป่าเทือกเขาบรรทัด จังหวัดนครศรีธรรมราช มีป่าหลังอ้ายหมี ป่าควนปลักหมู ป่าควนหยาโท หรือ บริเวณเทือกเขาสันกาลาคีรี มี ป่ากราด ป่าผาดำ จ.สงขลา ป่าบูโด สุไหวปาดี ในเขตจังหวัดนราธิวาส บริเวณพื้นที่ราบลุ่มต่ำตามปากแม่น้ำ และชายทะเลที่เป็นโคลน เป็นป่าพรุ

เขตร้อน หรือป่าบึงน้ำจืด ซึ่งเป็นป่าพรุที่น้ำท่วมถึง เช่น พรุบึงน้ำใส พรุควนเคร็ง พรุลานควาย และป่าชายหาดที่ขึ้นอยู่ตามชายฝั่งทะเลคลุมพื้นดินหรือพื้นทรายบริเวณที่น้ำทะเลท่วมไม่ถึง แต่ได้รับอิทธิพลจากไอน้ำทะเล และลมทะเล พบป่าชายหาดกรจายทั้งชายฝั่งทะเลอ่าวไทย มีการตั้งถิ่นฐานของชนเผ่าต่างๆ เช่น ซาไก ชาวเล และกลุ่มคนไทยในที่ลุ่ม ทั้งกลุ่มมุสลิม กลุ่มไทยเชื้อสายจีน

งานศึกษาที่เกี่ยวกับระบบนิเวศป่าบก สินธุ แก้วสินธุ์ (2549) ได้รวบรวมพัฒนาการของงานศึกษาที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน และการใช้ประโยชน์จากป่าบกอย่างยั่งยืน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2531 เริ่มต้นด้วยงานศึกษา “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า” โดย ดร. เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง และคณะ(2535) และมี ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ เป็นผู้ศึกษากรณีชุมชนในภาคใต้ น่าสนใจว่า เป็นงานชิ้นแรกที่เสนอชุดความรู้ จากมุมมองของชุมชนที่อยู่ในเขตป่า เพื่อตอบโต้ชุดความรู้หลักที่เคยผูกขาดมาตลอด และงานศึกษาชุดนี้จัดว่าเป็นงานศึกษาชิ้นแรกๆ ที่มีนักวิชาการหลากหลายสาขาทำงานร่วมกัน ทำการศึกษาลักษณะสหวิทยาการ

นิธิ ฤทธิพรพันธุ์ นักวิชาการจากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และคณะ ทำการศึกษาด้านรูปแบบการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ภาคใต้ ในโครงการวิจัย “ป่าชุมชนภาคใต้” (2536) ซึ่งประเด็น คนอยู่กับป่า เป็นประเด็นถกเถียงกันในสังคมขณะนั้น เป็นงานศึกษาประสบการณ์การจัดการป่าของชุมชน และเป็นงานที่ใช้กระบวนการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ที่มีส่วนร่วมของชุมชนในการศึกษา

ในปี พ.ศ. 2538 มีการสำรวจและการศึกษาสภาพป่าชุมชน บ้านนายนอมและยวนบนด่านบ้านไร่เหนือ ต.บาโหย อ.สะบ้าย้อย จ.สงขลา และป่าชุมชน “ลูโบ๊ะฆง” บ้านโคกตก ต.ทุ่งพอ อ.สะบ้าย้อย จ.สงขลา ของ กลุ่มเยาวชนอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม จ.สงขลา ศูนย์ส่งเสริมเยาวชนสมิหลา ซึ่งนับเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เยาวชนสนใจองค์ความรู้ชุมชน และสนับสนุนองค์กรชุมชนในการจัดการป่าชุมชน

นอกจากงานศึกษาขององค์กรพัฒนาเอกชน และกลุ่มเยาวชนแล้ว หน่วยงานราชการเองก็มีการศึกษา สำรวจป่าชุมชน โดยกรมป่าไม้ ในแต่ละจังหวัด ดังเช่น รายงานผลการสำรวจป่าชุมชนตามแผนการดำเนินงานโครงการพัฒนาป่าชุมชนของสำนักงานป่าไม้จังหวัดนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ ปี 2537 – 2539 และนักศึกษาในมหาวิทยาลัย เช่น สุนทร สว่างมาลี (2539) “การจัดการป่าชุมชนในนิคมสร้างตนเองพัฒนาภาคใต้ จังหวัดสตูล” โสภณ คุณมี (2541) “การจัดการป่าไม้โดยชุมชนในเขตกันชน กรณีศึกษาหมู่บ้านในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาบรรทัด อำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา” วิจารณ์ ธานีรัตน์(2542) “ระบบการถือครองและการใช้ทรัพยากรของชุมชนในเขตป่า อ.ควนกาหลง จ.สตูล” และ ขจรยุทธ อัจจิกุล (2543) “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจ และการจัดการป่าชุมชนในบ้านไร่เหนือ ตำบลบาโหย อำเภอสะบ้าย้อย จังหวัดสงขลา” เป็นต้น งานศึกษาจากการสัมมนาเรื่อง “ป่าปักษ์ใต้ : ปัญหาและทางรอด” ในวลัยลักษณ์

ปริทัศน์ครั้งที่ 2 (2538) ได้เสนอสถานการณ์ป่าไม้ในภาคใต้ และมีความพยายามที่จะทำป่าชุมชนในพื้นที่ป่าชายเลน ป่าพรุ ป่าต้นน้ำที่ราบสูง และป่าเขาหินปูน

สิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับประเด็นการจัดการป่าชุมชน คือประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ ที่สืบเนื่องมาจากการประชุม สิ่งแวดล้อมโลก ในปี 2535 นิธิ ฤทธิพรพันธุ์ และ กำราบ พานทอง นักพัฒนาเอกชน ในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ภาคใต้ ได้สำรวจ ศึกษา พันธุกรรมท้องถิ่นในหลายพื้นที่ และในหลายระบบนิเวศ เช่นระบบนิเวศนา ระบบนิเวศป่า ระบบนิเวศพรุ ระบบนิเวศ ป่าชายเลน มีการจัดเวทีสัมมนา เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ ในปี 2537 ซึ่งการผลิตหนังสือ ผักพื้นบ้านภาคใต้ โดยสมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม ร่วมกับเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ภาคใต้ และสมาคมหยาดฝน ซึ่งได้รับการสนับสนุนทุนจาก กองทุนสิ่งแวดล้อมโลก และ สถาบันแพทย์แผนไทย และมีการพิมพ์หนังสือเรื่อง ผักพื้นบ้านภาคใต้ ของ โครงการพัฒนาตำรา สถาบันแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข ใน พ.ศ. 2542

ในปลายปี 2540 มีการจัดประชุม ประมวล ประสบการณ์ การทำวิจัยร่วมกับชุมชน และมีการตั้งเป็น “กองประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เครือข่ายลุ่มน้ำภาคใต้” และมีการดำเนินงานสนับสนุน ส่งเสริมให้ชุมชน ดำเนินการศึกษาโดยชุมชน ที่มีนักพัฒนาเอกชน นักวิชาการสนับสนุน โดยได้รับงบประมาณสนับสนุนจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ในระยะนี้จึงมีงานศึกษาของชุมชนเกิดขึ้นหลายชิ้น ดังเช่น “การใช้ประโยชน์จากป่ากาลอ ต.กาลอ อ.รามัน จ.นราธิวาส” (วันเพ็ญ เพชรคง อาแซ อิบูหะมะ และคณะ) “โครงการสถานภาพและองค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านการใช้ประโยชน์พันธุ์พืชที่เป็นอาหารและยาสมุนไพร ในพื้นที่ลุ่มน้ำหลังสวน โดยองค์กรชุมชน” (กลุ่มออมทรัพย์กลางลุ่มน้ำหลังสวน) “การศึกษาระบบวนเกษตรในเขตป่ากรณีวังประจัน (2541)” “การใช้ประโยชน์จากป่าพรุ บ้านบือแนบูเก๊ะ” “การมีส่วนร่วมของชุมชนในการฟื้นฟูและอนุรักษ์พรุลานควาย” การท่องเที่ยวเชิงระบบนิเวศ ในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองยันเป็นต้น

ในปี พ.ศ. 2542 มีการสำรวจความหลากหลายทางทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำสายบุรี ของคณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี และต่อมามีการศึกษาในประเด็นการใช้ผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช้เนื้อไม้ (Non timber produce) ที่ เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ ร่วมกับศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชีย แปซิฟิค (RECOFT) ศึกษาในประเด็นการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน เน้นการศึกษาภูมิปัญญาในใช้ประโยชน์จากพรรณพืชของชุมชน เพื่อการทำแผนการจัดการของชุมชน เช่น องค์ความรู้ท้องถิ่นในการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าอย่างยั่งยืน กรณี ศึกษาการเก็บน้ำมันยาง และผลอิเหนา โดย เสรี จุ้ยพริก และ อรุณ (2540) กรณีศึกษาการใช้ประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล(2540) และงานศึกษาของ ธรรมนูญ เต็มไชย นพวรรณ เสวตานนท์ และ ไพโรจน์ นัครา “องค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์พรรณพืชบริเวณชุมชนป่ากราด อำเภอนา

ทวี จังหวัดสงขลา" งานศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้ : ศึกษากรณีสวนสมรม โดยอร่ามรัศมิ์ ด้วงชนะ (2542)

นอกจากนี้ยังมีการศึกษาของนักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ ที่ทำการศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนในเขตป่า อาทิ งานข้อมูลพื้นฐานของโครงการจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคใต้ รายงานข้อมูลชุมชนในเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ เป็นต้น ในระยะนี้ องค์กรพัฒนาเอกชนในภาคใต้ ให้ความสนใจเกี่ยวกับการสร้างกระบวนเรียนรู้กับชุมชน โดยใช้เครื่องมือการวิจัย เชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR : Participation Action Research)

ในช่วงปี 2542 เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ ได้ร่วมกับ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ ได้ดำเนินการศึกษา **"ระบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืนในเขตป่า"** (สุรัตน์ แซ่จุ่ง สินธุ แก้วสินธุ์ และคณะ, 2546) และ**การบริหารจัดการองค์กรชุมชน** (ไพโรจน์ ชูวงศกรณ์ และคณะ, 2548) ซึ่งก่อนหน้านี้มีการเก็บข้อมูลระบบบริหารจัดการองค์กร ในพื้นที่ป้าหมาย เพื่อจัดทำเป็นฐานข้อมูลของโครงการจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคใต้ และมีการศึกษาเพิ่มเติมในระยะหลัง ในงานฐานข้อมูลของเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ โดยการสนับสนุนจาก โครงการนำร่องเพื่อการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย

ใน ปี 2543 นฤมล หิญชีระนันน์ ได้ศึกษาประมวลสถานภาพการศึกษา **"ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้"** ในชุด "พลวัตของชุมชนกับการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย" อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บก.) พบว่า งานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้ ในมิติทางสังคมศาสตร์ ยังมีน้อย

ในปี 2545 เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ และเครือข่ายลุ่มน้ำภาคใต้ ได้จัดสัมมนา **"โหมฺควน โหมฺนา หาอยู่หากิน หามาค้าขาย หามาใช้หนี้..."** เพื่อเป็นการประมวลองค์ความรู้ด้านการจัดการป่า และเกษตรกรรมยั่งยืน และประสบการณ์การดำเนินงานของเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ ในวันที่ 6-7 มิถุนายน 2545 ณ ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพ เขต 11 จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นการนำเสนอชุดองค์กรความรู้ ใน 2 เรื่องหลัก อันได้แก่ องค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าและระบบเกษตรกรรมยั่งยืน และองค์กรความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการ การเคลื่อนตัวของเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ รวมถึงสถานการณ์ในขณะนั้น

ในปี 2546 มีการสัมมนา"ชาวบ้านรู้และได้อะไรจากงานวิจัย?" ที่จัดโดยมีเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ กองประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เครือข่ายลุ่มน้ำภาคใต้ สถาบันศานติธรรม และโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรายย่อย ภาคใต้ ได้ร่วมกันจัด เพื่อนำเสนองานศึกษาของชุมชน การถอดบทเรียน กระบวนการสร้างความรู้และองค์ความรู้ของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ และเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ ต่อมาได้มีการพัฒนาชุด

งานวิจัยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ระยะที่ 2 ภาคใต้ (กรณีเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้) เป็นลักษณะการศึกษาที่ร่วมไปกับการปฏิบัติการของชุมชน เป้าหมายเพื่อพยายามถอดกระบวนทำงานด้านสิทธิของชุมชน และตอบคำถามในระดับนโยบาย ในประเด็นเรื่องสิทธิชุมชน ที่มีพื้นที่ดำเนินการในจังหวัดสุราษฎร์ธานี ระยะเวลาระหว่างปี พ.ศ. 2546-2549

พัฒนาการของงานศึกษาในภาคใต้ดังกล่าวสรุปให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าบกดังนี้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ผลผลิตจากป่า ได้แก่ การเก็บหาของป่า การใช้ประโยชน์จากพันธุกรรมท้องถิ่น และระบบผลิต ดังเช่นที่ปรากฏในงาน การจับผึ้งของชาวบ้าน ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง (คำนวณ นวลสนอง, 2541) สถานภาพและองค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านการใช้ประโยชน์พันธุ์พืช ที่เป็นอาหารและยาสมุนไพร ในพื้นที่ลุ่มน้ำหลังสวน โดยองค์กรชุมชน (กลุ่มออมทรัพย์กลางลุ่มน้ำหลังสวน มปป.) กรณีการใช้ประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล(โครงการเสริมกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ จังหวัดสตูล มปป.) “ความหลากหลายทางชีวภาพ ในสวนสมรมชุมชนคีรีวง จ.นครศรีธรรมราช” (ฐิรวุฒิ เสนาคำ 2544) การใช้ประโยชน์จากป่าพรุบือแนบูเก๊ะ ต.ตะโล๊ะหะลอ อ.รามัน จ.ยะลา (วันเพ็ญ เพชรคง นายมือลี เจ๊ะหลง และคณะ) องค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์พรรณพืชบริเวณชุมชนป่ากราด อำเภอนาทวี จังหวัดสงขลา (ธรรมนูญ เต็มไชย นพวรรณ เสวตานนท์ ไพโรจน์ นัครา 2544) การสำรวจพืชให้ประโยชน์และพืชมีพิษบริเวณน้ำตกลานหม่อมจุ้ย อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง (ปริญญนุช กลิ่นรัตน์ 2536) การใช้ประโยชน์ของพรรณพืชบริเวณป่าโต๊ะเทพ-ควนหินลับมีด (ภมร แพ่งกุล 2544) การใช้ประโยชน์จากป่ากาลอ ต.กาลอ อ.รามัน จ.ยะลา (วันเพ็ญ เพชรคง อาแซ อิบูหะมะ และคณะ มปป.) ผักพื้นบ้านภาคใต้ (สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม 2536 ; สำนักงานสาธารณะสุขมูลฐาน 2540)

ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวกับระบบการเกษตรในป่า รูปแบบการผลิตที่พบในชุมชน คือ รูปแบบสวนดูซง หรือสวนสมรม รูปแบบสวนผลไม้ผสมผสานดั้งเดิม รูปแบบสวนไม้ผสมผสานสมัยใหม่ รูปแบบป่ายาง รูปแบบพืชร่วมยาง รูปแบบสวนยางพารา รูปแบบไม้ผลเชิงเดี่ยว รูปแบบไร่ (ข้าวไร่) ที่คอน /ควน รูปแบบ นา / นาพรุ ในที่ราบหุบเขา และการเลี้ยงสัตว์ (สุรัตน์ แซ่จุง สินธุ แก้วสินธุ์ และคณะ,2546)

ระบบสวนสมรม เป็นระบบวนเกษตรในพื้นที่ป่าที่มีมานับร้อยปี มีการปลูกไม้ผลหลากหลายชนิด เช่น เงาะ มังคุด ลองกอง ทุเรียน ผักเหลียง หมาก สะตอ พริกไทย เป็นต้น เป็นพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่เหมาะสมกับป่าเขตร้อน ภูมิอากาศชุ่มชื้น พื้นที่ค่อนข้างลาดชัน ดินไม่อุ้มน้ำมาก

นัก ไม่เกิดภาวะน้ำท่วมขังจนทำให้รากพืชเน่า มีชั้นเรือนยอดต่างระดับตั้งแต่ไม้ยืนต้นที่มีความสูงมาก จนถึงพืชทรงพุ่มคลุมดิน เพื่อป้องกันการชะล้างพังทลายของหน้าดินเมื่อเกิดน้ำป่าไหลหลากในหลายพื้นที่ของภาคใต้ซึ่งได้มีการปลูกยางพาราในพื้นที่ลาดชันจากการส่งเสริมของภาครัฐ ทำให้เกิดปัญหาการตัดไม้ทำลายป่า เพื่อบุกเบิกที่ดินปลูกยางพารา ส่งผลต่อดินชะล้างพังทลาย น้ำท่วม และการใช้สารเคมี ซึ่งทำให้ชาวบ้านสรุปบทเรียนจากปัญหาดังกล่าว จึงได้ฟื้นฟูระบบสวนสมรมซึ่งเป็นสวนโบราณที่มีอายุตั้งแต่ 50 ปีขึ้นไป และมีการปลูกขึ้นใหม่แบบผสมผสานไม้ป่าและพืชหลายชนิด โดยนำพันธุ์ไม้ที่ปรับปรุงพันธุ์แล้วมาปลูกในสวน อายุของสวนไม่เกิน 20 ปี มีการทำปุ๋ยหมักเพื่อบำรุงดิน เป็นต้น งานศึกษาของอัจฉรา 2547 กรณีศึกษาพื้นที่ตำบลปากทรง อำเภอพะโต๊ะ จ.ชุมพร ระบบวนเกษตรในเขตป่า ชุมชนวังประจำ จ.สตูล (เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและป่าชุมชนภาคใต้ 2541)

อร่ามรัศมิ์ ด้วงชนะ (2542) ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้ กรณีสวนสมรม พบว่าในพื้นที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีสวนสมรมจำนวนไม่น้อยกว่า 150 แหล่ง ชาวบ้านเรียกชื่อสวนสมรมในชื่อต่างๆกัน เช่น เรียกว่า สวนสมรม สวนสมพรม สวนสำพรำ สวนใหญ่ สวนพ่อเฒ่า สวนเก่า สวนดั้งเดิม และสวนบุราณ ซึ่งมีลักษณะพื้นที่กว้างมีสภาพสวนเป็นไปตามธรรมชาติ มีพืชพันธุ์ไม้หลาหลาย และเป็นสวนที่ทำสืบต่อมายาวนาน นอกจากนี้ยังมีชื่ออื่นๆอีก

สวนสมรมจำแนกเป็น 2 ลักษณะ คือระบบการจัดการตามธรรมชาติ และระบบการจัดการแบบใหม่ ซึ่งต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อมและนิเวศวิทยา เป็นการจัดการที่ใช้แรงงานในครอบครัวชุมชน อย่างมีประสิทธิภาพ ส่วนระบบการจัดการแบบใหม่ เน้นขายผลผลิตเพิ่มมากขึ้น โดยมีการจ้างแรงงานจากภายนอก และการใช้เงินทุนมากขึ้น กระบวนการเรียนรู้พบว่าเจ้าของสวนสมรมเรียนรู้จากการถ่ายทอดสืบต่อเป็นมรดกมาจากบรรพบุรุษ ต่อมามีการใช้เทคโนโลยีที่ก้าวหน้ามากขึ้น นอกจากนี้มีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ ที่มีลักษณะเครือข่ายตามธรรมชาติและเครือข่ายที่สร้างขึ้นใหม่ เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ศึกษาดูงาน เป็นต้น

ประโยชน์ของสวนสมรม (อ้างในอร่ามรัศมิ์ ด้วงชนะ 2542) กลิ่น คงเหมือนเพชร (2540 : 69) สวนสมรมเป็นสวนที่ให้ประโยชน์นานาประการ เป็นสวนป่าที่มีไม้ใช้สอย เป็นสวนผลไม้ สวนสมุนไพร และสวนรวมพันธุ์พืชชนิดต่างๆ เป็นสวนที่เอื้ออำนวยให้พวกนกและสัตว์บางชนิดอาศัยอยู่ได้ รวมทั้งสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้ทุกฤดูกาล เพราะพืชแต่ละชนิดจะผลัดกันให้ดอกออกผลแตกต่างออกไป

ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากไม้ เช่น ในงานเขียนของ ทัศนีย์ อนมาน ลีลา วุฒิไกรบัณฑิต บก. (2542) ได้กล่าวถึง วัฒนธรรมและวิถีชีวิตคนไทยผูกพันกับป่าและต้นไม้ มีความคิดเกี่ยวกับป่าและต้นน้ำว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สำหรับวิถีชีวิตคนไทยเกี่ยวข้องกับไม้วงศ์ยางไม่ว่าเป็นเนื้อไม้ เช่น ยางนา ใช้ทำบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เรือไม้ตะเคียน ทำบ้านเรือนที่อยู่อาศัย

ยางไม้ เช่นน้ำมันยาง ใช้ทาบ้าน ทาเรือ และเครื่องเรือน ผสมชันใช้ใช้อุดรอยต่อเรือ ยาเรือ ใช้ยาภาชนะเก็บกักน้ำ ผสมกับเปลือกเสม็ดห่อใบจูด หรือกาบหมาก ทำไต้ และ ใบไม้ เช่นใบตองตึง หรือใบพลวง ใช้ ห่ออาหาร มุงหลังคา กันฝา และทำ “คบ”

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากพรรณพืชในป่า จากรายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน และการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืนในภาคใต้ตอนล่าง (2541) จัดโดยศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก และมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ พบว่า กลุ่มผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยที่หมู่บ้านปิยมิตร ตำบลคลองกวาง อำเภอนาทวี จังหวัดสงขลา มีสมุนไพรหลายชนิดที่สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์มลายาเคยใช้ยามเจ็บป่วย ในขณะที่ยังอยู่ในป่า และใช้มาจนถึงปัจจุบัน เช่น เมื่อถูกงูกัดก็ใช้ขิงดำซึ่งเป็นพืชที่แทบทุกบ้านจะปลูกไว้ในบริเวณบ้านของตนนำมาบดใส่ลงในเหล้าขาว หรือน้ำมะนาวดื่มน้ำ ส่วนกากก็นำมาโปะที่แผลที่โดนงูก็จะหาย หรือถ้าไม่มีขิงดำก็ใช้ขมิ้นชัน (ขมิ้นย่าน) โยนำรากมาบดให้ละเอียดผสมกับน้ำซาวข้าวดื่มน้ำ สำหรับกลุ่มซาไก ที่นิคมธารโต ตำบลบ้านแหร อำเภอธารโต จังหวัดยะลา จะมีคนเข้ามาติดต่อให้ซาไกออกไปขายสมุนไพรทุกปี บางอย่างเป็นสมุนไพรหายากก็จะสามารถขายได้ชุดละหลายพันบาท มีตัวอย่างเช่น เหล็กควักไข่ ใช้เหล็กเป็นยาบำรุงกำลัง จะขึ้นเฉพาะในป่าเท่านั้น

สำหรับระบบนิเวศ ป่าพรุ เป็นระบบนิเวศลักษณะพื้นที่ชุ่มน้ำแบบหนึ่ง เป็นประเภทป่าไม่ผลัดใบหรือป่าดงดิบ ซึ่งเกิดจากอิทธิพลของสภาพพื้นดินที่มีน้ำขังติดต่อกันเป็นเวลานาน มีชนิดพรรณพืชขึ้นอยู่หนาแน่นบนพื้นที่น้ำท่วมขัง เช่น เสม็ด หวายน้ำ ปรง จิกนม และพืชน้ำอื่นๆ ป่าพรุมีความสำคัญของการเป็นพื้นที่รองรับน้ำ ช่วยป้องกันอุทกภัย และเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาน้ำจืด เป็นถิ่นที่อยู่ของสัตว์บก สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก และนกหลายชนิด ป่าพรุในภาคใต้มีอยู่ทั่วไป เช่น ป่าพรุผืนใหญ่ที่รู้จักกัน คือ พรุบาเจาะ จ.ยะลา พรุโต๊ะแดง จ.นราธิวาส พรุคันธุลี จ.สุราษฎร์ธานี และพรุควนเคร็ง ครอบคลุม 3 จังหวัด คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา เป็นต้น

งานศึกษาของสมเกียรติ ประชุมรัตน์ และนิรมล ยุวนบุณย์ (2544) เป็นการศึกษาเกี่ยวกับศักยภาพของเกษตรกรและชุมชนในการอนุรักษ์ พัฒนา ความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำ ผลงานศึกษาพบว่าพรุคันธุลี มีจำนวนเนื้อที่ 875 ไร่ เป็นพื้นที่ต่อเนื่องกับป่าดิบราบลุ่มต่ำ มีไม้ขนาดใหญ่ขึ้นปกคลุมหนาแน่น โดยเฉพาะไม้ตะเคียน ยาง หลุมพอ พะยอม ส้มกวาง เป็นต้น มีสัตว์ป่าชุกชุม มีปลาอย่างน้อย 53 ชนิด และหอยโข่ง มีหญ้า และพืชน้ำขึ้นอย่างหนาแน่น บริเวณลำคลองมีวัชพืชและพืชน้ำ จำพวก เบือ และสาหร่ายหางกระรอกแดง

พรุคันธุลีเป็นป่าพรุชั้นรองที่กำลังฟื้นตัวจากการตัดไม้ บางส่วนถูกแทนที่โดยป่าที่ราบต่ำ พื้นที่พรุนั้นมีเพียง 300 ไร่ นอกนั้นถูกล้อมรอบด้วยป่าพรุเสื่อมโทรม มีการบุกรุกพื้นที่พรุทำสวนยางพารา สวนปาล์มน้ำมัน และสวนผลไม้ บางส่วนเป็นท้องนา และพรุเสม็ด รอบพรุถูกขุดเป็นคู

ส่งน้ำ และมีคันถนนทางทิศเหนือของพรุตัดผ่าน ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากพรุด้วยการใช้น้ำพรุทำการเกษตร และสวนผลไม้ การล่าสัตว์และเก็บของป่า กลุ่มอนุรักษ์ป่าพรุคันธุลี ได้รวมตัวขับไล่นายทุนที่กว้านซื้อที่ดินรอบพรุคันธุลีออกจาพื้นที่ ช่วยป้องกันไฟไหม้ป่า โดยการขุดคูระบายน้ำ ทำแนวเขตป่าพรุให้ชัดเจน ตั้งแต่ปี 2533 – 2535 อย่างไรก็ตามในปัจจุบัน 2550 สถานการณ์ของพรุคันธุลีก็ได้ถูกบุกรุกจากคนในการปลูกปาล์มอย่างต่อเนื่อง

งานศึกษาของอายิ อาแวและคณะ (2547) กรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการฟื้นฟูและอนุรักษ์พรุลานควาย นำเสนอให้เห็นว่า พรุลานควายหรือพรุบึงโต๊ะพราน เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่สำคัญของลุ่มน้ำสายบุรี ที่พื้นที่ทั้งหมด 15,000 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่น้ำขังประมาณ 4,000 ไร่ พื้นที่นาประมาณ 5,000 ไร่ ส่วนที่เหลืออีก 6,000 ไร่ เป็นพื้นที่ใช้สอยอื่นๆ ชุมชน 14 หมู่บ้านในเขตอำเภอรามัน จ.ยะลา และอ.ทุ่งยางแดง จ.ปัตตานี ได้ใช้ประโยชน์จากพรุลานควาย สาเหตุที่เรียกว่าพรุลานควาย เพราะมีการเลี้ยงควายบริเวณลานกว้างรอบพรุ หมู่บ้านละประมาณ 1,000 – 2,000 ตัว ผลการสำรวจพื้นที่พรุลานควายพบว่าชุมชนมีวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จากพรุอย่างยั่งยืน เช่น คนเลี้ยงควายรู้ว่าพื้นที่บริเวณไหนมีหญ้าดี เวลาควายคลอดลูกจะไปคลอดที่ไหน หาปลากดที่ไหน เมื่อไร เวลาน้ำท่วมจะมีพื้นที่พักควายและสัตว์เลี้ยงต้น พื้นที่พรุช่วยสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ เช่น ขี้ควายทำให้เกิดแมลงนานาชนิด รอยเท้าความเป็นแหล่งอนุบาลลูกปลาหมอ และเป็นที่หลบภัยของนกแอ่นทุ่ง และช่วยเพิ่มพื้นที่ผิวจำเพาะของพื้นที่ทำให้พื้นที่เป็นหลุมเป็นแอ่ง กักความชื้นไว้ได้นาน และค้นพบว่าระดับน้ำท่วมจะเพิ่มขึ้นทุกปีเนื่องจากพรุตื้นเขินทุกปี มีการบุกรุกทำการเกษตรในพื้นที่พรุทุกปี ข้อเสนอของชุมชนต่อการจัดการพื้นที่พรุลานควายคือการขุดลอกพรุเอาวัชพืชและสิ่งที่เป็นเศษขยะออกจากพรุ และนำไปแปรรูปเป็นปุ๋ยชีวภาพ และให้มีการเลี้ยงควายเป็นกลุ่มเพื่อร่วมดูแลรักษาป่าพรุและสร้างรายได้ของครอบครัว

การจัดการป่าชายเลนชุมชน

ศยามล ไกยูรวงศ์ (2549) รวบรวมงานศึกษาต่อบทบาทชุมชนประมงกับการจัดการป่าชายเลน งานศึกษาช่วงแรกเกี่ยวกับการจัดการป่าชายเลนของชุมชน ที่สมาคมหยาดฝนได้ไปสนับสนุนและส่งเสริมการจัดการป่าชายเลนที่บ้านทุ่ง-แหลมไทร หมู่ 3 ตำบลเขาไม้แก้ว อำเภอสิเกาเมื่อปี 2529 และประกาศป่าชายเลนชุมชนเมื่อปี พ.ศ.2532 แต่เมื่อปี พ.ศ.2534 บ้านทุ่งแยกเป็นหมู่บ้านใหม่ชื่อ บ้านทุ่งทอง หมู่ 7 ตำบลเขาไม้แก้ว ต่อมาสมาคมหยาดฝนได้ไปส่งเสริมการจัดการป่าชายเลนชุมชนที่บ้านแหลมมะขาม ตำบลเขาไม้แก้ว อำเภอสิเกา จังหวัดตรัง และที่บ้านทุ่งตะเซะ อำเภอย่านตาขาว จังหวัดตรัง งานศึกษานำเสนอให้เห็นถึงพัฒนาการของนโยบายรัฐที่อนุญาตให้สัมปทานป่าชายเลนแก่เอกชน เพื่อตัดไม้เผาถ่าน จนก่อให้เกิดปัญหาของระบบนิเวศชายฝั่งเสื่อมโทรมลง ประกอบกับการใช้เครื่องมือประมงแบบทำลายล้างมากยิ่งขึ้น จึงส่งผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำลดลงและกระทบต่อการทำมาหากินของชาวประมงพื้นบ้าน ด้วยเหตุนี้เมื่อ

สมาคมหยาดฝนเข้าไปส่งเสริมให้ชุมชนอนุรักษ์และดูแลป่าชายเลน จึงทำให้ชาวประมงตื่นตัวและร่วมกับรัฐจัดการป่าชายเลน งานศึกษาได้นำเสนอการกำหนดกฎเกณฑ์การจัดการป่าชายเลน ประโยชน์ที่ได้รับจากการจัดการป่าชายเลน และการรวมกลุ่มขององค์กรชาวบ้าน แต่ไม่ได้เสนอรายละเอียดของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการป่าชายเลน

มีงานวิทยานิพนธ์หลายชิ้นที่ศึกษาองค์กรประชาชนในการจัดการป่าชายเลนที่จังหวัดตรัง โดยนักศึกษา เกื้อ ตระกูลกำจาย (2536) แสดงผลการวิจัยจากการทำตัวชี้วัดว่าป่าชายเลนที่รัฐและชาวบ้านจัดการอย่างไร ผลการศึกษาพบว่า ป่าชุมชนที่องค์กรชาวบ้านจัดการส่วนใหญ่เป็นสภาพป่าและความหลากหลายทางชีวภาพ อุดมสมบูรณ์กว่าป่าสัมปทานที่จัดการโดยองค์กรของรัฐ

ในเอกสารเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ป่าชายเลนสมบูรณ์ เกื้อกูลผู้คน ชุมชนรักษา” (2544) ได้นำเสนอการจัดการป่าชายเลนของชุมชนบ้านทุ่งตาเซะ จังหวัดตรัง เมื่อเปรียบเทียบงานศึกษาของสมาคมหยาดฝนก็ไม่ได้ชี้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่ยังกล่าวถึงการจัดการป่าชายเลนในกระบวนการทำงานของชาวบ้าน โดยไม่ได้สะท้อนถึงความต่อเนื่องของการจัดการป่าชายเลนมาอย่างยาวนาน และไม่มีพัฒนาการของสภาพป่าชายเลน และสภาพของชุมชนอย่างไร

4) ภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก

ภาคกลาง

บริเวณพื้นที่ภาคกลางตอนบนทางตะวันตก มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่สูงหรือเทือกเขา อันเป็นลักษณะของพื้นที่ต้นน้ำ โดยลักษณะป่าที่พบส่วนใหญ่จะเป็นป่าผลัดใบ (Deciduous) ได้แก่ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง และป่าหญ้า โดยผืนป่าไม้ในบริเวณภาคเหนือตอนล่างฝั่งตะวันตกเป็นส่วนหนึ่งของผืนป่าขนาดใหญ่ทางด้านตะวันตกของประเทศไทย จากรายงานการสำรวจสภาพป่าไม้จากสำนักงานป่าไม้จังหวัดในปี 2543 พบว่าจังหวัดตากเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้มากที่สุด จำนวน 1,841.26 ตารางกิโลเมตร ปัญหาทรัพยากรป่าไม้และที่ดินของภาคกลางกล่าวได้เกิดจากการขยายตัวของระบบทุนนิยม และความขัดแย้งในการดำเนินนโยบายด้านป่าไม้และที่ทำกินในแต่ละยุคสมัยของรัฐ เหมือนเช่นภาคอื่นๆ

วิทยา อาภรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคใต้ จังหวัดตรัง (เมษายน 2547) นำเสนอในรายงานการศึกษาเรื่อง เครือข่ายของป่าชุมชนในประเทศไทย ปี 2547 ในประเด็นป่าชุมชนของภาคเหนือตอนล่าง มีพัฒนาการในเรื่องป่าชุมชนแบ่งเป็น 2 ช่วงด้วยกัน

(1) ช่วงการเริ่มต้นรักษาป่าชุมชนประมาณ พ.ศ.2539-2540 เนื่องจากก่อนหน้านี้พื้นที่ป่าเป็นเขตส่งเสริมเกษตรกรรมก้าวหน้า ชาวบ้านจึงมุ่งผลิตเพื่อขายเป็นสำคัญ ดังนั้นชุมชนที่เริ่มรักษาป่าส่วนมากมักเป็นชุมชนที่องค์กรพัฒนาเอกชนทำงานหรือประสานงานอยู่ เช่น ป่าชุมชนที่แม่วงก์ แม่ปืน ที่เขาหล่น เขาแหลมที่ได้รับการส่งเสริมจากองค์กร Save the children นอกจากนั้นยังมีชุมชน ที่เริ่มรักษาป่าของชุมชนเพื่อป้องกันคนภายนอกมาแย่งชิงหรือการใช้ทรัพยากรอย่างทำลาย

เช่น ชุมชนเขาราวเทียนทอง จังหวัดชัยนาท เป็นต้น ระยะแรกเริ่มของการรักษาป่าชุมชนแม้ว่าจะมีทิศทางที่ไม่เป็นหนึ่งเดียวกัน แต่ป่าเป็นเสมือนแหล่งเลี้ยงชีพที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงพัฒนาป่าชุมชนอย่างต่อเนื่อง

(2) ช่วงการตั้งเครือข่ายป่าชุมชน (พ.ศ.2541-2547) ในช่วงนี้ชุมชนที่มีการจัดการป่าชุมชนรวมตัวกันประสานงานในระดับเครือข่าย เนื่องจากเงื่อนไข 3 ประการคือ

(2.1) สถานการณ์การแย่งชิงทรัพยากรในพื้นที่รุนแรง การร่วมมือของชาวบ้านในการทำป่าชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น เพื่อเป็นเกราะป้องกันการแย่งชิงทรัพยากรป่าและอื่นๆของชุมชน

(2.2) การสนับสนุนงบประมาณจากกองทุนเพื่อพัฒนาสังคมในวงกว้างทำให้สามารถชุมชนที่จัดการป่าชุมชนเข้ามารวมตัวกันได้มากขึ้น รวมทั้งชุมชนจำนวนมากที่เคยร่วมงานพัฒนามานานและเริ่มต้นดูแลป่าชุมชน ซึ่งทำให้ชุมชนตื่นตัวมาจัดการป่าชุมชนเป็นจำนวนมาก

(2.3) สถานการณ์ด้านกฎหมายที่มีกระแสการผลักดันนำเสนอร่าง พ.ร.บ.ป่าชุมชน โดยการวิธีการเข้าชื่อ 50,000 รายชื่อ ตามรัฐธรรมนูญ พ.ศ.2540 ซึ่งก่อให้เกิดการขยายฐานความคิดในการผลักดันกฎหมายไปสู่ทุกภูมิภาคร่วมทั้งภาคเหนือตอนล่าง

จันทรา ธนะวัฒนาวงศ์ (2549) นำเสนอภาพของเครือข่ายป่าชุมชนในภาคเหนือตอนล่าง-กลางตอนบนว่ามีองค์ประกอบของโครงสร้างองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านป่าชุมชน ซึ่งสามารถจำแนกเป็น 3 ประเภท

(1) เครือข่ายทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เกษตรทางเลือกภาคเหนือตอนล่าง ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ.2544 จากการรวมตัวของเครือข่ายระดับจังหวัด 7 จังหวัด แต่ทำงานเน้นหนักในเครือข่ายย่อยระดับจังหวัด 4 เครือข่าย รวม 22 กลุ่มใน 33 ชุมชน เป็นหลัก คือ พิจิตร เพชรบูรณ์ พิษณุโลก และกำแพงเพชร เป็นองค์กรของชาวบ้าน ที่มีศูนย์เสริมสร้างองค์กรชาวบ้านเพื่อฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาอกชนหนุนช่วยในส่วนกองเลขานุการ ซึ่งศูนย์เสริมสร้างองค์กรชาวบ้าน เป็นองค์กรที่ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2539 มีพื้นที่ปฏิบัติงานหลักรอบอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง และพื้นที่องค์กรชุมชนในจังหวัดพิษณุโลกและใกล้เคียง ซึ่งหลายพื้นที่เป็นชุมชนที่ทำงานพัฒนาต่อเนื่องมาจากการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนในช่วงก่อน หลายพื้นที่ได้มีการรวมตัวของชาวบ้านมาก่อนหน้านี้แล้ว เช่น เครือข่ายโพทะเลร่วมใจพัฒนา เครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์วังทรายพูน เป็นต้น กิจกรรมที่ทางศูนย์ฯ ทำคือ ส่งเสริมเกษตรกรรมทางเลือก ส่งเสริมป่าชุมชน และส่งเสริมการจัดการน้ำในพื้นที่ซึ่งกำลังหารูปแบบที่ชัดเจนอยู่

แนวทางการทำงานของเครือข่ายทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เกษตรทางเลือกภาคเหนือตอนล่างในอนาคตจะเน้นการทำงานทั้งระดับนโยบาย การทำความเข้าใจกับชนชั้นกลาง นักวิชาการ และเสริมความรู้ พรบ.ป่าชุมชน และการสร้างรูปธรรมในพื้นที่ตามภูมิระบบนิเวศ

(2) เครือข่ายส่งเสริมสิทธิการจัดการทรัพยากรภาคประชาชนภาคเหนือตอนล่าง(คสปล.) ก่อตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 10-11 มิถุนายน 2544 ประกอบด้วยสมาชิก 8 เครือข่ายย่อยใน 5 จังหวัด อันได้แก่ นครสวรรค์ เพชรบูรณ์ สุโขทัย พิษณุโลก และอุตรดิตถ์ โดยมีชมรมส่งเสริมการเรียนรู้ภาคเหนือตอนล่างสนับสนุนงานด้านกองเลขานุการ ชมรมฯ มีผู้ปฏิบัติงานที่เป็นเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานมานานและที่เพิ่มเริ่มทำงาน ซึ่งเคยทำงานหนุนชาวบ้านที่ได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุนเพื่อพัฒนาสังคม (SIF) มาก่อน คสปล.จึงประกอบด้วยชุมชนเดิมและชุมชนใหม่ที่ SIF เคนสนับสนุนเช่นกัน ชมรมฯทำหน้าที่หนุนเครือข่าย และประสานกับหน่วยงานอื่นๆ เช่น ด้านประชาสังคม เกษตรทางเลือก สมุนไพร เป็นต้น

สำหรับแนวทางการทำงานในอนาคตของ คสปล.ที่ได้กำหนดไว้คือ (1) การเสริมสร้างความเข้มแข็งในระดับพื้นที่ (2) พัฒนาศักยภาพคนทำงาน ทั้งชาวบ้านและองค์กรพัฒนาเอกชน โดยสร้างแกนนำแถว 2 ขึ้นมาเพิ่ม ขณะที่พัฒนาให้แกนนำแถว 1 พัฒนามากขึ้น (3) ปรับปรุงระบบข้อมูลและการประสานงานระดับภาคและประเทศ (4) การต่อสู้เรื่องป่าชุมชนไม่อยากสู้ตามกระแสเหมือนช่วงที่ผ่านมา ต่อไปจะเน้นการสร้างป่าชุมชนให้เกิดเป็นรูปธรรมในพื้นที่

(3) กลุ่มชาวบ้านอื่นๆ เป็นเครือข่ายชาวบ้านที่เกิดจากการประสบปัญหาเรื่องทรัพยากรในระดับพื้นที่ และร่วมกันก่อตั้งกลุ่มขึ้นปกป้องทรัพยากรของชุมชน เช่น เครือข่ายป่าชุมชนเขาราวเทียนทอง ที่คนในชุมชนตระหนักถึงความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าของตน จึงมีการดำเนินกิจกรรมร่วมกันในชุมชน เช่น การร่วมกันดับไฟป่า การทำแนวป้องกันไฟป่า การชักชวนให้ชาวบ้านเลิกเผาถ่าน ร่วมถึงการร่วมมือกันในการส่งเสริมอาชีพในชุมชน จนนำไปสู่การขออนุญาตจัดตั้งป่าชุมชนตามระเบียบของกรมป่าไม้เมื่อปี 2542 โดยประสานกับอีก 2 หมู่บ้านที่แยกเขตการปกครองออกไปจากบ้านเขาราวเทียนทอง คือ บ้านหนองแก่นมะเกลือ หมู่ที่ 13 และ บ้านโป่งกำแพง หมู่ที่ 18 ตำบลเนินมะขามร่วมกันดูแลป่าชุมชนจำนวน 993 ไร่ มีการตั้งกฎระเบียบและการตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนโดยมีวาระ 2 ปี

นอกจากนั้นยังมีการร่วมกลุ่มในลักษณะเครือข่ายประชาสังคม เช่น กลุ่มพิทักษ์สิ่งแวดล้อมพยุหะ จังหวัดนครสวรรค์ ที่ติดตามการสร้างโรงไฟฟ้าพลังแกลบ กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอุทัยธานี ที่ทำกิจกรรมด้านเยาวชน โรงเรียน ครู ในพื้นที่ป่าตะวันตก และกลุ่มอนุรักษ์ป่าห้วยขาแข้ง เป็นต้น

โดยสรุปปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขให้เกิดเครือข่ายด้านป่าชุมชนในภาคเหนือตอนล่าง คือ การเกิดกระแสสิ่งแวดล้อมนิยมและปัจจัยทางเศรษฐกิจระดับชุมชน จนพัฒนาไปสู่การผลักดันในระดับกฎหมาย นโยบายป่าชุมชน ในส่วนของรัฐเองก็เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดเครือข่ายป่าชุมชนเนื่องจากมีการส่งเสริมการให้ชาวบ้านจัดทำป่าชุมชนใน พ.ศ.2542 นอกจากนั้นกลุ่มชาวบ้านที่เติบโตเองจากการต่อสู้ในประเด็นถูกแย่งชิงทรัพยากร เช่น กรณีโรงโม่หินชมภู การระเบิดหินที่เขาขี้นก จนประสานเป็นเครือข่ายในที่สุด

แนวทางในอนาคตของเครือข่ายที่ทำงานด้านป่าชุมชนในภาคเหนือตอนล่าง จะเน้นหนักในเรื่องการสร้างรูปธรรมรูปแบบการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่และการพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรเครือข่ายเป็นหลัก และพร้อมร่วมผลักดันนโยบายป่าชุมชนตามสถานการณ์

งานศึกษาของสถาบันวิจัยสังคม แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2540) เป็นอีกกรณีตัวอย่างหนึ่งซึ่งเป็นงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับชุมชนที่อยู่ในเขตกันชนของอุทยานแห่งชาติ โดยงานวิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจข้อมูลพื้นฐานเบื้องต้นเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานและการกระจายตัวของชุมชนรอบแนวกันชน เพื่อศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคม และประชากรของชุมชนรอบแนวกันชนเพื่อเป็นฐานข้อมูลในการใช้วัดผลกระทบของโครงการอนุรักษ์และพัฒนาป่าในบริเวณแนวกันชน และเพื่อศึกษาวิถีชีวิตของชุมชนกับการพึ่งพิงป่า

งานวิจัยชิ้นดังกล่าวได้ข้อสรุปที่น่าสนใจว่า การจัดการป่าไม้และที่ดินทำกินของชุมชนในเขตแนวกันชนในอุทยานแห่งชาติทั้งที่แม่วงก์และห้วยขาแข้ง เป็นชุมชนที่ประกอบด้วยคนชนเผ่าและคนไทย การลดลงของพื้นที่ป่าไม้สาเหตุนอกจากการเพิ่มของจำนวนประชากรในชุมชนแล้ว การลักลอบตัดไม้โดยนายทุนก็ยังเป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ ซึ่งในส่วนของชุมชนเองประสบปัญหาเรื่องความไม่ชัดเจนในการแบ่งเขตระหว่างเขตป่าอนุรักษ์ หรือเขตอุทยาน กับพื้นที่แนวกันชน พร้อมทั้งมีการนำเสนอการจัดการป่าแบบป่าชุมชน แต่ยังติดขัดอุปสรรคในด้านกฎหมายที่ไม่มีการรองรับการจัดการป่าโดยชุมชน

องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ที่คณะนักวิจัยค้นพบ คือ การจัดการทรัพยากรป่าไม้ คำนึงถึงความเหมาะสมกับกลุ่มชาวบ้านที่มีความหลากหลายทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เพื่อก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่สามารถนำไปปรับใช้ได้ และชุมชนจะต้องนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มคนที่มีชีวิตอยู่กับป่ามานานนับศตวรรษมาใช้ในการจัดการทรัพยากรป่าอย่างยั่งยืน

ภาคตะวันออก มีทั้งป่าบกและป่าชายเลน ป่าบกที่มีความสำคัญในเชิงระบบนิเวศคือป่าพนมสารคาม ที่มีอาณาเขตติดต่อกัน 5 จังหวัด ได้แก่ ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และปราจีนบุรี โดยเชื่อมต่อกับผืนป่าในประเทศกัมพูชา ที่ปัจจุบันเรียกกันติดปากว่า “ป่ารอยต่อ 5 จังหวัดภาคตะวันออก” นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2525 มีการประกาศให้ป่ารอยต่อ 5 จังหวัดเป็นป่าปิด ซึ่งมีพื้นที่ป่าคงเหลือประมาณ 643,750 ไร่ ป่านี้เป็นป่าต้นน้ำลำธารที่สำคัญของแม่น้ำบางปะกง นอกจากนั้นยังเป็นผืนป่าใหญ่ที่ค่อนข้างสมบูรณ์ติดต่อกับพื้นที่อนุรักษ์สองแห่งคือ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาสอยดาว และอุทยานแห่งชาติเขาคิชฌกูฏ ป่ารอยต่อ 5 จังหวัดภาคตะวันออก ยังเป็นป่าลุ่มต่ำผืนใหญ่ที่สุดของประเทศ ซึ่งเป็นแหล่งของสัตว์และพันธุ์พืชที่หลากหลาย

พื้นที่ป่าชายเลนอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก ได้แก่จังหวัด ตราด จันทบุรี ระยอง ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และสมุทรปราการ ทั้งที่เป็นเขตอนุรักษ์และเขตเศรษฐกิจมีพื้นที่ประมาณ 403,637 ไร่ ความสำคัญของป่าชายเลน เป็นแหล่งกำเนิดของสิ่งมีชีวิตในทะเล เป็นแหล่งอนุบาล

ตัวอ่อน นอกจากนั้นยังเป็นแหล่งทรัพยากรเศรษฐกิจที่สำคัญ คือ ไม้เศรษฐกิจโตเร็วประเภทไม้โกงกางอีกด้วย

ภาคตะวันออกมีความโดดเด่นในทรัพยากร เพราะเป็นภูมิภาคที่มีทั้งป่าชายเลน และป่าบก อย่างไรก็ตามงานศึกษาที่ผ่านมา กลับพบว่าวิวัฒนาการของปัญหาการจัดการทรัพยากรป่าไม้และที่ดิน ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น

ในยุคของการบุกเบิกที่ดินทำกินช่วงแรกๆ ที่มีการตั้งชุมชนในป่า การใช้ประโยชน์จากไม้ในป่าไม่ว่าเพื่อการสร้างที่อยู่อาศัย หรือการดำรงชีวิต ไม่ได้ทำให้จำนวนป่าไม้ลดลงมากแต่อย่างไร จนกระทั่งนโยบายการให้สัมปทานทำไม้และการขยายตัวของการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ทำให้จำนวนพื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างมากในทุกภูมิภาค การลดลงของจำนวนป่าไม้ในภาคตะวันออก ยังเกิดจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างเขื่อน การสร้างถนน เป็นต้น นอกจากนั้นแล้วการที่พื้นที่ภาคตะวันออก ถูกกำหนดให้เป็นภูมิภาคแห่งการพัฒนาอุตสาหกรรม และการมีฐานทัพของสหรัฐอเมริกาในอดีต ทำให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าเพื่อสร้างบ้านพักตากอากาศเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วง ปี 2529 เป็นต้นมาที่เศรษฐกิจภายในประเทศเติบโตอย่างรวดเร็ว (อนัญญา อึ๊งภากรณ์ และ นิพนธ์ พัวพงศกร : 2534)

การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เกิดการลดลงของพื้นที่ป่าไม้จำนวนมาก รัฐจึงได้ออกนโยบายขีดเส้นพื้นที่ป่าให้เป็นเขตป่าสงวนและป่าอนุรักษ์ และไล่คนออกจากป่า ส่งผลให้เกิดปัญหาการประกาศเขตป่าทับที่ทำกินของชาวบ้าน โดยการใช้มาตรการทางกฎหมายบีบบังคับชาวบ้านให้ออกจากพื้นที่ป่า ขณะที่การส่งเสริมเชิงพาณิชย์ยังปรากฏควบคู่กับการดำเนินนโยบายของรัฐ จึงเห็นว่าเกิดการส่งเสริมการปลูกป่าเศรษฐกิจ โดยใช้มายาคติการดำเนินนโยบายดังกล่าวเพื่อเพิ่มจำนวนป่าไม้ แต่ในความเป็นจริงการพัฒนาเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการจับจองพื้นที่ป่าโดยบรรดาผู้มีอิทธิพล ซึ่งการจับจองพื้นที่ป่าของบรรดาผู้มีอิทธิพลก็เพื่อเก็งกำไรขายให้กับบริษัทเอกชนที่เข้าไปลงทุนปลูกป่าเศรษฐกิจจำพวกยูคาลิปตัส ผลกระทบต่อชาวบ้านคือ ชาวบ้านไม่มีที่ทำดิน เพราะด้านหนึ่งพื้นที่ป่าที่ทำกินของตนถูกประกาศให้เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในอีกด้านหนึ่งพื้นที่ป่าที่ถูกระบุว่าเป็นป่าเสื่อมโทรม ก็ไม่สามารถเข้าไปทำกินได้ เพราะเกรงกลัวอิทธิพลของบรรดาเจ้าพ่อทั้งหลาย ซึ่งปรากฏการณ์เจ้าพ่อในภาคตะวันออกเป็นปรากฏการณ์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของภาคนี้เลยก็ว่าได้ (กิตติ ประทุมแก้ว : 2532)

วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ (2548) ได้ศึกษาวิถีคนบนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย โดยการแบ่งเป็น 3 ยุค คือ ยุคบ้านป่า (พ.ศ.2440 – 2474) ยุคสัมปทานป่าไม้ (พ.ศ.2475 – 2515) และยุคพืชเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบ้านป่า (พ.ศ.2516 – 2540) ชุมชนบ้านป่าเข้าสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจเต็มตัว อำนาจอยู่ที่เงินตราและผลประโยชน์ ใช้เทคโนโลยีการผลิตทุกด้าน ชาวบ้านขาดการเรียนรู้ในวิถีชีวิตใหม่ คนรุ่นใหม่ถูกการศึกษาดึงห่างไกลออกจากชุมชน ประกอบกับปี พ.ศ.2535 กระแสการสร้างเมืองใหม่แพร่สะพัด ที่ดินมีราคาแพงและถูกกว้านซื้อจำนวนมาก

ชาวบ้านส่วนหนึ่งมีฐานะร่ำรวย ขึ้นในพริบตา แต่จนต่อเนื่องยาวนาน ในเวลาต่อมาปัญหาหนี้สินรุงรัง

สืบเนื่องจากภาคตะวันออก มีผืนป่าที่สำคัญที่เรียกว่า “ผืนป่ารอยต่อ 5 จังหวัด” นโยบายส่งเสริมการปลูกป่าเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ลดความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าตะวันออก เนื่องจากไม้ที่นำมาปลูกตามนโยบายปลูกป่าทดแทน เป็นไม้ยูคาลิปตัส ซึ่งเป็นไม้ที่ที่ทำให้ระบบนิเวศของป่าเสียสมดุล ยูคาลิปตัสเป็นพืชที่ดูดน้ำและแย่งอาหารจากพืชชนิดอื่นกินหมด ส่งผลให้แหล่งน้ำตามธรรมชาติแห้งขอดและพืชผลชนิดอื่นให้ผลผลิตที่ไม่สมบูรณ์อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะหากปลูกในพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์เป็นอันตรายต่อระบบนิเวศอย่างยิ่ง

ความรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้และที่ดินจากงานศึกษาพบว่า งานศึกษาหลายชิ้นให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้และที่ดินซึ่งเป็นความต้องการของชุมชนเอง องค์กรที่มีบทบาทในการสนับสนุนการจัดการป่าโดยชุมชนเองที่สำคัญคือ ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ที่ได้จัดทำเอกสารการสัมมนาเรื่องป่าตะวันออก ซึ่งมีการพูดคุยถึงกรณีตัวอย่างของชุมชนที่จัดการป่าอย่างยั่งยืน ประเด็นที่น่าสนใจจากเอกสารคือ กรณีตัวอย่างการจัดการป่าและที่ดินทำกินของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ซึ่งได้นำประสบการณ์การทำวนเกษตรแบบผสมผสานมาทอดถ่าย นับว่าผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ถือเป็นต้นแบบของการนำภูมิปัญญามาใช้ในชีวิตจริงอย่างประสบความสำเร็จ

งานศึกษาของศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ยังได้นำเสนอการถ่ายทอดประสบการณ์ของชุมชนที่อาศัยอยู่ในป่ารอยต่อ 5 จังหวัดในการจัดการพื้นที่ป่า ภาพสะท้อนที่ชัดเจนของชุมชนที่ประสบปัญหาในการจัดการป่า เช่น ชุมชนอำเภอวังน้ำเย็น จังหวัดสระบุรี ที่สะท้อนปัญหาป่าไม้ถูกทำลายเนื่องจากไม่ได้รับการจัดสรรที่ดินและขาดที่ทำกินจากการประกาศเป็นพื้นที่ป่าสงวน ส่วนตัวอย่างของชุมชนที่ไม่มีปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าได้แก่ ชุมชนกิ่งอำเภอแก่งหางแมว จังหวัดจันทบุรี และอำเภอบ่อทอง จังหวัดชลบุรี ซึ่งชุมชนแรกไม่มีปัญหาการตัดไม้เพราะในพื้นที่ไม่มีไม้หายากเหลืออยู่ ในขณะที่ชุมชนหลัง ไม่พบสภาพปัญหาการทำลายป่าไม้ เพราะมีการทำแนวอนุรักษ์กับที่ทำกินของชาวบ้าน

งานศึกษาที่เกี่ยวกับการจัดการเขตกันชนของชุมชนในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤาไน อำเภอท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา ของ นิตยา กิจติเวชกุล และ สมศักดิ์ สุขวงศ์ (2540) เป็นการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการที่หมู่บ้านร่มโพธิ์ทอง และบ้านเทพประทาน ซึ่งเป็นชุมชนที่ติดกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤาไน ตำบลคลองตะเกา อำเภอท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา การวิจัยวางอยู่บนสมมติฐานที่ว่าการพัฒนาที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนจะส่งผลดีต่อการอนุรักษ์ในแง่เศรษฐกิจแล้วไม่อาจคาดหวังให้คนยากจนหันมาสนใจการอนุรักษ์ หากยังไม่สามารถทำให้เขามีเศรษฐกิจที่ดีขึ้น

ในส่วนของกระบวนการจัดการป่าชุมชนอย่างยั่งยืน พบว่ากรณีของบ้านร่มโพธิ์ทอง เป็นตัวอย่างของการพัฒนากระบวนการจัดการป่าที่เกิดจากความเข้าใจของชุมชนในเรื่องการจัดการป่าชุมชน โดยให้ความหมาย “ป่าชุมชน” ว่าเป็นป่าที่ประชาชนได้รับอำนาจให้ควบคุม จัดการ และใช้ประโยชน์จากป่า โดยมุ่งให้ทุกคนมีสิทธิได้ใช้ประโยชน์อย่างเป็นธรรม โดยเริ่มแรกของการรวมกลุ่มเกิดจากแกนนำ 2-3 คน ที่ได้ไปศึกษาดูงานและมีความเข้าใจชัดเจนในเรื่องการจัดการป่าชุมชน และได้นำมาถ่ายทอดในวงประชุมกลุ่มเล็กๆ เพื่อวางแผนการขยายแนวคิดไปในชุมชน และประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อให้การสนับสนุนและรับรู้การดำเนินการของชุมชน กลุ่มแกนนำได้ก่อตัวเป็นคณะกรรมการชั่วคราว เพื่อกำหนดเขตพื้นที่ป่าชุมชนและลงเสา และได้ไปประชุมกับชาวบ้านแต่ละคุ้มซึ่งมีอยู่ 5 คุ้ม เพื่อหาประชามติเรื่องวัตถุประสงค์ของการจัดทำป่าชุมชน เมื่อได้มติเป็นเอกฉันท์แล้วก็จัดทำแผนการจัดการป่าชุมชน ซึ่งประกอบด้วยการสำรวจป่า การกำหนดกฎ กติกา วางแผนกำหนดกิจกรรม จนเมื่อวันที่ 27 ธันวาคม 2539 ได้ประกาศป่าชุมชนอย่างเป็นทางการโดยมีปลัดอำเภอมาเป็นประธาน กระบวนการดังกล่าวพบว่าทำให้ชุนชนเกิดความรู้สึกความเป็นเจ้าของป่าชุมชนร่วมกันและเริ่มหาทุนสนับสนุน ตลอดจนกำลังทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรอย่างยั่งยืน รวมทั้งแผนพัฒนาการศึกษาท้องถิ่นและฟื้นฟูระบบวนเกษตร

ในส่วนที่สามที่เป็นการวิเคราะห์ถึงปัจจัยที่ส่งต่อการพัฒนางานเขตกันชน ที่นำไปสู่การจัดการป่าอย่างยั่งยืนเพื่ออนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ และการให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน พบทั้งปัจจัยที่เกื้อหนุนและปัจจัยที่เป็นข้อจำกัดดังนี้

<u>ปัจจัยที่เกื้อหนุนเกิดจาก</u>

(1) กระแสของการอนุรักษ์ เกิดจากความเข้าใจของประชาชนที่เล็งเห็นถึงความสำคัญและคุณค่าของป่า ความคิดที่ว่าชุมชนติดป่าต้องได้รับการพัฒนาให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นและมีทางเลือกอื่น เพื่อลดการบุกรุกทำลายพื้นที่ป่าและการใช้ทรัพยากรป่าเกินกำลังผลิต จากกระแสดังกล่าวส่งผลให้หน่วยงานรัฐหันมาให้ความสำคัญกับการจัดการเขตกันชน เช่น การวางแผนเพื่อการพัฒนาเชิงระบบนิเวศและการจัดการเขตกันชน โดยส่วนวิจัยสัตว์ป่า กรมป่าไม้ โครงการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่าในพื้นที่ป่ารอยต่อ 5 จังหวัด (ภาคตะวันออก) อันเนื่องมาจากพระราชดำรัส รวมถึงการสนับสนุนให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการดูแลป่าจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

(2) ประชาชนมีทางเลือกในอาชีพที่หลากหลาย และทางเลือกอื่นที่ทำให้ลดการใช้ทรัพยากรจากป่า ปัจจัยเหล่านี้เกิดจากการที่ประชาชนออกไปทำงานนอกพื้นที่มากขึ้น มีการพัฒนาอาชีพให้แก่ชุมชนโดยโครงการต่างๆ และแนวโน้มของประชากรในชุมชนที่มีการศึกษาสูงขึ้นทำให้วิถีชีวิตที่พึ่งพิงป่าลดลงด้วย

(3) ชาวบ้านต้องการพิสูจน์ตัวเองและต้องการรักษาสมบัติของชุมชน รูปแบบการจัดการป่าโดยชุมชนเป็นบทพิสูจน์ว่าชุมชนต้องการรักษาป่าของตนมิให้ตกไปอยู่ในมือของนายทุนหรือ

คนภายนอก ต้องการแสดงให้เห็นว่าผืนป่าของชุมชนจะต้องเป็นผืนดินที่อยู่อาศัยของตนและลูกหลานในอนาคต

ปัจจัยจำกัดได้แก่

(1) ผลกระทบจากการพัฒนาในอดีตและนโยบาย เช่น นโยบายที่มุ่งส่งเสริมการพัฒนาอุตสาหกรรม การส่งออก และการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่ต้นทุนการผลิตสูง ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่ปลูกพืชโดยการถางเผาป่า เกิดมลพิษตกค้างและผลกระทบต่อสภาวะแวดล้อม และยังทำให้เกิดการล่มสลายของเกษตรกรและการอพยพออกจากภูมิลำเนาไปหางานทำ เป็นต้น นอกจากนั้นนโยบายการประกาศเพิ่มพื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ยังไม่พิจารณาถึงการตั้งถิ่นฐานของชุมชนซึ่งเป็นการสร้างปัญหาต่อเนื่องยาวนาน

(2) ขาดกฎหมายรองรับการจัดการป่าชุมชน การไม่มีพระราชบัญญัติป่าชุมชนทำให้การดำเนินงานจัดการตามแผนการจัดการป่าชุมชนเป็นไปไม่ได้ และชาวบ้านมีความรู้สึกว่าตนเองเป็นแค่คนเฝ้าป่าของรัฐมากกว่าเป็นการกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้

(3) หน่วยงานต่างๆขาดการประสานกันเองและต่างภาคี และไม่คุ้นเคยกับการทำงานเป็นกระบวนการ

(4) การขาดเจ้าหน้าที่หรือผู้ที่มีทัศนคติที่ดีต่อชุมชน ขาดเจ้าหน้าที่ภาคสนามที่มีความสามารถในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และเสริมศักยภาพชุมชน รวมถึงการสนับสนุนกระบวนการจัดการทรัพยากรป่าโดยชุมชน

(5) ชุมชนล่มสลาย ชุมชนที่ทำการศึกษาทั้งสองชุมชนเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีการอพยพของผู้คนจากหลายหลายแหล่งทำให้การร่วมมือในกิจกรรมของชุมชนค่อนข้างต่ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเทพประทาน มีความขัดแย้งในชุมชนสูง ทำให้การรวมกลุ่มทำได้ยากกว่าบ้านร่วมโพธิ์ทอง ชุมชนเหล่านี้ขาดการสะสมความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น เนื่องจากถูกตัดขาดจากการใช้ทรัพยากรและการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินชีวิตกระทันหัน ดังนั้นการควบคุมกันเอง โดยบรรทัดฐานหรือจารีตของชุมชนจึงเป็นไปได้ยาก กฎกติกาใหม่จึงต้องถูกสร้างขึ้น และต้องใช้เวลานานในการทำงานกับชุมชน

งานศึกษาของกิตตินำเสนอให้เกิดการปฏิรูปที่ดิน เพื่อการจัดที่ดินทำกินให้กับเกษตรกรผู้ยากไร้ สามารถมีที่ทำกินเป็นหลักและสามารถพัฒนาความเป็นอยู่และฐานะของตนเองและครอบครัว ในภาพกว้างจะส่งผลให้การบุกรุกทำลายป่าเป็นเรื่องที่ไม่จำเป็นอีกต่อไป แต่อย่างไรก็ตามนโยบายดังกล่าวที่สำนักการปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรกรรม นำไปดำเนินการและปฏิบัติกลับไม่ได้ผล หลายครั้งการจัดสรรสิทธิในที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน มักไม่ตกถึงมือของเกษตรกรผู้ไร้ที่ดิน นอกจากนั้นที่ดินที่ว่างเปล่าไม่ได้ใช้ประโยชน์แต่เป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าของที่ดิน ทาง ส.ป.ก. ยังไม่สามารถเวนคืนที่ดินในส่วนนี้มาจัดสรรเพื่อให้กับเกษตรกรที่ไร้ที่ดินได้ ซึ่งปัญหาการปฏิรูปที่ดินก็ยังคงดำเนินอยู่ในภาคตะวันออก ที่ดินจำนวนมากที่เป็นพื้นที่ปฏิรูปที่ดิน ก็ถูกเจ้าพ่อจับจอง

เกษตรกรที่ทำกินบนที่ดินดังกล่าวจะต้องเช่าต่อจากเจ้าพ่ออีกต่อหนึ่ง ความยากจนที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรก็ยังคงเป็นวัฏจักรวนเวียนอยู่ (สหพันธ์ประชาชนเพื่อสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาภาคตะวันออก : 2545)

สถานการณ์การทำลายป่าชายเลนและทรัพยากรชายฝั่งในภาคตะวันออก ในด้านของชุมชนเองก็ได้มีการเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องป่าชายเลนของตนเอง ตัวอย่างชุมชนที่ดำเนินการจัดการป่าชายเลนในลักษณะของป่าชุมชนได้สำเร็จ คือ การรวมกลุ่มของชุมชนบ้านเปร็ดใน ตำบลห้วงน้ำขาว จังหวัดตราด ที่คัดค้านการบุกรุกป่าชายเลนเพื่อการทำนากุ้งของนายทุนได้สำเร็จ และได้ร่วมกันวางแผน ดูแล ใช้ประโยชน์ อนุรักษ์ โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน จัดตั้งเป็นกลุ่มอนุรักษ์และพัฒนาป่าชายเลนบ้านเปร็ดใน มีการแบ่งกลุ่มออกเป็น 6 กลุ่ม กลุ่มละ 20 ครัวเรือน แต่ละกลุ่มมีการแบ่งเขตรับผิดชอบดูแลป่าชายเลยเป็น 5 โซน จากพื้นที่ประมาณ 12,000 ไร่ (สุภาภรณ์ วรพรพรรณ : 2544)

ความสำเร็จของการเคลื่อนไหวของชุมชนบ้านเปร็ดใน กล่าวได้ว่าเกิดจากการที่ชุมชนตระหนักถึงอันตรายจากการทำลายฐานทรัพยากรที่เป็นฐานชีวิตของตนเอง ประกอบกับการได้รับความร่วมมือจากองค์กรท้องถิ่นในการประสานความช่วยเหลือในการขับไล่นายทุน แต่อย่างไรก็ตาม การจัดการทรัพยากรป่าชายเลน ในลักษณะป่าชุมชน ยังเป็นเรื่องที่ไม่มีความมั่งคง หากรัฐยังมองไม่เห็นมิติการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะของสิทธิในการจัดการที่หลากหลายได้

งานศึกษาของ สมศักดิ์ โสภณพินิจ (มปป.) “การศึกษาสภาพเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนในเขตป่าชายเลน บริเวณปากแม่น้ำบางปะกง” งานศึกษาชิ้นนี้ได้ทำการศึกษาถึงสาเหตุที่ทำให้ระบบนิเวศป่าชายเลนบางปะกงเสื่อมโทรมลง โดยศึกษาถึงสภาพความเป็นอยู่ทั่วไปทั้งด้านสุขภาพอนามัย การตั้งบ้านเรือน การถือครองที่ดิน และการประกอบอาชีพของประชาชนในเขตป่าชายเลน ความสัมพันธ์ของป่าชายเลนกับการประกอบอาชีพของประชาชนในบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงของจังหวัดชลบุรีและฉะเชิงเทรา ปัจจัยที่มีผลต่อรายได้และการประกอบอาชีพ

การศึกษาพบว่าการก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรม ตัดถนน การสร้างโรงไฟฟ้า และสถานีจ่ายกระแสไฟฟ้า ซึ่งการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรม การพัฒนา การคมนาคม การจัดสรรที่ดินเพื่อสร้างท่าเรือและที่อยู่อาศัย ตลอดจนการถมทะเลเพื่อขยายเมือง ก่อให้เกิดการทำลายสภาพของป่าชายเลน ซึ่งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะต้องทำการทบทวนและหาแนวทางป้องกันในอนาคต

ผลจากการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อรายได้และการประกอบอาชีพของประชาชนในเขตป่าชายเลนบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงมากที่สุดคือ ความอุดมสมบูรณ์ของป่าชายเลน ดังนั้นการแก้ปัญหาที่สำคัญที่สุด คือการเร่งดำเนินการในด้านส่งเสริมการปลูกป่าชายเลนให้สมบูรณ์ จากการสำรวจบริเวณป่าชายเลนปากแม่น้ำบางปะกง พบว่า บริเวณชายฝั่งทะเลจากปากแม่น้ำบางปะกง ตำบลบางปะกง จ.ฉะเชิงเทรา ลงไปทางทิศใต้ติดต่อกับตำบลตำหรุ จ.ชลบุรี และตำบลบางไทร จ.

ชลบุรี เป็นภูมิประเทศที่เหมาะกับการปลูกป่าชายเลนเป็นอย่างยิ่ง เพราะน้ำทะเลท่วมถึง หากมีการปรับปรุงป่าชายเลนและส่งเสริมการปลูกป่าโกงกางลงไปในบริเวณนี้จะได้เนื้อที่ป่าชายเลนอีกลายพันไร่ ซึ่งจะช่วยเพิ่มเนื้อที่ป่าชายเลน เพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของป่าและห่วงโซ่อาหาร สามารถอำนวยประโยชน์โดยตรงในการประกอบอาชีพประมงชายฝั่ง และเก็บผลผลิตจากป่าชายเลนได้อีกมาก นอกจากนั้นยังเป็นการรักษาระบบนิเวศของป่าชายเลนให้คงความอุดมสมบูรณ์เป็นอู่ข้าวอู่น้ำให้แก่ประชากร โดยเฉพาะในภาคตะวันออกของประเทศได้ตลอดไปด้วย

ในส่วนของโครงการของกรมพัฒนาที่ดินที่ประสงค์จะให้บริเวณจังหวัดชลบุรีเป็นแหล่งอุตสาหกรรม โดยมิได้ให้ความสำคัญกับป่าชายเลนนั้นน่าจะเป็นการไม่ถูกต้อง เพราะเท่ากับเป็นการละเลยหรือทำลายแหล่งที่ให้ความอุดมสมบูรณ์ของป่าชายเลนบริเวณนี้ให้หมดไปโดยปริยาย และย่อมส่งผลกระทบต่อการประกอบอาชีพประมงชายฝั่งและประมงน้ำลึกต่อไป หากจะมีการส่งเสริมทางด้านอุตสาหกรรมก็สมควรให้ดำเนินการในบริเวณที่อยู่นอกเขตป่าชายเลน และต้องสามารถควบคุมโรงงานอุตสาหกรรมไม่ให้สร้างปัญหาด้านมลภาวะได้อย่างแท้จริง ผู้ศึกษาเห็นว่าไม่สมควรอย่างยิ่งที่จะใช้ที่ดินบริเวณที่สามารถส่งเสริมการปลูกป่าชายเลนให้เป็นแหล่งอุตสาหกรรม

เมื่อผนวกกับงานของ **อนัญญา เณรจิตต์ "ผละกระทบของการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าชายเลนต่อสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวประมงพื้นบ้าน : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านอีเทพ ตำบลบางชัน อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรี"** ยิ่งสะท้อนให้เห็นการพึ่งพาระบบนิเวศป่าชายเลนของชาวบ้านมากขึ้น งานศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าชายเลนต่อสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวประมงพื้นบ้าน และศึกษาลักษณะการปรับตัวของชาวประมงพื้นบ้านจากภาวการณ์เปลี่ยนแปลงของพื้นที่ป่าชายเลน งานศึกษาของอนัญญา พบว่าในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาป่าชายเลนในเขตจังหวัดจันทบุรีมีการเปลี่ยนแปลงในเชิงลดลงสูง โดยมีสาเหตุมาจากการบุกรุกพื้นที่เพื่อการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำชายฝั่งซึ่งมีการขยายตัวสูงมาก และมีความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการสัมปทานทำไม้ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาด้วย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงของป่าชายเลนย่อมหมายความว่าระบบนิเวศป่าชายเลนในบริเวณนี้ย่อมได้รับผลกระทบไปด้วย รวมถึงมนุษย์ที่พึ่งพาอาศัยป่าชายเลนเป็นทรัพยากรหลักในการดำรงชีวิตก็คือชาวประมง

งานศึกษาของ ธนากร อ้วนอ่อน และ พิสิฐ ศุกรียพงศ์. รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคม และความคิดเห็นต่อการถือครองที่ดินบริเวณป่าชายเลนเพื่อการเลี้ยงกุ้งในเขตจังหวัดจันทบุรี ตราด (2536) เป็นงานวิจัยที่มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคม และความคิดเห็นต่อการถือครองที่ดินบริเวณป่าชายเลนเพื่อการเลี้ยงกุ้งในเขตจังหวัดจันทบุรี ตราด โดยการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนในพื้นที่ทั้งกลุ่มที่เลี้ยงกุ้งและไม่เลี้ยงกุ้ง

ป่าชายเลนในภาคตะวันออก ได้ถูกบุกรุกเพื่อนำพื้นที่ไปเพาะเลี้ยงชายฝั่งได้แก่ การทำบ่อกุ้งและสัตว์น้ำชนิดอื่นๆ ส่งผลให้พื้นที่ป่าชายเลนถูกทำลายลงเป็นจำนวนมาก แม้ว่าจะมีมติ

คณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม 2527 กำหนดเขตการใช้พื้นที่ป่าชายเลน มีการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์ที่ดินป่าชายเลนในภาคตะวันออกเป็นลำดับแรก และได้มีการพิจารณาผลการกำหนดเขตการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าชายเลนทั่วประเทศโดยได้รับความเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2530 แต่อย่างไรก็ตามอัตราการบุกรุกพื้นที่ป่าชายเลนก็มิได้ลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณป่าชายเลนปากแม่น้ำเวฬุ อำเภอขลุง และในท้องที่อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ที่มีศักยภาพของพื้นที่เหมาะสมแก่การเพาะเลี้ยงกุ้ง ปรากฏว่ามีการบุกรุกแผ้วถางพื้นที่ป่าชายเลนโดยเกือบทั่วไปเพื่อการทำนากุ้ง

นักวิจัยได้นำเสนอว่า ควรมีการจัดตั้งคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้ง สร้างระบบระบายน้ำร่วมกัน ยังต้องมีการให้ความรู้และประชาสัมพันธ์ถึงผลกระทบสิ่งแวดล้อมจากการทำนากุ้งและวิธีการป้องกันที่ชาวบ้านนำไปปฏิบัติได้ โดยอาศัยโครงสร้างของคณะกรรมการบริการกลุ่มผู้ประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งเป็นตัวกลางในการกระจายข่าวไปยังสมาชิกต่างๆ

นอกจากนั้นการส่งเสริมให้สินเชื่อกับผู้ประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งในป่าชายเลนยังเป็นประเด็นที่จะต้องมีการทบทวนแนวทางดังกล่าว งานศึกษาของ อุทัย สายเนตร และเพียรเลิศ วงศ์ภิรมย์ศานติ์ เอกสาร เรื่อง วิกฤตการณ์ป่าชายเลน : ความจำเป็นที่ต้องระงับสินเชื่อโครงการที่บุก (พ.ศ.2534) ได้กล่าวถึงสภาพปัญหาของการบุกรุกป่าชายเลนเพื่อการเพาะเลี้ยงกุ้งทั่วประเทศ โดยในส่วนของภาคตะวันออกการขยายตัวของการเลี้ยงกุ้งเกิดในช่วง ปี 2530-2532 ตั้งแต่จังหวัดฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด พื้นที่นากุ้งขยายตัวจากจำนวน 28,809 ไร่ เป็น 144,068 ไร่ นายทุนจากภายนอกขยับขยายจากภาคกลางมาเลี้ยงกุ้งในภาคนี้อย่างหนาแน่นและครอบคลุมบริเวณกว้างโดยไม่มีการจัดวางระบบ ทำให้อัตราการรอดของการเลี้ยงกุ้งในภาคนี้ลดลง ประกอบกับข้อจำกัดในเรื่องของที่ดินที่มีราคาสูงไม่คุ้มต่อการลงทุน และลักษณะทางธรณีที่มีอ่าหลายอ่าวเป็นอุปสรรคต่อการไหลเวียนของน้ำสู่ทะเลลึก ทำให้ในปี 2533 ภาคตะวันออกมีเนื้อที่เลี้ยงกุ้งเหลือเพียง 66,180 ไร่ จากเดิม 95,266 ไร่

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีพื้นที่ป่าชายเลนเพื่อการเลี้ยงกุ้งขยายตัวลงไปในทางภาคใต้ของประเทศทั้งฝั่งอ่าวไทยและฝั่งอันดามันแต่ก็ยังไม่มีระบบการจัดการที่ดี โดยเฉพาะในฝั่งอันดามันซึ่งถือว่าเป็นป่าชายเลนใหญ่ผืนสุดท้ายซึ่งจะถูกทำลายลงหากไม่มีระบบการควบคุมที่ดี แต่ในส่วนของภาคตะวันออกเองมีความพยายามจากนายทุนที่จะขยายพื้นที่ชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกไปยังประเทศกัมพูชา ที่มีชายแดนต่อกับจังหวัดตราดในบริเวณเกาะกงของกัมพูชา เนื่องจากประสบปัญหาการเลี้ยงกุ้งอย่างแออัดและน้ำเสีย ผลสุดท้ายทรัพยากรธรรมชาติโดยรอบและในอ่าวไทยก็จะตกอยู่ในสภาพเลวร้ายยิ่งขึ้นไปอีก หากยังมีการทำลายป่าชายเลนเพื่อเลี้ยงกุ้งและสูบขอเสียทิ้งลงไป

นอกจากการเลี้ยงกุ้งทะเลที่เป็นปัญหาในการทำลายป่าชายเลนแล้ว เอกสารชิ้นนี้ยังให้ข้อมูลในเรื่องสภาพปัญหาการให้สัมปทานป่าชายเลนเชิงเศรษฐกิจ ซึ่งอนุญาตให้ผู้ได้รับสัมปทานสามารถนำไม้ออกจากป่าชายเลนไปใช้ประโยชน์ได้อย่างต่อเนื่อง โดยพื้นที่ในเขตป่าไม้สัมปทานยังคงมีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติของป่าชายเลน เมื่อหมดอายุของสัมปทานแต่ละรอบ (15 ปี) ก็สามารถให้สัมปทานในรอบต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง โดยต้องปฏิบัติตามหลักเกณฑ์และวิธีการที่กรมป่าไม้กำหนดไว้ตามเงื่อนไขของสัมปทานอย่างเคร่งครัด แต่อย่างไรก็ตามในจังหวัดระยอง จันทบุรี ตราด เป็นจังหวัดที่ประสบความล้มเหลวในการควบคุมสัมปทานป่าชายเลน เนื่องจากเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้และผู้ได้รับสัมปทานไม่ปฏิบัติตามระเบียบข้อกำหนดของกรมป่าไม้ ทำให้ป่าสัมปทานไม่อยู่ในสภาพที่จะให้สัมปทานในรอบต่อไปได้ และตกเป็นภาระของรัฐที่ต้องปลูกป่าชายเลนเพื่อฟื้นฟูสภาพโครงการ

ภาคตะวันตก มีลักษณะภูมิประเทศทั้งป่าบกและป่าชายเลน ซึ่งสภาพพื้นที่ป่าทั้ง 2 ประเภท ยังคงประสบปัญหาในเรื่องการบุกรุกพื้นที่ป่า โดยการกว้านซื้อของนายทุนและปล่อยให้พื้นที่รกร้างว่างเปล่า นอกจากนั้นเกิดปัญหาการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ทับพื้นที่ชุมชนในหลายพื้นที่ ส่งผลมีการอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ป่าที่เป็นที่อยู่อาศัยและทำกิน

ป่าตะวันตก นับเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของภาคตะวันตก และได้รับการยอมรับให้เป็นมรดกโลก อย่างไรก็ตามยังคงมีโครงการที่จะส่งผลกระทบต่อผืนป่าตะวันตกอยู่ที่สำคัญคือการตัดถนนผ่านผืนป่าดังกล่าว ซึ่งได้สร้างผลกระทบให้เกิดขึ้นต่อระบบนิเวศที่สมบูรณ์ งานศึกษาของเขมทัศน์ ปาลเปรม (บรรณาธิการ) ค้านตัดถนนแม่วงก์-อุ้มผาง.มูลนิธิสืบนาคะเสถียร (2547) เป็นเอกสารที่จัดทำขึ้นโดยมูลนิธิสืบนาคะเสถียร ซึ่งเป็นองค์กรที่เฝ้าติดตามและอนุรักษ์ผืนป่าตะวันตกมาอย่างต่อเนื่อง เอกสารชิ้นนี้ประกอบด้วยหนังสือแสดงการคัดค้านและขอให้ยุติการสร้างถนนหมายเลข 1117 (คลองลาน-อุ้มผาง) ลำดับความเป็นมาของทางหลวงหมายเลข 1117 ข้อเท็จจริงของทางหลวงหมายเลข 1117 ที่รวบรวมโดยฝ่ายวิชาการของมูลนิธิสืบนาคะเสถียร และเหตุผลและข้อเท็จจริงคัดค้านกรณีข้อเสนอตัดถนนสายแม่วงก์-อุ้มผาง ของ ดร.อนรรฆ พัฒนวิบูลย์ นักวิชาการด้านวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ที่ได้จากการการเดินทางสำรวจพื้นที่เส้นทางคลองลาน-อุ้มผาง เมื่อวันที่ 20-24 สิงหาคม 2547 ซึ่งทั้งฝ่ายวิชาการ มูลนิธิสืบนาคะเสถียร และดร. อนรรฆ พัฒนวิบูลย์ ต่างเห็นพ้องต้องกันถึงผลกระทบทางลบที่จะเกิดขึ้นกับผืนป่าตะวันตกอันจะเกิดขึ้นจากการสร้างทางหลวงหมายเลข 1117 สามารถสรุปผลกระทบได้ดังนี้

(1) ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าตะวันออก ทำลายถิ่นอาศัยของสัตว์ป่าสงวน และสัตว์ป่าหายากระดับโลก และลดคุณค่าของผืนป่าอนุรักษ์ที่มีความสำคัญระดับนานาชาติ

(2)สนับสนุนให้เกิดการบุกรุกแผ้วถางป่าต้นน้ำจากชาวเขาบริเวณพื้นที่ข้างเคียง หากมีถนนที่เป็นทางหลวงแผ่นดินเกิดขึ้น จะก่อให้เกิดการอพยพหลั่งไหลเข้าจับจองพื้นที่ป่าสองข้าง

ถนนซึ่งยากที่เจ้าหน้าที่จะเข้าควบคุมได้ เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่ป่าต้นน้ำแม่กลองตลอดสองข้างทางหลวงสายแม่สอด-อุ้มผาง ได้ถูกทำลายไปจนเกือบหมดสิ้นแล้ว

(3) สนับสนุนให้เกิดการล่าสัตว์ ตัดไม้ บริเวณสองข้างทาง

(4) สนับสนุนให้เกิดการใช้ถนนขนไม้เถื่อน ของป่า และเฟอร์นิเจอร์เถื่อน โค กระบือเถื่อน และกิจกรรมผิดกฎหมายอื่นๆ ดังเช่นที่เกิดขึ้นบนถนนสายแม่ระมาด-อำเภอบ้างตาก ซึ่งมีถนนหลวงปลายเปิดที่ตัดผ่านป่า ใกล้ชายแดน ได้กลายเป็นเส้นทางขนไม้ซุงจากป่าสาละวินเส้นทางขนเฟอร์นิเจอร์เถื่อน ของป่าและบุคคลต่างด้าว ส่งผลให้เกิดเครือข่ายขบวนการผู้มีอิทธิพลจนยากที่เจ้าหน้าที่จะเข้าควบคุมได้

(5) ทำให้สัตว์ป่าล้มตายทั้งระหว่างการก่อสร้างถนน และถูกรถชนตายเมื่อสร้างถนนเสร็จ กรณีเช่นนี้เคยเกิดขึ้นในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤาไน ที่มีการศึกษาวิจัยพบว่ามีสัตว์ป่าตายเพราะถูกรถชนมากถึง 14,408 ตัว ในระยะเวลาเพียง 2 ปีที่ทำการศึกษา (2541-2542) ซึ่งสัตว์หลายชนิดเป็นสัตว์หายาก

สรุป การตัดถนนแม่วงก์(คลองลาน)-อุ้มผาง จะก่อให้เกิดความเสียหายต่อระบบนิเวศของผืนป่าตะวันตก ทั้งในเรื่องของสัตว์ป่า พันธุ์พืช ต้นน้ำ อย่างใหญ่หลวง และเมื่อพิจารณาความคุ้มทุนก็ไม่เหมาะสม เนื่องจากมีถนนหลวงสายแม่สอด-อุ้มผางใช้อยู่แล้ว ดังนั้นโครงการตัดถนนสาย 1117 จึงไม่สมควรดำเนินการแต่อย่างใด

นอกจากประเด็นในเรื่องความกังวลใจที่เกิดขึ้นกับป่าตะวันตกแล้ว สภาพการใช้ที่ดินในภาคตะวันตกก็ได้รับผลกระทบจากการพัฒนา เนื่องจากภูมิภาคตะวันตกมีปริมณฑลที่ใกล้กับกรุงเทพมหานคร ดังงานศึกษาของ กิ่งกานต์ เลิศอนันต์ “กระบวนการปรับตัวของชุมชนเกษตรในพื้นที่ปริมณฑลกรุงเทพฯ ฝั่งตะวันตก : กรณีศึกษา อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร” (2542) ซึ่งเป็นงานศึกษาที่กล่าวถึงลักษณะการพัฒนาความเจริญของกรุงเทพฯ ที่ส่งผลต่อพื้นที่จังหวัดที่อยู่ใกล้เคียง โดยใช้กรณีอำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เป็นตัวอย่างในการศึกษาถึงผลกระทบทางกายภาพในเรื่องลักษณะการใช้ที่ดินที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งแต่เดิมเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่มีความอุดมสมบูรณ์ จนเมื่อมีการพัฒนา การขยายตัวของเมือง การมีการคมนาคมที่สะดวก ระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการที่เข้าถึงพื้นที่ ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลให้ราคาที่ดินในบ้านแพ้วเปลี่ยนไป มีความเจริญเทคโนโลยี ทำให้เกิดโรงงานอุตสาหกรรม หมู่บ้านจัดสรร ทำให้เกิดปัญหาน้ำทิ้งจากชุมชน น้ำในลำคลองเน่าเสีย

บริเวณผืนป่าตะวันตกมีกลุ่มชาติพันธ์กะเหรี่ยงตั้งถิ่นฐานมายาวนาน และมีภูมิปัญญาในการทำไร่หมุนเวียนและการรักษาป่าไว้อย่างสมบูรณ์ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539) ศึกษาโลกทัศน์และความรู้ทางนิเวศวิทยาของชุมชนกะเหรี่ยงโปที่บ้านเกริงบอ ซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบฝั่งตะวันออกของห้วยแม่จัน ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร รอยต่อจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดตาก ผลงานศึกษาพบว่ามโนทัศน์เรื่องป่าและที่ดินของกะเหรี่ยง คือการไม่เป็นเจ้าของใน

ทรัพยากรธรรมชาติ คนกะเหรี่ยงนิยามธรรมชาติตามคุณลักษณะของธรรมชาตินั้นๆ พื้นที่ที่มีต้นไม้ขึ้นตามธรรมชาติ มีสัตว์ป่าอาศัยอยู่เรียกวา “ป่า ในขณะที่พื้นที่กว้างขวางมีพืชบางชนิด เช่น หญ้า เรียกบริเวณนั้นว่า ทุ่งหญ้า พื้นที่ที่ถูกใช้ประโยชน์โดยมนุษย์ เรียกพื้นที่นั้นตามลักษณะการใช้ประโยชน์ เช่น ไร่ข้าว ไร่ทราก (พื้นที่ทำไร่ที่ถูกทิ้งไว้ระยะเวลาหนึ่งเพื่อปล่อยให้เป็นป่าฟื้นตัวขึ้นมา) โลกทัศน์ของคนกะเหรี่ยงจึงไม่มี “ที่ดิน”ว่างเปล่า ผืนดินได้รับการคุ้มครองจาก “ซ่งธะรี” ซึ่งหมายถึง การคุ้มครองสรรพชีวิตที่อาศัยอยู่บนแผ่นดิน การไม่เป็นเจ้าของที่ดินมีความสำคัญต่อระบบนิเวศของการทำไร่หมุนเวียนไว้อย่างยั่งยืน

ความรู้ทางนิเวศวิทยาในการทำไร่หมุนเวียน ผสมผสานระหว่างความรู้ทางธรรมชาติในด้านกายภาพ กับความรู้ในสิ่งคุ้มครองตามธรรมชาติ ซึ่งสั่งสมสืบทอดมาจากวัฒนธรรมการดำรงชีวิต ความคิด โลกทัศน์ การให้คุณค่าต่อธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้แสดงออกมาจากพฤติกรรมของกระบวนการทำไร่หมุนเวียน และใช้ความเชื่อพุทธและผีมาคุ้มครองธรรมชาติ ในโลกทัศน์ของคนกะเหรี่ยง ต้นไม้และมนุษย์เป็นสิ่งที่ผูกพันระหว่างกันและกันตั้งแต่แรกเกิด ต้นไม้ถือเป็นสิ่งที่ดูแลขวัญและวิญญาณของมนุษย์ กะเหรี่ยงจึงไม่ทำลายต้นไม้นอกจากการใช้เท่าที่จำเป็น ประเภทของป่าในคำนิยามของกะเหรี่ยงมีไม่ต่ำกว่า 6 ประเภท ที่สอดคล้องกับลักษณะของระบบนิเวศของป่าและการใช้ประโยชน์จากป่า

การมองโลกของคนกะเหรี่ยง “สมถะและถ่อมตน” อันเป็นแกนกลางของวิธีคิด ทำให้กะเหรี่ยงจัดวางตนเองอยู่ด้านในสุดของระบบจักรวาลอันยิ่งใหญ่ มนุษย์เป็นเพียงผู้เข้ามาขอใช้ธรรมชาติเพื่อการยังชีพ ชาวกะเหรี่ยงยึดมั่นในคำสอนของบรรพบุรุษ ซึ่งเป็นกระบวนการผลิตซ้ำทางความคิดและโลกทัศน์ที่สำคัญ การปฏิบัติตามจึงเป็นสิริมงคลแก่ตนและหมู่บ้าน และยังสนองคุณที่บรรพบุรุษได้เลี้ยงดูและสร้างบ้านสร้างชุมชนมา

ในส่วนของพื้นที่ป่าชายเลน ก็พบกรณีปัญหาการทำลายระบบนิเวศของป่าชายเลนลง งานศึกษาของ ดร.ศันสนีย์ ชูแวว (2541) ให้ภาพในเรื่องของปัญหาพื้นที่ชุ่มน้ำบริเวณ อุทยานแห่งชาติเขาสามร้อยยอด จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พบสภาพปัญหาการทำนากุ้งบริเวณด้านเหนือของทุ่ง โดยการขนน้ำเกลือจากนาเกลือมาเจือจาง การสร้างถนนเลียบเชิงเขา เพื่อเชื่อมต่อกับถนนเลียบชายทะเล การปรับพื้นที่สร้างรีสอร์ทบนชายหาด การพัฒนาการท่องเที่ยว การล่าสัตว์ เช่น นก เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ได้ทำลายระบบนิเวศของพื้นที่ชุ่มน้ำที่สำคัญและมีขนาดใหญ่ที่สุดของประเทศ ปัญหาที่กล่าวทาข้างต้น เกิดจากในระยะแรกของการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ไม่ได้มีการกำหนดขอบเขตที่ชัดเจน ส่งผลให้เกิดปัญหาการถือครองที่ดินของชาวบ้านที่ถูกประกาศทับ และเกิดปัญหาการบุกรุกพื้นที่เพื่อทำกิจกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการท่องเที่ยว การทำนากุ้ง เป็นต้น

ข้อเสนอของงานศึกษาของศันสนีย์ คือ การเร่งคุ้มครองและรักษาพื้นที่ชุ่มน้ำสามร้อยยอด โดยการแสดงแนวเขตพื้นที่อุทยาน และพื้นที่ชุมน้ำธรรมชาติให้ชัดเจน รวมถึงเรื่องสิทธิการถือ

ครองที่ดินด้วย นอกจากนั้นควรส่งเสริมความร่วมมือกับนานาชาติในการอนุรักษ์และรักษาพื้นที่โดยเสนอให้พื้นที่ชุ่มน้ำสามร้อยยอด เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญระดับนานาชาติ (Ramsar Site)

ท้ายที่สุดคงกล่าวได้ว่า ปัญหาในด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้และที่ดิน ในส่วนของภาคตะวันตกเอง คงหนีไม่พ้นการดำเนินนโยบายของรัฐที่เป็นปัจจัยเร่งให้เกิดการทำลายทรัพยากรและความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ไม่ว่าจะเป็นนโยบายการส่งเสริมให้อุทยานแห่งชาติต่างๆ เป็นสถานที่ท่องเที่ยวตามธรรมชาติ ซึ่งในแง่หนึ่งแล้วการเกิดขึ้นของสถานที่ท่องเที่ยวธรรมชาติ สิ่งที่ตามมาคือการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆเพื่อดึงดูดใจนักท่องเที่ยวเช่น การสร้างถนนในกรณีของถนนหมายเลข 1117 (คลองลาน-อุ้มผาง) หรือ กรณีพยายามสร้างรีสอร์ทในเขตอุทยานแห่งชาติเขาสามร้อยยอด ซึ่งอุทยานแห่งชาติในภาคตะวันตก เป็นอุทยานที่เสื่อมต่อกันอย่างเป็นระบบบนผืนป่าตะวันตก การสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในพื้นที่หนึ่งย่อมส่งผลต่อผืนป่าทั้งระบบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

จะเห็นได้ว่างานศึกษาของภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก จะแตกต่างจากภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ ในลักษณะของงานศึกษาที่นำเสนอพัฒนาการปัญหาของการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันเนื่องจากนโยบายของการพัฒนาที่มากระทำกับชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งได้ทำลายวิถีชีวิตและภูมิปัญญาท้องถิ่นดั้งเดิมให้สูญไป หรือ หรือชุมชนหลายพื้นที่ได้อพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่ในระยะเวลาประมาณ 50 ปี ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงถูกพัฒนาและเรียนรู้ขึ้นใหม่เพื่อฟื้นฟูการจัดการป่าชุมชน อย่างไรก็ตามการจัดการป่าชุมชนป่าชายเลน ยังคงให้เห็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการ แต่เนื่องจากยังไม่มีงานศึกษาที่เจาะลึกในประเด็นดังกล่าว

สรุปพัฒนาการแนวคิดงานศึกษาที่นำเสนอนี้เป็นการสรุปภาพอย่างกว้าง และคัดสรรงานศึกษาเฉพาะที่เกี่ยวกับหัวข้องานศึกษา ในประเด็นการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร เพื่อให้ผู้อ่านได้เข้าใจถึงพัฒนาการงานศึกษาที่เกี่ยวกับป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพในสังคมไทย สังเกตได้ว่างานศึกษาได้ถูกนำเสนออยู่บนฐานของขบวนการขับเคลื่อนของภาคประชาชนในการต่อสู้ให้ได้ซึ่งสิทธิในการจัดการป่า และขยายไปสู่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจพึ่งตนเองและสิ่งแวดล้อมของชุมชนให้ยั่งยืนได้จริง หากมีการฟื้นฟูและส่งเสริมให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนกลับคืนมา ก็จะเป็นการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพในทุกมิติ (ระบบนิเวศ ทรัพยากรพันธุกรรมและชนิดของสิ่งมีชีวิต) ภาคประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชน และวงการวิชาการจึงได้มีการศึกษามิติของความรู้ท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เชื่อมโยงกับการจัดการทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพในหลายแง่มุม หรือมีการผสมผสานในลักษณะสหศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานศึกษาส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับการใช้

กระบวนการเรียนรู้ไปพร้อมกับกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ซึ่งทำให้ชุมชนเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรและเห็นความสำคัญของการฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าและความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อฟื้นฟูชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติให้กลับคืนมาจากการถูกทำลายโดยนโยบายของรัฐมาเป็นเวลานาน

บทที่ 4
กรณีศึกษาการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 4 พื้นที่

1. หลักเกณฑ์การเลือกกรณีศึกษา

การจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในแต่ละภาคของประเทศไทยมีความแตกต่างหลากหลายไปตามสภาพของระบบภูมิศาสตร์ ระบบภูมินิเวศ วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ การตั้งถิ่นฐานของชุมชน และสถานการณ์ปัญหาในแต่พื้นที่ ซึ่งเป็นไปตามปัจจัยทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในแต่ชุมชน อย่างไรก็ตามปัญหาที่เกิดขึ้นต่อการคุกคามทำลายป่า และความหลากหลายทางชีวภาพในป่า การทำลายสังคมของชุมชน และสภาวะของชุมชนที่ต้องปรับตัวในการดำรงชีวิตให้อยู่รอดมีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งสืบเนื่องมาจากนโยบายการพัฒนาของภาครัฐ การแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติจากหลายฝ่าย โครงสร้างทางการเมืองและการปกครองที่รวมศูนย์การจัดการโดยรัฐ อันเป็นสาเหตุทำให้ชุมชนไม่สามารถบริหารจัดการ ดูแลรักษาป่าได้อย่างเข้มแข็ง ดังนั้นการเลือกกรณีศึกษาจึงพิจารณาจากความแตกต่างของระบบนิเวศของป่า สภาพปัญหา และความแตกต่างของกลุ่มชาติพันธุ์ เพื่อนำเสนอกรณีศึกษาตัวอย่างที่เสนอให้เห็นแนวทางปฏิบัติการส่งเสริมให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการซึ่งต้องเป็นไปตามปัจจัยแวดล้อมที่แตกต่างกันไป

การนำเสนอกรณีศึกษาใช้รูปแบบการสะท้อนความคิดเห็นของคนในชุมชนและบุคคลที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ผู้อ่านได้รับรู้มุมมองจากพวกเขาโดยตรง ผู้วิจัยทำหน้าที่สรุปสังเคราะห์จากบทเรียน และประสบการณ์ที่พวกเขาเป็นผู้ปฏิบัติการตัวจริง

1.1) ลุ่มน้ำแม่มอก ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง (ภาคเหนือ)

ชุมชนในตำบลแม่มอกตั้งถิ่นฐานอยู่ในหุบเขาที่รายล้อมไปด้วยพื้นที่ป่าไม้สักที่ยังอุดมสมบูรณ์ โดยอยู่ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติ ป่าสงวนแห่งชาติ สวนป่า และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ลำน้ำแม่มอกเป็นต้นน้ำของแม่น้ำยม และแม่น้ำวังตอนปลาย ลักษณะของชุมชนเป็นคนเมืองที่ตั้งถิ่นฐานมา 300 ปี ชาวบ้านได้มีกระบวนการรวมกลุ่มในการแก้ไขปัญหาป่าถูกทำลาย การประกาศเขตอุทยานแห่งชาติทับที่ทำกินและชุมชน ชาวบ้านจัดการป่าชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำแม่มอกมาตั้งแต่ปี 2534 อย่างไรก็ตามปัญหาป่าไม้ถูกทำลายยังคงดำเนินเรื่อยมา แม้ว่าพื้นที่ป่าเป็นอุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าที่มีการจัดการโดยรัฐอย่างเข้มงวดตามกฎหมาย ชาวบ้านถูกคุกคามถึงชีวิตและทรัพย์สิน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการสภาวะการรวมกลุ่มของชาวบ้านอ่อนตัวลง กรณีนี้นำเสนอให้เห็นได้ว่าการจัดการป่าในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ในเขตภาคเหนือ และชุมชนตั้งถิ่นฐานนอก

พื้นที่ป่า ควรมีการส่งเสริมให้ชุมชนมีศักยภาพจัดการอย่างไร การรวมกลุ่มของหมอพื้นบ้านเพื่อการสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านควรมีทิศทางอย่างไร

1.2) บ้านห้วยร่วม และบ้านอีซ่าพัฒนา ตำบลทองหลาง อำเภอห้วยคต จังหวัดอุทัยธานี (ภาคกลาง)

ชุมชนที่บ้านห้วยร่วมเป็นชุมชนอพยพมาจากจังหวัดนครสวรรค์ และสุพรรณบุรี ซึ่งได้เคยตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง และต่อมาถูกอพยพออกมาตั้งถิ่นฐานนอกเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า บริเวณที่ตั้งบ้านห้วยร่วมในปัจจุบัน สำหรับบ้านอีซ่าพัฒนาเป็นชุมชนกะเหรี่ยงที่ตั้งถิ่นฐานอยู่เดิมบริเวณบ้านอีซ่าพัฒนา เมื่อมีการล้อมรั้วทำแนวเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า จึงทำให้ชุมชนในบ้านอีซ่าพัฒนาต้องสูญเสียที่ดินทำกินที่เคยทำไร่หมุนเวียนลดลง การจัดการป่าชุมชนของทั้งสองบ้านมาจากการส่งเสริมโดยองค์กรพัฒนาเอกชน มูลนิธิสืบนาคะเสถียร ร่วมกับเจ้าหน้าที่ของกรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช ในลักษณะของการจัดการแบบป่ากันชน ซึ่งจะนำเสนอต่อแนวทางการจัดการแบบป่ากันชนควรเป็นอย่างไร

1.3) ตำบลตาเบา อ.ปราสาท จ.สุรินทร์ (ภาคอีสาน/ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ชุมชนที่ตำบลตาเบาเป็นชุมชนคนเขมรที่ตั้งถิ่นฐานมายาวนาน ลักษณะของป่าเป็นที่สาธารณประโยชน์ เรียกว่า “ป่าเบร็ย” ที่ชุมชนได้ฟื้นฟูขึ้นมาเป็นป่าธรรมชาติที่เป็นป่าโคกหลังจากที่ได้เคยถูกทำลายโดยชุมชนมาก่อนหน้านั้น ภูมิปัญญาของการจัดการป่าซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการนำศาสนาพุทธ มาสร้างแรงศรัทธารวมพลังของชุมชนมาร่วมจัดการป่า ทำให้เห็นบทบาทของพระที่ร่วมดูแลรักษาป่า การใช้ประโยชน์สมุนไพร และอาหารจากป่าร่วมกับชุมชน ปัญหาป่าถูกทำลายยังไม่วิกฤต เนื่องจากชุมชนส่วนใหญ่ได้ทำงานนอกพื้นที่ การแย่งชิงทรัพยากรป่าจึงไม่รุนแรง กรณีนี้มีจุดเด่นของการจัดการป่าโคกที่พระร่วมกับชุมชนและหมอพื้นบ้านภาคอีสานควรเป็นอย่างไร

1.4) บ้านวังประจัน ตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล (ภาคใต้)

บ้านวังประจันเป็นชุมชนมุสลิมตั้งถิ่นฐานมายาวนานในสมัยที่จังหวัดสตูลเป็นส่วนหนึ่งของประเทศมาเลเซีย ต่อมาเมื่อมีการประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบันทำให้พื้นที่ทำกินและที่ตั้งชุมชนถูกทับซ้อนด้วยอุทยานแห่งชาติ ชุมชนบ้านวังประจันได้มีการชุมนุมเรียกร้องให้รัฐแก้ไขปัญหาด้วยการเพิกถอนเขตอุทยานแห่งชาติ จนกระทั่งมีการเผาที่ทำการอุทยานแห่งชาติและรัฐบาลได้อนุญาตให้มีการจัดการร่วมระหว่างเจ้าหน้าที่อุทยานกับชุมชน ในลักษณะรูปแบบของคณะกรรมการอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ชุมชนที่นี่ได้ใช้ประโยชน์จากป่าในอุทยานแห่งชาติในหลายด้าน และมีการทำสวนดูซง (สวนผสมผสาน/สวนสมรม) ที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติ การ

อนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชนต้องอยู่ในกฎกติกาของการจัดการร่วมกัน กรณีศึกษานี้จะเสนอให้เห็นว่าการจัดการร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับชุมชน มีปัจจัยเงื่อนไขอย่างไร จึงจะสำเร็จ

2. เครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก จ.ลำปาง

2.1) วิถีชีวิตของชุมชนตำบลแม่มอกกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

ชุมชนตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง เป็นชุมชนคนเมืองที่ตั้งถิ่นฐานมามากกว่า 300 ปี ในบริเวณพื้นที่ที่มีทรัพยากรป่าไม้หนาแน่นที่สุดแห่งหนึ่งทางตอนใต้ของจังหวัดลำปาง ตำบลแม่มอกถูกรายล้อมด้วยพื้นที่ป่าตามกฎหมายหลายประเภท ได้แก่ ป่าสงวนแห่งชาติแม่มอก อุทยานแห่งชาติศรีสัชนาลัย อุทยานแห่งชาติแม่วะ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าถ้ำเจ้าราม และเขตป่าเศรษฐกิจที่มีทำสวนป่าโดย อ.อ.ป. พื้นที่ป่ารวมกันทั้งสิ้นประมาณ 400,000 ไร่ ตำบลแม่มอกมี 10 หมู่บ้าน มีจำนวนครอบครัว 1,265 ครอบครัว และมีประชากรทั้งสิ้น จำนวน 5,304 คน (รายงานสถานการณ์ทรัพยากรป่าในพื้นที่ ต.แม่มอก อ.เถิน จ.ลำปาง ๒๕๔๙ สำนักงานโครงการพัฒนาชีวิตและสิ่งแวดล้อม, อ้างใน ศรีสะเกษ สมาน, 2550)

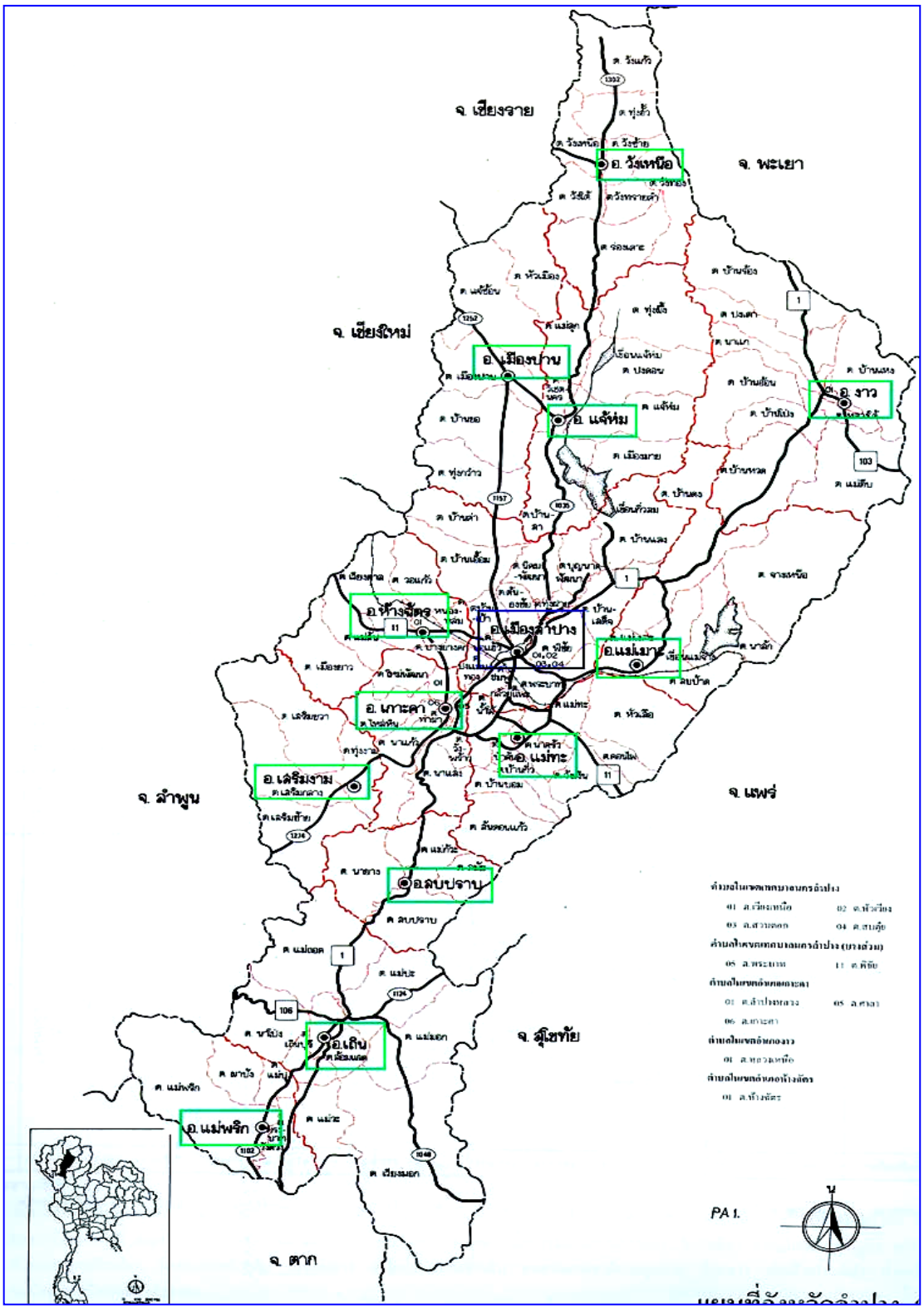
อาณาเขตการตั้งถิ่นฐานของตำบลแม่มอกมีดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับป่าสวนแห่งชาติแม่มอก ตำบลแม่ปะ อำเภอเถิน และอุทยานแห่งชาติศรีสัชนาลัย อำเภอวังชิ้น จังหวัดแพร่

ทิศตะวันออก ติดกับอุทยานแห่งชาติศรีสัชนาลัย อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

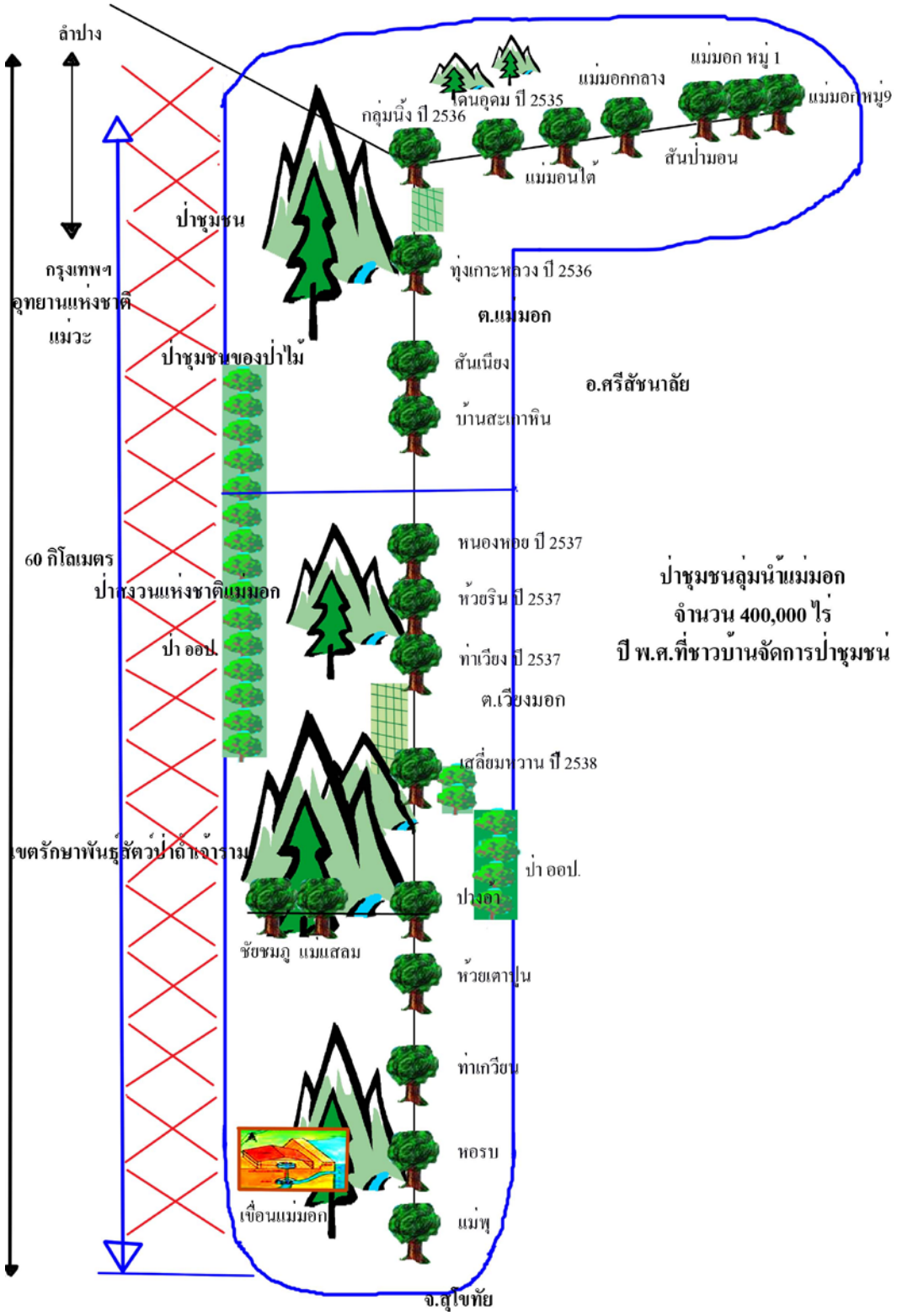
ทิศใต้ ติดกับตำบลเวียงมอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง

ทิศตะวันตก ติดกับ อุทยานแห่งชาติแม่วะ ตำบลล้อมแรด และติดกับป่าสงวนแห่งชาติแม่มอก ตำบลแม่ปะ อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง


จ. เชียงราย
จ. พะเยา
จ. เชียงใหม่
จ. ลำพูน
จ. แพร่
จ. สุโขทัย
จ. ตาก
อ. วังเหนือ
อ. เมืองปาน
อ. แจ้ห่ม
อ. ร่าง
อ. ห้างฉัตร
อ. เมืองลำปาง
อ.แม่เมาะ
อ. เกาะคา
อ. แม่ทะ
อ. เสริมงาม
อ.สบปราบ
อ. เถิน
อ.แม่พริก
PA 1.

แผนที่ตำบลแม่มอกและตำบลเวียงมอก

พื้นที่เครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก



การทำเกษตรกรรมของชุมชนตำบลแม่มอกอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำแม่มอก ซึ่งมีความยาวประมาณ 70 กิโลเมตร พื้นที่ร้อยละ 20 เป็นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย เป็นภูเขาและเนินสูงร้อยละ 80 ของพื้นที่ทั้งหมด ลุ่มน้ำแม่มอกเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญของแม่น้ำยมและแม่น้ำวังตอนปลาย ชุมชนตำบลแม่มอกถือครองที่ดินครอบครัวละ 2-3 ไร่ แต่มีการใช้ที่ดินตลอดปีดังนี้

ฤดูกาล/เดือน	การใช้ประโยชน์ที่ดิน
ฤดูฝน เดือนพฤษภาคม – พฤศจิกายน	ทำนาข้าว ทำไร่ข้าว ไว้กิน เมื่อเหลือข้าวจึงขาย
ฤดูหนาว เดือนธันวาคม เดือนธันวาคม – มีนาคม	ปลูกถั่วเหลือง หอม กระเทียม ข้าวโพด พืชสวนครัว เช่น พริกหนุ่ม พริกแก่ มะเขือ ถั่วพู ผักกวางตุ้ง ผักบุ้ง ผักกาด ผักคะน้า กะหล่ำ ผักชี ถั่วฝักยาว เป็นต้น เกี่ยวข้าว
ฤดูร้อน เดือนเมษายน	เก็บเกี่ยวผลผลิต

การใช้ประโยชน์ที่ดินสัมพันธ์กับการผลิตอาหารเลี้ยงคนในครอบครัวและชุมชนเป็นหลัก สำหรับการขายผลผลิตคือ ข้าว กระเทียม หอม ถั่วเหลือง ที่เป็นรายได้ภายในครอบครัว ชุมชนมีการถนอมอาหารจากการผลิตในหลายรูปแบบ นางชัยยามณี คู่สอน สมาชิกสภา อ.บ.ต. / ประธานแม่บ้านแม่มอกใต้/คณะกรรมการเครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก ได้เล่าถึงการถนอมอาหารจากการเก็บเกี่ยวผลผลิตในแปลงนา

"ช่วงนี้ (มกราคม – กุมภาพันธ์) ผักกาดบ้านเรากำลังออกดอก เหลือจากกินแล้วจึงขาย ก็เอามาถนอม ไปตัดทั้งต้นมาล้างให้สะอาด ตากแดดให้มันเหี่ยว 1 วัน บางคนก็เอาไปหมัก บางคนก็ไปคั้นเกลือดอง เป็นผักกาดเค็ม ส่วนใหญ่ทำกันทุกครัวเรือน เพราะมันเหลือจากการขาย
มีคนเฒ่าคนแก่บางคนทำถั่วเน่าขาย แกจะปลูกถั่วเน่า (คล้ายๆถั่วเหลือง) พอมันออกก็จะเก็บแช่ มาทำถั่วเน่าขาย ซึ่งจะขายได้ดีมาก เพราะมีแค่คน 2 คนที่ทำ แล้วชาวบ้านไม่ค่อยชอบไปซื้อข้างนอก ชอบที่จะซื้อในหมู่บ้านเราเอง"

นอกจากนี้ชาวบ้านยังทำอาชีพเสริมในการหารายได้เลี้ยงครอบครัว ได้แก่ เลี้ยงสัตว์ค้าขาย รับจ้างทั้งในและนอกหมู่บ้าน หรือไปทำงานเป็นแรงงานในต่างประเทศ ทอผ้า หาของป่า เป็นต้น โดยเฉพาะผู้หญิงจะมีบทบาทในการเลี้ยงสัตว์ ทำปุ๋ยชีวภาพ และทอผ้า

"ตอนนี้กำลังส่งเสริมเรื่องการเกษตร ทำปุ๋ยชีวภาพ บ้านเราทำถั่วเหลือง กระเทียม นาปรัง มีบ้างแต่ไม่เยอะ ปุ๋ยส่วนมากจะเอาขี้วัวไปใส่ มีใช้ปุ๋ยเคมีบ้างแต่ไม่มาก ที่ส่งเสริมเรื่องปุ๋ยชีวภาพเพิ่งเริ่มทำ กลุ่มผู้หญิงมีเลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ เลี้ยงปลา ปลูกผักปลอดสารพิษ ทุกหลังคาก็เริ่มทำกันอยู่ มีผักกาด หอมแดง ผักคะน้า ผักบุ้ง มะเขือเทศ ได้พันธุ์จากสาธารณสุขมาปลูก

เราทำกันทุกบ้าน กลุ่มอาชีพมีทอผ้า ทอเป็นผ้าผืน ทอกี่กระตุก ช่วงนั้นมีคนมาส่งเสริม เวลามีการมีงานก็เอาไปขายเป็นอาชีพเสริม กลุ่มทอผ้าตอนนี้ก็ทำกันอยู่ 5-6 คน

ช่วงนี้พยายามหางบให้เขามีอาชีพ ก็ได้กลุ่มเล็กกลุ่มน้อย แยกย้ายไปทำบ้านใครบ้านมัน มีกลุ่มเห็ดหล่มที่ปลูกกันเองทุกหลังคา ทำไว้ปีหน้าได้กิน ในป่าก็ไปเก็บอยู่ก็ได้ขาย เหลือกินก็ขาย ติดถนนใหญ่ก็ขายได้ดี" (นางจันทร์ศรี มังคละพรมนา สมาชิกสภา อ.บ.ต./อ.ส.ม./กลุ่มแม่บ้าน บ้านกุ่มเนิ้ง/กรรมการเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก)

วิถีชีวิตของคนในตำบลแม่มอกดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับป่า มีการใช้ประโยชน์จากป่าตลอดทั้งปี ตั้งแต่ การหาของป่า อาหารป่า การล่าสัตว์ป่า การตัดไม้ทำลายป่า การค้าไม้เถื่อน การบุกเบิกที่ดินทำกินและบางกลุ่มทำกิจกรรมการอนุรักษ์ฟื้นฟูรักษาป่า ด้วยเหตุนี้สภาพของป่าที่อุดมสมบูรณ์ลดลง สัตว์ป่าถูกล่า มีการบุกเบิกที่ดินทำกินใหม่ๆ อย่างต่อเนื่อง การตัดไม้ทำลายป่าประกอบด้วยคนหลายกลุ่ม ได้แก่ เจ้าหน้าที่ตำรวจ เจ้าหน้าที่อุทยาน พ่อค้าไม้ ผู้นำชาวบ้าน และชาวบ้านที่รับจ้างตัดไม้ จากการบอกเล่าของชาวบ้านได้สะท้อนให้เห็นสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในตำบลแม่มอกได้เป็นอย่างดี

"ปัญหาเรื่องการตัดไม้ทำลายป่ามาจากการทำมาหากิน เพราะทางหน่วยงานภาครัฐเขาไม่ได้เข้ามาส่งเสริมเรื่องอาชีพให้เขาลด ละ เลิกเรื่องการตัดไม้ทำลายป่า คนในชุมชน 90% จะหากินจากป่า จากไม้ หรือสมุนไพร เขาไม่มีอาชีพหลัก เขาไม่มีงานอื่น เขาไม่มีทางเลือก จริงๆ ลึกๆ แล้วเขาอาจจะไม่ได้อยากทำลายป่า แต่ว่ายังไม่มีใครมาลองส่งเสริมดูว่าถ้ามีอย่างอื่นให้เขาทำ เขาจะทำลายป่าอยู่หรือไม่ เมื่อเราไม่มีอะไรมาทดแทนรายได้ที่เขาหายไปมันก็ยาก เพราะเขาต้องกินต้องใช้ ลูกเขาไปโรงเรียนก็ต้องใช้เงิน ทั้งการปราบปรามและการส่งเสริมอาชีพมันต้องควบคู่กันไป ป่าจะสมบูรณ์ได้ ปัจจัย 4 การกินอยู่ของคนชาวบ้านก็ต้องอยู่ได้ ต้องมาศึกษากันด้วยว่าปัญหาของเขามาจากอะไร เขาถึงต้องตัดไม้ทำลายป่า จากปัจจัย 4 หรือปัจจัย 5 พวกรถยนต์ โทรศัพท์มือถือ หรืออะไร"

(นายฉลำ โนปัง อดีตผู้ใหญ่บ้าน บ้านกุ่มเนิ้งใต้ แกนนำก่อตั้งเครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก)

"ในหมู่บ้านมีคนที่ทำอาชีพตัดไม้ทำลายป่าไม่ถึง 10 คนที่ทำอาชีพนี้ แต่ถ้าเขาไม่ทำ เขาก็ไม่รู้จะทำอะไรกิน เพราะอาชีพไม่มี เราพยายามจะส่งเสริมงานอาชีพแต่มันส่งเสริมไม่ได้ เพราะงานอาชีพแต่ละอย่างมันได้เงินช้า มันไม่เหมือนไปในป่าวันหนึ่งได้ 100-200 บาท อันนี้มันโทษชาวบ้านไม่ได้ ต้องโทษด่านโทษตำรวจ ถ้าเขาไม่ให้นายทุนเข้ามาซื้อชาวบ้านไม่ขายหรอก นายทุนก็ต้องเสียหัวคิวให้พวกนั้น" (นางชัยญามณี คู่สอน)

2.2) องค์ความรู้ในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า พืชอาหารและสมุนไพร

ลักษณะของชุมชนในตำบลแม่มอก เป็นชุมชนที่เกิดขึ้นมาในป่าดงมายาวนานนับร้อยๆ ปี วิถีชีวิตของคนในชุมชนตำบลแม่มอกจึงผูกพันและสัมพันธ์กับทรัพยากรป่าอย่างมาก ความรู้ในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่ามีอย่างหลากหลาย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายทางชีวภาพของอาหาร ของป่า และสมุนไพรจากป่า สิ่งนี้เป็นปัจจัยสำคัญต่อการลดค่าใช้จ่ายของชุมชนในการลดการบริโภคจากทรัพยากรภายนอกชุมชน นายฉลำ โนปัง ได้เล่าให้เห็นภาพของชุมชนที่พึ่งพาป่า และรู้จักใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน

"ในป่ามีทุกอย่างที่เก็บกินได้ ไม่ว่าจะเป็น สมุนไพร ผัก หน่อไม้ มดแดง ผักหวาน เขียด ปู หมูป่า เก้ง กระต่าย นก ป่ามีระบบนิเวศน์ของป่า มันจะมีอาหารหมุนเวียนเอามาให้เรากินเราใช้ตลอดปีโดยอัตโนมัติ บางครอบครัวก็หารายได้ การเก็บของป่าขาย บางครอบครัวได้ 3-5 หมื่น บางวันได้ 1,000-2,000 บาท ที่เขารับซื้อไปขายที่อื่น การที่ชาวบ้านเก็บขายมันไม่ทำให้อาหารเหล่านั้นหมดไปจากป่าได้หรอก เพราะของแบบนี้มันมีเป็นช่วงฤดู ถ้าเราไม่เก็บกินมัน ก็แก่เน่าไป ชาวบ้านเก็บมันก็มีหลงหูหลงตาไปเป็นเชื้อให้ปีหน้างอกใหม่ได้ เก็บไปขายยังไงก็ไม่สูญพันธุ์ มีชั่วลูกชั่วหลาน อย่างหน่อไม้ที่ไม่งาม เขาก็ไม่เก็บมันก็ได้งอก ถ้าคนไม่เข้าใจไปฟันไปเผาก็หมด ชาวบ้านเขามีวิธีเก็บ รู้ว่าเก็บยังไงปีหน้าถึงจะมีกินมีขายต่อได้ อย่างผักหวานชาวบ้านก็ไปสอยไปเก็บเอา ถ้าคนไม่เข้าใจไปล้มต้นมันก็หมดไปไม่มีให้เก็บอีก"

ผู้หญิงมีบทบาทในการถนอมอาหารจากปลูกไว้บริเวณบ้าน และการเก็บอาหาร และพืชผักในป่า เอาไว้กินและขาย เพื่อลดค่าใช้จ่ายในบ้าน ลักษณะของการใช้ประโยชน์เป็นไปตามฤดูกาล ซึ่งสอดคล้องเหมาะสมกับสภาพของป่า และช่วงเวลา นางชัยญามณี คู่สอน ได้เล่าให้เห็นถึงการผลิตและการแปรรูปอาหารที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับการเก็บอาหารจากป่า

"เรื่องการถนอมอาหารส่วนมากไม่ได้ทำเป็นกลุ่ม ทำของใครของมัน แต่ละบ้านก็ทำกันทุกบ้าน ทำไว้กิน บางบ้านก็ขาย แบ่งกันขายช่วยกันซื้อในหมู่บ้าน หน้าฝนเก็บหน่อไม้ ทำนาเสร็จขุดหน่อไม้ หน่อไร่ มาทำกิน เมื่อก่อนจะอัดปี๊บแต่มีข่าวมาว่าอันตรายก็เปลี่ยนมาใช้อัดถุง มันก็เหมือนอัดในปี๊บ อยู่ได้ทั้งปี กินอร่อยด้วย หน่อไม้ส้ม หน่อไม้ดองมีให้กินตลอด

เดือนมกราคม - กุมภาพันธ์ มดแดงกำลังจะออก ต่างคนไปหากินเอง มาห่อหนึ่ง มาแกงกิน จากนั้นจะเป็นช่วงเห็ด เริ่มจากเห็ดถอบ เห็ดถอบหมดไป ก็จะเป็นเห็ดขะห่าน (สีขาว) กับเห็ดขะเหลือง (สีเหลือง) เห็ดหล่ม เห็ดน้ำม่อยน้ำมอม เห็ดหางหลวง เห็ดหางน้อย มันออกช่วงนี้ มันออกมก ถ้ามีแม่ค้ามาซื้อก็จะขายได้ แต่คนตามหมู่บ้านนี้จะไม่ค่อยซื้อเพราะต่างคนต่างหาได้ บนดอยก็มี ถนอมอาหารไว้ก็สามารถทำกินได้เหมือนของสดเลย ผัด แกง จิ้มน้ำพริก

ผักหวานส่วนมากจะขาย กินไม่ค่อยทัน ถ้าไฟไหม้ป่ามันจะออกยอด คนที่เข้าป่าบ่อยๆ จะรู้ว่ามันออกก็จะไปเก็บมา ช่วงนั้นจะขายดีมาก แต่ถ้าฝนตกมันจะออกเยอะคนก็ไปเก็บมากิน พอ

ผักหวานเริ่มหมด ผักก้อแก้ (ผักพ่อค้าตีเมีย) ผักสาปจะออก นำมาแกง มาลวกน้ำพริกกิน หลังเมษายน หลังฝนแรกตกมันจะเยอะ แล้วก็มีดอกก้าน ก็มาแกงใส่ผักชะอม

ช่วงพฤษภาคม- กรกฎาคม กับข้าวจะเยอะ ทั้งในป่าในบ้าน มันออกมาให้เก็บกินได้หมด เราหากินมาตั้งแต่รุ่นพ่อรุ่นแม่ รุ่นนั้นมียิ่งกว่านี้อีก ไม่ต้องใช้เงินเลย มีแต่รุ่นเรานี่แหละที่ใช้ตั้งแต่ไฟฟ้าประปาเข้ามาเราต้องใช้เงิน การหาเก็บหากินเราก็เรียนรู้จากรุ่นพี่ๆ จากพ่อแม่ที่พากันไปเก็บไปกิน เราก็ไปกับเขาเราก็จะรู้ว่ามันมีตรงไหน ยังไง มันอยู่ในวิถีชีวิตเรา

สัตว์ป่าก็จะมี หมูป่ามีเยอะมาก เก้ง กระรอก อีเห็น ส่วนใหญ่ไม่ได้ถนอม แต่บางคนที่ไปนอนค้าง 4-5 คืน เขาจะทำชิ้นส้ม ทำแหนมลงมาขาย ทำเนื้อย่างมาขาย เพราะว่าเขาไปนอน 4-5 คืน เขาก็จะย่างลงมา บางทีก็เอาเกลือเอากระเทียมไปด้วย ไปทำเป็นแหนมลงมา มีทั้งแบบดิบๆ แล้วก็แบบที่แปรรูปมาแล้ว เพราะหมูป่ามันเยอะมาก ขึ้นคอยไปเมื่อไรก็จะได้มา

อย่างหน่อไม้มัน ไม่มีวันหมด เพราะมันจะเยอะมาก ชาวบ้านเก็บกินเก็บขายยังไงก็ไม่หมด ช่วงแรกไม้ซางออกเขาก็ขุดไม้ซาง พอสักพักไม้ไร่ออกเขาก็ขุดไม้ไร่ เขาก็ไม่เก็บไม้ซางแล้ว ไม้ซางก็จะหน่อเต็มงอกเติบโตไปได้อีก แล้วตอนนี้ที่หมู่บ้านก่อนไม้ซางจะออกก็จะปลูกไม้บงกาย ไม้ศรีสุข ไว้กินเอง มันจะมีครึ่งหนึ่งที่ปลูกของตัวเองที่บ้าน ไม่ต้องหากินในป่า มันก็มีเยอะ"

ตารางการเก็บอาหารจากป่าและการถนอมอาหาร

ฤดูกาล	พืชอาหาร/สัตว์	อาหาร	การถนอม
ฤดูแล้ง เมษายน-พฤษภาคม	ไข่มดแดง	แกง ห่อนึ่ง	ดอง
	แมงมัน	ตำน้ำพริก	ดอง
	ผักหวาน	นึ่ง ผัด แกล้มลาบ ลวกกินกับน้ำพริก	-
	ผักสาป	แกงกิน แกล้ม ลาบ	-
	ดอกก้าน เห็ดหอม (พฤษภาคม มีทุกฤดู)		-
	ดอกแอ๊ะ หรือดอกกระเจียว	ลวกกินกับน้ำพริก	-
ฤดูฝน มิถุนายน-	ผักชะอม หญ้ายอดแก้ว ผักก้อแก้ก้อก้ะ	แกง นึ่ง ลวกกินกับน้ำพริก	-

ตุลาคม	เห็ดถอบ เห็ดแป้ง เห็ดไข่ห่าน เห็ดโคน เห็ดแป้ม เห็ดดิน เห็ดละโงก (เห็ดขะหร่านขะเหลือง)		แช่เกลือ (ล้างเห็ด จากนั้นใส่หม้อ ไม่ต้องใส่น้ำ เหยาะน้ำปลากับเกลือ ตั้งไฟให้เดือดจนสุก ปล่อยให้เย็น เอาใส่ตู้เย็นช่องฟิต เก็บไว้กินได้ นาน 3-4 เดือน)
	เห็ดโคน เห็ดหล่ม		ตากแห้ง
	หน่อไม้ หน่อซาง หน่อไผ่ หน่อบง หน่อไร่ หน่อฮวก (เรียงตามลำดับการออก)		ดองหรืออัดถุงพลาสติค (การอัดถุง คือ นึ่งหน่อไม้ให้เหลือง คีบใส่ถุงพลาสติก แล้วมัดให้แน่น เก็บไว้กินได้เป็นปี)
	อึ่ง เขียด	ผัด แกง ทอด ลาบ ปิ้งย่าง	ตากแห้ง
ผักตามลุ่มน้ำ เก็บได้ตลอดปี (แต่จะมีมากช่วงฤดูน้ำหลาก)	ผักกูด ผักหนาม ผักปุ้ง ผักอีฮุ้ง มะระขี้นก ผักกระเฉด ตำลึงบอน ผักแว่น	ต้ม ผัด แกง ลวกกินกับน้ำพริก	-





ผักกาดที่เก็บได้จากทุ่งนา ในแปลงนามีทั้งผักกาด กระเทียม และถั่วเหลือง





อาหารเมืองจากสวนครัว แปลงนา และป่า กลุ่มผู้สูงอายุทำตะกร้าหวายที่เก็บได้จากป่า

ชุมชนตำบลแม่มอกยังมีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรที่เก็บได้จากป่า และปลูกตามบ้านเรือน โดยหมอพื้นบ้านกลุ่มหนึ่งซึ่งมีอายุมาก แต่ยังขาดการสืบทอดความรู้ของคนรุ่นหลัง นอกจากผู้ที่สนใจอย่างจริงจัง การสืบทอดความรู้ในการรักษาโรคด้วยสมุนไพรมาจากการเรียนรู้ระหว่างหมอพื้นบ้าน ผู้ที่สนใจเรียนรู้ ลูกหลานหมอพื้นบ้าน และผู้ที่ได้รับการรักษา ท่ามกลางการปฏิบัติจริงและการใช้สมนุไพรจากป่า ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ของคนในชุมชนระหว่างหมอพื้นบ้านกับชาวบ้าน และการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเห็นคุณค่าของการพึ่งพาป่า

นายจิ๋ว ศรีวิชัยแก้ว อายุ 78 ปี ถูกเรียกว่าเป็นหมอเมือง (คือหมอพื้นบ้าน) ได้เล่าถึงการเรียนรู้สืบทอดการใช้สมุนไพรจากป่าในการรักษาโรค

“เรียนรู้มาจากปู่ย่าตายายตามหมู่บ้าน เขาก็บอกก็สอนว่าไม้นั้นไม้นี้แก้อะไรได้ เราก็จำ เราสนใจเองตั้งแต่หนุ่มๆ ทุกวันนี้ก็ยังทำอยู่ ตัวยาส่วนใหญ่ไปเอามาจากป่า ในป่าเรารู้หมด ไม้นี่ก็ยา ไม้นั้นก็ยา ก็เก็บไว้มันมีที่ไหนแถวไหน เขาต้องการก็ไปหามา บ้านนี้เยอะมากไม้สมุนไพร เปล้าน้อย ตันคอง (ออกช่วงหน้าแล้ง) ไม่ล้ม สะเดา ผีเสื้อน้อย บะแตก มันเยอะบอกไม่หมด

อย่างแก้ริดสีดวง มีตัวยา คือ ตันคอง บะแตก เป้าน้อย เอารากมันทั้งนั้น บะฟ้ก เอาต้ม เป็นยาต้ม ก็หาเก็บตามป่า ตามแถวๆนี้ บนดอยนี้ หามาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงทุกวันนี้ นอกจากยาสมุนไพรก็เก็บหวายมาขายด้วย ให้กับกลุ่มที่เขาทำหวายขาย (กลุ่มผู้สูงอายุกำลังทำตะกร้าหวายขาย”

นายสุนดา วงค์อินต๊ะ เป็นหมอเมืองอีกคนหนึ่งที่ใช้ประโยชน์จากป่าในการรักษาโรคด้วยสมุนไพร *“สมุนไพร ส่วนใหญ่ไปเก็บในป่า บางส่วนก็ปลูกเองบ้าง ไปเก็บที่ป่ารอบๆ แต่บางอย่างที่ต้องเข้าไปในป่าลึกๆ เช่น หัวยาข้าวเย็น ก็ต้องสั่งเขา ให้เขาเอามาขาย ในป่าตามบ้าน มันมีสมุนไพรทุกอย่างจะกิน จะต้มกิน จะทำกับข้าวก็ได้ เราอยู่ได้ทุกวันนี้ก็เพราะยาพวกนี้ เป็นอาหารเลี้ยงตัวเองด้วย อะไรเป็นของแสลงไม่ถูกธาตุเราก็ไม่กิน ทุกวันนี้ไม่ได้ทำเป็นอาชีพไปขายที่ไหน ใครมาก็หารักษาให้”*

สูตร ตัวยาสมุนไพร ที่เก็บได้จากป่า

สมุนไพร	สรรพคุณ	แหล่งที่มา
ขมิ้นชั้น ไพล กอมก้อขาว ผักจุ้มจี้ ใบบัวบกฝานตากแห้ง บดเป็นผง กินกับน้ำอุ่นช่วยฆ่าเชื้อ เพราะยามันยังไม่ได้ฆ่าเชื้อ	แก้กระเพาะ	จากป่าบริเวณใกล้ๆ ปลูกตามบ้าน
เพชรสังฆาต หัวยาข้าวเย็นบวก	แก้ริดสีดวงทวาร	เพชรสังฆาตเก็บในป่าใกล้

กับสมุนไพรอีก 2 ชนิด (ฟ้งไม่ทัน) ต้มกิน	แก้ถ่ายเป็นมูกเลือด	หัวยาข้าวเย็นอยู่ในป่าลึกเข้าไปอีก
ขันทองข้าวบาตร กับยาหนอนตาย	ต้มแก้โรคตับโรคไต	จากป่าบริเวณใกล้ๆ ปลูกตามบ้าน
ดอกจำปีป่า หญ้าถบถาบ ต้มกิน	แก้ต่อมลูกหมาก	
หญ้าหนวดแมว หญ้าหนวดบ้อง หัวสัปปะรด ต้มกิน	แก้ปัสสาวะคั่น	
มะแม่ก่ำ	บำรุงเลือด	อยู่ในป่าลึก เก็บช่วงฤดูฝน
กำลังช้างสาร	บำรุงกำลัง	อยู่ในป่าดงดิบ
เติ่งเครือคำ	รักษาโรคตับ โรคไต	มีตลอดปี อยู่ในป่าลึก
จุลพิษคำ	บำรุงกำลัง	
หนังข้างอุย	แก้ไข้ แก้เบื่อ	อยู่ในป่าบริเวณใกล้ๆ เก็บได้ตลอดปี
กำแพงเจ็ดชั้น	แก้คัดท้อง เจ็บท้อง ระบายลม	เป็นพุ่ม มีอยู่ตามบ้าน ออกตลอดปี
หนาดคำ	บำรุงเลือดสำหรับคนเลือดน้อย เลือดจาง	ออกหน้าฝน มีอยู่ในป่าบริเวณใกล้ๆ

จะเห็นได้ว่าชาวบ้านทั้งผู้หญิง ผู้สูงอายุ ผู้ชาย และหมอพื้นบ้าน เลือกเก็บพืชอาหารและสมุนไพรในช่วงฤดูกาลที่มี การเก็บเกี่ยวไม่ทำลาย ไม่โค่นฟันหรือเผา เก็บในจำนวนที่เอามากินหรือข่ายเพื่อเลี้ยงครอบครัว มีการถนอมอาหารไว้กินตลอดปี เช่น หน่อไม้ดอง เห็ดดอง แปรรูปอาหาร ทำตะกร้าหวาย มีการเรียนรู้จากพ่อแม่ โดยเฉพาะผู้หญิงมีภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จากพืชอาหารมากกว่าผู้ชาย

ทั้งนายสุนดา วงค์อินต๊ะและนายจิ๋ว ศรีวิชัยแก้ว มีบทบาทร่วมก่อตั้งกลุ่มศึกษาสมุนไพร ได้เล่าถึงการรวมกลุ่มศึกษาในยุคเริ่มแรกตั้งแต่ปี 2539 เจ้าหน้าที่สาธารณสุข ซึ่งชาวบ้านเรียกขานว่าหมอชุมพล ดวงดีวงศ์ ได้มาตั้งกลุ่มยาสมุนไพร ศึกษาเรียนรู้สมุนไพร และทดลองรักษา ต่อมามีการสนับสนุนโดยนักพัฒนาในพื้นที่ และมหาวิทยาลัยมหิดลมาวิจัยศึกษาคุณสมบัติของสมุนไพรที่ตำบลแม่มอกซึ่งพบว่ามีสรรพคุณดีมาก จนปัจจุบันได้ถูกพัฒนามาทำเป็นยาแคปซูล และจำหน่ายให้กับโรงพยาบาลเถิน และคนทั่วไป ในนามของสหกรณ์การเกษตรสมุนไพร ตำบลแม่มอก จำกัด สหกรณ์ดังกล่าวได้ถูกตั้งขึ้นเมื่อปี 2542 และมีการขึ้นทะเบียนยากับคณะกรรมการอาหารและยา

(อ.ย.) เพื่อจำหน่ายยาถูกต้องตามกฎหมายในปี 2546 มีการรวมกลุ่มสหกรณ์ 15 คน เภสัชกรหญิง 10 คน และผู้ช่วยเภสัชกรมาส่งเสริม 5 คน

อย่างไรก็ตามการบริหารงานสหกรณ์ยังประสบปัญหาในหลายด้าน เช่น ขาดความชำนาญด้านการผลิตและการตลาด ไม่มีฝ่ายตลาด มีเจ้าหน้าที่บัญชีคนเดียวทั้งรับเงินจ่ายเงิน เช็คสต็อกสินค้า ตั้งแต่ต้นจนจบ ขาดความร่วมมือจากกรรมการอย่างต่อเนื่อง และกรรมการส่วนใหญ่เป็นคนสูงอายุ ไม่คล่องตัวในการบริการ

สมาชิกสหกรณ์มีสิทธิถือหุ้นคนละ 100 บาท กำไรร้อยละ 10 ของทุนเรือนหุ้น สมาชิกได้เงินปันผล 10 บาท แต่เมื่อเปรียบเทียบกับกองทุนทั่วไป สมาชิกได้ร้อยละ 0.1 จำนวนสมาชิกมีแนวโน้มลดลง เนื่องจากบางคนไม่เข้าใจในการบริหาร และมีเงินปันผลไม่มาก จึงออกจากการเป็นสมาชิก รายได้ของสหกรณ์มาจากการจำหน่ายให้กับโรงพยาบาลเถินซึ่งเป็นลูกค้าหลักของสหกรณ์



หมอจิ๋ว ศรีวิชัยแก้ว เป่าคาถายาสมุนไพร



เปลือกหาดกินกับหมาก



ยาสมุนไพรที่หมอจิ๋วทำขึ้นเอง



ครูสิงห์ทอง โรงเรียนหัวน้ำพัฒนากับการส่งเสริมให้นักเรียนปลูกแปลงสมุนไพรตามหลักสูตรการเรียนรู้ของท้องถิ่น

จากงานศึกษาของศรีสะเกษ สมาน (2550) โดยใช้แบบสอบถามความเห็นของชาวบ้านในลุ่มน้ำแม่มอกที่มีต่อป่า รวมทั้งการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากป่า สรุปได้ว่า ทุกคนในชุมชนตำบลแม่มอกรักและหวนแหนทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ตำบลแม่มอกเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นป่าสงวนแห่งชาติหรือป่าอุทยานแห่งชาติ ส่วนความสัมพันธ์ทางด้านการใช้ประโยชน์นั้นพบว่าในปัจจุบันนี้มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ที่เป็นต้นไม้โดยตรงสูงมาก จนเข้าขั้นเป็นการทำลาย และการใช้ประโยชน์จากต้นไม้โดยตรงก็เป็นการทำให้ถิ่นที่อยู่อาศัยของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ได้ลดลงตามไปด้วย ส่งผลให้ปริมาณต้นไม้ในป่ามีความหนาแน่นลดลง นี่คือความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนแม่มอกมีต่อทรัพยากรป่าไม้

กลุ่มตัวแทนผู้ตอบแบบสอบถามทั้งหมด 286 คนให้ความเห็นเป็นแนวเดียวกันร้อยละ 100 มีการหาของป่าเป็นระยะตลอดทั้งปี ร้อยละ100 แต่ส่วนใหญ่แล้วคนในชุมชนจะหาของป่ามาเพื่อเป็นอาหารและบริโภคในครอบครัวมากกว่า ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคนในชุมชนตำบลแม่มอกยังคงมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ในชีวิตประจำวันอย่างต่อเนื่อง

ร้อยละ 87.06 เห็นด้วยว่าการหาของป่าเป็นการสร้างรายได้เสริมให้กับครอบครัว ในขณะที่ร้อยละ 87.06 มีความเห็นว่ารายได้จากทรัพยากรป่าไม้ไม่ได้ทำให้มีชีวิตที่มั่นคง อย่างไรก็ตามแม้ว่าชีวิตไม่มั่นคงแต่ทรัพยากรป่าไม้ที่สมบูรณ์สามารถแก้ปัญหาความยากจนได้ จากความเห็นของชาวบ้านมีถึงร้อยละ100 เพราะเมื่อไม่มีเงินใช้จ่ายในครอบครัว คนในตำบลแม่มอกก็นึกถึงการเข้าไปหาของป่าเพื่อนำมาขายเป็นการแก้ปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดมีความต้องการในการบริโภคของป่าและสมุนไพรจากป่าในระดับมาก

ความคิดเห็นของชาวบ้านส่วนใหญ่ร้อยละ 92.66 คิดว่าการหาของป่าออกมาขายเป็นการทำลายป่า ควรมีการปลูกพันธุ์พืชป่าทดแทนหรือปลูกเสริมจะทำให้ทรัพยากรป่าไม้มีความมั่นคง การตัดต้นไม้ใหญ่จะทำให้พืชผักอาหารในป่าลดลง ซึ่งสามารถปลูกพืชผักอาหารในป่าทดแทนหรือ เสริมกับธรรมชาติได้ ความคิดเห็นต่อมาตรการในการป้องกันรักษาป่า มีมากถึงร้อยละ 100 เห็นว่าคนในชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้จะมีความยั่งยืนกว่าให้เจ้าหน้าที่รัฐทำเองฝ่ายเดียว เพราะคนในชุมชนตำบลแม่มอกรับรู้สถานการณ์ปัญหาการจัดการป่าในพื้นที่ตำบลแม่มอกเป็นอย่างดี ในขณะที่ร้อยละ 70.97 เห็นว่าหน่วยงานราชการไม่สามารถมายับยั้งการตัดไม้ทำลายป่าได้

มูลค่าของอาหาร สมุนไพร และของป่ามีมหาศาล สามารถลดค่าใช้จ่ายและเป็นรายได้เสริมไปพร้อมกัน งานศึกษาของศรีสะเกษแสดงให้เห็นว่ามีพืชผักและของป่าที่สามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนตลอดทั้งปีมีจำนวน 25 ชนิด รวมจำนวนเงินที่ได้ 185,500 บาท รวมรายได้ทั้งสิ้น 49,510 บาท/ครอบครัว/ปี มีตัวอย่างของผลผลิตจากป่าที่สร้างรายได้ดังนี้

มูลค่าของทรัพยากรป่าไม้ที่สร้างรายได้แก่ชุมชนตำบลแม่มอกในรอบ 1 ปี

กลุ่มของป่าชนิดใดที่สร้างรายได้ให้ท่านได้มากที่สุด	จำนวนเงิน/ปี
1. หวาย	2,700
2. ไผ่	2,500
3. ชันและยางไม้	1,500
4. สมุนไพรและเครื่องเทศ	2,500
5. พืชผักอาหารและไข่มดแดง	16,950
6. ไม้หอม	1,500
7. เปลือกไม้	1,500
8. แทนนิลและสีธรรมชาติ	1,500
9. เห็ด	18,860
รวม	49,510

ที่มา : ศรีสะเกษ สมาน, "**การประเมินรายได้ที่ชุมชนได้รับจากทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง**", 2550.

งานศึกษาของศรีสะเกษแสดงให้เห็นว่าทรัพยากรป่าสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจให้กับคนในชุมชนตำบลแม่มอกต่อครัวเรือนมากกว่ารายได้ขั้นต่ำของจังหวัดลำปาง คือ 23,000 บาทต่อปีต่อครอบครัว (ตัวเลขของของสำนักสถิติจังหวัดลำปาง) ความอุดมสมบูรณ์ของป่าสามารถลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือน ขณะเดียวกันก็สร้างรายได้เสริมให้แก่ครัวเรือน ด้วยเหตุนี้คนในชุมชนตำบลแม่มอกส่วนใหญ่จึงตระหนักถึงคุณค่าของป่า และเห็นว่าพวกเขาควรมีบทบาทสำคัญในการดูแลรักษาและจัดการป่าโดยตรง ซึ่งมีประสิทธิภาพดีกว่าเจ้าหน้าที่รัฐ เพราะชาวบ้านได้ประโยชน์จากป่าโดยตรง และรู้ว่าควรมีการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน ถ้าหากชาวบ้านมีทางเลือกในการมีรายได้ และได้รับข้อมูลข่าวสารของกระบวนการพัฒนาและการเรียนรู้ที่ต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน

2.3) กระบวนการรวมกลุ่มจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพรของชุมชน

ในตำบลแม่มอกมี 4 หมู่บ้าน จากทั้งหมด 10 หมู่บ้านที่จัดการป่าชุมชน ได้แก่ หมู่ที่ 3 บ้านกุ่มเนิ้ง,หมู่ที่ 5 บ้านสันป่ามอน, หมู่ที่ 6 บ้านแม่มอกใต้, และหมู่ที่ 7 บ้านเด่นอุดม ที่ตั้งของป่า

ชุมชนแต่ละหมู่บ้านอยู่ห่างกันและไม่ได้เป็นแปลงป่าผืนใหญ่ติดต่อกัน พื้นที่ป่าชุมชนรวมกันทั้ง 4 หมู่บ้านประมาณ 20,000 ไร่ ต่อมาได้มีการขยายไปสู่การจัดการป่าชุมชนเป็นเครือข่ายทั้งตำบล 9หมู่บ้าน พัฒนาเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก ในปี 2538 ได้แก่ บ้านเด่น กุ่มเนิ้ง ห้วยริน หนองหอย ทุ่งเกาะหลวง ท่าเวียง ชัยชมพู แม่แสลม และเสลี่ยมหวาน ต่อมาขยายเป็น 15 หมู่บ้านในปี 2541 หมู่บ้านที่เพิ่มขึ้นมาได้แก่ บ้านปางอ้า ท่าเกวียน หอรบ ห้วยเตาปูน สันป่ามอน แม่มอกใต้ ห้วน้ำ และแม่พุ

นางมาลี สุริวงศ์ ประธานเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก เล่าถึงสภาพของเครือข่ายไว้ว่า *“กรรมการเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอกมี 30 กว่าคน มีฝ่ายบริหาร พัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี สอนเรื่องภูมิปัญญา เช่น ข้าวต้มเขาควาย สอนเด็ก ป.5 ป.6 ทุกโรงเรียน ปัญหาของ ต.แม่มอก และต.เวียงมอกมีปัญหาร่วมกัน และทำงานร่วมกันมาก่อน จึงได้รวมเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก แบ่งกันทำงานกับ อ.บ.ต. เครือข่ายตั้งก่อน อ.บ.ต. พอมีงบประมาณของ อ.บ.ต.ลงมา เราเลยไม่อยากร่วมมือ ในการตรวจสอบ อ.บ.ต. ชาวบ้านคัดค้านผ่านประชาคมหมู่บ้าน การใช้งบของ อ.บ.ต.ไม่ดี เพราะเราไม่ได้เป็นตัวของตัวเอง ถ้าเรารวมกลุ่มเอง หาเงินเอง เราภูมิใจที่เป็นของเราเอง เก็บหุ้นคนละ 10 บาท ตอนเริ่มตั้งกลุ่ม มีการประชุม ทุก 1-2 เดือน และทุกฝ่ายมีความสำคัญ”*

นายธนวัต การเก่ง ผู้ใหญ่บ้านบ้านเด่น และกรรมการเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก ซึ่งมีบทบาทสำคัญร่วมกับชุมชนในการจัดการป่าชุมชนที่เข้มแข็งและโดดเด่นในตำบลแม่มอก ได้เล่าให้ฟังถึงกระบวนการการจัดการป่าชุมชนของบ้านเด่น

“ตอนแรกก็คุยกัน วางระเบียบธรรมดา ไม่ได้เขียนเป็นกฎเกณฑ์อะไร จนเอ็นจีโอ (นักพัฒนา) *เข้ามาก็เข้ามาช่วยเขียนกฎใครลักลอบตัดไม้ ต้องถูกปรับ 500-1000 บาท ชาวบ้านก็เห็นด้วย ตัดต้นหนึ่งต้องปลูกแทนกี่ต้น แบ่งเป็นโซน เขตป่าอนุรักษ์ ป่าใช้สอย ชาวบ้านที่นี่ยอมรับว่าเขาไปป่าเขาไม่ทำลายป่า ถ้ามีผักหวานต้นใหญ่ๆจะไปตัดลงมาเลย ทำบันไดขึ้นไปเก็บแทน ชาวบ้านมีจิตสำนึกเกี่ยวกับป่า เพราะว่าเขาอยู่กับป่า เขาจะรู้คุณค่าของป่า การตรวจป่าเราให้กรรมการไปตรวจดู แต่ก็จับไม่ได้ เราเรียกร้องไปทางราชการตลอด แต่เจ้าหน้าที่เขาก็รู้เห็นเป็นใจด้วย*

การสงวนพันธุ์ปลาก็มาจากป่า เป็นเขตอนุรักษ์ปลา ยาว 800 เมตร ถัดไปเป็นฝายปูนอนุรักษ์เป็นช่วงๆ ถ้าฤดูน้ำหลากก็หาปลาได้ แต่ถ้าฤดูแล้งแบบนี้ชาวบ้านก็รู้โดยอัตโนมัติว่าห้ามจับปลา บริเวณอนุรักษ์ก็ห้ามยิงนกห้ามล่าสัตว์ด้วย ชาวบ้านจะรักษากฎกันเอง ไม่ต้องห้ามปรามอะไรมาก

คนหมู่บ้านเด่นรู้จักกฎเกณฑ์ มีระเบียบ รู้จักการรักษาระเบียบในหมู่บ้าน เรื่องอนุรักษ์ป่า ก็มองมาเรื่องน้ำ อนุรักษ์ปลาด้วย ใครจะมาจี้ มาช็อต ยิงไม่ได้ มันมีกฎของหมู่บ้านอยู่ กฎในป่าถ้าชาวบ้านจะไปตัดไม้ต้องแจ้งผู้ใหญ่บ้าน แจ้งคณะกรรมการ"

มยุเรศ แลวงค์นิล (2548) ได้สรุปวิธีการจัดการป่าชุมชนของบ้านเด่นอุดม ตำบลแม่มอกไว้สองลักษณะคือ การทำกิจกรรมที่นักพัฒนาได้ไปส่งเสริมให้เห็นรูปธรรมของการจัดการคือ การบวชป่า เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้ใครไปตัดต้นไม้ ซึ่งเป็นการปลูกฝังให้คนมีความรักต้นไม้ และการทำฝายแม้ว หรือฝายภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อสะสมเป็นน้ำใต้ดิน ทำให้ป่าเกิดความชุ่มชื้น .

ในขณะที่ชาวบ้านได้ประยุกต์ความเชื่อและศาสนามาสร้างแรงศรัทธาร่วมกันต่อการรักษาป่า และการสร้างกฎกติกาของชุมชนให้เกิดความเคารพซึ่งกันและกัน กิจกรรมที่ทำคือ

- การเลี้ยงผีฝาย การเลี้ยงผีขุนน้ำ เพื่อระลึกถึงบุญคุณของน้ำและขอเทวดาเจ้าป่ารักษาให้มีน้ำตลอดปี

- การกำหนดพื้นที่การอนุรักษ์ปลาในลำห้วยแม่มอก เพื่อเป็นการอนุรักษ์พันธุกรรมสัตว์น้ำและเป็นการส่งเสริมการเรียนรู้ให้กับชาวบ้าน เด็ก และเยาวชนในหมู่บ้าน และชุมชนใกล้เคียง

- การตั้งกฎระเบียบในการเข้ามาจัดการการได้รับประโยชน์จากการใช้สอยป่าชุมชน :ซึ่งมีดังนี้

(1) ชาวบ้านในหมู่บ้านจะใช้ไม้ในป่าชุมชนในการสร้างบ้านต้องขออนุญาตกับคณะกรรมการป่าชุมชน

(2) ไม้ที่จะใช้สร้างบ้านใช้ได้ตามความเหมาะสมของครอบครัวนั้นๆ

(3).คณะกรรมการป่าชุมชน เดินสำรวจป่าเดือนละ 2 ครั้ง

(4) ชาวบ้านที่ลักตัดไม้ในป่าชุมชน จะถูกปรับต้นละ 500 บาท

- การแบ่งพื้นที่ป่า ในพื้นที่ป่าไม้ในหมู่บ้าน บ้านเด่นอุดม ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง มีพื้นที่ป่าไม้ – ภูเขาทั้งหมด 3,850 ไร่ โดยแบ่งออกดังนี้

1) ป่าอนุรักษ์ เป็นเขตห้ามตัดไม้ทุกประเภท แต่สามารถหาของป่าที่ไม่ทำลายความหลายหลายทางชีวภาพ จำนวน 1,925 ไร่

2) ป่าใช้สอย คือป่าที่ชุมชนใช้อาศัยทำมาหากิน และเลือกใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนทั้งในเชิงเศรษฐกิจและการรักษาระบบนิเวศ จำนวน 1925 ไร่

นอกจากนี้ยังมีการรวมกลุ่มของผู้หญิงในการทำแปรรูปอาหารจากผลผลิตที่ได้จากแปลงเกษตรกรรมและจากป่า เช่น การถนอมอาหาร กระเทียมดอง กล้วยอบ หน่อไม้อัดปี๊ป กลุ่มผู้สูงอายุ

จักสานอุปกรณ์เครื่องใช้จากหวาย ทำแผนแม่บทชุมชน การทำปุ๋ยชีวภาพทดแทนการใช้ปุ๋ยเคมีที่มีราคาสูง กลุ่มตัดเย็บเสื้อผ้า กลุ่มเลี้ยงหมูสมุนไพร และตั้งกลุ่มหมอพื้นบ้าน จนพัฒนาเป็นสหกรณ์การเกษตรสมุนไพร ตำบลแม่มอก จำกัด เป็นต้น กล่าวได้ว่ากระบวนการรวมกลุ่มของชุมชนตำบลแม่มอก ใช้แนวทางการพัฒนาชุมชนทั้งด้านเศรษฐกิจ และคุณภาพชีวิตเพื่อให้ชุมชนอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน

การรวมกลุ่มเริ่มต้นจากการให้ชุมชนเห็นปัญหาและสาเหตุของการตัดไม้ทำลายป่า การขยายพื้นที่อุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ทำให้ชุมชนถูกตัดขาดในการพึ่งพาป่า และสูญเสียที่ดินทำกิน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนตำบลแม่มอก และชุมชนต้องประสบปัญหาอย่างไรทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม กระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจของการสร้างรายได้จึงเป็นแนวทางเริ่มต้นที่นำไปสู่การเรียนรู้ของชุมชนต่อการวิเคราะห์ปัญหาป่าไม้ที่ชุมชนกำลังประสบ ศรีสะเกษ สมาน เลขาธิการสมาคมชีวิตดี ซึ่งได้ทำงานร่วมกับชาวบ้านตำบลแม่มอกมาตั้งแต่ปี 2532 ได้เล่าให้เห็นพัฒนาการรวมกลุ่มของชุมชนตำบลแม่มอกไว้ดังนี้

"ปี 2533 – 2535 ชาวบ้านมาจัดการป่า บ้านแรก คือบ้านเด่นอุดม ต่อมาขยาย ไปบ้านกุ่มเนิ้ง บ้านเด่นอุดม อยู่ข้างในคนไม่เห็น แต่บ้านกุ่มเนิ้งอยู่ข้างนอกติดถนน ทำป้ายติดป่าชุมชน ต่อมาขยับไปบ้านอื่น ก็สู้กับพ่อค้าไม้ ทำให้ทำงานกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านยากลำบาก เพราะทั้งสองคนได้รายได้จากไม้ ในการสร้างบ้านหลังใหญ่และขายบ้าน เป็น 10 หลัง เมื่อผมวิจารณ์ไม้เถื่อน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านก็ไม่เห็นด้วย ทำให้มีปัญหาคัดค้านต่อต้านการทำไม้ นักพัฒนาทำให้ชุมชนเดือดร้อน ผมไปนอนที่บ้านเด่นอุดมต้องทำงานกับชาวบ้าน กลางคืนและเช้า ใช้วิธีสัมมนากันสร้างเครือข่ายปี 2537 ทำงานเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก และชาวบ้านก็ของบประมาณโดยตรง ในปี 2540 - 2546 ที่กลุ่มชาวบ้านเข้มแข็ง

มีการทำเรื่องงานวิจัยศึกษาเรื่องพันธุ์สมุนไพร ให้ชาวบ้านได้สำรวจความหลากหลายทางชีวภาพ เห็ด มีกลุ่มสำรวจพันธุ์ปลา นั่งวิเคราะห์ทำไมป่าลดลง รถไถเข้ามาเป็นอย่างไร บ้านเรามีผู้เชี่ยวชาญเรื่องอะไร แต่ปัจจุบันคนรุ่นนั้น ก็ไม่ต่อเนื่อง ให้ชาวบ้านได้เรียนรู้เรื่องราวข้างนอกเรื่อง กฎหมาย นโยบาย ที่ชาวบ้านต้องเรียนรู้ โดยนักพัฒนาเข้าไปส่งเสริม พาทำเรื่องไก่ไข่ในโรงเรียน สำนักงานการศึกษาจังหวัดลำปางในแม่แสลม แม่มอก และประสานงานกับโรงเรียนในตำบลแม่มอกให้มีบทบาทสำคัญต่องานพัฒนาชุมชนและอนุรักษ์ทรัพยากร

สองปีแรก ชาวบ้านรู้จักผมในบทบาทของครู สอนวิทยาศาสตร์ กีฬา ในฐานะเกษตร กับปศุสัตว์ อีกกลุ่มหนึ่งคิดว่าเราเป็นป่าไม้ สายสืบ มีครอบครัวหนึ่งรู้จักครูแอ๊ด (ศรีสะเกษ สมาน) แต่อีกคนรู้จักอ้ายศรีสะเกษ บทบาททำทุกเรื่อง ไปผสมเทียมของสัตว์ และได้ใจของชาวบ้าน ทำไมมาประท้วงมาเพราะผมอยู่ในใจเขาและช่วยเหลือกันมา และชาวบ้านเห็นประโยชน์จากป่า ที่บ้านเด่นอุดมเขายืนขวางไม่ให้ทำลายป่า และเขารักป่า และตัดไม้ด้วยความรักป่า ข้อมูลได้มาจากพวกเลี้ยงวัว มีสมาชิกเลี้ยงวัว 300 – 400 คน และนักพัฒนามาศึกษาลูกดอยทุกดอย"

โรงเรียนมีบทบาทสำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของตำบลแม่มอก ทั้งการทำธนาคารขยะ การทำฝาย และการทำหลักสูตรท้องถิ่นเกี่ยวกับสมุนไพร และภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน ซึ่งส่งผลต่อการสร้างสำนึกของเยาวชนให้มีจิตใจรักท้องถิ่นและมีความรู้ของท้องถิ่นโดยตรง นายจำลอง อำพันธ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนหัวน้ำพัฒนา ได้อธิบายถึงปรัชญาของโรงเรียนและเชื่อมโยงกับโรงเรียนอื่นในตำบลแม่มอก ซึ่งขยายไปอีก 4 โรงเรียน

"ศูนย์การเรียนรู้โรงเรียนหัวน้ำพัฒนาเป็นต้นแบบเครือข่ายของโรงเรียนทั้งหมดใน ต.แม่มอก ทำธนาคารขยะ เชื่อมโยงอาหารปลอดภัย ปลอดสารเคมี ตาม พ.ร.บ.การศึกษา พ.ศ.2542 ให้โรงเรียนประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่น มาเป็นหลักสูตรเรียนรู้ทั้งหมด ผู้บริหารเห็นด้วยกับแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน"

บทบาทของกลุ่มต่างๆในการจัดการป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก



ปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีการรวมกลุ่มจัดการป่าชุมชนอย่างเข้มแข็งในช่วงปี พ.ศ.2535 – 2545 มาจากหลายสาเหตุทั้งจากสถานการณ์ภายนอกและภายในชุมชน และจากการส่งเสริมของบุคคลภายนอกชุมชน ผู้วิจัยได้รวบรวมความคิดเห็นของนักพัฒนาชาวบ้าน และครูที่มีบทบาทจัดการป่าชุมชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทเรียนของพวกเขาซึ่งมีประสบการณ์การจัดการป่าชุมชนอาหารและสมุนไพรโดยตรง

1) บทบาทของนักพัฒนาต้องเรียนรู้ปัญหาและโครงสร้างของสังคมในชุมชนอย่างเข้าใจชัดเจน โดยการอยู่ร่วมกับชุมชนอย่างใกล้ชิด เพื่อนำไปสู่การกำหนดเป้าหมายและบทบาทการทำงานที่ส่งเสริมให้ชุมชนได้คิดเอง ทำเอง และปฏิบัติการด้วยตนเอง

"กระบวนการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชน ตั้งเป้าหมายคือการอนุรักษ์ป่า เพราะสถานการณ์ป่าถูกทำลาย และรัฐบาลปิดสัมปทานทำไม้ การจัดการป่าจึงว่างเปล่า ชาวบ้านเข้าไปตัดไม้เถื่อนแทน ก่อนหน้านั้นเป็นการสัมปทานให้กับบริษัท เมื่อยกเลิกเจ้าหน้าที่จึงหารายได้แทนด้วยการเก็บส่วยจากชาวบ้านในการทำไม้ ตนเองต้องเข้าไปสร้างความสัมพันธ์ ร่วมกิน ร่วมอยู่ ร่วมคิด ร่วมทำ ตอนแรกไปพัฒนาอาชีพเสริม เพราะชาวบ้านได้รายได้จากไม้เป็นหลัก พวกหนึ่งเอาไม้ดี แต่ไม้ปีกทิ้งขว้าง มีรายได้ไม่ต่ำกว่า 500 บาทต่อวัน

การพัฒนาอาชีพเสริม ทำให้ทำงานได้อย่างปลอดภัย ตอนแรกเลี้ยงวัวอาชีพเสริม แต่วัวตายมากจากโรคปากเท้าเปื่อย และมารักษาโรควัว ส่งเสริมปรับพันธุ์วัว ทำให้รู้จักพวกเลื่อยไม้ รู้จักป่า และเรียนรู้จากเขาว่ามีปัญหาอย่างไร ทำให้สนิทกับชาวบ้านที่ทำไม้ เลื่อยไม้ มีการคุยชัดเจนกับชาวบ้านว่าอยากตัดไม้ไหม จะทำตลอดได้อย่างไร มีความลำบากในการตัดไม้ ส่งไม้ ใช้เวลา 2 ปี จึงเอาคนมานั่งคุยในการรักษาไม้" (ศรีสะเกษ สมาน เลขาธิการสมาคมชีวิตดี)

2) การได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์นอกชุมชน และนำมาสู่การวิเคราะห์ปัญหา เพื่อสร้างจิตสำนึกในการตระหนักถึงผลกระทบของการทำลายป่า และเห็นความสำคัญของการรักษาป่า

"สมัยที่ยังเป็นผู้ใหญ่บ้าน ได้ไปศึกษาดูงานที่อื่นว่าป่าชุมชนเป็นอย่างไร เขาทำอย่างไร เมื่อได้ข้อมูลมาก็เห็นว่าแม่มอกถูกบุกรุกทำลายไปมาก ในช่วงปี 2528-2530 พอป่าถูกทำลายมากมันก็เกิดความแห้งแล้งมากขึ้น เลยไปรับแนวคิดเรื่องการดูแลรักษาป่าโดยชุมชน มาสร้างจิตสำนึกให้กับชาวบ้านว่า ถ้าเราทำลายป่าผลกระทบมันเป็นอย่างไร เราอยู่กับป่า เราก็ต้องดูแลรักษาป่า ที่อื่นเขาทำดีก็น่าจะเอามาใช้กับบ้านเรา จึงรวบรวมชาวบ้าน เรี่ยรายเงินทุกครัวเรือน มาทำเป็นแนวเขตป่า ตั้งกฎระเบียบขึ้น โดยเริ่มที่หมู่บ้านกุ่มเนิ้งใต้ก่อนในช่วงปี 2536 แล้วก็ขยายไปหมู่บ้านอื่นตั้งเป็นเครือข่ายทั้งตำบล ทั้งหมด 9 หมู่บ้าน เกิดเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอกขึ้นมา" (นายฉลำ โนปัง อดีตผู้ใหญ่บ้านบ้านกุ่มเนิ้งใต้ ที่ได้รับรางวัลลูกโลกสีเขียว)

3) การสร้างกลุ่มเพื่อกำหนดบทบาทความรับผิดชอบของแต่ละคน และร่วมกำหนดกฎกติกาในการดูแลรักษาป่าร่วมกัน

"ตอนที่เรายังไม่ได้รวมกลุ่มเราก็หวงกันธรรมดาไม่ได้มีกฎระเบียบ หมู่บ้านอื่นเข้ามาลักลอบตัดไม้ มาเอาหน่อไม้ มาเก็บเห็ด เราก็ไม่มีระเบียบอะไรไปจับ ไปห้าม ไปปรามเขา พอเรารวมกลุ่มเราก็ได้มีกฎมีระเบียบ สามารถห้ามไม่ให้คนอื่นมาทำลายได้ แล้วคนบ้านเราก่อนที่เราจะเอามาใช้ ก็ต้องขออนุญาตจากกรรมการก่อน เราก็มีคณะกรรมการที่เกิดจากการหารือประชุมร่วมกัน ตั้งเป็นคณะกรรมการป่า และทำความเข้าใจกับชาวบ้าน ซึ่งก็มีคนเข้าใจมากประมาณ 95%" (นายฉลำ โนปัง)

4) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้สิ่งใหม่ๆอย่างสม่ำเสมอ พร้อมกับสรุปบทเรียนการทำงานทั้งที่ประสบปัญหาและประสบความสำเร็จ เพื่อให้ชาวบ้านได้ตื่นตัวในการจัดการป่าและพัฒนาชุมชน

"ทางกลุ่มมีการเรียนรู้ตลอด ไม่ได้หยุดการทำงาน เราเรียนรู้สิ่งใหม่ตลอด เราไม่ได้จมอยู่กับสิ่งที่มันไปไม่ได้ ถ้าเกิดว่าเราจบที่การรวมกลุ่มถนอมอาหารแล้วมันไปไม่ได้ มันก็จบอยู่แค่นั้น แต่เราไม่จบ เราทำอย่างอื่นต่อ รายได้เราก็ไม่ขาด เราได้มาเรื่อยๆ ถึงมันจะน้อย ไม่มากนัก แต่ก็ดีกว่าไม่ได้อะไรเลย พอเห็นว่าจะขาดทุนเราก็หยุด ทุกอย่างที่เราทำมานี่ประสบผลสำเร็จ อาจจะยังไม่เท่าที่ควร อาจจะยังไม่พอใจ ก็อยากให้มันดีกว่านี้ เพราะเราทำกันในวงแคบ" (นางมาลี สุริวงศ์ ประธานเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก)

5) ผู้นำกลุ่มมีความมุ่งมั่นตั้งใจ และเริ่มต้นทำก่อนให้เป็นแบบอย่าง

นางมาลี สุริวงศ์ ได้ปฏิบัติตนให้เห็นเป็นตัวอย่างก่อน ให้กลุ่มผู้หญิงเน้นพัฒนาตัวเองและครอบครัวก่อน แล้วจึงไปพัฒนาคนอื่น

6) การสร้างเครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก ได้ทำให้มีการจัดการป่าชุมชนร่วมกัน และเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทำงานร่วมกัน ให้กำลังใจซึ่งกันและกัน ในการเฝ้าระวังการตัดไม้ทำลายป่าจากนายทุน ผู้มีอิทธิพล

7) ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในทุกกลุ่มของตำบลแม่มอก ตลอดจนเข้าไปเป็นสมาชิกสภา อ.บ.ต. และเป็นแกนกลุ่ม และของเครือข่าย ซึ่งทำให้มีการกำกับการทำงานของกลุ่ม และเผยแพร่สื่อสารข้อมูลให้กับคนในชุมชนอย่างต่อเนื่อง

8) การให้ผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้านมีบทบาทในการแกนกลุ่มของการดูแลรักษาป่าชุมชน ซึ่งทำให้ลดความขัดแย้งกับผู้นำที่เป็นทางการได้เป็นอย่างดี และมีบทบาทต่อการเฝ้าระวังป่า ร่วมกัน แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นขึ้นอยู่กับตัวบุคคลว่าเห็นด้วยกับแนวทางนี้หรือไม่

9) การใช้วัฒนธรรมประเพณีของคนเมือง และเครือข่ายญาติพี่น้องในการสร้างพลังศรัทธาทั้งด้านการทำการเกษตรกรรม การจัดการป่าชุมชน การทำกิจกรรมของกลุ่ม ซึ่งทำให้คนในชุมชนมาให้ความร่วมมือ

10) การประสานงานความร่วมมือกับบุคคลหลายฝ่าย ตั้งแต่ โรงเรียน หน่วยงานราชการ องค์กรปกครองท้องถิ่น บุคคลภายนอกชุมชนที่มีบทบาททางการเมือง และการรณรงค์ให้ผู้ใหญ่บ้าน นายฉลำ โนปัง ได้รับรางวัลลูกโลกสีเขียว เพื่อถ่วงดุลกับอำนาจอิทธิพลมืดของกลุ่มทุนไม่ให้มาทำลายป่าไม้ ทั้งนี้เป็นปัจจัยหนุนช่วยที่สำคัญ แต่ขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของชุมชนเช่นกัน

11) โรงเรียนมีบทบาทสำคัญในการร่วมอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งเริ่มต้นจากโรงเรียนหัวน้ำพัฒนา และขยายไปสู่โรงเรียนอื่นๆในตำบลแม่มอก โดยนักพัฒนาในพื้นที่ได้ประสานการทำงานกับโรงเรียนให้เห็นความสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ และทำหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน รวมทั้งจัดกิจกรรมนอกโรงเรียน เป็นการสร้างกลุ่มเยาวชนในพื้นที่ให้สืบทอดภูมิปัญญาการรักษาป่า

ปัญหาอุปสรรค

1) อิทธิพลของกลุ่มนายทุน ร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐ และคนในพื้นที่ ในการคุกคามชีวิต ทำลายทรัพย์สินของแกนกลุ่ม ซึ่งส่งผลต่อการทำให้ชาวบ้านต้องประเมินสถานการณ์ และระมัดระวังในการทำกิจกรรมที่ปกป้องดูแลรักษาป่า เพื่อดูสถานการณ์ให้คลี่คลายลง อย่างไรก็ตามยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าได้

2) องค์กรของภาครัฐ ยังขาดการให้ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาตัดไม้ทำลายป่าอย่างจริงจัง มีความล่าช้าในการดำเนินคดีกับผู้กระทำผิดในการฆ่าผู้ใหญ่บ้านตาย อีกทั้งไม่สนับสนุนการดูแลรักษาป่าของชุมชน ซึ่งทำให้ชาวบ้านต้องเผชิญปัญหาโดยลำพัง และไม่มีความมั่นคงในชีวิตและทรัพย์สิน

3) การรวมกลุ่มหมอพื้นบ้าน เมื่อมีการพัฒนาทำเป็นยาแคปซูลวางจำหน่าย ในนามของสหกรณ์การเกษตรสมุนไพรแม่มอก จำกัด ทำให้หมอพื้นบ้านไม่ได้มีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมและไม่มีความถนัดในการรวมกลุ่มที่เป็นการค้า สหกรณ์ฯจึงไม่ได้ทำหน้าที่ในการสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน นอกจากนี้การบริหารแบบสหกรณ์ยังประสบปัญหาหลายด้าน เช่น ขาดความชำนาญด้านการผลิตและการตลาด ราคาน้ำมันสูงขึ้น ส่งผลต่อค่าใช้จ่ายที่สูงขึ้น ความร่วมมือของกรรมการไม่มี กรรมการส่วนใหญ่เป็นคนสูงอายุ ไม่มีฝ่ายตลาดโดยเฉพาะ เป็นต้น

2.4) ข้อเสนอแนะ

ตำบลแม่มอกเป็นกรณีศึกษาพื้นที่ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนต้องประสบปัญหากับวิกฤตสถานการณ์ป่าที่เกิดขึ้นในภาคเหนือมาตั้งแต่รัฐได้อนุญาตให้สัมปทานทำไม้ จนกระทั่งยกเลิกการให้อนุญาต ต่อมามีการการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติขยายทับพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยของชุมชน และชุมชนได้รวมกลุ่มคัดค้านการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ตลอดจนร่วมกันรักษาป่า และกำหนดพื้นที่ป่าชุมชน เพื่อป้องกันการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า และป้องกันการล่า

สัตว์ป่า ถึงแม้ว่ามีการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า แต่ชุมชนยังประสบปัญหาการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า จากกลุ่มคนภายในและภายนอกชุมชน ร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการทำให้การรวมกลุ่มของชุมชนที่เคยเข้มแข็งในช่วงแรกอ่อนตัวลง

การรวมกลุ่มของชาวบ้านที่ตำบลแม่มอก จึงต้องการการเสริมสร้างกำลังใจ และการรวมกลุ่มที่ต้องตรวจสอบการทำงานของผู้นำทางการ องค์กรปกครองท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐอย่างระมัดระวัง บทบาทของนักพัฒนาในการทำงานในพื้นที่เพื่อเป็นพี่เลี้ยงอย่างใกล้ชิดยังมีความจำเป็น และต้องลดบทบาทของผู้นำตัวบุคคลเพื่อมิให้เกิดความเสี่ยงต่ออันตรายที่มาถึง การทำงานเป็นกลุ่มที่ไม่มีประธาน หรือผู้นำที่โดดเด่น โดยทุกๆคนมีความสำคัญต่อการทำกิจกรรมร่วมกัน บทบาทของโรงเรียนจะช่วยให้เกิดการขยายความคิดให้คนในชุมชนร่วมเฝ้าระวังป่า พร้อมกับการส่งเสริมให้ชาวบ้านมีฐานเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองได้จากแปลงนำและป่าอย่างยั่งยืน



ป้ายป่าชุมชนบ้านกุ่มเนิ้งใต้
(ถ่ายภาพโดยศรีสะเกษ สมาน)



เหมืองฝายที่ชาวบ้านและเยาวชนทำไว้เก็บน้ำ

3. การจัดการป่ากันชนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง จ.อุทัยธานี

บ้านห้วยร่วมและบ้านอีซ่าพัฒนาเป็นชุมชนที่มีการจัดการป่าชุมชนผืนเดียวกัน แต่ลักษณะของชุมชนมีความแตกต่างกันระหว่างคนไทยกับคนกะเหรี่ยง ประวัติความเป็นมาและลักษณะการตั้งถิ่นฐานแตกต่างกัน แต่ทว่าทั้งสองชุมชนต่างได้รับผลกระทบและต้องปรับตัวจากการล้อมรั้วกั้นแนวเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ทั้งสองพื้นที่เป็นกรณีศึกษาที่นำเสนอให้เห็นว่าการจัดการป่ากันชนนั้นได้ส่งผลกระทบกับชุมชนอย่างไร และชุมชนต้องปรับตัวในการอยู่ร่วมกับทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร

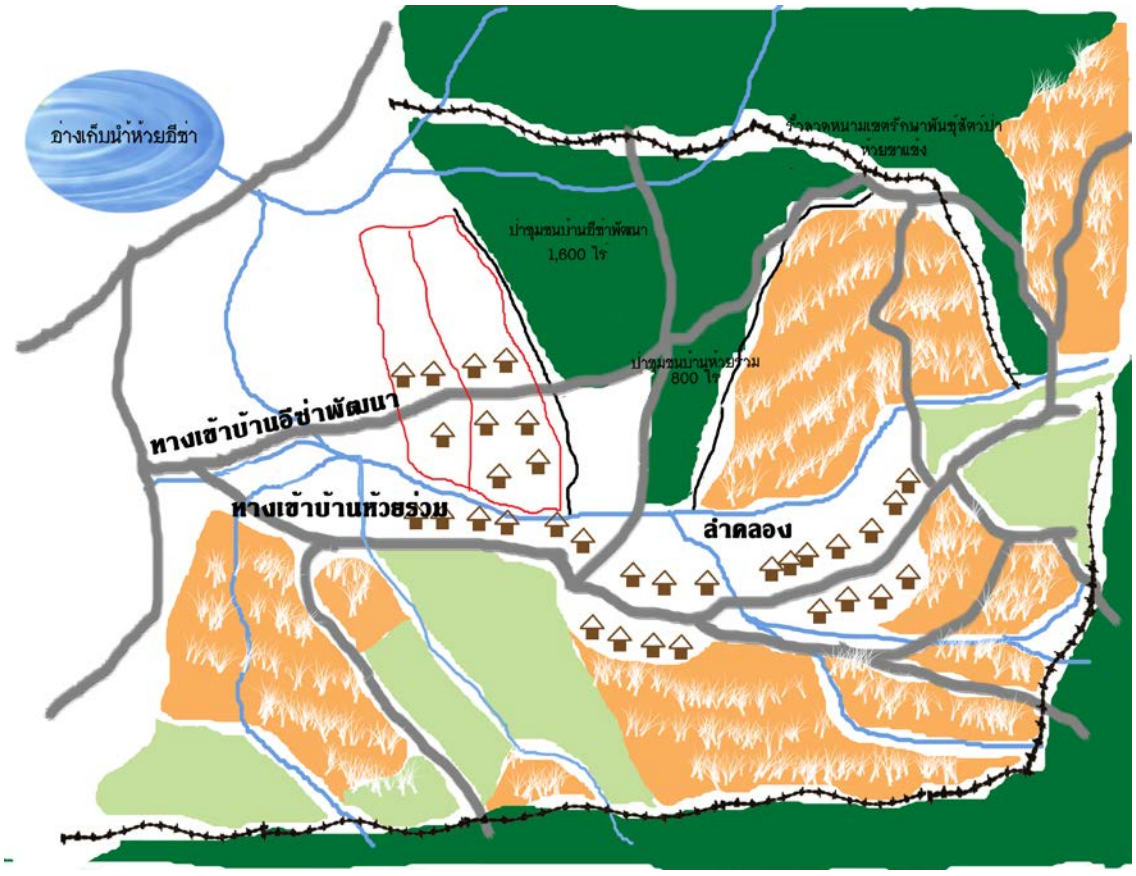
3.1) บ้านห้วยร่วมชุมชนอพยพจากเขตอนุรักษ์

บ้านห้วยร่วม หมู่ 3 ตำบลทองหลาง อำเภอห้วยคต จังหวัดอุทัยธานี ถูกตั้งขึ้นมาเมื่อปี พ.ศ. 2517 จากการอพยพย้ายถิ่นฐานมาจากบ้านห้วยร่วมเดิมในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง อำเภอหนองบัว จังหวัดนครสวรรค์ โดยนำชื่อหมู่บ้านเดิมมาตั้งเป็นชื่อบ้านห้วยร่วมในปัจจุบัน และมีชาวบ้านส่วนหนึ่งอพยพมาจากจังหวัดสุพรรณบุรี บ้านห้วยร่วมมีสมาชิกชุมชน 164 คน จำนวน 42 ครัวเรือน เจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้จัดสรรพื้นที่ทำกินให้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ครอบครัวละประมาณ 10 ไร่ รวมพื้นที่ตั้งบ้านเรือนและพื้นที่ทำการเกษตรจำนวน 2,500 ไร่ และพื้นที่ป่าชุมชน 1,000 ไร่ สภาพพื้นที่เป็นที่ลาดเชิงภูเขาติดกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง

อาณาเขตติดต่อ

ทิศเหนือ	จดบ้านอีซ่าพัฒนา ต.ทองหลาง อ. ห้วยคต จ.อุทัยธานี
ทิศใต้	จดบ้านคลองเคียน ต.คอกควาย อ.บ้านไร่ จ.อุทัยธานี
ทิศตะวันออก	จดห้วยอีซะ
ทิศตะวันตก	จดแนวกันชนห้วยขาแข้ง

แผนที่บ้านห้วยร่วมและอีซ่า



ชาวบ้านบ้านห้วยร่วมทำการเกษตรในลักษณะของการทำไร่ข้าว มันสำปะหลัง ไร่ข้าวโพด ถั่วเขียว อาชีพเสริม ทำสวน ปลูกผักผลไม้ ค้าขาย และรับจ้างทั่วไป สภาพของดินเป็นดินร่วนปนทราย ซึ่งแต่เดิมพื้นที่แห่งนี้เป็นป่ากระถิน ทำให้ชาวบ้านได้ผลผลิตไม่พอเพียง หลังจากการเก็บเกี่ยวพืชไร่ ชาวบ้านต้องอพยพแรงงานไปทำงานนอกหมู่บ้าน การทำไร่ต้องพึ่งพาน้ำจากลำห้วยที่สำคัญ 5 สาย คือ ลำห้วยพู ห้วยเงิน ห้วยยาว ห้วยหินลาด และห้วยอีซะ ตลอดจนพึ่งพาทรัพยากรในป่าชุมชน เพื่อแบ่งเบาภาระของค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ได้แก่ หน่อไม้ เห็ดโคน พืชสมุนไพรทั้งที่ปลูกอยู่บริเวณบ้าน แล้วยังมีการนำไปขยายพันธุ์ในพื้นที่ป่าชุมชนเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ป่าชุมชนที่บ้านห้วยร่วมได้ถูกจัดตั้งขึ้น เมื่อ พ.ศ.2543 จำนวนพื้นที่ 500 ไร่ สภาพพื้นที่เป็นภูเขา เป็นป่าเบญจพรรณ ส่วนมากเป็นป่าไผ่ โดยมีคณะกรรมการจัดการดูแลมาโดยตลอด ป่าค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ มีแหล่งศึกษาธรรมชาติ เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของห้วยอีซะ มีคณะกรรมการดูแลป่าชุมชน 12 คน โดยแกนนำร่วมกับชาวบ้าน มีองค์กรที่เข้ามาสนับสนุนคือ อ.บ.ต. สถาบันสุพรรณนิมิต และโครงการป่าชุมชน 30 ป่ารักษาทุกโรค ภายใต้มูลนิธิสืบนาคะเสถียร เข้ามาสนับสนุนและหนุนเสริมอาชีพของคนในหมู่บ้าน

ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากป่าและสมุนไพร

ชาวบ้านมีการใช้ประโยชน์จากป่าในรูปของการหาของป่า ได้ไม้ฟืนจากป่า ได้ขายไม้ไผ่ รวก และหญ้าคา จากป่าชุมชน ในช่วงที่เห็ดโคนออก มีชาวบ้านทั้งในและนอกชุมชนที่เก็บเห็ดไปขาย มีรายได้คนละประมาณร้อยกิโลกรัม รวมปริมาณเห็ดโคนที่เป็นรายได้จากป่าชุมชน ประมาณ 1 ตัน คิดเป็นเงินประมาณ 100,000 - 200,000 บาท ต่อปี

จากการเดินสำรวจป่าชุมชนร่วมกับนายทิน ในวิรัตน์ และนายวัฒชัย ไวเกิด (กรรมการป่าชุมชน) พบว่าในป่าชุมชนมีการแบ่งพื้นที่ เป็นพื้นที่ป่าใช้สอย และพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ป่าใช้สอย โดยเลือกพื้นที่ป่าที่อยู่ใกล้ทาง ชาวบ้านเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ง่าย และไม่รบกวนป่าที่สมบูรณ์อยู่แล้วตามธรรมชาติ มีป่าอยู่สองประเภทที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ คือ ป่าไผ่ มีไผ่หนาม ไผ่นวล และป่าโยน (ป่าที่มีไม้ผลและสมุนไพรพื้นล่าง) จะเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ พื้นล่างจะชื้น มีพืชคลุมดินตลอด ยังพบเฟิร์นหลายชนิด ในฤดูแล้ง (เดินสำรวจช่วงธันวาคม) พบสมุนไพรหลายชนิด อาทิ รางแดง รางจืด ย่านาง สบู่เลือด พระเจ้าห้าพระองค์ สมอภิเภก หนอนตายหยาก ม้ากระทืบโรง หนามหัน สะค้านย่านาง ส้มป่อย

นอกจากนี้ยังมีสัตว์ป่าอยู่ชุกชุม เพราะชาวบ้านอนุรักษ์ไว้ มีทั้งกวางป่า หมูป่า วัวกระทิง เข้ามาหากินในป่ารอบๆหมู่บ้าน นักวิชาการที่มาศึกษาได้กล่าวกับชาวบ้านว่าพบรอยเท้ากระทิงและสัตว์ประมาณ 30 – 40 ตัว ซึ่งมีมากกว่าภายในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า

ในส่วนของสมุนไพร มีคนที่มีความรู้เรื่องสมุนไพรดี เพียงคนเดียวในหมู่บ้าน คือ ลุงทิน (นายทิน ในวิรัตน์) ได้เล่าถึงการเรียนรู้ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไว้ว่า

"เรียนรู้จากคนแก่ในบ้านสมัยก่อนที่เป็นหมอยา ได้รู้จักสมุนไพรจากหมอยาสมัยก่อน และจากพ่อค้าภายนอกที่มาสั่งให้เก็บ ทำให้ลุงรู้จักสมุนไพรเพิ่มขึ้นว่าใช้รักษาโรคอะไร อย่างไร แต่บางชนิด รู้ว่าเป็นสมุนไพร แต่ไม่รู้สรรพคุณ ลุงมีรายได้จากการเก็บสมุนไพรขาย โดยมีพ่อค้าจากภายนอกมาสั่งให้หาไว้ให้ แล้วก็มารับซื้อ ก.ก.ละประมาณ 40 บาท นอกจากนั้นลุงก็จะหาสมุนไพรมาดองเหล้าเป็นยาบำรุงกำลัง การเก็บหาสมุนไพร จะตัดให้ต้นไม้แตกได้ ตัดให้สูงหน่อย ต้นไม้จะแตกใหม่ออกมาอีกมาก บางชนิดยิ่งฟันยิ่งแตกใหม่มาก"

นอกจากการหาสมุนไพรจากในป่า ลุงทินยังนำมาเพาะขยายพันธุ์เองในสวนข้างบ้าน เพื่อสะดวกในการนำมาใช้ประโยชน์ มีว่านชักมดลูก ไพลดำ ห้าร้อยนาง ยาบำรุงกำลัง ม้าฮ่อ กระทือ ขมิ้นดำ ขมิ้นอ้อย โคคลาน ว่านทำมะลา แก้คอตีบ กระชายดำ ดองเหล้า บำรุงกำลัง กระวาน กำลังเสือโคร่ง มีมากในป่าชุมชน กำลังวัวกระทิง หายาก มีแต่ในป่าลึก ม้ากระทืบโรง มีมากในป่าชุมชน

ตัวอย่างสมุนไพรในป่า ที่นำมาเพาะไว้ในป่าชุมชน กาบหอยแครง สบู่เลือด ดีตะกวด กระแตไต่ไม้ ที่จับอยู่ตามหิน กินเป็นผัก กินเป็นยาแก้โรคร้อนใน หางไหล พญาเท้าเอว

ตัวอย่าง สูตรยาของลุงทิน ลูกสะบ้า เอามาฝนผสมกับน้ำมันก๊าดทาแก้โรคผิวหนังพุพองได้ดี ใบของต้นเขยตายแม่ยายปก เอามาตำผสมกับเหล้าขาว ใช้ทาแก้โรคงูสวัดได้ผลดี จากการเดินสำรวจป่าชุมชน พบสมุนไพรหลายชนิด อาทิ รางแดง รางจืด ย่านาง สบู่เลือด พระเจ้าห้าพระองค์ สมอภิเภก หนอนตายหยาก

คนในชุมชนมีการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรอยู่บ้าง ส่วนใหญ่ใช้ในกรณีการรักษาโรคที่หมอแผนปัจจุบันรักษาไม่ได้ เช่น งูสวัด โรคคัน พุพอง ประดงโดยชาวบ้านจะรู้จักสมุนไพรกันอยู่หรือมาถามจากลุงทินที่จะบอกตัวสมุนไพรที่ใช้รักษาไปให้ แล้วชาวบ้านจะไปหาเอาเอง ในป่าชุมชน

นอกจากนั้นก็มีนางสุข ในวิรัตน์ อายุ 84 ปี เคยเป็นผู้ช่วยหมอตำแยในหมู่บ้าน สมุนไพรที่ใช้ เป็นยาคลอดลูกง่าย เป็นยาผีบอก สูตรยา บอกไม่ได้เป็นความลับ ซึ่งเวลาจะทำยา จะไปหาเก็บเอาตามหัวไร่ปลายนา ไม่ไกลจากหมู่บ้านมากนัก เวลาคนในหมู่บ้านท้องก็จะมาขอให้นางสุขทำยาให้ ยาจะมัดเป็นสามเปลาะ เวลากินจะแก้ออกทีละเปลาะ เป็นเคล็ด มียาบำรุงกำลัง ที่ใช้รากไทร ย้อยเอามาต้มรับประทาน

ตารางการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าตามฤดูกาลบ้านห้วยร่วม

พืชและอาหารจากป่า

เดือน	ชนิดของพืชอาหาร	มูลค่าทางเศรษฐกิจต่อคน ต่อปี	วิธีการเก็บ กฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์อย่างอนุรักษ์
ธันวาคม มกราคม	ริมลำห้วยมีผักกูด ผักหนาม ผักกุ่ม ในห้วยมีปลา ตะพาบ ปลาดุก ปลาไหล ปลาตาขาว ปลาช่อน หอยขม หอยเฮ้ย กุ้งฝอย เก็บหาได้ตลอดในช่วงหน้าแล้งน้ำลด	ปลาขายได้ครั้งละ 5 – 10 ก.ก. เก็บ	ไม่ได้หวงห้าม อนุญาตให้คนในหมู่บ้านและคนภายนอกเข้ามาเก็บหาได้
กุมภาพันธ์	เริ่มมีผักหวานป่า		
มิถุนายน กรกฎาคม สิงหาคม	ช่วงที่เปิดให้หาหน่อไม้ในป่า	ทั้งหมู่บ้านขายหน่อไม้ได้เงินประมาณ 60,000 – 70,000 บาท ต่อปี	ขายเป็นหน่อไม้สดและนำมาแปรรูปเป็นหน่อไม้ดองขายได้ราคาสูงขึ้น
ตุลาคม	มีเห็ดโคนออก 3 รอบ	ทั้งหมู่บ้านมีรายได้ปีละ 70,000 – 80,000 บาทจากการจำหน่ายเห็ดโคน	

ไม้ในป่า

ชนิดของไม้ในป่า	มูลค่าทางเศรษฐกิจ ต่อคน ต่อปี	วิธีการเก็บ กฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์อย่างอนุรักษ์
ไม้ฟืน ที่เก็บในป่าชุมชน ช่วงหน้าแล้ง	ไม่ได้ขาย เอามาใช้ในบ้าน และเผาถ่านใช้ในบ้าน	เก็บเฉพาะกิ่งไม้ที่หัก หล่น ไม่ไปตัดฟืนจากต้น
ไม้ไผ่ ไม้นวล ไม้เขียว และหวาย ที่มีให้ตัดได้ทั้งปี		ไม้นวล ชาวบ้านนำมาสานเข่งใช้งานในไร่ และขายให้กับคนข้างนอก เป็นรายได้เสริมช่วงฤดูแล้ง ไม้ไผ่พันธุ์อื่น นำมาใช้ทำพื้น ทำฝาบ้าน หวายตัดมาใช้ประโยชน์ได้แต่ขายไม่ได้
ไม้ยืนต้น อาทิ ไม้แดง เสลา		อนุญาตให้ใช้ได้เฉพาะไม้ล้มขอนนอนตาย ซึ่งต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชนและเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในพื้นที่ก่อนนำไปใช้ประโยชน์
หญ้าคา		ในช่วงหน้าแล้ง ชาวบ้านเกี่ยวมากรองทำเป็นตับขาย และเกี่ยวมาขายให้กับชาวไร่สัปปะรด ใช้คลุมต้นสัปปะรด

พืชสมุนไพร

- สมุนไพรมีให้เก็บหาได้ทั้งปี แต่ส่วนใหญ่จะนิยมเก็บในฤดูฝน
- สมุนไพรที่เป็นหัวลงดิน วิธีการเก็บ จะเลือกขุดเอาเฉพาะหัวใหญ่ ทิ้งหัวเล็กๆไว้ให้มันเติบโต
- สมุนไพรที่เป็นเครือเถา จะตัดเอาเฉพาะส่วนที่ต้องการเท่านั้น ส่วนที่เป็นโคนต้นทิ้งไว้มันจะแตกออกใหม่เพิ่มขึ้นอีกมาก
- สมุนไพรที่เป็นไม้ยืนต้น ใช้เปลือกหรือแก่น แบบที่ใช้เปลือก จะลอกเอาเปลือกเฉพาะแห่ง ไม่ถากถึงเนื้อ ไม่ให้เยื่อไม้ขาด ต้นไม้จะงอกเปลือกมาคลุมปิดเองเหมือนเดิม แบบที่ใช้แก่น จะตัดให้เลยหัวเข่า มันจะแตกใหม่ได้ มากกว่าเดิม



สมุนไพรกำลังวัวกระทิง



สมุนไพรพญาเท้าเอว



นายทิน ในวิรัตน์ หมอพื้นบ้าน



ดีตะกวด ทั้งดอก ผล กินดิบ เป็นอาหารได้



ป้ายป่าชุมชนบ้านห้วยร่วม



สภาพป่าชุมชนบ้านห้วยร่วม

การจัดการป่าชุมชนในเขตป่ากันชน

การจัดการป่าชุมชนของบ้านห้วยร่วมเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ.2543 และมาเป็นรูปธรรมจริงในปี 2547 ในช่วงแรกชาวบ้านริเริ่มทำเองเพื่อดูแลรักษาป่า โดยชักชวนกันในเครือญาติ ที่เริ่มสนใจเดินป่าดูแลป่าร่วมกัน ในช่วงปีแรกๆ มีชาวบ้านไม่เห็นด้วย มีการเผาป้อมป่าชุมชน แกนนำของกลุ่มที่ริเริ่มได้เข้าไปปรึกษาเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ขอจัดตั้งเป็นป่าชุมชน แต่ป่าไม้ไม่ยอมให้ตั้ง จนกระทั่งทางมูลนิธิสืบนาคะเสถียรเข้ามาให้คำปรึกษา แนะนำ เรื่องการแบ่งพื้นที่ป่า ตั้งแต่ปี 2548 ทำให้เริ่มมีการสร้างความเข้าใจ และพูดคุย

ต่อมาปี 2549 มีคนเข้ามาร่วมมากขึ้น และมีการทำกิจกรรมการดูแลป่าอย่างจริงจัง จนชาวบ้านเริ่มให้การยอมรับ ในการทำกิจกรรมได้มีการเชิญเจ้าหน้าที่ป่าไม้เข้ามาร่วมทุกครั้ง ปัจจุบันเจ้าหน้าที่ป่าไม้เริ่มให้การยอมรับป่าชุมชนของชาวบ้าน มีรูปแบบของคณะกรรมการป่าชุมชน มีการตั้งกฎเกณฑ์ในการจัดการป่า ที่รับรู้ร่วมกันทั้งในและนอกชุมชน โดยการสนับสนุนจากโครงการ 30 ป่า รักษาทุกโรคที่ดำเนินการโดยมูลนิธิสืบนาคะเสถียร ซึ่งได้รับงบประมาณสนับสนุนจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พ.อ.ช.) โดยกันพื้นที่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของหมู่บ้านประมาณ 1,000 ไร่ เป็นป่าชุมชนซึ่งพื้นที่ติดกันเป็นป่าชุมชนของกลุ่มบ้านกะเหรี่ยง บ้านอีซ่าพัฒนาและบ้านกุดจะเลิดที่อยู่ในหมู่เดียวกัน

กฎระเบียบป่าชุมชนบ้านห้วยร่วม

1. ห้ามบุกรุกแผ้วถางหรือเผาถ่าน ยึดครองพื้นที่ป่าชุมชน
2. ห้ามล่าสัตว์ป่าทุกชนิดในป่าชุมชน
3. ห้ามตัดไม้ยืนต้นหรือไม้ที่มีค่าทุกชนิดในป่าชุมชน
4. การตัดไม้ไผ่ใช้สอยต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชน
5. ห้ามนำเครื่องมือล่าสัตว์เข้ามาในเขตป่าชุมชน (ยกเว้นเจ้าหน้าที่ออกตรวจป่า)
6. การเก็บหาของป่าหรือสมุนไพรต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชน
7. การหาหน่อไม้ให้หาได้จนกว่าคณะกรรมการจะประกาศปิดป่า
8. ห้ามบุคคลภายนอกเข้ามาใช้ประโยชน์ในเขตป่าชุมชนเด็ดขาด ยกเว้น การศึกษาทางธรรมชาติ
9. ห้ามจุดไฟในเขตพื้นที่ติดต่อป่าชุมชน
10. ห้ามเก็บของป่าในเขตอนุรักษ์โดยเด็ดขาด ที่แสดงเครื่องหมาย

ผู้ที่ฝ่าฝืนกฎระเบียบจะมีโทษดังนี้

1. คณะกรรมการจะทำการปรับเป็นเงิน ตั้งแต่ 500-5,000 บาท
2. คณะกรรมการจะตักเตือน หรืออาจจะส่งดำเนินคดี

3. เงินที่ได้จากการปรับจะรวมเข้าหมู่บ้าน เป็นเงินทุนกลางเพื่อใช้ประโยชน์บำรุงป่าชุมชน
4. กฎระเบียบดังกล่าว สามารถเปลี่ยนแปลงตามความเหมาะสม

คณะกรรมการป่าชุมชนร่วมมือกันทำแนวกันไฟ เพื่อป้องกันไฟป่าทุกปี มีการประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนรอบป่า โดยการใช้วิทยุสื่อสาร เมื่อเกิดไฟป่าหรือมีการลักลอบตัดไม้ชาวบ้านจะร่วมมือกันสกัดไฟป่า ทำให้สามารถรักษาต้นยางใหญ่ขนาด 7 คนโอบไว้ได้ ป่าไม้มีการฟื้นตัวตามธรรมชาติหลังจากมีการป้องกันไฟป่ามาสองปี มีลูกไม้หลายชนิดขึ้นมากมาย โดยคณะกรรมการป่าชุมชนพึ่งได้รับงบประมาณช่วยเหลือในการป้องกันไฟป่าในปี 2550 โดยมูลนิธิสืบฯช่วยประสานงานให้ เป็นงบสนับสนุนจากหัวหน้าเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ซึ่งเป็นงบประมาณสนับสนุนเฉพาะปี 2550 เท่านั้น

นอกจากนั้นยังมีกิจกรรมการอนุรักษ์ที่ชาวบ้านช่วยกันจัด ได้แก่ สร้างจิตสำนึกของเยาวชนในหมู่บ้าน โดยการพาไปเข้าป่า ศึกษาธรรมชาติ เรียนรู้ต้นไม้ และสมุนไพรในป่าชุมชน และมีการมาศึกษาดูงานจากภายนอก บางมหาวิทยาลัยพานักศึกษามาศึกษาวิจัยเก็บข้อมูลในป่าชุมชน อาทิ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มีค่ายเดินป่าศึกษาธรรมชาติของสถาบันการศึกษาต่างๆ เช่น สถาบันราชภัฏ มหาวิทยาลัย โดยตัวแทนคณะกรรมการป่าชุมชนมีการเข้าไปประสานกับโรงเรียน ทำให้มีโรงเรียนนำเด็กมาออกค่ายกันทุกปี อาทิ โรงเรียนการุ้ง โรงเรียนห้วยคต มีหน่วยงานเกษตรจากนครสวรรค์ สิงห์บุรี มาดูงานที่ป่าชุมชนของห้วยร่วม และมีสื่อมาทำสารคดีเผยแพร่ ทำให้ป่าชุมชนของหมู่บ้านห้วยร่วมเริ่มเป็นที่รู้จักของคนภายนอก

อย่างไรก็ตามชุมชนก็ยังไม่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณทางตรงในการจัดการดูแลป่าจากหน่วยงานใด ต้องหางบประมาณในการทำงานกันเอง เช่น ขอรับบริจาคจากหน่วยงานราชการเวลามีการจัดกิจกรรมพาเด็กเดินป่า และมีเงินกู้ยืมปลอดดอกเบี้ยที่ได้รับการสนับสนุนจากมูลนิธิศุภนิมิตร ที่ให้มาสำหรับเป็นเงินทุนในการรับซื้อหน่อไม้ป่า มาทำหน่อไม้ดอง ผลกำไรที่ได้จะนำมาใช้ในการจัดกิจกรรมสร้างจิตสำนึกให้กับเยาวชนและเป็นกองทุนในการจัดกิจกรรมของเด็กในหมู่บ้าน

ปัญหา อุปสรรคและการแก้ไขปัญหา

ในช่วงแรกที่จัดตั้งเป็นป่าชุมชน มีปัญหาเรื่องการยอมรับในหมู่บ้าน ชาวบ้านเคยมาเผาป้อมศูนย์เฝ้าระวังป่าชุมชนบ้านห้วยร่วม และท้าทายด้วยการตัดไม้ แต่ภายหลังได้มีการสร้างความเข้าใจ พูดคุย และเผยแพร่ความคิดผ่านเด็กและเยาวชนในหมู่บ้าน มีการนำเด็กมาจัดกิจกรรมเดินป่าทุกวันเสาร์ ให้เด็กไปพูดคุยกับผู้ปกครอง ทำให้ชาวบ้านเริ่มเห็นด้วยและยอมรับกับการจัดการป่าชุมชน

"เราจะต้องสร้างแหล่งหากินให้เขา ให้เขาเห็นคุณค่าว่าได้ประโยชน์จากป่าชุมชน เราก็เอาไม้ไผ่รวกมาลง ชาวบ้านได้เข้ามาหากิน เขาเห็นประโยชน์ ก็เริ่มยอมรับ เริ่มมีการนำสมุนไพรจากป่ามาปลูกในป่าชุมชน โดยมีแผนจะเพาะขยายให้เป็นรายได้ในป่าชุมชน ให้กับชาวบ้าน มีการสร้างแนวร่วมมากขึ้น เมื่อได้รับงบประมาณมาจากแหล่งใด ก็เอามาแบ่งปันกันในหมู่บ้านเพื่อสร้างอาชีพ ทำบ่อเลี้ยงปลา ผลที่ได้รับจากการที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากป่า สามารถรักษาป่าไว้ให้ลูกหลาน ชาวบ้านเริ่มยอมรับ ไม่เข้าไปบุกรุกป่า และเริ่มเข้ามาร่วมมือในการดูแลป่ามากขึ้น"

(นายวัฒชัย ไวเกิด ประธานคณะกรรมการป่าชุมชน)

ปัจจุบันการกันพื้นที่เป็นป่าชุมชนของหมู่บ้าน สามารถป้องกันการบุกรุกแผ้วถางจากนายทุนท้องถิ่นในหมู่บ้าน อย่างไรก็ตามนายทุนรายนี้ก็ยังทำการบุกรุกป่าทางด้านหนึ่งของหมู่บ้าน โดยเจ้าหน้าที่ป่าไม้ไม่ได้เข้ามาจัดการอะไร แต่ไม่ได้รุกเข้ามาในเขตป่าชุมชน นอกจากนั้นยังมีโครงการทำฝายกั้นน้ำของหลวงพ่อวิชา เจ้าอาวาสวัดทุ่งนางาม เป็นฝายขนาดใหญ่กั้นลำน้ำอีซ่าเพื่อกักน้ำไว้ เพื่อผันน้ำไปให้หมู่บ้านแถบคลองชะนี มีการตัดต้นไม้บริเวณรอบๆ และขุดดินมาถมบริเวณหน้าเขื่อนที่กักเก็บน้ำ

3.2) บ้านอีซ่าพัฒนา : วิถีชาวไร่ในเขตป่ากันชน

บ้านอีซ่าพัฒนาตั้งอยู่ที่หมู่ 3 ตำบลทองหลาง อำเภอห้วยคต จังหวัดอุทัยธานี ในอดีตหมู่บ้านอีซ่าขึ้นอยู่กับตำบลคอกควาย แต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาเป็นตำบลทองหลาง โดยสภาพทั่วไปจะไม่มีการปลูกสร้างบ้านเรือน แต่จะอยู่ในรูปสวนสัก โดยผู้ก่อตั้งหมู่บ้านตามความเชื่อของชาวบ้าน คือ ปู่เบิกคอง เป็นผู้ก่อตั้ง มากว่า 250 ปี และได้มีลูกหลานและมีผู้มาอาศัยอยู่ใหม่ในกลุ่มบ้าน ต้นมะขามเป็นหลักฐานยืนยันการตั้งถิ่นฐานมายาวนานเท่าอายุของปู่เบิกคอง ชาวบ้านเรียกว่า "มะขามกู้บ้าน" บ้านอีซ่าพัฒนามีสมาชิกชุมชน130 คน จำนวน 22 ครัวเรือน บ้านอีซ่าพัฒนาตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ จำนวนเนื้อที่ 500 ไร่ มีลำห้วยล้อมรอบหมู่บ้าน (ชาญณรงค์ วงค์วิชัย, มปป. , เอกสารอัดสำเนา)

อาณาเขตติดต่อ

ทิศเหนือ ติดกับ บ้านคลองชะนีบน หมู่ 3 ต.ป่าอ้อ อ.ลานสัก จ.อุทัยธานี

ทิศใต้ ติดกับ บ้านคลองเคียน หมู่ 3 ต.ทองหลาง อ.ห้วยคต จ.อุทัยธานี

ทิศตะวันออก ติดกับ บ้านคลองชะนีบน หมู่ 3 ต.ป่าอ้อ อ.ลานสัก จ.อุทัยธานี

ทิศตะวันตก ติดกับ บ้านห้วยร่วม หมู่ 3 ต.ทองหลาง อ.ห้วยคต จ.อุทัยธานี

วิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยงบ้านอีซ่าทำไร่ข้าวโพด มันสำปะหลัง สับปะรด และทำไร่ข้าวโดยพึ่งพาลำห้วยอีซ่า และรับจ้างทำงานในไร่บริเวณหมู่บ้านใกล้เคียงอันเนื่องมาจากผลผลิตใน

ที่ดินทำกินไม่พอเพียง นายเกี้ย คลองแห้ง ได้เล่าถึงวิถีชีวิตของคนกะเหรี่ยงที่ต้องเปลี่ยนจากการทำไร่หมุนเวียนมาเป็นชาวไร่ ซึ่งสร้างความยากลำบากต่อการมีอาหารไม่พอเพียง

"เดิมคนกะเหรี่ยงที่นี่ทำไร่ข้าวในลักษณะหมุนเวียนกันไปในป่า มีการปลูกพืชพันธุ์ที่กินและใช้ประโยชน์ได้ทั้งปีในไร่ เช่น ข้าวไร่ ข้าวโพด ฟัก แฟง พริก มะเขือ ยาสูบ และสมุนไพรที่ใช้ประจำครัวบางอย่าง ทำให้พอยังชีพอยู่ได้ไม่เดือดร้อน แต่ภายหลังจากเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้งมีการประกาศเป็นมรดกโลก ทำให้มีการล้อมรั้วลวดหนามรอบๆ ซึ่งกินพื้นที่ไร่ข้าวบางส่วนของชาวบ้านไปด้วย ปัจจุบันคนกะเหรี่ยงในพื้นที่นี้ส่วนใหญ่เหลือพื้นที่ทำกินเพียงไร่ผืนเดียวซึ่งมีประมาณ 6 – 10 ไร่เท่านั้น ทำให้ไม่สามารถทำไร่ข้าวหมุนเวียนได้อีก มีบางบ้านเท่านั้นที่ยังเหลือที่ไร่พอจะหมุนสลับกันได้สองแปลง คนที่ไม่สามารถจะทำไร่หมุนเวียนได้ จึงหันมาปลูกพืชไร่อย่างข้าวโพด มันสำปะหลัง และสับปะรด แทน ผลที่เกิดขึ้นก็คือ พันธุ์พืชที่เคยปลูกในไร่หลายชนิด ได้สูญพันธุ์ไป"

ตารางแสดงการใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวบ้านอีซ่าพัฒนา

ประเภทการใช้ที่ดิน	ช่วงเวลา/เดือน
ข้าวโพด	กุมภาพันธ์ – พฤษภาคม งวด 1 กรกฎาคม – สิงหาคม งวด 2
ข้าวไร่	กรกฎาคม – สิงหาคม
พืชผักสวนครัว	ตลอดปี
มันสำปะหลัง	กุมภาพันธ์ - ธันวาคม



กล้วยที่มีความยาวต่างจากกล้วยที่อื่น



ผักกูดที่ชาวบ้านเก็บตามริมน้ำและสวนครัว





ชาวบ้านเตรียมกล้าต้นมันสำปะหลังปลูกในแปลง ผลฟักที่บ้านอีซ่าพัฒนา

ผลกระทบของการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้งมาทับซ้อนที่ทำกินของชาวบ้านอีซ่าพัฒนาบางส่วนทำให้ความหลากหลายของพืชอาหารในแปลงเกษตรกรรมลดลง มีการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น และใช้สารเคมี ซึ่งส่งผลกระทบต่อผลผลิตของอาหารลดลง เนื่องจากสภาพดินเสื่อมคุณภาพ

การใช้ประโยชน์จากป่าของบ้านอีซ่าพัฒนา

ชาญณรงค์ วงค์วิชัย จากมูลนิธิสืบนาคะเสถียร (เอกสารอัดสำเนา, มมป., หน้า 5-8)ได้สำรวจสภาพป่าของกลุ่มบ้านอีซ่าพัฒนาและบ้านกุดจะเลิด พบว่าเป็นป่าเบญจพรรณ มีพันธุ์ไม้ต่างๆ เช่น ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้สะหวอง ไม้ผ่า ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการหาหุงอาหารเป็นหลัก โดยมีการเก็บเศษไม้แห้ง ในช่วงฤดูแล้งและฤดูหนาว สำหรับสัตว์ป่ามีชุกชุม เช่น ไก่ป่า นกป่า หมูป่า เสือ ตะกวด งู โดยเฉพาะในช่วงฤดูกาลเพาะปลูกจะมีสัตว์ป่าลงมากินพืชผลของชาวบ้าน สำหรับการเก็บหาของป่าเก็บตลอดทั้งปี เนื่องจากอยู่ใกล้กับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่า ได้แก่ หน่อไม้ ไม้ไผ่ เห็ดโคน เห็ดไม้ เห็ดไผ่ ผักหวาน หวาย กลอย กล้วยป่า และ สมุนไพร ชาวบ้านเก็บเห็ดโคน ซึ่งสร้างรายได้ประมาณ 10,000 – 30,000 บาท/ปี/ครอบครัว

นางถุง หมั่นเกตุ ได้เล่าให้เห็นถึงการพึ่งพาป่าของชาวบ้าน

“มีไม่ไผ่ป่า ตัดได้ตลอดทั้งปี ไม่ได้ห้าม ตัดมาทำฝา ทำพื้นบ้าน ทำด้ามจอบ ด้ามเสียม ทำยุ้ง สานกระบุง ตะกร้า ทำสุ่ม ไม้ยืนต้น ให้ใช้ได้เฉพาะไม้ที่ล้มแล้ว แต่ต้องไปขออนุญาตคณะกรรมการป่าชุมชน และไปแจ้งเจ้าหน้าที่ป่าไม้ อนุญาตให้ใช้เพื่อทำบ้าน ในกรณีที่จำเป็น เช่น ไม่มีบ้านอยู่เท่านั้น มีไม้หัวไร่ปลายนา สามารถตัดมาใช้ประโยชน์ได้ตามความจำเป็น แต่มีข้อห้ามในการตัดไม้ จากป่า ซึ่งเป็นข้อห้ามตามความเชื่อของคนกะเหรี่ยงที่จะไม่ตัดไม้ในเดือนห้า เขาจะ

ถือ ห้ามตัดไม้ในป่าเข้าบ้าน จะทำให้คนในบ้านเจ็บป่วย เขาจะเว้นเอาไว้เดือนหนึ่ง เคยมีคนไม่เชื่อ ทำแล้วลูกไม่สบาย ต้องรื้อออกเอาไปคืนป่า"

ตารางการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าตามฤดูกาล บ้านอีซ่า

พืชและอาหารจากป่า

เดือน	ชนิดของพืชอาหาร	มูลค่าทางเศรษฐกิจต่อคน ต่อปี	วิธีการเก็บ กฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์อย่างอนุรักษ์
ธันวาคม	จะมีผักกูด ผักหนาม หางไหล ที่ขึ้นอยู่ริมห้วย	ไม่ได้ขาย เก็บแค่พอกิน	ไม่ได้หวงห้าม มีคนข้างนอกเข้ามาเก็บหาด้วย เฉพาะหอย มีให้เก็บขายได้ตลอดในช่วงน้ำลด
มกราคม			
	มีปลา กุ้งฝอย หอยขม หอยเฮ้ย	หอยขายได้ประมาณครัวเรือนละ 2,000 บาท	
กุมภาพันธ์	ช่วงที่ฝนเริ่มตก จะมีผักหวานป่า ผักซึก ผักอีนูน มีให้เก็บกินจนกว่าฝนจะหมดราวๆเดือนตุลาคม	ผักไม่ได้ขาย เก็บแค่พอกิน	เวลาเก็บจะเก็บแค่พอกิน เอาไว้ให้คนอื่นๆมาเก็บบ้าง ห้ามตัดเถา เพราะถ้าตัดจะไม่มีให้เก็บอีก ถ้าเด็ดบ่อยๆมันจะมีให้เก็บกินได้ทั้งปี
มีนาคม			
เมษายน			
พฤษภาคม			
มิถุนายน			
กรกฎาคม			
สิงหาคม		5,000 – 6,000 บาท ต่อครัวเรือน	จะมีช่วงที่เปิดป่าอนุญาตให้หาหน่อไม้ มีทั้งคนในหมู่บ้านและ

	ช่วงเดือนสิงหา กันยา ตุลา จะเริ่มมีหน่อไม้ หน่อกระทือ บุก และเห็ด	(มีบางบ้านไม่ได้เก็บ)	นอกหมู่บ้านมาเก็บ แต่หาได้แค่ 3 เดือนที่อนุญาต มีมีพ่อค้าข้างนอกมารับซื้อ หลังจากนั้นจะปิดป่าปล่อยให้ไผ่ออกหน่อ เติบโตเป็นต้นบ้าง จะหาได้บ้างเฉพาะกินกันในบ้าน ห้ามขาย
กันยายน			
ตุลาคม	กลางเดือนตุลา เห็ดโคนออก มีให้เก็บ 3 ครั้ง	6,000 – 10,000 บาท ต่อครอบครัว	ไม่ได้หวงห้าม มีทั้งคนในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้านมาเก็บ



หอยที่เก็บได้จากแม่น้ำอีซะ



นายเกี้ย คลองแห้ง หมอพื้นบ้านและกรรมการป่าชุมชน



นางถุง หมั่นเกตุ หมอพื้นบ้าน



ผักพื้นบ้านและสมุนไพร

สำหรับสมุนไพรที่เคยเก็บได้ในป่าก็ไม่สามารถเก็บได้ เพราะพื้นที่ป่านั้นได้ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า นางถุง หมั่นเกตุ อายุ 48 ปี ซึ่งมีความรู้ในการใช้สมุนไพรได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาในการรักษาโรคด้วยสมุนไพรก็สูญหายไปกับคนแก่ที่เสียชีวิต และการพึ่งพาแพทย์แผนปัจจุบันในการไปรักษาที่สถานีอนามัย

“สมุนไพรที่เคยได้เก็บในป่า ปัจจุบันก็ไม่สามารถเก็บได้แล้ว ทำให้ภูมิปัญญาในเรื่องนี้มีอยู่เฉพาะกับคนแก่ๆซึ่งปัจจุบันเสียชีวิตไปแล้ว สมุนไพรที่ใช้อยู่ในปัจจุบันเป็นสมุนไพรที่มีให้เก็บหาได้ตามบ้าน อาทิ กระเพรา สาบเสือ บอระเพ็ด ลูกใต้ใบ หน่อกระทือ ใบหูเสือ ใบยาสูบซึ่งส่วนใหญ่จะรู้วิธีการใช้รักษาโรคกันทั่วไปในหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันเมื่อมีถนนเดินทางสะดวก คนจะไปหาหมอที่อนามัยประจำหมู่บ้านกัน เพราะรู้สึกว่าสะดวกและได้ผลดีกว่าการใช้สมุนไพรที่ให้ผลช้า”

ปัจจุบันบ้านอีซ่าพัฒนามีผู้ที่มีความรู้เรื่องสมุนไพรที่นำมาใช้รักษาโรคคือนายเกี้ย คลองแห้ง ซึ่งเป็นหมอเป่าประจำหมู่บ้าน และนางพองใคร กระแหน่ ซึ่งเป็นหมอตำแย อยู่ที่หมู่บ้านกุดจะเลิด แต่ไม่ได้เข้าไปเก็บหาสมุนไพรในป่าแล้วเพราะเป็นเขตอนุรักษ์ และไม่ได้ใช้สมุนไพรในการรักษา ถ้ามีอาการเจ็บป่วยก็จะรักษาด้วยการเป่าน้ำมนต์ หมอตำแย ก็ไม่ได้ใช้สมุนไพรในการดูแลหลังคลอด ถ้ามีอาการเจ็บป่วยก็จะส่งไปที่สถานีอนามัยเป็นหลัก

การจัดการป่าชุมชน

ชาวบ้านอีซ่าดูแลป่าชุมชนร่วมกับหมู่บ้านกุดจะเลิด ซึ่งเป็นคนกะเหรี่ยงและเป็นเครือญาติกัน ทั้งสองบ้านจะส่งตัวแทนมาร่วมเป็นคณะกรรมการป่าชุมชนร่วมกันจัดการป่า ดูแลป้องกันไฟป่าและทำแนวกันไฟ โดยมีกลุ่มผู้สูงอายุคอยชี้แนะและให้คำปรึกษาทำให้ป่ายังคงสภาพเดิมค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ มีต้นน้ำลำธารของอีซ่า มีเนื้อที่ทั้งหมด 200 ไร่ สภาพพื้นที่เป็นภูเขา และป่าเต็งรัง

มีการแบ่งพื้นที่ป่าตามความเชื่อ ยังมีป่าที่เคยเป็นป่าช้าที่ฝังศพของหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันไม่มีใครเข้าไปแผ้วถางเพราะยังเคารพกันโดยความเชื่อเดิม เด็กๆก็ยังรับรู้ด้วย มีวัฒนธรรมความเชื่อที่เมื่อแรกเกิดหมอตำแยจะนำสายสะดือเด็กใส่กระบอกไม้ไผ่นำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้ที่มีลูกดก ก็ยังมีอยู่บ้าง ถ้าคลอดที่บ้าน เขาจะเลือกต้นไม้ขนาดใหญ่กว่าต้นขาขึ้นไป แต่ถ้าไปคลอดที่โรงพยาบาลก็ไม่ได้นำสายสะดือมาแขวนแล้ว แต่จะเป็นต้นไม้บริเวณใกล้หมู่บ้าน ไม่ได้ไปแขวนในป่า

คณะกรรมการป่าชุมชนทำงานร่วมกันกับกลุ่มเยาวชน ซึ่งเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนด้วย เพื่อปลูกฝังให้เกิดความเข้าใจและสร้างจิตสำนึกแก่เยาวชน โดยได้รับการสนับสนุนจากโครงการ 30 ป่า มูลนิธิสืบนาคะเสถียร เช่น ช่วยทำแนวกันไฟ เพื่อให้ได้เรียนรู้และสร้างจิตสำนึก ซึ่งเด็กๆจะได้รับเบี้ยเลี้ยงจากการทำงานและได้เรียนรู้ท้องถิ่นของตนเอง มีนายประวิง กึงไกร เป็นผู้นำชุมชนที่เป็นทางการ มีผู้นำธรรมชาติ คือนายเกี๊ยะ คลองแห้ง ซึ่งเป็นหมอเป่าประจำหมู่บ้าน เป็นผู้ที่มีความรู้เรื่องสมุนไพรดี เนื่องจากคนในชุมชนส่วนใหญ่เป็นเครือญาติกัน จะมีคนข้างนอกที่เป็นคนไทยเข้ามาอยู่ร่วมบ้าง และมีการแต่งงานกัน แต่ก็ไม่มีปัญหา มีการร่วมมือกันดี ในการทำกิจกรรมต่างๆ

นายประวิง กึงไกร ได้เล่าถึงปัญหาอุปสรรคของการจัดการป่า

“ปัญหาที่หนักที่สุดก็คือ การป้องกันไฟป่า เพราะจะมีไฟป่าเข้าทุกปี ตรงจุดเดิม เป็นบริเวณที่ติดกับลำห้วย ซึ่งมีนักการเมืองท้องถิ่นมาครอบครองข้ามลำห้วยที่เป็นแนวเขตป่าชุมชนเข้ามา และมีการจุดไฟ ทำให้เกิดไฟป่าลามเข้ามาทุกปี ส่วนแนวเขตป่าชุมชนที่ติดกับบ้านห้วยร่วม ชาวบ้านแบ่งพื้นที่การจัดการกันชัดเจนไม่มีปัญหากัน”

สำหรับกฎระเบียบป่าชุมชนบ้านอีซ่า มีดังนี้

1. ห้ามบุกรุกแผ้วถางหรือเผาถ่าน ยึดครองพื้นที่ป่าชุมชน
2. ห้ามล่าสัตว์ป่าทุกชนิดในป่าชุมชน
3. ห้ามตัดไม้ยืนต้นหรือไม้ที่มีค่าทุกชนิดในป่าชุมชน
4. การตัดไม้ไผ่ใช้สอยต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชน
5. ห้ามนำเครื่องมือล่าสัตว์เข้ามาในเขตป่าชุมชน (ยกเว้นเจ้าหน้าที่ออกตรวจป่า)
6. การเก็บหาของป่าหรือสมุนไพรต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชน
7. การหาหน่อไม้ให้หาได้จนกว่าคณะกรรมการจะประกาศปิดป่า
8. ห้ามบุคคลภายนอกเข้ามาใช้ประโยชน์ในเขตป่าชุมชนเด็ดขาด ยกเว้น การศึกษาทางธรรมชาติ
9. ห้ามจุดไฟในเขตพื้นที่ตัดต่อป่าชุมชน
10. ห้ามเก็บของป่าในเขตอนุรักษ์ โดยเด็ดขาด ที่แสดงเครื่องหมาย

ผู้ที่ฝ่าฝืนกฎระเบียบจะมีโทษดังนี้

1. คณะกรรมการจะทำการปรับปรุงเป็นเงิน ตั้งแต่ 500-5,000 บาท
2. คณะกรรมการจะตักเตือน หรืออาจจะส่งดำเนินคดี
3. เงินที่ได้จากการปรับจะรวมเข้าหมู่บ้าน เป็นเงินทุนกลางเพื่อใช้ประโยชน์บำรุงป่าชุมชน
4. กฎระเบียบดังกล่าว สามารถเปลี่ยนแปลงตามความเหมาะสม



ป่าชุมชนบ้านอีซ่าพัฒนา และแม่น้ำอีซะ



แผนที่ป่ากันชนรอบเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง

3.3) การส่งเสริมการจัดการป่าชุมชนในเขตป่ากันชน

การจัดการป่าชุมชนในบริเวณป่ากันชนรอบเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง จ.อุทัยธานี เกิดขึ้นมาจากปัจจัยสำคัญของการทำงานจากบุคคลภายนอกที่มาส่งเสริม องค์กรที่มีบทบาทสำคัญ คือ มูลนิธิสืบนาคะเสถียร ร่วมกับ คณะกรรมการอนุรักษ์ผืนป่าตะวันตกจังหวัดอุทัยธานี และชุมชน โดยจัดทำ “โครงการป่าชุมชน 30 ป่ารักษาทุกโรค” ภายใต้แนวคิด “คนอยู่ได้ ป่าอยู่ได้ และเสืออยู่ได้” เป้าหมายของโครงการ คือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า โดยชุมชน และมีหน่วยงานอนุรักษ์ในพื้นที่เป็นที่ปรึกษา ได้แก่ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ศูนย์ศึกษาพัฒนา-วนศาสตร์ชุมชน สถานีพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง หน่วยป้องกันรักษาป่าที่อยู่ในพื้นที่จังหวัดอุทัยธานี และองค์กรท้องถิ่นต่างๆ

ทั้ง 30 ชุมชนรอบเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง มีลักษณะของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่เดิม และชุมชนที่ถูกอพยพออกมาจากข้างในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯ ภายใต้การจัดการป่าอนุรักษ์และป่ากันชน โดยมีการทำแนวเขตกั้นรั้วลวดหนามรอบเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ชุมชนเหล่านี้จึง

ต้องรับภาระของการมีบทบาทในการร่วมรักษาป่าอนุรักษ์ โดยห้ามมิเข้าไปบุกเบิกพื้นที่ หรือใช้ประโยชน์ภายในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯอย่างเด็ดขาด ซึ่งจะได้รับโทษตามกฎหมาย

ในมุมมองของผู้รับผิดชอบโครงการเห็นว่า ชุมชนรู้แต่เพียงว่า "ป่า" เป็นของรัฐ หรือราชการเป็นผู้ดูแลเท่านั้น ชุมชนไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้อง จึงไม่จำเป็นต้องช่วยกันดูแล และปกป้อง ภัยอันตรายต่างๆที่เปรียบเสมือนโรคร้ายที่คอยคุกคามป่าเล็กและป่าใหญ่ เช่นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง "ป่าชุมชน" จึงเป็นสิ่งที่ชุมชนรู้จักกันดี ณ วันนี้ ชุมชนทั้ง 30 ชุมชน ได้พยายามพิสูจน์ตัวเองว่าสามารถที่จะปกป้อง ฟื้นฟู ผืนป่าที่อยู่ใกล้ชุมชนได้ รวมถึงการดูแลฟื้นฟูป่าเสื่อมโทรมที่อยู่รายรอบหมู่บ้านให้กลับมาอุดมสมบูรณ์ให้เป็นแหล่งอาหาร และแหล่งเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน ในรูปแบบของการถักทอเรียงร้อยเป็น "เครือข่ายป่าชุมชน 30 ป่า รักษาทุกโรค"

นักวิชาการมองว่าชุมชนเป็นโรคร้ายมีผลต่อป่า แต่ในมุมมองของ สมบัติ ชูมา ผู้ประสานงานโครงการมองว่า ควรมองการรักษาโรคที่เข้ามาหาชุมชน อย่างน้อยแก้ปัญหาให้ชาวบ้านมีพื้นที่หาอยู่หากิน โดยไม่ต้องเข้าไปในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และมาเริ่มจากการหมายแนวเขต ไม่ให้มีการปะทะกับเจ้าหน้าที่รัฐ ตอนนี้ชัดเจนแล้ว มีการเซ็นสัญญาทำงานระหว่างกรมอุทยานฯ ท้องถิ่น อ.บ.ต) และมูลนิธิสืบฯ

การดำเนินการโครงการจึงต้องมีการประสานงานร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐและนักพัฒนาขององค์กรมูลนิธิสืบฯ โดยในช่วงแรกคือการกระตุ้นให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการรักษาป่า และทำแนวเขตป่าชุมชนให้ชัดเจน เพื่อให้ชุมชนมีทรัพยากรป่าในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ สมบัติ ชูมา ผู้ประสานงานโครงการและเจ้าหน้าที่มูลนิธิสืบฯ ได้อธิบายให้เห็นกระบวนการทำงานดังกล่าว

"ประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เมื่อปี 2515 หลังจาก สืบ นาคะเสถียรตายปี 2533 กรมป่าไม้ล้อมรั้วลวดหนาม เมื่อล้อมรั้ว ชาวบ้านถูกบล็อกจากการทำไร่หมุนเวียนซึ่งอยู่ใกล้แหล่งน้ำ ชาวบ้านจากที่อื่นลักลอบเข้าไปล่าสัตว์ตัดไม้ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯ ปี 2538- 2539 เริ่มคิดกันว่าชาวบ้านควรมีพื้นที่ป่าดูแลกันเอง เพราะพี่น้องถูกยิงเมื่อเก็บหาของป่า และโดนเจ้าหน้าที่รัฐยิง เลยคิดเรื่องการจัดการป่าชุมชน มีโครงการของกองทุนเพื่อสังคม (SIP) ดร.คณิตเป็นคนแรกที่เริ่มต้นทำป่าชุมชน เขาหินเหล็กไฟ และเขาเขียว

ปี 2542-2543 ผมช่วยประสานงานหน่วยงานต่างๆ ประสานหน่วยงานให้เป็นพี่เลี้ยง ประสานกับรีคอร์ฟ และทำร่วมกัน ดึงหน่วยงานเข้ามาช่วยชาวบ้าน ปี 2546 มารับผิดชอบโครงการจอมป่า การจัดการทรัพยากรอย่างมีส่วนร่วม จ.นครสวรรค์มีบ้านบุแม้ว บ้านปางสัก จ.นครสวรรค์ บ้านเขาเขียว ห้วยร่วม กุดจะเลิด ห้วยอีซ่า จ.อุทัยธานี เรียนรู้วิถีชีวิต การหาอยู่หากิน กะเหรี่ยงมีการรักษาต้นไม้ รักษาดิน พื้นที่อีซ่าและกุดจะเลิด วัฒนธรรมหายไป เหลือเฉพาะคนแก่ จับกลุ่มออมทรัพย์

เป้าหมายโครงการจอมป่า คือมีพื้นที่หาอยู่หากินให้ชัดเจนสอดคล้องกับวิถีชีวิต กรณีบ้านบุแม้ว รับผิดชอบหมายแนวเขตให้ชัดเจนร่วมกับกรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช เช่น บ้านห้วยร่วม ในป่าชุมชนมีอะไรบ้าง ชาวบ้านทำกันเอง และเราหางบประมาณสนับสนุน มีการกันพื้นที่ตามแนวเขต และชุมชนตั้งกฎกติการ่วมกันในป่าชุมชน แต่ถ้ามีภูเขาให้ชุมชนจัดการตามกฎหมาย ต่อมาต้องทำทุกหมู่บ้าน เพราะเป็นพี่น้องกันทำทั้ง 30 ชุมชน และลดปัญหาความขัดแย้งเพื่อเป็นสวัสดิการ ทางนครสวรรค์เพิ่มอีก 34 หมู่บ้าน อยู่ในนครสวรรค์ สุพรรณบุรี 29 หมู่บ้าน กาญจนบุรี 84 หมู่บ้าน 11 อุทยานแห่งชาติ กับ 6 เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า

ผลที่เกิดขึ้น ทั้งป่าตะวันตก 10 กว่าชุมชน 80 เปอร์เซ็นสำเร็จในการทำแนวเขตร่วมกับกรมอุทยานฯ มีป่าชุมชน มีกฎกติกา ที่อีซ่า 90 เปอร์เซ็น ชาวบ้านมารวมตัวกัน มีแกนนำ 5-6 คน ชัดเจน ชาวบ้านส่วนอื่นว่าตาม เรื่องการหากินต้องดิ้นรน และหาอยู่หากินตามปกติ ที่เขาเขียวไม่มีการบุกรุก ในทางนโยบายกรมอุทยานร่วมกันทำแนวเขต หัวหน้าเขตรักษาพันธุ์ฯไม่เห็นด้วย แต่เจ้าหน้าที่ และหัวหน้าหน่วยต่างๆ ร่วมมือดี ตอนเปลี่ยนรัฐบาลเจ้าหน้าที่ไม่ทำงาน รอเปลี่ยนรัฐบาล"

กระบวนการดำเนินการของโครงการ 30 ป่ารักษาทุกโรค (มูลนิธิสืบนาคะเสถียร, ผลการดำเนินงานโครงการป่าชุมชน 30 ป่ารักษาทุกโรคปีที่ 1 (กุมภาพันธ์ 2549 – พฤษภาคม 2550) มีดังนี้

- เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายในชุมชน ระหว่างกลุ่มแกนนำหมู่บ้าน คณะกรรมการป่าชุมชน และการใช้วิทยุสื่อสารสำหรับแกนนำในการสื่อสารร่วมกัน
- เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน ซึ่งแบ่งเป็นโซน หรือเป็นกลุ่มป่าที่มีระบบนิเวศผืนป่าชุมชนต่อเนื่องกัน ประมาณ 3 เดือน/ครั้ง
- การศึกษาดูงานการจัดการป่าชุมชน ระหว่างป่าชุมชนใหม่ที่เริ่มก่อตั้งกับป่าชุมชนเก่าที่เป็นพี่เลี้ยง และอยู่ในพื้นที่จังหวัดอุทัยธานี และศึกษาดูงานนอกพื้นที่จังหวัดอุทัยธานี
- ทำหมายแนวเขตพื้นที่ป่าชุมชน 30 ป่า นอกเขตป่าอนุรักษ์และติดป้ายป่าชุมชน ซึ่งทำร่วมกับสถานีพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง และโครงการจัดการพื้นที่ป่ากันชนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช
- การสนับสนุนเครื่องวิทยุสื่อสาร ให้กับแกนนำชุมชนๆละ 5 เครื่อง รวม 150 เครื่อง จัดตั้ง
- สถานีแม่ข่ายจำนวน 15 สถานี จัดตั้งระบบเฝ้าระวังภัยต่างๆ 14 สถานี ในพื้นที่ 3 อำเภอ ลานสัก ห้วยคต บ้านไร่ จัดอบรมให้ความรู้ เทคนิควิธีการที่เกี่ยวข้องต่างๆ ตลอดจนติดตามตรวจสอบการใช้เครื่องมือวิทยุสื่อสารอย่างสม่ำเสมอ
- อบรมการใช้ เครื่องมือกำหนดตำแหน่งพิกัดทางภูมิศาสตร์ (GPS) การอ่านแผนที่ และการใช้เครื่องมือวิทยุสื่อสารเพื่อการจัดการทรัพยากรสิ่งแวดล้อม อย่างยั่งยืน ทั้ง 30 หมู่บ้าน

- การทำแนวกันไฟป่า การจัดเวรยามอยู่เฝ้าป้อมยามป่าชุมชน การจัดเวรยามเดินตรวจตราลาดตระเวนป่าชุมชนในฤดูเก็บหาของป่า (ซึ่งมีเกือบทั้งปี) เพื่อตรวจสอบพฤติกรรมการเก็บหาของป่าของชาวบ้าน การบวชป่า และการทำบุญประเพณีต่างๆ ฯลฯ
- พัฒนาตั้งกลุ่มออมทรัพย์ สนับสนุนการทำกิจกรรมพัฒนาชุมชน
- จัดรายการวิทยุชุมชนในพื้นที่ และจัดเวทีต่างๆเผยแพร่ความรู้ในการจัดการป่าชุมชนให้กับคนภายนอกและสังคมเข้าใจ

3.4) บทเรียนการจัดการป่าชุมชนในเขตป่ากันชน

บทบาทของกลุ่มต่างๆในการจัดการป่ากันชน
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง



ปัจจัยสำคัญในการรวมกลุ่มของชุมชน

- ชุมชนได้ตระหนักในผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชนภายหลังการจัดสรรพื้นที่ให้ทำ

กินรอบเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯเช่น บ้านห้วยร่วม หรือชุมชนที่บ้านอีซ่าพัฒนาต้องถูกลดพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนลง การปรับตัวของชุมชนต้องเปลี่ยนวิถีการผลิตมาเป็นการปลูกพืชไร่ในสภาพดินที่ไม่อุดมสมบูรณ์ ผลผลิตได้น้อยลง และทรัพยากรป่าที่พึ่งพาลดลง เพราะฉะนั้นการดิ้นรนต่อการดำรงชีวิตทำให้เห็นคุณค่าของป่าที่ต้องรักษา และควรมีป่าชุมชนของหมู่บ้านเพื่อลดการใช้ประโยชน์จากป่าอนุรักษ์ที่มีการควบคุมอย่างเข้มงวด

- บทบาทของมูลนิธิสืบฯในการจัดกระบวนการเรียนรู้แลกเปลี่ยนทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน ทำให้แกนนำของกลุ่ม และชาวบ้านเข้าใจต่อบทบาทของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน

- เนื่องจากทางรัฐมีการขยายพื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯมาทับซ้อนพื้นที่ทำกินและป่าชุมชน จึงเป็นปัจจัยสำคัญทำให้ต้องเร่งทำแนวเขตป่าชุมชนเป็นอันดับแรก เพื่อไม่ให้เกิดผลกระทบต่อการทับซ้อนพื้นที่ทำกิน

- การส่งเสริมงานพัฒนาชุมชนได้ริเริ่มขึ้นไปพร้อมกับการจัดการป่าชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านมีประสบการณ์ทำงานรวมกลุ่ม และมีเงินทุนในการทำกิจกรรม ตลอดจนการขยายความคิดสืบทอดไปยังคนรุ่นหลังที่เป็นเยาวชน เช่น การทำกลุ่มออมทรัพย์ที่บ้านอีซ่าพัฒนา การจัดค่ายเยาวชน การทำแนวกันไฟ

- บทบาทของเจ้าหน้าที่มูลนิธิสืบฯ ได้ทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งทำให้ชาวบ้านเข้าใจว่าเป็นข้าราชการ แต่การทำงานร่วมกันระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐ หรือนักพัฒนา จึงขึ้นอยู่กับบทบาทและการทำงานของตัวบุคคลที่เข้าใจและร่วมแก้ไขปัญหากับชุมชนหรือไม่ ซึ่งจะส่งผลต่อการให้ความร่วมมือของชุมชน

- การใช้วัฒนธรรมในการรวมกลุ่ม และฟื้นฟูทรัพยากรเป็นสิ่งจำเป็น เพื่อสร้างศรัทธาในการร่วมจัดการป่าชุมชน เช่นที่บ้านอีซ่าพัฒนา มีการฟื้นฟูเจ้าวัดใหม่ ที่เป็นเจดีย์เก่า ทำพิธีกรรม ฟื้นฟูวัฒนธรรมใหม่

- ที่บ้านห้วยร่วมแกนนำกลุ่มมีประสบการณ์ เข้าใจในแนวคิดการทำงานรวมกลุ่ม มีความมุ่งมั่นและเห็นคุณค่าของการจัดการป่าชุมชน ประกอบกับได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารจากภายนอกอย่างกว้างขวาง จึงทำให้การจัดการป่าชุมชนดำเนินการไปได้อย่างเข้มแข็ง

- วิทยุสื่อสาร เป็นเครื่องมือที่ทำให้การทำงานของเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนข่าวสาร การร่วมกันป้องกันไฟป่า และการทำกิจกรรมร่วมกันเป็นไปด้วยดี สำหรับการทำแผนที่ GPS ทำให้ชาวบ้านรู้ขอบเขตพื้นที่และประเมินศักยภาพของชุมชนในการจัดการป่าได้

<u>ปัญหาอุปสรรคของการจัดการป่าชุมชน</u>

- การถูกตัดขาดจากทรัพยากรในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯ ทำให้ภูมิปัญญาความรู้

ของคนที่ใช้ประโยชน์จากป่า การรักษาโรคด้วยสมุนไพร การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากพืชอาหารในป่า และการทำไร่หมุนเวียนได้สูญหายไปพร้อมกับการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์พืชในแปลงเกษตรกรรมและในป่า

- ความไม่เข้าใจของหน่วยงานรัฐ และไม่ชัดเจนในบทบาทว่าทำอะไรโดยเฉพาะแต่หน่วยงานรัฐ ทำให้ไม่เกิดการทำงานบูรณาการร่วมกัน ซึ่งส่งผลกระทบให้ชุมชนเกิดความสับสน
- การทำงานเป็นเครือข่าย 30 ป่า ทำให้เกิดการสื่อสารเน้นที่แกนนำของกลุ่มคณะกรรมการป่าชุมชน แต่ความเข้าใจของคนในชุมชนยังน้อย จึงทำให้ชาวบ้านในหลายพื้นที่ยังจัดการป่าชุมชนไม่เข้มแข็ง
- ชาวบ้านยังประสบปัญหาภาวะหนี้สิน จากการทำพืชไร่ และต้องพึ่งพาการบริโภคจากภายนอก การรักษาโรคด้วยการซื้อยากิน เพราะขาดความรู้ในการใช้ประโยชน์ และทรัพยากรที่พึ่งพาลดน้อยลง ซึ่งส่งผลให้ชุมชนไม่เห็นคุณค่าของการจัดการป่าชุมชน

<u>ข้อเสนอแนะ</u>

- ต้องเร่งฟื้นฟูภูมิปัญญาความรู้ในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า อาหาร และสมุนไพร โดยการแลกเปลี่ยนภูมิปัญญาความรู้ร่วมกันระหว่างผู้รู้ภายในชุมชน และผู้รู้จากภายนอกชุมชน
- นักพัฒนาต้องมีการทำงานการสร้างการรวมกลุ่มให้กับชุมชนในพื้นที่อย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันภายในชุมชน ซึ่งเป็นการหนุนช่วยแกนนำกลุ่ม
- การส่งเสริมแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชน ทั้งระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรมที่ลดต้นทุนปัจจัยการผลิต และลดการใช้สารเคมี การจัดการที่ดิน และการจัดการป่าไปพร้อมกัน การลดค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว ที่ทำให้ชุมชนได้ประโยชน์จากป่า และเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ป่า ไม่ว่าจะเป็นการแปรรูปอาหารจากผลผลิต อาหารและสมุนไพรในป่า
- บทบาทของเจ้าหน้าที่รัฐควรกำหนดเป้าหมายในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนที่อยู่ร่วมกับทรัพยากรป่าอย่างยั่งยืน ซึ่งจะทำให้ชุมชนมาเห็นความสำคัญในการรักษาป่าซึ่งมีประสิทธิภาพดีกว่าการล้อมรั้วกั้นแนวเขตป่าอนุรักษ์

4) หมอพื้นบ้านกับป่าแบร์ยที่ตำบลตาเบา จังหวัดสุรินทร์

4.1) การจัดการป่าชุมชนของชุมชนตำบลตาเบา

"ป่าแบร์ย" มีชื่อเดิมว่า "ป่าแบร์ยหนองสาหร่าย" ในอดีตป่าแบร์ยมีลักษณะเป็นป่าดงดิบที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีแหล่งน้ำธรรมชาติ มีความหลากหลายของสัตว์ป่า และต้นไม้ใหญ่จำนวนมาก เป็นแสนไร่ ในป่าแบร์ยมีต้นแบร์ยจำนวนมาก ใบของต้นแบร์ยนำมากินหมากได้ ต่อมามีการตัดไม้มาเผาถ่านขาย นำไม้มาสร้างที่อยู่อาศัยโดยชาวบ้านในบริเวณตำบลตาเบา และชาวบ้านที่อยู่ในศูนย์อพยพเขมร ซึ่งตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียง ในปัจจุบันเหลือพื้นที่ป่าจำนวน 1,784 ไร่ และมีการออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.)

การริเริ่มอนุรักษ์ป่าแบร์ยมาจากเจ้าอาวาสวัดอมรินทราราม พระครูโสภณ บุญกิจ ร่วมกับชาวบ้าน และการสนับสนุนส่งเสริมโดยมูลนิธิพัฒนาอีสาน (ศูนย์เนท) และนายเอียด ดีพูน จากคณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา (ศพพ.สุรินทร์) ได้ร่วมกับบวชป่าในปี พ.ศ.2538 และรวมกลุ่มตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน กรรมการที่เลือกมาจากการแต่งตั้งของ 5 หมู่บ้านๆละ 5 คน ซึ่งได้แก่ บ้านตาเตียว หมู่ 3 บ้านภูมิสตึง หมู่ 9 บ้านลำพุก หมู่ 14 บ้านปอยจุม หมู่ 18 และบ้านจบก หมู่ 19 ทั้ง 5 หมู่บ้านตั้งอยู่ในตำบลตาเบา อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ และเป็นหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์จากป่าแบร์ยร่วมกัน ปัจจุบันป่าแบร์ยเป็นป่าโคกแบบป่าโปร่ง มีต้นไม้ใหญ่ประปราย มีต้นพลวง เต็ง รัง ประดู่ แต้ ติ้ว เป็นไม้หลัก และไม้เล็กกำลังฟื้นตัวเป็นไม้ใหญ่ หลังจากมีการอนุรักษ์ป่ามาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี 2538 เป็นต้นมา

คณะกรรมการป่าชุมชนได้ตั้งกฎระเบียบในการดูแลรักษาป่า และทุกบ้านร่วมกันเฝ้าระวังในบริเวณอาณาเขตของป่าที่ติดต่อกับหมู่บ้าน ไมมีการแบ่งพื้นที่ป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอย เพราะโดยธรรมชาติป่าแบร์ยเป็นป่าโปร่งและเป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ที่ชาวบ้านใช้ร่วมกัน ชาวบ้านบ้านลำพุกกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า (นายเปรียว สัญจรดี ผู้ใหญ่บ้านบ้านลำพุก นายปริญญา เฉลียวฉลาด (ส.อบต.) และนางเกศินี เพลินพร้อมให้สัมภาษณ์)

"10 ปีที่ผ่านมา เริ่มมีต้นไม้ใหญ่ ชาวบ้านให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ป่าเมื่อเปรียบเทียบกับในอดีตที่ตัดไม้ทิ้งเพื่อเปิดพื้นที่นา ได้งบประมาณจากสภาตำบลขุดคลองประมาณ 1 ล้านกว่าบาท ได้ผลในการทำแนวเขต ใช้เวลานานกว่าชาวบ้านรักษาป่า มีคนจากตำบลโคกยางเอารถไถมาตัดไม้ไปเผาถ่าน และมีชาวบ้านในหมู่บ้านไปตัดไม้ในบริเวณใกล้บ้านตัวเอง เมื่อมีการจับชาวบ้าน ปรับเงิน ค่าปรับเอาไว้ให้กลุ่ม ส่วนมากแค่ตักเตือน ถ้ามีใครเห็นคนตัดไม้ พามาที่ประธานส่วนใหญ่ตักเตือน ซึ่งได้ผล ชาวบ้านคนนั้นก็ไม่ทำอีก มีการบวชป่าสองครั้ง หลวงพ่อก็เทศน์ด้วย ทำให้ชาวบ้านเชื่อฟัง ชาวบ้านจึงรักษาป่าไว้ทุกวัน หลวงพ่อมีบทบาทสำคัญทางใจที่ชาวบ้านเชื่อฟัง เพราะกลัวบาปถ้าไปตัดไม้ เนื่องจากมีการบวชป่า ตอนนั้นหลวงพ่อนานเป็นประธานบวชป่า"

พระครูโสภณ บุญกิจ ได้มีบทบาทรวมกลุ่มอนุรักษ์สมุนไพรในป่าชุมชน อธิบายให้เห็นว่า

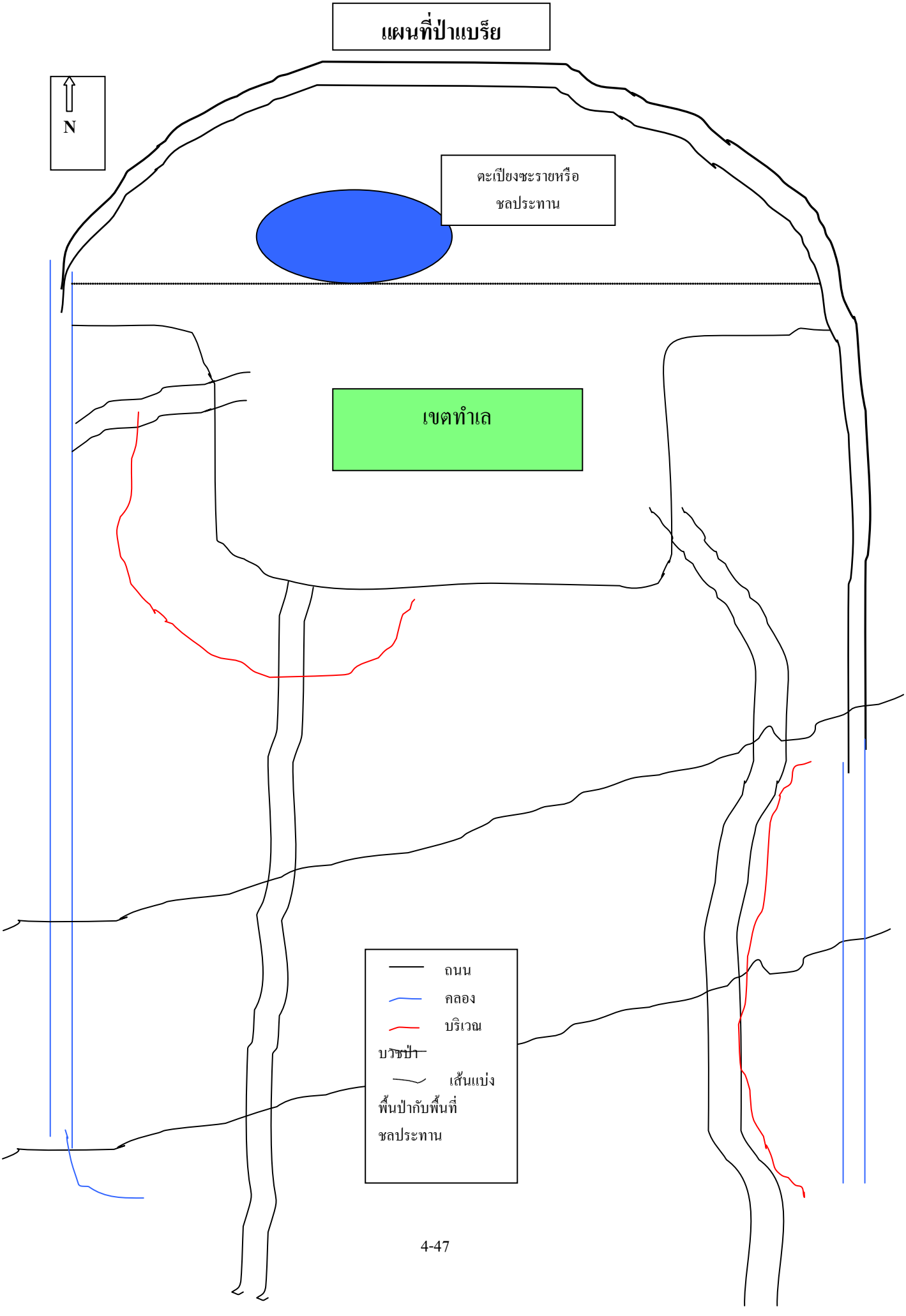
"ถ้ามีการตัดสมุนไพรทั้งต้นและเครือ จะมีการปรับ มีเหตุการณ์ครั้งเดียวที่มีการตัดไม้ใหญ่ด้วยรถไถ ปรับ 100 บาท ชาวบ้านบอกมาว่ามีการไถต้นไม้ ไปบอกกรรมการป่าชุมชน ให้มาปรับนำเงินเข้ากองทุน แต่ไม้คืนให้แก่คนตัด มีการเผาป่าหนึ่งครั้งก็มีการปรับ 500 บาท ต่อมาเลยขุดคลองทำแนวเขตป่า จนทำให้ป่าฟื้นตัวสมบูรณ์ขึ้นมา และมีสมุนไพรไม้เล็กไม้ใหญ่ขึ้นมาเช่นกัน ลักษณะของป่าที่นี่เป็นป่าโคก"

ปี 2542 ทางมูลนิธิพิพิธประชานาถร่วมกับชุมชนตาเบาได้จัดกิจกรรมบวชป่าเพื่อการอนุรักษ์ และปลูกต้นไม้ ในบริเวณแนวเขตทางด้านบ้านลำพุก ทำให้ชุมชนเกิดความเกรงกลัวศรัทธา ไม่กล้าบุกรุก/ทำลายป่า จากนั้นมาบริเวณแนวเขตป่าดังกล่าว มีความหนาแน่นของต้นไม้และมีความหลากหลายทางชีวภาพมากขึ้นเพราะชุมชนตระหนักร่วมกันถึงการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่า

ปี 2545 ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากกองทุนทางสังคม ด้านการจัดตั้งองค์กรชุมชนในการดูแล/จัดการป่า ซึ่งมีการจัดตั้งคณะกรรมการป่าในการสอดส่องดูแลป่า และจัดตั้งกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากป่าร่วมกัน รวมตลอดทั้งทำป้ายรณรงค์การปลูกฝังด้านจิตสำนึก และกฎระเบียบ/บทลงโทษพื้นที่บริเวณป่า

ปี 2547 ผลจากการบวชป่าเมื่อปี 2542 ทำให้ชุมชนเห็นถึงความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายทางชีวภาพของป่าอย่างชัดเจน ดังนั้นชุมชนตำบลตาเบาร่วมกับมูลนิธิพิพิธประชานาถได้จัดบวชป่าอีกครั้งหนึ่ง ทางด้านบ้านจบก และบ้านปอยจุม เมื่อเดือนพฤษภาคม 2547 โดยได้รับการสนับสนุนจากกองทุนสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

หมอพื้นบ้านร่วมมีบทบาทในการเป็นคณะกรรมการป่าชุมชนและรักษาป่าและสมุนไพรไปพร้อมกัน โดยตั้งเครือข่ายกลุ่มสหธรรม ในการบวชป่า และรวมกลุ่มหมอพื้นบ้านจังหวัดสุรินทร์ มีกิจกรรมร่วมกันระหว่างหมอพื้นบ้านกับชุมชน หมอนวดเรียนรู้เรื่องยาจากหมอพื้นบ้านหรือไปเดินป่า ซึ่งต้องมีหมอพื้นบ้าน แกนนำทำเกษตร หมอนวดหมอพื้นบ้านจะเป็นผู้บรรยายสรรพคุณของสมุนไพร และเรียกว่าต้นอะไร มีการปลูกป่าที่ตำบลตาเบาบ่อยครั้ง ในบทบาทของหลวงพ่อเจ้าอาวาสวัดตาเตียวพาทำ แกนนำชุมชน และ อ.บ.ต.สนับสนุน


แผนที่ป่าแบร็ย
N
ตะเปียงซะรายหรือ
ชลประทาน
เขตทำเล
ถนน
คลอง
บริเวณ
บวชป่า
เส้นแบ่ง
พื้นป่ากับพื้นที่
ชลประทาน

4.2) ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพร อาหารและป่าในป่าแบร็ย

ระบบการเกษตรของชุมชนโดยรอบของป่าแบร็ย เป็นการทำนา ปลูกข้าวหอมมะลิ 105 ที่อาศัยน้ำฝน หากปีใดฝนฟ้าอุดมสมบูรณ์ ผลผลิตข้าวก็ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย และในชุมชนบ้านลำพุกยังมีการทำนาส่วนรวมที่เป็นที่สาธารณะประโยชน์รวมกัน และผลผลิตที่ได้ก็จะเป็นของคนทั้งชุมชน

การทำนาของชุมชน ๕ ชุมชน ก็ยังมีการเอาแรงกัน โดยการผลัดกันไปช่วยกันในการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว ในทุกวันนี้อาจจะไม่เห็นการลงแขกเกี่ยวข้าว แต่เป็นการเปลี่ยนโฉมมาเป็นการ เอาแรงกัน การทำนายังมีความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้อง คือการเซ่นไหว้ศาลปู่ตาประจำหมู่บ้านและขอพรให้ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ ก่อนที่จะลงในช่วงเดือนพฤษภาคม ซึ่งตนทั้งชุมชนจะมารวมกันที่ศาลปู่ตาประจำหมูบ้าน นำอาหารคาวหวาน มาเพื่อทำการเซ่นไหว้ อย่างไรก็ตามการปลูกข้าวในแปลงนาไม่หลากหลาย จึงทำให้ภูมิปัญญาในการทำการเกษตรและผลิตอาหารไม่หลากหลาย

อาชีพหลักของชุมชน ตำบลตาเบา

ลำดับที่	ชื่ออาชีพ	จำนวนครัวเรือน
1	ทำนา ทำไร่	1,584
2	เลี้ยงสัตว์	474
3	รับจ้าง	300
4	เลี้ยงไหม	70
5	ช่างไม้	60
6	เก็บของป่า	55
7	ค้าขาย	22
8	ทอผ้า	20
9	รับราชการ รัฐวิสาหกิจ	13
10	ทำสวน (พืชยืนต้น)	9
11	ทำสวนผัก	7
รวม		***2,614***

แต่สำหรับภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่ายังหลากหลายไปตามสภาพของป่าแบร็ยที่อนุรักษ์ไว้ เครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์ ได้สำรวจความอุดมสมบูรณ์ของป่าแบร็ย และความหลากหลายของชนิดพืชในป่า ในปี 2545 ไว้ดังนี้

ตาราง แสดงจำนวนต้นไม้ที่สำรวจพบตามชั้นความโตของป่าเบร็ย

(ขนาด 10x 10 เมตร จำนวน 7 แปลง)

ลำดับ	*ชนิดต้นไม้*	ชั้นความโต (เซนติเมตร)					*ต้น/ไร่*	การใช้ประโยชน์
		<30	**31-60**	**61-90**	**91-120**	**>120**		
1	เหมือดคน	29	4				75.5	รสสุขุม – ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้ แก้ผิดสำแดง
2	จบก	8	6				32	ไม้ใช้สอย
3	นมสาว	1					2.3	ต้มกิน บำรุงเลือด หญิงอยู่ไฟ แก้ไส้เลื่อน มดลูกหย่อน
4	เหมือดแอ	51	1				118.9	ต้น- ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้ เบื่อ ต้มกินกับชุมเห็ดเทศแก้ผดผื่นคัน
5	ห้าตำลึง (ปรัมตำลึง)	2					4.6	ใบ แก้เบาหวาน ใช้ใบชงกินเหมือนชา
6	ตะแบง	2	2				9.2	เปลือกต้น- รสฝาด ต้มกินแก้ท้องเสีย
7	เหมือด	1	2				6.9	ใบ ใช้ร่วมกับการย้อมสีธรรมชาติจะทำให้สีติดแน่น
8	ศรีธนนชัย	3	1				9.2	ยอดเป็นผัก
9	ติ้วหม่อน	14					32	เป็นยาตำรับแก้ภูมิแพ้ + โมกแดง
10	มะขามป้อม	2					4.6	แก่น แก้เบาหวานเป็นยาตำรับ + สมอไทย
11	มะเหลื่อม(ตลัด)	5	1				11.5	ผล รสฝาดเปรี้ยว แก้ไอ ขับเสมหะ
12	จิก	16	3				43.5	เปลือก ถอนพิษงู + เปลือกตูมกา
13	คล็อง	2					4.6	ยอด ปิดฝี
14	ตราด		3	2			11.5	แก่น + แก่นมะขามป้อม แก้เบาหวาน
15	สมอไทย	1					2.3	เปลือกแช่น้ำอมแก้เจ็บคอ
16	ติ้ว	27					61.8	ราก + โมกขาว ต้มกินแก้ผิดสำแดงกลิ่น
17	กระทุ่มบก	2					4.6	ต้น แก้ผิดสำแดง + โกสัม
18	หนามแท่ง	14	2				36.6	ต้น แก้เจ็บหน้าอก (ต้มส่วนที่มีหนาม)
19	กะปี	1					2.3	เปลือกแก้ประดง
20	ตะโก	10	1	2	1		32	ต้น เป็นยาหลังคลอดบำรุงน้ำนม ขับน้ำคาวปลา

21	อ้อยช้าง		1				2.3	ต้น แก้ตกเลือด (1 กำมือ (4 นิ้ว))
22	ไส้ตัน	2					4.6	เถา แก้ไข้จับสั่น
23	อีนูน (ผักสาน)	4					9.2	หัว เถา แก้เบื่อเมา
24	กำแพงเจ็ดชั้น	2					4.6	ต้น เป็นยาระบาย + ขันทองพยาบาท
25	มะค่าแต้	60	4	1			148.6	ราก แก้ผิดสำแดง แก้ท้องร่วง
26	นนทรี		1				2.3	ต้น แก้ท้องร่วง
27	ตูมกา		2				4.6	ต้น ถอนพิษงู
28	พยอม	2					4.6	ดอก แก้ลม บำรุงหัวใจ เปลือก สมานลำไส้ แก้ท้องเดิน
29	หมีเหม็น	1					2.3	เปลือก ขับรกค้าง + ขมิ้นอ้อย + เหล้าขาว
30	เตรียล	1					2.3	ต้น แก้ผิดสำแดง
31	งบ	1					2.3	ราก แก้เจ็บคอ + หมากสอ
32	กันตูยจูน	1					2.3	ต้น ขับรกค้าง
33	ระกา(งิ้ว)		1				2.3	ต้น แก้ปวดข้อ โรคเก๊า
34	ประดู่	1	3				9.2	ต้นต้ม แก้ไส้เลื่อน + ทองหลาง
35	ตระยึง	1	1				4.6	ต้น ยาต้มหลังคลอด บำรุงเลือด
36	พลับพลา		1				2.3	ราก แก้ผิดสำแดงต่างๆ
37	ขันทองพยาบาท	1					2.3	ต้น เป็นยาระบาย แก้ ท้องอืด ท้องเฟ้อ + กำแพงเจ็ดชั้น
38	คูณ	1					2.3	ยอด ตำกิน เป็นยาระบาย
39	ปะ	1					2.3	ทั้ง 5 เป็นยาหลังคลอด บำรุงน้ำนม ขับน้ำคาวปลา
40	ทยาย	2					4.6	
41	คัดลิ้น	2					4.6	ต้น แก้ริดสีดวงทวาร + ลำพุกขาว + มะพร้าวสุก + น้ำตาลอ้อย
42	การะเวก	2					4.6	เถา รากกินกับกล้วยทำให้คลอดลูกง่าย
43	นางดำ	1					2.3	
44	ระเวียง	2					4.6	ต้น แก้มะเร็ง
รวม		**278**	**39**	**5**	**1**		**741.9**	

ความหนาแน่นของต้นไม้ (ต้น/ไร่) 741.9 x 1400 = 1,038,660 ต้น



เดินสำรวจชั้นความโตของป่าเบร็ย
(ถ่ายภาพโดยเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์)

ตารางแสดงความหนาแน่นของต้นไม้ในป่าปะแร็ย จำนวน 1,400 ไร่

ความหนาแน่นของต้นไม้	ความหนาแน่นของลูกไม้
1,038,660.0	26,441,520.0

ตารางบันทึกสัตว์ (ในแปลงและบริเวณรอบ ๆ แปลง)

ชนิดสัตว์	สิ่งที่พบ				
	พบตัว	ได้ยินเสียง	รอยเท้า	มูล	อื่น ๆ
หนอน	X				
ปลวก	X				
มดแดง	X				
ตั๊กแตน	X				
หอยทาก	X				
หนู					พบรู, ที่อยู่อาศัย
มดตานอย	X				
แมลงปอ	X				
กิ้งกือ	X				
จิ้งเหลน	X				
นก		X			

ปฏิทินการใช้ประโยชน์

	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
เห็ด					←	—	—	—	→			
หน่อไม้				←	—	—	—	—	→			
ไข่มดแดง	←	—	—	—	→							
ถ่าน	←	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	→
ฟืน	←	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	→
ร้านผัก	←	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	→
ปลา/สัตว์น้ำ	←	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	→
สัตว์ป่า	←	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	→
สมุนไพร	←	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	→



หมอพนอด รัตนเวียง กับป่าเบร็ย



พันธุ์ไม้สมุนไพรในป่าเบร็ยที่เป็นป่าโคก

จากผลการสำรวจป่าแบร็ยชี้ให้เห็นว่ามีความหลากหลายของพืชอาหาร สมุนไพร และสัตว์ ที่ทำให้ชาวบ้านตำบลตาเบาใช้ประโยชน์ตลอดทั้งปี ทั้งทางด้านอาหาร สมุนไพรรักษาโรค และเชื้อเพลิงจากฟืน

ที่บ้านตาเตียว ต.ตาเบา มีหมอพื้นบ้านอยู่หลายคน และมีบทบาทในการจัดการป่าชุมชน ร่วมกับคณะกรรมการป่าชุมชน ได้แก่ นายคำนึง คงสืบเสาะ นายพนอด รัตนเวียง นายสราญ สมปาง และนายพีน ประสานรัตน์ และพระครูโสภณ บุญกิจ ได้เล่าถึงภูมิปัญญาของหมอพื้นบ้านในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากสมุนไพรไว้ดังนี้

พิธีบวชป่าเบร็ย



(ถ่ายภาพโดยเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์)



คณะกรรมการป่าชุมชนมีทั้งพระ ผู้ใหญ่บ้าน และหมอพื้นบ้าน



สมุนไพรพืชชั้นล่างในป่าเบร็ย

“การใช้สมุนไพร มีการตัดแบบไม่ทำลาย เช่นตัดที่หัว ไม่ให้ตัดที่ราก เพื่อให้มีรากเหลืออยู่ในการเติบโตต่อไป ตัดได้ตามกิ่ง ใบ ไม่ใช่ขุดเอาไป กฎกติกาการดูแลสมุนไพร ทำไปพร้อมกับกรรมการป่าชุมชน คนลักลอบตัดไม้ ปัญหาของการทำลายสมุนไพรและป่าคือ ไฟป่า ชาวบ้านมีการปลูกสมุนไพรที่บ้านเพื่อรักษาตัวเอง ถ้าเป็นโรคสามัญชาวบ้านส่วนมากก็ใช้สมุนไพร เช่น โรคมะเร็ง ยาต้มต้องใช้เวลานาน”

การสืบทอดความรู้ในการรักษาโรคด้วยสมุนไพรทั้งคณะกรรมการป่าชุมชน วัด หมอพื้นบ้าน และครูโรงเรียนตาเบาวิทยาได้ร่วมกันทำกิจกรรม เช่น การบวชป่าทุกปี ในเดือน 5 ของทุกปีมีการเยี่ยมเยียนป่า ครูและนักเรียนไปสำรวจป่าสมุนไพรหลายครั้ง ชาวบ้านช่วยกันดูแล 5

หมู่บ้าน ดูแลเฉพาะกิจ และมีการเรียนรู้ด้วยการเก็บสมุนไพร มาศึกษา และหมอพื้นบ้านก็บรรยายให้ความรู้ ที่ ร.ร.ตาเบาวิทยา ได้กำหนดหลักสูตรสมุนไพรไว้ที่โรงเรียน ใช้สมุนไพรแก้ไขเบาหวาน ข้อเสนอ สร้างโรงเรียนในป่า ทำหลักสูตรวิชาสมุนไพร ใช้ประโยชน์อย่างไร

หลวงพ่อรักษาตัวเองด้วยสมุนไพร ด้วยการปั้นเป็นลูกกลอน เช่น บอระเพ็ด ขมิ้นชัน มีการสำรวจป่าเอานักเรียนมัธยม และประถมไปสำรวจป่าให้รู้จักสมุนไพร ถ้าทางวัดมีงานก็เอายาสมุนไพรมาต้มให้ชาวบ้านดื่มกิน มีการเข้าไปในป่าเด็ดใบ แบ่งกลุ่มเรียนรู้เรื่องสมุนไพร นักเรียนมาจาก ร.ร.บ้านตาเตียว ร.ร.บ้านตะคร้อ ร.ร.ตาเบาวิทยา มูลนิธิพิพิธประชานาถเน้นส่งเสริมด้านการเกษตร แต่กิจกรรมก็ร่วมกันกับมูลนิธิ ในการเรียนรู้ร่วมกันของเครือข่ายหมอพื้นบ้าน นอกจากนี้ มีนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยมหิดลมาศึกษาและทำเป็นสวนสมุนไพร ส่วนมากชาวบ้านไม่เข้าป่า แต่มาเอาสมุนไพรที่วัด ซึ่งปลูกกระจัดกระจาย เป็นการปลูกใหม่

4.3) บทบาทของกลุ่มต่างๆในการจัดการป่าแบร็ย

ศูนย์ตะบัลไพร และวัดอมรินทราราม ศูนย์ตะบัลไพรเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีบทบาทในการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชนและการสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านในจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งพัฒนามาจากองค์กร คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา (ศพพ.สุรินทร์) ก่อตั้งเมื่อเดือนกันยายน 2523 ผู้ประสานงานคือ นายเอียด ดีพูนการดำเนินการใช้หลักศาสนธรรม เป็นแนวคิดในการพัฒนา ได้แก่ แนวคิด “ศาสนาเพื่อการพัฒนา” โดยประยุกต์พุทธธรรมและพุทธประเพณีปรับใช้ในงานพัฒนา และแนวคิด “การพึ่งตนเอง” โดยวางอยู่บนหลักการสนับสนุนให้ชุมชนแก้ไขปัญหาเป็นกลุ่ม สร้างการพึ่งตนเองในทุกด้าน และสร้างระบอบประชาธิปไตยชุมชน ต่อมาได้มีการจัดตั้งศูนย์สมุนไพรในนาม “ศูนย์สมุนไพรตะบัลไพร” เพื่อรองรับวัตถุดิบ ผลผลิต การแปรรูปและจำหน่าย รวมถึงการบริการทางการแพทย์แผนไทย และสุขภาพทางเลือกแบบครบวงจร และมีอายุรเวทประจำศูนย์ฯ คือ นางสาวชัชวาล ชูวา เป็นผู้ควบคุม กำกับ ดูแลในด้านการแปรรูปและการส่งเสริมเป็นหลัก

ศูนย์ตะบัลไพรทำงานอย่างใกล้ชิดกับกลุ่ม “สหธรรมเพื่อการพัฒนา” โดยมีหลวงพ่อนานสุทสีโล เป็นประธานกลุ่ม ต่อมาในปี 2534 ได้จัดตั้ง “มูลนิธิพิพิธประชานาถ (มพป.)” ในการทำงานร่วมกับชุมชน การจัดการป่าชุมชนที่ตำบลตาเบา วัดอมรินทราราม โดยพระครูโสภณบุญกิจ เจ้าอาวาสวัดมีบทบาทสำคัญต่อการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าและสมุนไพร

ทั้งศูนย์ตะบัลไพร และวัดอมรินทราราม อยู่บนพื้นฐานแนวคิดของ “ป่าครอบครัว” ที่มุ่งเน้นพึ่งตนเองในระดับครอบครัว เป็นการส่งเสริมให้เกิดความหลากหลายในแปลงปลูก ทั้งสมุนไพร การปลูกพืชผักและไม้ผลเพื่อเป็นการช่วยเสริมรายได้ให้แก่ครอบครัว ตลอดจนการอนุรักษ์ป่าและสมุนไพรในป่าชุมชน

การจัดการ “ป่าชุมชน” เป็นการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชน/หน่วยงาน / องค์กรที่มีความเกี่ยวข้อง เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล โรงเรียน วัด สำนักงานป่าไม้จังหวัดสุรินทร์ หน่วยป้องกันและรักษาป่าเขต 6 ทั้งในด้านข้อมูล ด้านทรัพยากร สนับสนุนงบประมาณ มีการประเมินทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพทุกปี เห็นการเพิ่มจำนวนของเบี้ยไม้และขนาดของไม้หนุ่มสาวที่มีความเติบโตขึ้น ซึ่งองค์กรได้ดำเนินกิจกรรมเรื่องการจัดการป่าชุมชนร่วมกับเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์ โดยมีพื้นที่ดำเนินงานทั้งหมด ๓๙ ป่า ทั้งจังหวัดสุรินทร์ส่วนพื้นที่หลักของการทำงานขององค์กรมีจำนวน ๖ ป่า ได้แก่

๑. ป่าหนองเยีย ต.บุฤาษี อ.เมือง
๒. ป่าทามท่าสว่าง (ป่าโคกเต็งและป่าโคกตาสิน) ต.ท่าสว่าง อ.เมือง
๓. ป่าโคกคล็อง ต.ตระแสง อ.เมือง
๔. ป่าแบร็ย ต.ตาเบา อ.ปราสาท
๕. ป่าทุ่งลำหาด ต.ตระแสง อ.เมือง
๖. ป่าโคกพยูง (ป่าหนองขาม) ต.แนงมุด อ.กาบเชิง

การดำเนินการจัดการป่าชุมชน

๑. จัดทำหลักเขตที่ชัดเจน
๒. มีคณะกรรมการในระดับตำบลและระดับหมู่บ้าน
๓. ร่างกฎระเบียบข้อบังคับร่วมกับชุมชน
๔. สร้างกระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาการจัดการ



คลองที่ถูกขุดเพื่อทำขอบเขตป่าเบร็ย



ป้ายประกาศกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากป่าเบร็ย

นายเอียด ดีพูน อดีตผู้ประสานงานศูนย์ตะบัลไพร ได้อธิบายแนวคิดของการทำป่าชุมชนป่าครอบครัว ไปด้วยกันกับการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์สมุนไพร

“สมุนไพรกับการรักษาทรัพยากรอย่างไร ไม่ใช่ตัดเถาวัลย์เปรียงตั้งแต่โคน ต้องตัดอย่างน้อยหนึ่งเมตรครึ่งให้งอกขึ้นใหม่ เพื่อไม่ให้ทำลาย และนำมาสู่การจัดการป่าหัวไร่ปลายนา ชาวบ้านต้องร่วมกันจัดการป่าหัวไร่ปลายนา ป่าครอบครัว และสมุนไพรเป็นส่วนหนึ่งของป่าครอบครัว เช่นที่ศูนย์ตะบัลไพร ต้นอบเชย สมอ มะขามป้อม เป็นต้นใหญ่ มีเถา เครือพืชล่างสร้างขุนไพร เช่นมะขามป้อม ตรีพลา

การเริ่มที่ตาเตียว เริ่มเมื่อขยายพื้นที่ ขยายแกนนำจากพระสงฆ์ ทำโรงสี และล้มไป ที่ต. ตาเตียว ไปปลูกขมิ้นชันที่วัด และที่บ้าน ได้สมาชิกมีแนวร่วม ขยับมาเรื่องนวด และมีคนทุกตำบลมาทำนวด มากกว่าท่าสว่าง และมีหมอนวดออกไปหากินกันมาก มีการบวชป่ารณรงค์ให้คนมาร่วมปลูกป่า ศูนย์ตะบัลไพรร่วมกับหลวงพ่อ (พระครูโสภณ บุญกิจ) ในการบวชป่า หลวงพ่อเอาเต็มที่ ทำเรื่องปุ๋ย อบสมุนไพร ทำทุกอย่าง เสียสละ สนใจงานพัฒนาอยู่เดิมแล้ว มีการทำเครือข่ายป่า 8 ป่า ใน ตำบล ชาวบ้านมาร่วมงานจำนวนมาก มีเครือข่ายป่าศึกษา มีกลุ่มเยาวชนรักษ์ป่า เป็นที่ศึกษาดูงาน ศูนย์การเรียนรู้

มีโครงสร้างจำลองป่าชุมชนในระดับพื้นที่ มีคณะกรรมการป่าชุมชน สร้างกฎกติกา ได้ดูงานจากที่อื่นทำกันอย่างไร และห้ามอย่างเคร่งครัด มีกลุ่มหมอพื้นบ้านเป็นบุคคล และทำเป็นเครือข่ายหมอพื้นบ้านจากพื้นที่อื่น เวลาจัดอบรมถ่ายทอดความรู้หมอพื้นบ้าน และผู้สนใจ บางคนมีแววสนใจ รู้จักต้นยามาก”

ศูนย์ตะบัลไพรได้มีบทบาทประสานงานกับกลุ่มหมอพื้นบ้าน และสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดสุรินทร์ (สสจ.สุรินทร์) ใ นการสัมมนาหมอพื้นบ้านสุรินทร์ทุกปีตั้งแต่ปี ๒๕๓๕ เป็นต้นมา ทำให้ได้แลกเปลี่ยนการเรียนรู้และประสบการรักษากลุ่มอาการต่าง ๆ จากหมอพื้นบ้านจากหลายๆพื้นที่ รวมทั้งได้รู้ข้อมูลทางวิชาการสมัยใหม่จากคณะทำงานด้านสาธารณสุขและนักวิชาการด้านพฤกษศาสตร์ การเก็บรวบรวมองค์ความรู้ของหมอพื้นบ้าน เพื่อเป็นการสืบทอดและอธิบายความสำคัญขององค์ความรู้ต่อสังคมโดยรวม ว่าสิ่งเหล่านี้ช่วยรักษาคนในชุมชนมาเป็นเวลานาน ทั้งตัวหมอพื้นบ้านเองยังมีบทบาทต่อชุมชนไม่ว่าจะเป็นผู้นำทางภูมิปัญญา ผู้นำธรรมชาติที่มีผลในการตัดสินในงานพัฒนาของชุมชนให้ยึดถือความเป็นมาและรากเหง้าของชุมชนไม่ให้เกิดการพัฒนาแบบก้าวกระโดด

การสนับสนุนกลุ่มนวดแผนไทยและนวดพื้นบ้าน ก็เป็นจุดเริ่มต้นของการส่งเสริมการดูแลสุขภาพของตนเองและครอบครัวเบื้องต้น ประกอบกับหมอนวดบางราย คนในครอบครัวประสบปัญหาด้านสุขภาพ เช่น เป็นอัมพฤกษ์ อัมพาต อาการปวดเมื่อยตามร่างกายจากการทำงานซึ่งผู้ที่ผ่านการอบรมการนวดในช่วงแรก จะเป็นการดูแลคนในครอบครัว เช่น ภรรยานวดให้สามี แม่นวดให้ลูกเนื่องจากการทำงานหรือเล่นกีฬา ลูกนวดให้แม่ที่มีอายุมากที่เกิดอาการเหน็บชาตามแขนขา

กลุ่มนวดแผนไทย

คุณสงวนศรี สายกระสุน และคุณเกศณี เพลินพร้อม กลุ่มนวดแผนไทยบ้านลำพุก ให้ความเห็นไว้ว่า

"กลุ่มนวดส่วนใหญ่เป็นแม่บ้านที่อยู่ในชุมชน โดยมีสมาชิกประมาณ ๕๐ คน โดยผ่านการ อบรมจากศูนย์สมุนไพรตะบัลไพร และมีการถ่ายทอดความรู้กันในชุมชน กลุ่มนวดเป็นส่วนสำคัญในการช่วยดูแลป่าชุมชน ไม่ว่ากิจกรรมใดก็ตามที่จะก่อให้เกิดการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน เช่น การประเมินทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพที่ทำกันทุกปี กิจกรรมบวชป่า จากเรียนรู้ตัวยาสมุนไพรจากหมอพื้นบ้านในชุมชนและผ่านเวทีการถอดองค์ความรู้หมอพื้นบ้านที่ทางศูนย์ฯ จัดขึ้น เพื่อนำไปใช้ในการรักษาอาการของผู้ป่วยประกอบกับการนวด

แหล่งอาหาร

ประโยชน์ที่กลุ่มนวดหรือแม่บ้านได้รับโดยตรง คือเป็นแหล่งอาหาร

ประเภทผัก เช่น น้ำใจใคร่, เสม็ด,ติ้ว,อีนูน,กระโดน,สะเดา ฯลฯ

ประเภทแมลง เช่น มดแดง,แมงอีนูน ฯลฯ

ประเภทอาหาร เช่น เห็ดระโงกเหลือง ระโงกขาว,เห็ดโคน เห็ดผึ้ง,เห็ดเผาะ,อีลอก, บุก,กลอย ฯลฯ

การถ่ายทอดความรู้ไม่จำเพาะแต่เรื่องนวดเพียงอย่างเดียว ส่วนเรื่องการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเป็นสำคัญยิ่งอีกเรื่องหนึ่ง การให้หมอนวดรุ่นใหม่ ตลอดจนถึงเด็กและเยาวชนที่เป็นกำลังหลักในอนาคต จึงต้องให้ความรู้ทั้งเรื่องการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ไปพร้อมกัน เช่น แม่พาลูกเข้าไปขุดมัน พอขุดเสร็จจะกลบดินคืน พร้อมอธิบายว่า ที่แม่กลบดินคืนนั้นเพื่อไม่ให้มันหมดไป ปีหน้าเราจะได้มาขุดใหม่และคนอื่นก็ได้มาขุดด้วย ฯลฯ"

บทบาทของโรงเรียน (อ.ไพโรจน์ เกิดกล้า ผู้อำนวยการ รร.บ้านลำพุกมีความเห็นต่อการจัดการป่าดังนี้

"โรงเรียนบ้านลำพุกเป็นโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านลำพุก รายรอบด้วยบ้านเรือนชาวบ้านถือเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและด้วยมุมมองของผู้บริหารสถานศึกษาที่เล็งเห็นความสำคัญของความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน พืชที่มีในป่าไม่ได้มองเห็นแต่ว่ามีต้นไม้มากจึงเป็นป่า แต่ต้นไม้หรือพืชพรรณที่มีในป่านั้นมีคุณประโยชน์อย่างไรกับคนในชุมชน จึงให้นักเรียนเข้ามาเรียนรู้กับคนในชุมชน เช่น ประโยชน์ด้านสมุนไพรกับหมอพื้นบ้าน การใช้ประโยชน์ด้านอาหารกับกลุ่มแม่บ้านและคนในชุมชน กิจกรรมการประเมินความหลากหลายทางชีวภาพ พิธีกรรมบวชป่า

ทางโรงเรียนได้เล็งเห็นความสำคัญของประเพณีวัฒนธรรมที่อยู่กับคนในชุมชน เช่นการเซ่นไหว้ก่อนและหลังทำนา ประเพณีแซนโฎนตา (เซ่นไหว้บรรพบุรุษ) เป็นการให้นักเรียนได้เรียนรู้ให้เกิดการเคารพต่อธรรมชาติ อาชีพเกษตรกรรม และแสดงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษ

ข้อจำกัด

- *ขาดวิทยากรในการถ่ายทอดและกระบวนการถ่ายยังไม่เป็นระบบ*
- *เนื้อหาหลักสูตรในการถ่ายทอดยังไม่เป็นระบบ"*

บทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (คุณประสิทธิ์ สายรัตน์ รองนายก อบต. ตาเบา)

"องค์การบริหารส่วนตำบลตาเบาตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ได้ให้การสนับสนุนในด้านการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนมาโดยตลอด ทั้งพื้นป่าแบร์ยและป่าปันรัว โดยการสนับสนุนงบประมาณในการขุดลอกคูน้ำรอบป่า และร่วมสนับสนุนในกิจกรรมอื่น เช่น กิจกรรมบวชป่า ฯลฯ

- ***ด้านหมอพื้นบ้าน*** *จัดทำทำเนียบหมอพื้นบ้านและผู้รู้ท้องถิ่นในพื้นที่ตำบลตาบา*
- ***ด้านการนวดแผนไทย*** *สนับสนุนงบประมาณในการอบรมนวดแผนไทยเมื่อปี ๔๗ จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท โดยดำเนินการร่วมกับศูนย์สมุนไพรตะบัลไพรและศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนอำเภอปราสาท*

ข้อเสนอ

- *หากเป็นความต้องการของคนในชุมชนและมีข้อเสนอต่อ อบต. ทางองค์กรพร้อมจะดำเนินการ*
- *ทาง อบต. พร้อมที่จะประสานความร่วมมือกับหน่วยงานอื่นที่จะมาหนุนเสริมงานในชุมชนตำบลตาเบา"*

บทบาทของสมาชิก อบต. บ้านลำพุก (คุณปริญญา เฉลียวฉลาด,คุณสมรัวะ สัญจรดี)

"เป็นคณะกรรมการป่าชุมชน ช่วยสอดส่องดูแลคนที่เข้าไปใช้ประโยชน์ ให้คำนึงถึงการใช้ประโยชน์เพื่อการอนุรักษ์ หากมีผู้ใดฝ่าฝืนก็จะตักเตือนหรือปรับตามความเห็นของชุดคณะกรรมการการประชาสัมพันธ์ให้คนในชุมชนทราบถึงกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ร่วมกันของป่าชุมชน"

บทบาทของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำห้วยเสนงตอนกลาง (คุณเชษฐา สง่าพันธ์)

- การฟื้นฟูป่าริมน้ำ เพื่อเป็นการสร้างแหล่งอาหาร,แหล่งเพาะขยายพันธุ์สัตว์น้ำ,แหล่งพันธุ์พืชสมุนไพร
- รวบรวม (งานวิจัยไทบ้าน) องค์ความรู้การจัดการน้ำแบบพื้นบ้าน
- ประสานความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชน สถานศึกษาและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในพื้นที่

บทบาทของกลุ่มต่างๆในการจัดการป่าแบร็ย



4.4) บทเรียนการจัดการป่าชุมชนและสมุนไพร

- บทบาทของวัดและนักพัฒนาในการริเริ่มให้คำปรึกษาแก่คนในชุมชนต่อการจัดการป่าชุมชนที่ป่าแบร็ยมีความสำคัญ ในสถานการณ์ที่ชุมชนต่างคนต่างใช้ประโยชน์จากป่า ปัจจัยสำคัญของตัวบุคคลที่พระครูโสภณ บุญกิจ ซึ่งเป็นพระนักพัฒนาและจำพรรษาอยู่ที่วัดตาเตียวมาเป็นเวลานานตั้งแต่ปี พ.ศ.2505 จึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชนใกล้ชิดขึ้น โดยเฉพาะวัดอมรินทรารามดำเนินกิจกรรมเป็นศูนย์สุขภาพก่อตั้งเมื่อปี 2543 และมีบทบาทต่อการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของหมอพื้นบ้าน ชุมชน นักพัฒนา ครูในโรงเรียน และองค์กรปกครองท้องถิ่นมาอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้พระครูฯได้เป็นนักพัฒนาที่มีการปฏิบัติจริงด้วยการรักษาตนเองด้วยสมุนไพร และดำเนินการปลูกสมุนไพรในวัด จนพัฒนาเป็นศูนย์สุขภาพ ซึ่งสร้างความศรัทธาให้กับชุมชน
- บทบาทของผู้นำและคณะกรรมการป่าชุมชน ซึ่งมีความร่วมมือจากผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่ที่ใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน และชาวบ้านของกลุ่มต่างๆที่ร่วมมือกันในการจัดป่าชุมชน ทั้งนี้เพราะผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการให้ความเคารพต่อเจ้าอาวาสวัดอมรินทราราม และไม่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้อง
- บทบาทของนักพัฒนามีความสำคัญในการมีจิตวิญญาณทำงานกระตุ้นให้ชุมชน

ได้ชัดเจนในการกำหนดทิศทางการพัฒนาของชุมชน การรวมกลุ่มของชุมชน และหมอพื้นบ้านได้อ่อนตัวลงตามสภาพที่ยังไม่ประสบปัญหาที่รุนแรง ขาดการสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนร่วมกัน เนื่องจากไม่มีงบประมาณสนับสนุน และนักพัฒนาไม่ได้ทำงานกับคนในชุมชนเพียงแต่ประสานงานกับหมอพื้นบ้าน และแกนนำป่าชุมชนเท่านั้น

- ต้องมีการสืบทอดความรู้อย่างต่อเนื่องในการจัดการป่าชุมชนและสมุนไพรระหว่างคนสามรุ่น ได้แก่ รุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อแม่ รุ่นลูกหลาน
- บทบาทของครู และองค์กรปกครองท้องถิ่นทำให้มีการสืบทอดความรู้ให้แก่เยาวชน ได้อย่างยั่งยืน ด้วยการพัฒนาเป็นหลักสูตรท้องถิ่น และมีงบประมาณสนับสนุนจาก อบต. ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยของผู้บริหารโรงเรียนนั้นมีแนวความคิดเห็นด้วย
- บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในการเชื่อมประสานระหว่างสาธารณสุขจังหวัดกับชุมชน และมีงบประมาณสนับสนุน มีผลต่อการแพทย์พื้นบ้านไปอยู่ในระบบของสาธารณสุข ถ้าสาธารณสุข บทบาทของ อ.พ.ช. ขยายความรู้ของหมอได้กว้างกว่า เมื่อเทียบกับหมอทำเองช่วงแรก อ.พ.ช.ช่วยประสาน ตอนหลังชาวบ้านประสานกันเอง
- การมีเครือข่ายหมอพื้นบ้านจังหวัดสุรินทร์ เนื่องจากหมอพื้นบ้านจากต่างอำเภอมาแลกเปลี่ยน เดือนละสองครั้ง กรมพัฒนาแพทย์แผนไทยฯควรสนับสนุนกิจกรรม เครือข่ายหมอพื้นบ้านตั้งกองทุน ศูนย์ตะบัลไพรจะเป็นศูนย์การเรียนรู้ แลกเปลี่ยนระหว่างหมอพื้นบ้าน สสจ. ชุมชน และคนทั่วไป

5) ราษฎร์ร่วมรัฐจัดการอุทยานแห่งชาติทะเลบัน จังหวัดสตูล

5.1) ชุมชนตำบลวังประจันกับการแก้ไขปัญหาอุทยานแห่งชาติทะเลบัน

ตำบลวังประจันประกอบด้วย 4 หมู่บ้าน อ บ้านทุ่งมะปรัง บ้านเขานุ้ย บ้านวังประจัน และบ้านวังประจันใต้ อยู่ในตำบลวังประจัน อ.ควนโดน จ.สตูล สภาพพื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม มีภูเขาล้อมรอบ ทั้ง 4 เทือกเขา คือ ภูเขามดแดง ภูเขาโต๊ะแซ๊ะ ภูเขานุ้ย และภูเขาคันติง มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่าน 9 สาย จึงทำให้สภาพดินเหมาะแก่การทำสวน ผลไม้ และทำนา

ตำบลวังประจันประกอบด้วย 4 หมู่บ้าน คือ บ้านทุ่งมะปรัง เขานุ้ย วังประจัน และวังประจันใต้ มีอาณาเขตดังนี้

ทิศเหนือ	ติดกับตำบลทุ่งนุ้ย อำเภอควนกาหลง
ทิศใต้	ติดกับรัฐเปอร์ลิส ประเทศมาเลเซีย
ทิศตะวันออก	ติดกับอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา
ทิศตะวันตก	ติดกับตำบลเกตรี อำเภอเมือง และตำบลควนสตอ อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล



ในอดีตเมื่อ 300 ปีมาแล้ว ตำบลวังประจันติดกับรัฐไทรบุรีหรือรัฐเปอลิสของมาเลเซีย พื้นที่จังหวัดสตูลเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทรบุรี ตำบลวังประจันเป็นเขตชายแดนรอยต่อกันระหว่างไทรบุรีกับสตูล หมู่บ้านวังประจันมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โดยเป็นเส้นทางในการนำเงินภาษีบำรุงท้องที่ของเมืองสตูลไปยังรัฐไทรบุรี โดยการส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองให้รัฐไทยบุรีทุก

ปี ต่อมาเมื่อมีการล่าอาณานิคมโดยอังกฤษ จึงมีการแยกจังหวัดสตูลออกกันสองครั้ง ครั้งแรกบ้านตะตั๊วะติดกับไทรบุรี พอมีแยกอีกครั้งโดยวัดจากสันปันน้ำ บ้านตะตั๊วะ จึงติดมายังวังประจัน

ในสมัยนั้นคนบ้านตะโละกับ คนที่เขาลูกช้าง (อ.สะเดา) จะไปมาหาสู่กันบ่อยทั้งไทยพุทธและไทยมุสลิม ในพื้นที่ทะเลบันนั้นแต่ดั้งเดิมมีบ้านเรือนอยู่ประมาณ 7-8 ครัวเรือน (ตระกูล

ดั้งเดิมที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานคือ ตระกูลละใบแด ละใบโดย ละใบจิ ละใบหมื่น ละใบหมีน สัสดี ใจดี และตระกูลบูอีตำ) ซึ่งแต่ละตระกูลจะตั้งบ้านเรือนกระจัดกระจายตามความเหมาะสมของพื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูก มีบ้านอยู่น้อยหลัง ส่วนใหญ่จะเป็นพี่น้องพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน บ้านเรือนจะมีการสร้างด้วยไม้ไผ่ทำเป็นตัวบ้าน หลังคาก็จะใช้ใบจากทำเป็นหลังคาบ้าน

บ้านเรือนของแต่ละตระกูลในสมัยก่อนเริ่มแรกนั้นอยู่กระจัดกระจาย เช่นตระกูล ละใบแด ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านนาเก่า ทางทิศใต้ของทะเลบัน ในเวลานั้นทะเลบันยังไม่ได้เกิดขึ้น ตระกูลละใบจิ ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางทิศเหนือของทะเลบัน อีกที่หนึ่งอยู่ทางทิศเหนือขึ้นมา ตระกูลใบหมีนและเจะหมีน บางส่วนตั้งบ้านเรือนอยู่แถวบ้านตก หรือเรียกว่านาโคก ตระกูลละใบโดยตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านใต้ตอนบน ชาวบ้านเรียกว่านาโคกสะท้อนตระกูลใจดีนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านนาใต้ ตระกูลสัสดีและเจะหมีน จะอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน เรียกบ้านเขานุ้ย

“ทะเลบัน” มาเกิดหลังจากก่อตั้งหมู่บ้านแล้ว ซึ่งเกิดจากแผ่นดินไหวประมาณ 200 ปีที่แล้ว มีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อก่อนตอนที่เป็นหมู่บ้าน ผู้คนในพื้นที่ทะเลบันนั้น มีคนฝันว่าต้องออกจากหมู่บ้านและเชื่อว่าถ้าฝันติดๆกัน 7 วันจะต้องออกจากพื้นที่ตรงนั้น ชาวบ้านเชื่อตามนั้นจึงทยอยออกจากพื้นที่ทะเลบัน และพื้นที่ทะเลบันก็กลายเป็นเพียงพื้นที่ทำมาหากินของชาวบ้าน และไม่มีใครไปตั้งถิ่นฐานอีกตั้งแต่นั้นมา ต่อมาได้มีการประกาศอุทยานแห่งชาติทะเลบันทับพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน

80% ของคนในวังเกลียน พื้นที่มาเลเซียเป็นญาติ พี่น้องกับคนในพื้นที่วังประจัน เมื่อก่อนที่นี่เขาพูดภาษามลายูกัน แต่ตอนนี้มีเพียงแค่คนเฒ่าคนแก่เท่านั้นที่พูดได้ คนในพื้นที่วังประจันประมาณเกือบร้อยเปอร์เซ็นเป็นคนมุสลิมนับถือศาสนาอิสลาม บางคนที่เป็นคนต่างศาสนา แล้วมาทำงานราชการในพื้นที่ก็เข้าอิสลาม นายหมาด ปาดูกา คนในตำบลวังประจันมีใบเอกสารสิทธิที่เป็นภาษาอาหรับ ซึ่งทางมาเลเซียเป็นผู้ออกให้สมัยก่อนเขาเรียกว่า **เกาลูนฮัก** แปลว่า เอกสารสัจจะ อายุประมาณ 100 กว่าปีแล้ว ซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 1 ไร่ ตอนนี้เอกสารดังกล่าวยังมีอยู่

แสดงให้เห็นว่าชุมชนตำบลวังประจันตั้งถิ่นฐานมาหลายชั่วอายุคน เมื่อมีการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติทับซ้อนที่ดินทำกิน จึงก่อให้เกิดปัญหาและชาวบ้านได้รวมกลุ่มต่อสู้ให้แก้ไขปัญหาเป็นเวลาหลายปี ตั้งแต่ปี 2534

นายหมัดโหด ละใบแด อิหม่าม บ้านวังประจันได้ อธิบายให้เห็นปรากฏการณ์ที่ชาวบ้านจัดการปัญหาอย่างไร

“ชาวบ้านได้รวมตัวกันชุมนุมประท้วงขับไล่หัวหน้าอุทยานที่ดำรงตำแหน่งในขณะนั้น ชาวบ้านได้แสดงถึงพลังความสามัคคีที่ไม่ยอมให้เจ้าหน้าที่เข้ามาลิดรอนสิทธิและผลประโยชน์จากการทำมาหากินในพื้นที่ซึ่งบรรพบุรุษปู่ย่า ตายาย ดั้งเดิมได้บุกเบิกพื้นที่ทำกินก่อนที่อุทยานจะเข้ามาเสียอีก ปัญหาไม่ได้รับการแก้ไขให้ถูกทาง จนกระทั่งปัญหาได้เกิดขึ้นมาเรื่อยๆ ปี 2539 –

2540 ตอนนั้นหนักมาก ถึงขั้นบุกรุกเผาที่ทำการอุทยาน ทำลายอาคาร รถยนต์เผาอุทยานกันเลย เจ้าหน้าที่ก็กลัว เพราะเส้นทางการเดินทางมีทางเดียวต้องผ่านหมดตั้งแต่หมู่ 4 ถึง หมู่ 1 ไม่มีทางไหนให้ออก จึงต้องออกทางเดียวเท่านั้น เขาก็กลัวจะโดนชาวบ้านเล่นงานจึง อ่อนข้อให้ชาวบ้านตลอดมา เมื่อก่อนที่ดินทำกินของชาวบ้านมีประมาณ10,000 กว่าไร่ ครอบคลุมเนื้อที่ 2-3 หมู่บ้าน แต่พอมีมติคณะรัฐมนตรีเพิกถอนแล้วเหลือเพียง 8,000 กว่าไร่ แต่ก็ไม่เป็นไรชาวบ้านยอมให้ ไม่อยากให้เป็นเรื่องใหญ่โต ซึ่งตอนนี้ก็ทำให้ความขัดแย้งลดลงบ้าง"

สรุปขั้นตอนการดำเนินการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านและอุทยานฯ

(โครงการเสริมกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ จังหวัดสตูล, "กรณีการใช้ประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ต.วังประจัน อ.ควนโดน จ.สตูล")

1. ปี 2532 จังหวัดสตูลแต่งตั้งกรรมการสำรวจและให้ราษฎรยื่นคำร้อง
    - อำเภอควนโดน จำนวน 809 ราย
    - อำเภอเมืองสตูล จำนวน 219 ราย
2. 15 มีนาคม 2536 กรมป่าไม้ได้แจ้งจังหวัดสตูลให้ใช้แนวทางของ ศอ.บต. เมื่อวันที่ 6 พ.ย. 34 เป็นแนวทางแก้ไขคือ
    - ผ่อนผันให้ผู้บุกรุกเดิม 40 ราย (69 ราย) ทำกินต่อไปแต่ห้ามบุกรุกเพิ่มเติม
    - ผู้บุกรุกและแจ้งครอบครอง อำเภอควนโดน จำนวน 809 ราย อำเภอเมืองสตูล จำนวน 219 ราย ให้กลั่นกรองจากผู้ที่เดือดร้อนจริง เพื่อกำหนดแนวทางแก้ไข
    - ให้ดำเนินการปักแนวเขตอุทยานแห่งชาติให้ชัดเจน
3. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีคำสั่งกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่ 391/2536 ลงวันที่ 5 สิงหาคม 2536 แต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาแก้ไขปัญหาของราษฎรในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน
4. 10 มีนาคม 2538 คณะกรรมการตามคำสั่งกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่ 391/2536 ประชุมสรุปปัญหาการทำงาน
5. 9 มิถุนายน 2540 อุทยานแห่งชาติทะเลบันรายงานผลการดำเนินงานของคณะอนุกรรมการ
6. 25 มิถุนายน 2540 คณะกรรมการตามคำสั่งกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ สรุปและเห็นชอบกรณีดำเนินงานของคณะอนุกรรมการ
7. 19 กุมภาพันธ์ 2541 เกิดการเดินขบวนครั้งใหญ่เกิดเหตุ บุกรุก เผาทำลายทรัพย์สินของทางราชการ
8. 9 มีนาคม 2541 คณะกรรมการฯ มีมติเห็นชอบผลการเดินสำรวจพื้นที่ อำเภอควนโดน จำนวน 10,982 ไร่ อำเภอเมืองสตูล 1,742 ไร่
9. 26 กรกฎาคม 2541 อธิบดีกรมป่าไม้ (ดร.ปลอดประสพ สุรัสวดี) ผู้ว่าราชการจังหวัดสตูล

(นายสรศักดิ์ สร้อยสนธิ์) หัวหน้าส่วนราชการ คณะกรรมการฯ และตัวแทนราษฎร ประชุมมีมติให้สำรวจสิทธิการถือครองที่ดินของราษฎรหลายแปลง

10. 30 มีนาคม 2542 สรุปผลการสำรวจสิทธิการถือครองราบแปลง จำนวน 759 ราย 886 แปลง พื้นที่ 8,732.56 ไร่
11. คณะกรรมการอุทยานแห่งชาติ เห็นชอบให้เพิกถอนพื้นที่อุทยานแห่งชาติทะเลบัน บางส่วน จำนวน 886 แปลง 759 ราย เนื้อที่ 8,732.56 ไร่โดยให้กรมป่าไม้ดำเนินการตาม ขั้นตอนต่อ ไป
12. เดือนสิงหาคม 2544 รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (นายประพัฒน์ ปัญญาชาติรักษ์) ตำแหน่งในขณะนั้น ได้นำนโยบาย " คนกับป่า " ให้กรมป่าไม้นำมาปฏิบัติในพื้นที่อุทยานแห่งชาติทะเลบัน โดยใช้ชื่อว่า โครงการนำร่องการพัฒนาการมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการอุทยานแห่งชาติอย่างยั่งยืน โดยเน้นการมีส่วนร่วมของราษฎรในชุมชนรอบๆ ทำให้การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่ดินถือครองทำกินได้รับการแก้ไข้ได้ดียิ่งขึ้นและรวดเร็ว ราษฎรในพื้นที่ให้ความร่วมมือในการป้องกัน ดูแลรักษาป่ามากขึ้นตามลำดับ

ในปัจจุบัน ปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าในอุทยานแห่งชาติทะเลบันลดลงอย่างชัดเจน และผลการดำเนินงานตามนโยบาย คนกับป่า สามรถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติระหว่างรัฐกับราษฎรในชุมชนเดิมรอบๆ พื้นที่ซึ่งเป็นปัญหาเรื้องรังมานานได้อย่างเป็นรูปธรรม และยังทำให้มีการสร้างและขยายเครือขายแนวร่วมในการคุ้มครองดูแล รักษา ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ อย่างเป็นธรรมและยอมรับได้ทั้งสองฝ่าย

13. กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยกรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช ได้เสนอร่างพระราชกฤษฎีกาเพิกถอนพื้นที่ อุทยานแห่งชาติทะเลบัน (บางส่วน) ตามข้อ 11. ให้คณะรัฐมนตรีพิจารณา
14. คณะกรรมการกลั่นกรองเรื่องเสนอคณะรัฐมนตรี คณะที่ 3 พิจารณาเห็นว่า ยังไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการและขั้นตอนการดำเนินงานที่ชัดเจน จึงให้กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจัดทำข้อมูลการตรวจสอบ ที่แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับกระบวนการขั้นตอนการดำเนินการเพิกถอนอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ในบางส่วนตามที่เสนอมาให้ชัดเจน โดยมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรของการเข้าครองครองและทำกินของราษฎรเพื่อแสดงระยะเวลาของการเข้าครอบครองพื้นที่ดังกล่าว ก่อนประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติ

15. กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช ได้ส่งเอกสารรวบรวมข้อมูลแสดงระยะเวลาการเข้าครอบครองทำกินในพื้นที่อุทยานแห่งชาติทะเลบัน จังหวัดสตูล ให้กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมพิจารณา
16. ปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้พิจารณาและได้บันทึก ความว่า " เรื่องตั้งแต่ปี 2543 (เข้า กก.อุทยาน) ยังใช้ข้อมูลเดิมได้หรือไม่ " รองปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หัวหน้ากลุ่มภารกิจด้านทรัพยากรธรรมชาติ (นายอภิวัฒน์ เศรษฐรักษ์) มีบันทึกต่อท้าย ความว่า " อส. ชี้แจง ปกท.ทส. (ประกาศกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม) ข้อมูลเป็นปัจจุบันหรือไม่ "
17. กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช ได้สั่งการให้ อุทยานแห่งชาติทะเลบันตรวจสอบสภาพพื้นที่และการถือครองพื้นที่ป่าไม้ว่ามีการเปลี่ยนแปลง แก้ไข หรือไม่อย่างไร รวมทั้งประเด็นอื่น ๆ ด้วย

สรุปว่ารัฐบาลไม่มีนโยบายเพิกถอนการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบันออกจากพื้นที่ทำกินทั้งหมด แต่กันพื้นที่ออกเป็นบางส่วนจากการสำรวจการถือครองที่ดินตามนโยบายของรัฐบาล แต่ได้มีการเสนอโครงการจอมป่า ที่ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากประเทศเดนมาร์ก ในรูปแบบของการจัดการอุทยานแห่งชาติร่วมกันระหว่างชาวบ้านและรัฐ

5.2) การจัดการป่าอุทยานแห่งชาติทะเลบันร่วมกันระหว่างรัฐกับประชาชน

นายสมัย ละใบแด หนึ่งในกรรมการชุมชนเพื่อแก้ปัญหาข้อพิพาทระหว่างชาวบ้านกับอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ได้อธิบายให้เห็นขั้นตอนการจัดการร่วมกันภายหลังเกิดเหตุการณ์ชาวบ้านวังประจันปิดถนน ในปี 2541 ไว้ดังนี้

มีการตั้งกรรมการหมู่บ้านซึ่งประกอบด้วย หน่วยงานราชการและชาวบ้านรวมประมาณ 6 คน ประกอบด้วย กำนัน 1 คน ผู้ใหญ่บ้านจากสี่หมู่บ้าน 4 คน และตัวแทนจากอุทยานฯ 1 คน มีการประชุมในกรณีปัญหาต่างๆ เช่น การวัดเขต การตรวจสอบพื้นที่ บทบาทหน้าที่ของกรรมการ การปฏิบัติตัวของเจ้าหน้าที่อุทยานและชาวบ้าน ข้อสรุปคือชาวบ้านจะไม่บุกรุกในพื้นที่ที่ได้กำหนดไว้ หากมีการละเมิดข้อตกลง ชาวบ้านจะไม่ประท้วง แต่หากเจ้าหน้าที่จับในเขตพื้นที่ของชาวบ้าน ชาวบ้านจะร่วมกันตรวจสอบการจับนั้น

ข้อตกลงที่มีกรรมการชุมชนดูแล หลักๆคือ

1. คนที่ทำกินอยู่เดิม ก็ให้ทำกินต่อไป
2. คนที่ทำกินอยู่เดิมจะไม่บุกรุก ล้ำเขตอุทยานในพื้นที่ที่ได้ตกลงกันไว้
3. หากใครละเมิดข้อตกลงเจ้าหน้าที่สามารถดำเนินตามกฎหมายได้

นายสมัยให้ความคิดเห็นว่า *"การใช้ประโยชน์ของป่านั้น ชาวบ้านสามารถเก็บเกี่ยว ทำประโยชน์ในพื้นที่ซึ่งทางอุทยานได้แบ่งไว้ให้โดยไม่ต้องขออนุญาต แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นได้มีการส่งเสริมในเรื่องของการอนุรักษ์ป่า แม่น้ำ หน้าดิน ซึ่งชาวบ้านก็ได้ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี ส่วนกรณีที่จะต้องขออนุญาตนั้นคือ กรณีที่ไม่ใช่คนในพื้นที่มีความต้องการใช้ของป่าซึ่งเป็นของใหญ่ที่ต้องโค่น ตัด และมีการเคลื่อนย้ายออกจากพื้นที่โดยผู้มาขอใช้ประโยชน์จะไม่ได้ใช้ไปเพื่อการพาณิชย์ แต่เป็นการใช้เพื่อประโยชน์ส่วนตัว อย่างไรก็ตามก็ต้องขึ้นอยู่กับการพิจารณาเห็นชอบของคณะกรรมการชุมชนอีกที*

สำหรับการจัดการปัญหาด้วยวิธีตั้งกรรมการชุมชน ตัวเองรู้สึกเห็นด้วยอย่างยิ่งเพราะเป็นการสร้างการมีส่วนร่วมของคนในพื้นที่ และที่ผ่านมาก็สามารถจัดการปัญหาต่างๆ ได้ดี เมื่อก่อนเจ้าหน้าที่ปฏิบัติตัวกับชาวบ้านเหมือนกับชาวบ้านเป็นโจร แต่ทุกวันนี้เริ่มประปฏิบัติตัวดีแล้ว ซึ่งสิ่งนี้แหละที่เป็นจุดเริ่มต้นของการแก้ปัญหาอื่นๆตามมา และทุกวันนี้ปัญหาความขัดแย้งก็ได้ลดลง"

นายหมัดโหด ละใบแด (โต๊ะอิหม่ามและกรรมการ ชุมชน) ได้พูดถึงภารกิจที่ทำกันเป็นส่วนใหญ่คือ การประชุม ปรึกษาหารือกันในประเด็นปัญหาต่างๆ มีการประชุมสามัญกันทุกๆ 2 เดือน ตนเองดำรงตำแหน่งหน้าที่มาแล้วตั้งแต่ปี 2541 จนมาถึงปัจจุบัน ในเรื่องของความคิดเห็นต่อการตั้งกรรมการชุมชนนั้น มองว่าการตั้งกรรมการเป็นทางออกที่ดีเพราะอย่างน้อยก็สามารถแก้ปัญหาได้ทั้งสองฝ่าย นับว่าเป็นเรื่องที่ดี ถ้าจะมีปัญหาอยู่ก็คือ เรื่องการกันเขตพื้นที่ทำกินนั้นยังไม่แล้วเสร็จอย่างเป็นทางการ แต่คิดว่าคงจะไม่มีปัญหา ในทางพฤตินัยแล้วถือเสร็จเรียบร้อยแล้ว เหลือเพียงแต่ในทางนิตินัยเท่านั้นเอง

เรื่องของกระบวนการใช้ประโยชน์จากป่านั้น ในพื้นที่กันเขตของชาวบ้านนั้น เขาสามารถปลูก สร้างประโยชน์ในพื้นที่นั้นได้ตามสะดวก แต่ในเขตต้นน้ำประมาณ 10 เมตร ได้มีการตกลงกันว่าไม่ให้มีการทำป่า และได้สนับสนุนการปลูกไม้ยืนต้นเพื่อรักษาหน้าดินอีกด้วย ในส่วนเรื่องการทำหนังสือขออนุญาตใช้ของป่านั้น เป็นการทำกันในลักษณะยินยอมกัน ไม่ใช่เชิงกฎหมาย แต่เป็นการยินยอมผ่อนปรนกัน

ความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ฝ่ายวิชาการ อุทยานแห่งชาติทะเลบันมีความเห็นว่าชาวบ้านให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีในการอนุรักษ์ป่า และไม่บุกรุกพื้นที่ป่าเพิ่ม

"ป่าในที่นี้เป็นป่าผืนเดียวไม่ได้แบ่งเป็นป่าใช้สอย หรือป่าอนุรักษ์ แต่จะมีส่วนที่ทางอุทยานแบ่งให้ชาวบ้านได้ทำกิน สำหรับวังประจันมีพื้นที่ทำกินของชาวบ้านประมาณ 800 ไร่ ตอนนี้มีการวางข้อตกลงร่วมกัน คือห้ามบุกรุกเพิ่มในเขตพื้นที่ที่ตกลงกันไว้ ในรอบเขตอุทยานมีกรรมการหมู่บ้าน หมู่ละสามคนร่วมกับเจ้าหน้าที่ของอุทยานฯ พอมีภารกิจอะไรกรรมการก็จะเรียก

ประชุม อย่างกรณีถ้าเกิดชาวบ้านต้องการตัดไม้เพื่อใช้สอยงานสาธารณประโยชน์ ทางผู้ที่ต้องการก็จะต้องแจ้งให้ทางกรรมการทราบ กรรมการก็จะดำเนินการประชุมหาข้อตกลง ว่าควรจะอนุมัติให้ตัดไม้เพื่อใช้สอยหรือไม่

แต่ที่ผ่านมา ทางอุทยานฯก็ไม่ได้ขัดข้องความต้องการของชาวบ้านเพราะไม่ได้เป็นการตัดไม้เพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจ แต่เป็นการตัดไม้เพื่อใช้สอย เช่นการทำเล้าไก่ ทำมัสยิด หรืออื่น ๆ ซึ่งทางอุทยานจะมีมาตรการที่ชัดเจนมีกรเข้มงวดมาก หากชาวบ้านทำผิดกฎหรือตัดเพื่อค้าขายทางอุทยานก็จะดำเนินการขั้นเด็ดขาด ที่ผ่านมาก็ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านเป็นอย่างดี หากเรามีโครงการทำร่วมกับชาวบ้านหลายโครงการ หาแนวทางการพัฒนาร่วมกันโดยให้เกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่ายส่วนใหญ่จะเป็นโครงการเรื่องการส่งเสริมอาชีพ การอนุรักษ์ป่าไม้ งบฯส่วนใหญ่ได้จากเกษตรและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โครงการจอมป่าก็ได้งบฯของรัฐบาลเดนมาร์ก มาทำงานครอบคลุมพื้นที่ 18 หมู่บ้าน ในแนวเขตอุทยาน ผลที่เกิดขึ้นเห็นได้ชัดชาวบ้านให้ความร่วมมือ ไม่มีการบุกรุก ชาวบ้านก็เป็นส่วนหนึ่งในการสอดส่องดูแลการบุกรุก และการลักลอบตัดไม้ มีการวางแผนการอบรมเรื่องคนกับป่า เรามีการลงพื้นที่โรงเรียนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่า เมื่อปีที่แล้วเราทำเป็นโครงการต่อเนื่องลงพื้นที่กันทุกเดือน ให้ความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่า ต้นน้ำ เราเลือกกลุ่มเป้าหมายเด็กๆและเยาวชน เพราะกลุ่มเหล่านี้คือกลุ่มคนรุ่นต่อไปที่จะช่วยอนุรักษ์ป่าต่อไป"

5.3) ภูมิปัญญาการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า

นายหมัดโหด ละใบแด ได้เล่าถึงการประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติมีหลายประเภท ได้แก่

- การทำระบบวนเกษตรในป่าที่มีความหลากหลายของอาหารและพันธุ์พืช สวนดูซง หรือสวนสมรมดั้งเดิมของชุมชนมีการปลูกไม้ผลที่มีรสชาติดีกว่าที่อื่น เนื่องจากสภาพของดินดี เป็นดินควนไม่ต้องปลูกทดแทน กล่าวได้ว่า สวนดูซงที่นี่มีทั้งสวนโบราณ สวนผสมผสานแบบเก่า และสวนผสมผสานแบบใหม่ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและป่าชุมชนภาคใต้ (2541) ได้ศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการสำรวจรูปแบบการทำสวนในตำบลวังประจัน พบว่า มีสวนโบราณทั้งหมด 6 สวน สวนผสมผสานแบบเก่า 7 สวน และสวนผสมผสานแบบใหม่ 7 สวน[1] รวมทั้งหมด 20 ราย

[1] <u>สวนโบราณ</u> หมายถึง สวนดั้งเดิมที่มีอายุสวนตั้งแต่ 50 ปีขึ้นไป โดยสังเกตจากความโตของต้นไม้ ตลอดจนความสัมพันธ์ทางสังคม และวัฒนธรรม เป็นสวนที่มีการตกทอดทางมรดกมาแต่ก่อน เรียกสวนลักษณะนี้ว่า สวนสกา สวนพญา

<u>สวนผสมผสานแบบเก่า</u> หมายถึง สวนที่มีอายุของสวนระหว่าง 30 – 50 ปี โดยสังเกตจากไม้ ความโตของต้นไม้ ตลอดจนการใช้เทคนิค การเกษตรสมัยใหม่ เข้ามาเสริมบ้าง แต่ยังคงลักษณะแบบโบราณอยู่ เช่น การปลูกที่ไม่

ในแต่ละสวนมีความหลากหลายของอาหาร ไม้ใช้สอย สมุนไพร และไม้ประดับ ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของตำบลวังประจัน

การทำสวนดูซง ปล่อยให้พืชที่ปลูกเติบโตเองตามธรรมชาติ จะเข้าไปดูแลถางวัชพืชปีละครั้งหรือสองครั้งหรืออาจจะทำพร้อมกันในช่วงที่เก็บเกี่ยวผลผลิต ตัวอย่างเช่น "จำปะดะ" เป็นชื่อภาษามลายูดั้งเดิม มีการเล่ากันว่ามีคนมลายูเข้าป่าแล้วไปเจอผลไม้ชนิดหนึ่งเป็นเม็ดผลไม้ที่แรดถ่ายมูลทิ้งไว้แล้วงอกขึ้นมาเป็นต้นและออกผลลองเก็บมารับประทาน แล้วรู้สึกว่ามีกลิ่นหอมเหมือนดอกจำปา หลังจากนั้นจึงตั้งชื่อว่าจำปาดะ ซึ่งแรดภาษามลายูคือ**บาเดาะ**ส่วนจำปาคือ**ดอกจำปา** เลยตั้งชื่อว่าจำบาเดาะ และเพี้ยนเป็น **จำปาดะ**

ผลไม้วังประจันจะมีรสชาติดีกว่าผลไม้ในพื้นที่อื่นๆของจังหวัดสตูล เคยได้รับรางวัลประกวดระดับอำเภอมาแล้วด้วย อาจเป็นเพราะมีเนื้อดินและสภาพแวดล้อมดีกว่า สมดุลกว่าที่อื่นๆ จึงทำให้ผลไม้มีรสชาติอร่อยกว่าผลไม้ชนิดเดียวกันที่ปลูกในพื้นที่อื่น

เมื่อก่อนกลุ่มเกษตรจะไม่เน้นการปลูกยางจะปลูกผลไม้ผสมแบบสวนดูซง เพราะสามารถเก็บเกี่ยวพืชผลได้ตลอดและช่วยรักษาหน้าดินด้วย แต่มาพักหนึ่งสมัยรัฐบาลทักษิณ ยางพาราราคาดี คนเลยหันมาปลูกยางพารามากขึ้น

- การเก็บลูกเหนา(ลูกอิเหนา) หรือ ลูกชิต ซึ่งเป็นของหวาน ชาวบ้านต้องเอามาจากป่าในพื้นที่เขตอุทยานแห่งชาติ ช่วงแรกๆทางอุทยานเขาก็ไม่ให้ใช้เหมือนกัน เพราะเขาเชื่อว่าเป็นการทำลายป่า แต่หลังจากได้ทำวิจัยร่วมกับนักพัฒนาเอกชนแล้ว จึงได้ข้อสรุปออกมาว่า การตัดลูกเหนานั้นจะช่วยทำให้ต้นสามารถสร้างลูกผลได้มากยิ่งขึ้นและเป็นการขยายพันธุ์ต้นเหนาไปในตัว รายได้จากการขายลูกเหนาประมาณถุงละ 40 บาท ในวังประจันมีชาวบ้านเพียงแค่ครัวเรือนเดียวเท่านั้นที่เก็บลูกเหนาขาย ไม่ค่อยมีคนทำเพราะลูกเหนาถ้าสัมผัสจะรู้สึกคัน ชาวบ้านครอบครัวอื่นจึงไม่รู้วิธีการเก็บและแปรรูปลูกเหนา การเก็บลูกเหนาเป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาต้องใช้ความชำนานเท่านั้น
- การเก็บน้ำผึ้ง ในป่ามักจะได้ผึ้งยวน พอลงครั้งหนึ่งได้เป็นร้อยๆรัง คิดเป็นเงินประมาณ 4-5 หมื่นบาทได้ การเก็บน้ำผึ้งเป็นอาชีพเสริมของชาวบ้าน แต่มีคนทำกันไม่มาก เพราะไม่ค่อยมีคนชำนาญกัน
- ชาวบ้านหลายคนมีความรู้เรื่องยาสมุนไพร เมื่อเป็นโรคทั่วไป ไม่หนัก มักจะ

เป็นแถวเป็นแนว การปลูกผสมผสานไม้ป่า แต่ยังมีการนำพันธุ์ไม้ที่ปรับปรุงพันธุ์แล้วมาปลูกในสวน และดูแลโดยการใส่ปุ๋ยเคมี การจำกัดวัชพืช ผสมกับการจัดการแบบสวนโบราณ

สวนผสมผสานแบบใหม่ หมายถึง สวนที่ปลูกแบบผสมผสานมีพืชหลายชนิดในแปลงเดียวกัน แต่มีลักษณะเป็นแถวเป็นแนว อายุของสวนประมาณไม่เกิน 20 ปี มีการดูแลรักษาแบบเกษตรแบบใหม่ เช่น ใช้ยาปราบศัตรูพืช ใช้ปุ๋ยเคมี ใช้พันธุ์พืชทั้งพันธุ์ที่ปรับปรุงพันธุ์แล้ว มีการปรับพื้นที่

รักษากันเอง ไม่ไปโรงพยาบาล หมอยาก็มีอยู่ประมาณสามคน สมุนไพรก็จะไปเอาบนเขาในป่า ไปเอาได้ตลอดทั้งปี ตัวอย่างของสมุนไพร ได้แก่ ไหลสวก(ตุงกะอาลี) รากไอ้บ่าว(เพิ่มสมรรถภาพทางเพศชาย) ไอ้เหล็กไม้ไผ่ ทองแดง ทองดำ หลาวเหล็ก ไอ้เหล็กไม้ไผ่มักจะอยู่เป็นหย่อมๆเจอมาก ไม่เหมือนอย่างอื่นที่เจอครั้งหนึ่งที่ละต้นๆ ไอ้ของพวกนี้หากต้มรวมกันจะช่วยรักษาโรคดีซ่าน

โต๊ะชายเหร๊ะ บูอีตำ (คำว่าโต๊ะชายเป็นคำแทนคำสรรพนามของคำว่าคุณตา) **หมอยาสมุนไพร อายุ70 กว่าปี** กล่าวถึงลูกศิษย์มีหลายคน หมาด ใบหมีน อายุประมาณ 50 ปี และมีน้องชายอีกคนที่มีความรู้เรื่องยาสมุนไพร ก็ถ่ายทอดต่อกัน จะใช้วิธีการสอนโดยให้ปฏิบัติจริง ให้เป็นเด็กเก็บสมุนไพร

การรักษาบางอย่างก็ใช้กรรมวิธีที่ต้องใช้เรื่องศาสนามาเป็นตัวประกอบ เช่นการอ่านดุอาขอพรต่อพระเจ้าเป็นภาษาอาหรับ อย่างเช่นการตัดต้อเนื้อ หรือ กินยา ยาสมุนไพรพวกนี้จะเก็บในป่า เขาเรียกป่าเขาดิน เขาหินเก็บไปเรื่อยๆจนกว่าเข้าจะห้ามไม่ให้เก็บ และเอามาปลูกเองที่บ้านก็เยอะเหมือนกันโดยเฉพาะสมุนไพรสำคัญๆเช่น ฟ้าทะลายโจร เป็นต้น

- ต้นหวายและไม้ไผ่ในป่า สามารถเอาได้เลยไม่ต้องปลูกทดแทน เพราะมันจะตายผุพังไปตามธรรมชาติ ถ้าเราไปตัดมาใช้มันก็จะแตกหน่อใหม่มาอีก ยิ่งตัดก็ยิ่งแตกหน่อ สามารถเก็บเกี่ยวได้ตลอดทั้งปี อุทยานอนุญาตให้ไปเก็บได้ จะพบหวายในป่าใหญ่ มีทั้งหวายอ่อน และหวายแก่ส่วนไม้ไผ่ก็เอาไม้ไผ่ตามธรรมชาติที่ขึ้นในป่า เอาไม่เกิน 4 ครั้งต่อปี

กลุ่มจักสานของแม่บ้านตำบลวังประจันได้ทำตะกร้า หัตถกรรมต่างๆจากหวาย และไม้ไผ่ และนำไปวางขายตามงานแสดงที่ต่างๆ รวมทั้งไปขายที่ศูนย์สินค้า OTOP ซึ่งเป็นOTOP สี่ดาว ราคาของหัตถกรรม 1 ชิ้นประมาณ 80-400 บาท แล้วแต่รูปแบบขนาดและลวดลาย ถ้าลายไทยราคาจะสูงประมาณ 400 บาท แต่ถ้าลายพิกุล ราคา 200 บาท

การตั้งกลุ่มจักสานช่วงแรกๆ เริ่มต้นด้วยการใช้งบประมาณ 1,500 บาท จากเจ้าหน้าที่เกษตร เป็นงบให้เปล่า ไม่ต้องใช้ทดแทน ต่อมาสมาชิกก็จะทำเอง กลุ่มจะเป็นตัวกลางเอาไปขายให้ กำไรบางส่วนเอาเข้ากองกลาง เก็บไว้เพื่อพัฒนากลุ่มต่อไป ในขณะนี้ทาง อบต.ก็ให้ความช่วยเหลือกลุ่มด้วยการให้งบฯ 10,000 บาท ทุกๆปี เริ่มต้นสมาชิกของกลุ่มจำนวน 4 – 5 คน

สรุปการเก็บของป่าในอุทยานนั้นได้มีการทำข้อตกลงระหว่างชาวบ้านกับอุทยานโดยห้ามมีการล้ำเขตพื้นที่ระหว่างกัน หากมีการล้ำเขตพื้นที่ก็จะไม่มีใครช่วยได้ คนทำผิดข้อตกลงจะต้องรับโทษตามกฎ การตั้งข้อตกลงต่างๆก็จะมีกรรมการที่มาจากชาวบ้านและเจ้าหน้าที่อุทยาน การลงโทษก็จะมีทั้งจำ-ทั้งปรับ แต่ครั้งแรกๆก็จะมีการตักเตือนกันก่อน

มีการตัดไม้ทำลายป่ากันแต่มีไม่มาก คนที่ไปตัดเขามักจะอ้างว่าเอาไปเพื่อสร้างบ้าน ซึ่งตรงนั้นไม่เป็นไร แต่ถ้านำไปขายจะถือว่าผิดข้อตกลงของชุมชนกับอุทยาน ข้อตกลงบอกว่า ถ้าการ

เก็บไม้ เอาไม้ เพื่อใช้ประโยชน์สร้างบ้าน ทำโน่น ทำนี้ไม่เป็นไร ให้อยู่ในขอบเขตที่จำกัด แต่ห้ามใช้เพื่อการพาณิชย์ และการค้าขายที่ทำกันส่วนใหญ่ เราจะนำไปขายในตลาดหลักเขต



หมอพื้นบ้านกับสวนดูซง/สวนสมรม ซึ่งมีลักษณะเป็นป่า



ลักษณะของสวนดูซงซึงมีทั้งต้นทุเรียนโบราณ ต้นหมาก ต้นเหรียง ต้นจาก และสะตอ เป็นต้น

ตารางการใช้ประโยชน์จากป่า

ทรัพยากรที่ได้จากป่า	ชนิด	ช่วงเก็บเกี่ยว	ผลิตภัณฑ์ที่ได้	มูลค่า/หน่วยที่ขาย
น้ำผึ้ง	ผึ้งป่า เช่น ผึ้งสาวา ผึ้งหูช้าง ผึ้งหนอกวัว ผึ้งคอกวาง ผึ้งแมลงวัน ผึ้งยารวน ผึ้งรู ผึ้งคอกวาง ผึ้งใหญ่	2 ช่วง คือ ธันวาคม – มกราคม และ มกราคมจนถึงเมษายน น้ำผึ้งที่ดีที่สุดจะอยู่ในช่วง	น้ำผึ้งแท้	ขวดละ 300-400 บาท

		เดือนเมษายน		
หวาย	หวายเล็ก หวายลิมวย หวายหิน หวายสะดา หวายน้ำ หวายขี้ไก่ หวายขี้เหร่ หวายขี้ผึ้ง หวายทราย หวายระกำ หวายลิง หวายสะเดา หวายทำแดก หวายกำควน หวายตลิ่ง	ตลอดทั้งปี	ตะกร้า (จะใช้หวายเล็กเท่านั้น)	ใบละ 80-400 บาท ตามขนาด รูปแบบและลวดลาย
ไม้ไผ่	ไผ่เล็ก ไผ่ตรง ไผ่หนาม	ตลอดทั้งปี	ทำข้าวหลาม ตะกร้า ฝาบ้าน ชรอมไก่	ตะกร้าและฝาบ้านขึ้นอยู่กับขนาด รูปแบบและลวดลาย ตั้งแต่ 80 – 450 บาท
ลูกเหนา	เหนาทองแดง เหนาไข่	ตลอดทั้งปี	แปรรูปเป็นลูกเหนาสด	ถุงละ 40 บาท เดือนละ 3000-4000 บาท
สมุนไพร	พริกนก ว่านหลม่าน ว่านช้างสาน ดอกหญ้าปักคราด คานใบหม่น ว่านหางหมา ย่านดอกกิว ว่านชักกรู ว่านล้มลุก ไฟเดือนห้า ฟ้าเดือนหก ฝนตกแสนห่า ทุ่งฟ้าพญาไม้ ไหลเผือก สาวเหล้า สาวหยุดบ่าว ฟ้าผ่าธรณี	ตลอดทั้งปี	ยาสมุนไพรรักษาโรคต่าง ๆเช่น ไข้หวัด นิ่ว ดีซ่าน อัมพฤก อัมพาต อหิวาตกโรค มาลาเรีย โรคไต ไข้เลือดออก เพิ่มสมรรถภาพทางเพศ ลมเลือดคนอยู่ไฟ เป็นต้น	หม้อละ 500-550 บาท ปีละ 100 หม้อขึ้นไป ขึ้นอยู่กับผู้ที่มาสั่งยาสมุนไพร

	รากไฟ รากฟ้า ไมยราบ เหล็กดำ ไอ้แหวง เหล็กไม้ ไผ่ ทองแดง ทองดำ หลาวเหล็ก **ฯลฯ**			



ว่านนางครวญ รักษาขัดเยี่ยว

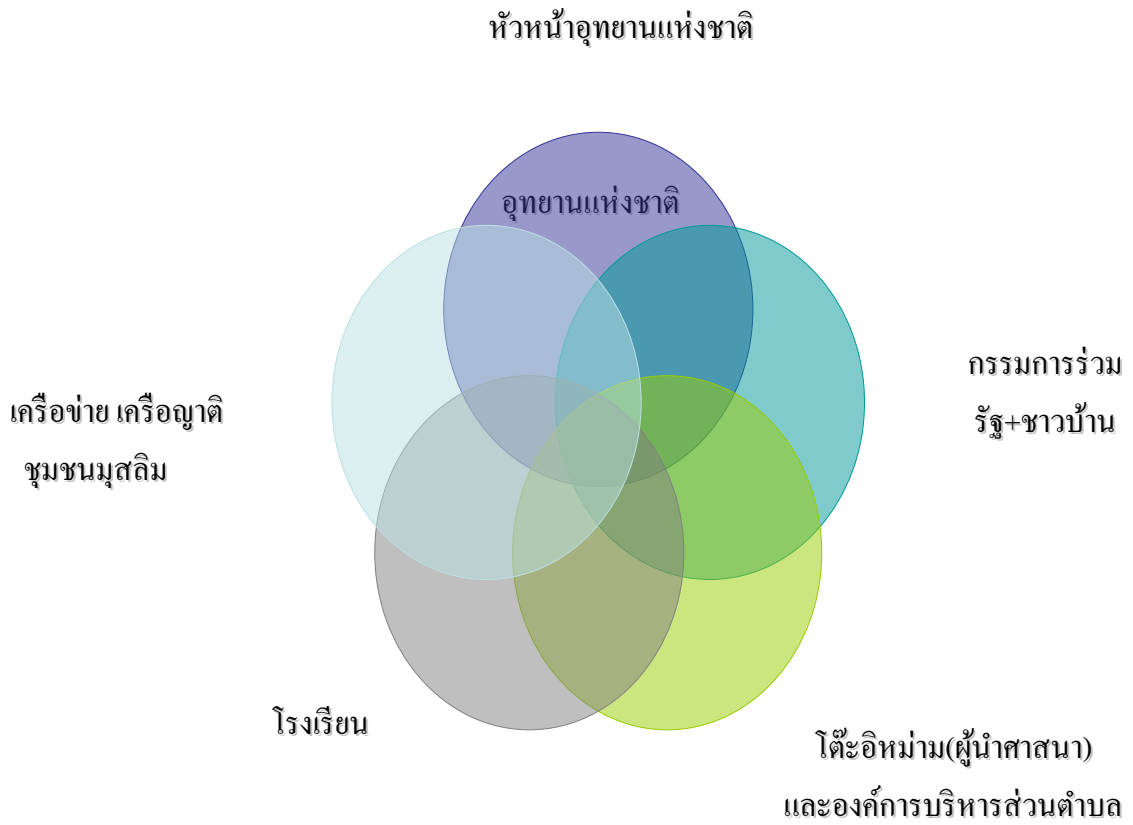


พื้นที่สวนดูซงซึ่งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน



หมอพื้นบ้านตำบลวังประจัน

บทบาทของกลุ่มต่างๆในการจัดการอุทยานแห่งชาติทะเลบัน จ.สตูล



5.4) บทเรียนการจัดการป่าอนุรักษ์ร่วมกันระหว่างรัฐกับชาวบ้าน

- ตำบลวังประจันเป็นชุมชนที่มีลักษณะของเครือญาติและมีการตั้งถิ่นฐานยาวนาน ซึ่งยังคงรักษาจารีตประเพณีที่เชื่อมร้อยชุมชนให้อยู่ในกฎระเบียบที่ตกลงร่วมกัน ด้วยเหตุนี้การจัดการอุทยานแห่งชาติร่วมกันกับรัฐ ชุมชนจึงสามารถควบคุมให้มีการปฏิบัติตามข้อตกลงได้อย่างเป็นจริง อย่างของวัฒนธรรมจารีตประเพณีที่ยังสืบทอดอยู่ คือ การลงแขกช่วยเหลือในเรื่องต่างๆ มีการช่วยกันถางป่า ถางสวนโดยอาศัยการหยิบฉลาก หากโชคดีได้ใครก็แล้วตาคนนั้นจะให้ไปช่วยทำอะไร ทุกคนก็จะไปช่วย แต่ละคนก็มีการคดห่อข้าวไปกินกันเอง ส่วนเจ้าภาพก็จะเลี้ยงขนมหวานเล็กๆน้อยๆแก่คนที่มาช่วย

มีการรวมกลุ่ม แบบกลุ่มแชร์ตาย กล่าวคือ กลุ่มที่ถูกแต่งตั้งโดยกรรมการประจำมัสยิด มีไว้เพื่อเก็บเงินสมาชิกในชุมชนเมื่อคนใดคนหนึ่งในชุมชนเสียชีวิต เด็กๆจะเก็บประมาณ 10 บาท ส่วนผู้ใหญ่จะเก็บ 30 บาท ครอบครัวผู้เสียชีวิตก็ไม่ต้องกลัวว่าจะเดือดร้อนเรื่องไม่มีเงินทำศพทางประเพณีศาสนาอิสลาม สามารถเอาเงินไปใช้ได้เลย และกรรมการก็จะเดินเก็บจากสมาชิกในชุมชน

ภายหลัง การจะให้เท่าไหร่ขึ้นอยู่กับคณะกรรมการพิจารณาว่าจะอนุมัติเท่าไหร่ เงินที่เหลือก็จะเก็บเข้ากองกลาง

คนชุมชนเมื่อเกิดปัญหาก็จะหันหน้าเข้าหารือกัน ปรึกษากัน หากปัญหารุนแรงมากก็จะเกิดการรวมกลุ่มประชุมกันโดยไม่มีการชี้นำจากใครเป็นหลัก ซึ่งเป็นไปโดยอัตโนมัติ ประกอบกับผู้นำชุมชน มีการเกาะกลุ่มกันอย่างเข้มแข็ง ชุมชนที่นี่จึงมีความเข้มแข็ง อำนาจรัฐไม่กล้ามาแทรกแซงในกิจกรรมที่เป็นผลประโยชน์ของชุมชน นอกจากนี้คนในชุมชนได้รับบทเรียนจากอำนาจรัฐมามาก จนไม่มีความไว้วางใจในเจ้าหน้าที่ ตัวอย่างการต่อสู้เรื่องที่ทำกินที่โดนทับที่โดยอุทยานแห่งชาติ มีการลุกขึ้นต่อต้านการอย่างต่อเนื่อง เพราะเป็นพื้นที่ทำกินของชุมชน สุดท้ายเจ้าหน้าที่รัฐก็ให้ความสำคัญในปัญหาความเดือดร้อนของชาวบ้าน

- บทบาทของโรงเรียนได้สนับสนุนให้ชุมชนและเยาวชนร่วมกันอนุรักษ์ป่า ซึ่งผู้บริหารของโรงเรียนวังประจันได้ให้ความสำคัญต่อการทำหลักสูตรท้องถิ่นที่เกี่ยวกับการจัดการป่า การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสมุนไพร
- การรวมกลุ่มของหมอพื้นบ้าน ได้เคยเกิดขึ้นเมื่อเจ้าหน้าที่อนามัยมาส่งเสริมให้รวมตัวกันในการบดยารักษาโรค เพื่อลดค่าใช้จ่าย รวมได้ 10 คน และนำสมุนไพรมาปลูกในแปลงทดลองข้างหลังสถานีอนามัย โดยหมอพื้นบ้านทำกันเองไม่มีงบประมาณสนับสนุน แต่ต่อมาก็หยุดไป เนื่องจากทางเจ้าหน้าที่อนามัย ไม่ได้สนับสนุนอย่างต่อเนื่อง และหมอพื้นบ้านมีอายุมากที่จะขับเคลื่อนให้กลุ่มทำงานได้ การรวมกลุ่มของหมอพื้นบ้านในการสืบทอดภูมิปัญญาจำเป็นต้องเป็นการทำงานร่วมกันภายในชุมชน และเห็นความสำคัญของการรักษาโรคด้วยสมุนไพร ซึ่งมีจำนวนมากในป่า และหมอพื้นบ้านรู้จักเก็บสมุนไพรที่ไม่ทำลาย
- กลุ่มอาชีพเศรษฐกิจ ได้พัฒนาขยายออกเป็นหลายกลุ่ม ต่างคนต่างทำตามกลุ่มอาชีพของตน เช่น กลุ่มจักสาน กลุ่มดอกไม้เกล็ดปลา กลุ่มทำดอกไม้ลูกปัด กลุ่มทำขนมเปี๊ยะ กลุ่มเย็บผ้า แต่ละกลุ่มจะสัมพันธ์กันในลักษณะการประชาสัมพันธ์ในเรื่องพื้นที่ขายของได้ ที่จริงกลุ่มแม่บ้านจักสานกับกลุ่มแม่บ้านเป็นกลุ่มเดียวกัน เพียงแต่แยกกันทำ สมาชิกบางคนรับหน้าที่ในสองกลุ่ม กลุ่มอาชีพต่างๆยังไม่ได้มีช่วงที่จะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน หากมีก็ต้องรอให้ อสม. จัดโครงการให้ได้พูดคุยกัน เช่นการจัดสัมมนากลุ่มอาชีพเป็นต้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นการรวมกลุ่มเฉพาะกิจมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจ
- การจัดการอุทยานทะเลบันสำเร็จได้มาจากชุมชนและผู้นำมีความเข้มแข้ง ควบคุมกฎกติกา และต่อรองทำงานร่วมกับภาครัฐได้อย่างมีศักดิ์ศรี และร่วมกำหนดกฎกติกา ซึ่งทำให้ชุมชนทำกินและใช้ประโยชน์จากป่าได้ อย่างไรก็ตามชุมชนยังไม่ได้มีการจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นทางการ เพราะเห็นว่าการใช้ประโยชน์จากป่าไม่มีปัญหา หากเป็นการใช้ประโยชน์อย่างไม่ทำลาย และมีอำนาจในการตัดสินใจสร้างกฎกติกาของการจัดการป่าได้จริง
- ข้อเสนอของการจัดการป่าและสมุนไพรในชุมชนวังประจัน ต้องเป็นกลุ่มเดียวกัน

ที่มีกรรมการชุมชนจัดการร่วมกันกับอุทยาน พร้อมทั้งกลุ่มแม่บ้านและกลุ่มหมอพื้นบ้าน ทำหน้าที่ให้ความรู้และทำกิจกรรมสืบทอดภูมิปัญญาร่วมกัน กับโรงเรียนและสถานีอนามัย ในการทำหลักสูตรท้องถิ่น และนำไปรักษาในทางปฏิบัติ

บทที่ 5
บทสรุปและแนวทางปฏิบัติในการจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพร

ในสถานการณ์ที่ประเทศไทยกำลังเผชิญกับการคุกคามทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพทั้งในพื้นที่เกษตรกรรมและพื้นที่ป่าอย่างรุนแรง ด้วยการพัฒนาระบบเศรษฐกิจทุนนิยม อันเป็นปัจจัยสำคัญต่อการกระตุ้นให้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสินค้า และตีมูลค่าเป็นเงินตรา รูปแบบของการพัฒนามาในลักษณะของอุตสาหกรรมการเกษตร อุตสาหกรรมทำไม้ อุตสาหกรรมเคมี และอุตสาหกรรมชีวภาพ ตลอดจนการส่งเสริมปลูกป่าเชิงพาณิชย์ เพื่อตอบสนองต่อกลไกตลาด อีกทั้งระบบกฎหมายของไทยได้รับรองระบบทรัพย์สินทางปัญญาที่ผูกขาดโดยผู้ค้นพบหรือพัฒนาขึ้นใหม่ คุณค่าของชุมชนที่มีความเข้มแข็งและมีศักยภาพในการจัดการป่าชุมชน พืชอาหารและสมุนไพร จะทำให้เกิดการปกป้องสิทธิในการจัดการฐานทรัพยากร การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม จากการล่าอาณานิคมด้วยการพัฒนาระบบเศรษฐกิจทุนนิยมและกระแสโลกาภิวัฒน์

รายงานการศึกษาฉบับนี้ได้ค้นพบว่า หลายชุมชนในทุกภาคของประเทศไทยมีองค์ความรู้อยู่มากในการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ป่า พืชอาหารและสมุนไพร ถึงแม้ว่าชุมชนเกษตรกรรมของไทยได้เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะของสังคมเมืองแทนที่สังคมชนบท แต่ในพื้นที่ที่มีทรัพยากรป่าและน้ำให้พึ่งพา มีที่ดินให้ทำกิน และมีวิถีการผลิตแบบผสมผสานในรูปแบบการทำเกษตรกรรมเพื่อผลิตอาหารให้กับครอบครัวและผลิตพืชเชิงพาณิชย์นั้น ยังสามารถรักษาความหลากหลายของพันธุกรรม ทั้งผลผลิตจากป่า พืชอาหารและสมุนไพรได้ ถ้าหากชุมชนได้ใช้ประโยชน์โดยตรงในการเป็นปัจจัยสี่ของการดำรงชีวิต และเป็นทั้งรายได้และการลดค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว และชุมชน

อย่างไรก็ตามหลายชุมชนในประเทศไทยกำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ลดการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นการพึ่งตนเอง แต่พึ่งพาการบริโภคจากสินค้าที่ผลิตจากข้างนอก รักษาสุขภาพด้วยการซื้อยากิน การเปลี่ยนระบบการผลิตเพื่อขาย การถูกตัดขาดจากการใช้ทรัพยากรป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวนาไปเป็นชาวไร่ปลูกพืชเงินตรา เช่น อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง ยางพารา แทนที่การปลูกพืชอาหาร เราพบเห็นชุมชนเหล่านี้ได้ในพื้นที่ของภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคอีสาน และภาคใต้ ซึ่งส่งผลให้ความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสูญหายไป มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการฟื้นฟูความรู้ของชุมชน พร้อมกับมีทางเลือกในการดำรงชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมที่มั่นคงให้กับครอบครัวและชุมชน

การทบทวนงานศึกษาที่เกี่ยวข้องและศึกษาจาก 4 พื้นที่ เพื่อนำเสนอให้เห็นสถานะองค์ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า และความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในแต่ละภาค ซึ่งทบทวนจากผลงานศึกษาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. องค์ความรู้ในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร

การจัดการป่าชุมชนในประเทศไทยเริ่มต้นมาจากการขับเคลื่อนของชุมชนเพื่อปกป้องสิทธิในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่า หลังจากที่ป่าของชุมชนได้ถูกควบคุมโดยรัฐ และรัฐได้ให้อนุญาตแก่บริษัทเอกชนในการสัมปทานทำไม้มายาวนานในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ต่อมามีการประกาศเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ (เขตอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เขตห้ามล่าสัตว์ป่า เขตวนอุทยานแห่งชาติ และเขตต้นน้ำลำธาร) และขยายครอบคลุมทับซ้อนพื้นที่ทำกิน โดยชุมชนต้องต่อสู้เรียกร้องให้ยกเลิกสัมปทานทำไม้จนเป็นผลสำเร็จ และต้องต่อสู้ในการกันพื้นที่ทำกิน ป่าที่ชุมชนต้องการใช้ประโยชน์ออกจากเขตป่าอนุรักษ์ หรือแม้แต่การฟื้นฟูป่าขึ้นใหม่ในพื้นที่ที่ถูกอพยพออกจากเขตป่าอนุรักษ์ รวมทั้งชุมชนที่มีการเคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานใหม่

การจัดการป่าชุมชนในเมืองไทยจึงเกิดขึ้นมาจากสถานการณ์เช่นนั้น งานศึกษาจำนวนมากเกี่ยวกับป่าชุมชนเป็นการศึกษาในมิติของการเคลื่อนไหวทางสังคม การรวมกลุ่มในการจัดการป่า สิทธิและอำนาจของชุมชน เพื่อท้าทายต่ออำนาจและสิทธิในการจัดการป่าโดยรัฐ ต่อมาจึงพัฒนามาสู่การศึกษาในมิติของระบบนิเวศ มูลค่าของการใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนในการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ พัฒนาการงานศึกษาเป็นไปตามกระแสของสังคมต่อการวิพากษ์วิจารณ์การคุกคามทรัพยากรในหลากหลายมิติ

โครงการวนศาสตร์ชุมชน ได้ส่งผลต่อการนำเสนอแนวคิดวนศาสตร์ชุมชน และพัฒนามาสู่แนวคิดป่าไม้สังคม และสิทธิชุมชนในการจัดการป่าที่เรียกกันว่า “ป่าชุมชน” การทบทวนประสบการณ์การจัดการป่าในรอบ 10 ปี (2513 – 2523) ของ Arnold และการสำรวจจากประสบกาณ์จัดการป่าชุมชนในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (2533) นำเสนอสอดคล้องต้องกันว่า การจัดการป่าที่มีเป้าประสงค์เพื่อการเพิ่มพื้นที่ป่า และแก้ไขปัญหาความยากจนในมิติของการลดค่าใช้จ่ายแก่ชุมชนเท่านั้น ไม่ตอบสนองต่อการบรรลุเป้าหมายของการเพิ่มพื้นที่ป่าได้จริง ในทางตรงกันข้ามยังส่งผลให้มีการทำลายป่า หากชุมชนไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรป่าได้อย่างเป็นธรรม ซึ่งหมายความว่าในความเป็นจริงสังคมมีความซับซ้อนและมีปัจจัยหลายอย่างที่ส่งผลต่อระบบทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งสัมพันธ์กับคนและวิธีการทั้งชายและหญิงกับการจัดการที่ดินและทรัพยากรต่างๆ

รูปธรรมที่ชัดเจนคือ

ประการแรก กรมป่าไม้ไม่โอนอำนาจการจัดการป่าชุมชนไปสู่ระดับท้องถิ่น หรือยินยอมให้ชุมชนเก็บหาผลผลิตจากป่าที่เสื่อมโทรมเท่านั้น

ประการที่สอง แรงกดดันภายในชุมชน เช่น บุคคลภายนอกอพยพเข้าไปในหมู่บ้าน และฝ่าฝืนข้อตกลงต่างๆจนก่อให้เกิดการความล้มเหลวในการรักษาป่า

ประการที่สาม ทรัพยากรที่ลดลงไปทั้งปริมาณและคุณภาพมีสาเหตุมาจากการสร้างความอ่อนแอให้แก่ท้องถิ่นในการบริหารจัดการของท้องถิ่น การรุกที่ดินของเอกชน การเพิ่มขึ้นของประชากร การขยายตัวทางการค้าในหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยี และการรวมศูนย์อำนาจจากรัฐส่วนกลาง มีส่วนทำให้เกิดความล้มเหลวทั้งสิ้น

ประการที่สี่ การให้สิทธิแก่เอกชนเป็นผู้ใช้ทรัพยากร เป็นช่องทางให้ใช้ทรัพยากรเกินกำลังของป่า และเกิดความเสื่อมโทรมขึ้นได้ง่าย ในขณะที่รัฐไม่สามารถเข้าไปควบคุมจัดการป้องกันทรัพยากรป่าได้ ในทำนองเดียวกันการให้กรรมสิทธิ์ที่ดินแก่คนใดคนหนึ่ง ก็เป็นการเปลี่ยนมือการใช้ทรัพยากรส่วนรวมไปอยู่ที่บุคคลอื่นแทน

ประการที่ห้า มีสาเหตุหลายประการที่ชุมชนไม่ร่วมจัดการป่าชุมชน เนื่องจาก ชุมชนไม่เกิดความมั่นใจในผลที่ได้รับ เช่น การจัดการป่าถูกกำหนดให้เหมาะสมกับการจัดการของพนักงานป่าไม้ มากกว่าที่จะให้เหมาะสมกับชาวบ้าน การกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากป่าโดยรัฐไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน ระบบวางแผนควบคุมอยู่ที่หน่วยงานของรัฐ

ประการที่หก โครงการวนศาสตร์ชุมชน และการจัดการป่าชุมชนโดยส่วนใหญ่ได้ละเลยบทบาทผู้หญิง ซึ่งเป็นผู้ใช้ประโยชน์และเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่า และการทำไร่นาในแปลงเกษตรกรรมโดยตรง ผู้หญิงเห็นคุณค่าและมีบทบาทสำคัญต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรดังกล่าว

ประการที่เจ็ด การจัดการป่าและการใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่า ไม่ว่าจะเป็นอาหาร สมุนไพร ไม้ฟืน สัมพันธ์กับรายได้เสริมนอกเหนือจากการทำการเกษตรกรรม และเป็นการลดค่าใช้จ่ายของครอบครัว ซึ่งเป็นแรงจูงใจอันสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านร่วมจัดการป่า

ประการที่แปด หากมีการใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่าในปริมาณที่มาก หรือพัฒนาเป็นธุรกิจรายย่อย ก็ไม่สร้างรายได้ทางเศรษฐกิจที่ยั่งยืนแก่ชุมชนอย่างแท้จริง เพราะชุมชนเกษตรกรรมยังมีข้อจำกัดในการบริหารจัดการทางตลาด และมีความเสี่ยงต่อการทำลายทรัพยากรในป่า

โครงการป่าชุมชนลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดความเสี่ยงที่รัฐเข้ามาควบคุมจัดการเอง ในขณะที่ตัวอย่างการจัดการป่าชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ คือบริเวณที่ชุมชนมีภูมิปัญญาในการจัดการป่าอยู่แล้ว การจัดการและการใช้ประโยชน์ดังกล่าวต้องสัมพันธ์กับองค์ความรู้ของชุมชนที่สั่งสมสืบทอดการใช้ประโยชน์อย่างไม่ทำลาย เพื่อเป็นการรักษาระบบนิเวศ แหล่งอาหาร และยาของชุมชน

จากฐานคิดดังกล่าวทำให้การจัดการป่าชุมชนเมืองไทยมีการพัฒนามุมมองในมิติความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน เสน่ห์ จามริก (2546) นักสังคมศาสตร์ได้เสนอแนวคิดไว้ว่า ***"การจัดการป่าชุมชนเป็นหัวใจสำคัญของการปฏิรูปกระบวนทัศน์การพัฒนา เป็นการสร้างระบบเศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่นที่พึ่งตนเองและยั่งยืน เป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารและยา ไม่พึ่งพิงกับระบบกลไกตลาดการค้าเสรี และเป็นการกระจายอำนาจให้กับชุมชนท้องถิ่นในการบริหารจัดการฐานทรัพยากร การจัดการป่าชุมชนเป็นการสร้างเครือข่ายของการสร้างฐานทรัพยากรชีวภาพ ที่ฟื้นฟูภูมิปัญญาของชุมชนในการสร้างระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ท้าทายกับระบบทรัพย์สินทางปัญญาแบบผูกขาด"***

สาเหตุสำคัญมาจากฐานคิดว่าทรัพยากรในป่าเขตร้อน เช่น ประเทศไทย มีความสำคัญต่อการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งระบบนิเวศ พันธุกรรม และชนิดพันธุ์ ความหลากหลายทางชีวภาพนี้มีความเชื่อมโยงกับฐานทรัพยากรรวมถึงที่สาธารณประโยชน์ ที่ดินในแปลงเกษตรกรรม ที่ดินที่ชุมชนเกษตรกรรมอนุรักษ์และใช้ประโยชน์สืบทอดภูมิปัญญามายาวนาน

งานศึกษาดังกล่าวได้นำเสนอสาระสำคัญที่แสดงถึงองค์ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่าและความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพรในแต่ละภาค ซึ่งมีความแตกต่างกันไปตามบริบทของสังคมในภูมิภาคและชุมชน โดยสรุปดังนี้

ภาคเหนือ ลักษณะเด่นของภาคเหนือเป็นพื้นที่ราบเป็นส่วนน้อย ล้อมรอบด้วยภูเขา ที่มีความสูงลดหลั่นลงไปตั้งแต่ยอดดอยจนถึงพื้นที่ราบ และเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร 4 สายหล่อเลี้ยงผู้คนในภาคเหนือ และภาคกลางของประเทศไทย ระบบนิเวศของป่ามีความหลากหลายเช่นเดียวกับความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ องค์ความรู้ของชุมชนทางภาคเหนือสะท้อนให้เห็นว่าการผลิตอาหารของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่สูง เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศของป่า เช่น การทำไร่หมุนเวียน ระบบนิเวศเกษตรป่าเมี่ยง หรือการทำเกษตรกรรมในพื้นที่ราบยังคงอนุรักษ์การปลูกข้าวด้วยพันธุกรรมพื้นบ้าน และเก็บเกี่ยวพืชอาหารและสมุนไพรในป่าอย่างใกล้ชิด เพราะฉะนั้นชุมชนทางภาคเหนือจึงต้องมีการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืนไม่ให้มีการทำลายป่า ด้วยองค์ความรู้ต่างๆเช่น การจัดการไผ่หกอย่างยั่งยืน การใช้ไม้ การฟื้นป่าตามธรรมชาติที่สัมพันธ์กับการทำไร่แบบย้ายที่ การจัดการไฟป่า การเลี้ยงวัวแบบปล่อยในป่า การใช้ประโยชน์จากผลผลิตในป่า นั้นไม่ได้ส่งผลกระทบต่อการทำลายป่า ถ้าหากชุมชนใช้ประโยชน์ภายในครอบครัว และมีการขายผลผลิตเพื่อยังชีพ โดยมีกฎกติกาตามจารีตประเพณีของชุมชนควบคุมไว้

งานศึกษาของภาคเหนือจำนวนมากเป็นงานศึกษาด้านสังคมศาสตร์ในมิติของมานุษยวิทยา นิเวศวัฒนธรรม และพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์ในระบบการผลิต การใช้ประโยชน์และอนุรักษ์จากป่าในหลายด้าน ทั้งนี้เนื่องมาจาก

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยนเรศวร และสถาบันวิชาการในกรุงเทพ เช่น ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิค (รีคอร์ฟ) เป็นสถาบันวิชาการมีบทบาทต่อการวิจัยศึกษาทั้งในกลุ่มของนักศึกษา นักวิชาการ ตลอดจนบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานกับกลุ่มชาติพันธุ์โดยตรงที่ได้ศึกษารวบรวมข้อมูลในการเผยแพร่ให้สังคมไทยเข้าใจอัตลักษณ์และภูมิปัญญาของกลุ่มชาติพันธุ์ เพื่อนำไปสู่การปกป้องสิทธิของชุมชนในการจัดการฐานทรัพยากร

ภาคอีสาน ระบบนิเวศของภาคอีสานมีลักษณะสูงๆต่ำๆเป็นเนินสลับแอ่งดินตะกอน และทิวเขา มีลักษณะของป่าที่เป็นป่าดง (ป่าเบญจพรรณชนิดต่างๆ) ป่าโคก (ทำเลเลี้ยงสัตว์) ป่าที่น้ำท่วมถึง ได้แก่ ป่าพรุ ป่าบึง และป่าบุ่งป่าทาม เป็นต้น ถึงแม้ว่าวิถีการผลิตโดยส่วนของคนอีสานหันมาทำไร่และข้าว แต่จากงานศึกษาค้นพบว่า คนอีสานได้อนุรักษ์ต้นไม้ใหญ่ไว้ตามแปลงนา ซึ่งเรียกว่า “หัวไร่ปลายนา” มีการอนุรักษ์ป่าไว้ตามที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ หรือในเขตป่าดง ที่เป็นการอนุรักษ์ป่าตามประเพณี เช่น ป่าดอนปู่เจ้า ป่าผีปู่ตา ป่าช้า หรือวัดป่าของบ้าน และไว้ใช้สอยในการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากพืชอาหารและสมุนไพร ตลอดจนมีการเลี้ยงวัวในป่า

งานศึกษาของภาคอีสานได้นำเสนอให้เห็นความรู้ในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทั้งในป่าดง ป่าโคก ป่าทาม และป่าหัวไร่ปลายนา เพื่อชี้ให้สังคมไทยเห็นว่าการบุกเบิกป่าเพื่อตั้งถิ่นฐานของชุมชน มาจากนโยบายของรัฐส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก เช่น การทำไร่ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพด อ้อย เป็นต้น กรทำสวนป่ายูคาลิปตัส หรือโครงการก่อสร้างพื้นฐาน เช่น เขื่อน ถนน เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีการอนุรักษ์ป่า ด้วยการประกาศพื้นที่ป่าทับซ้อนที่ดินทำกินชาวบ้าน แต่สิ่งที่ยังดำรงอยู่คือ ชุมชนมีวัฒนธรรมประเพณีที่เคารพต่อธรรมชาติ และมีข้อห้ามในการพึ่งพิงป่าอย่างเคร่งครัด ชุมชนยังมีระบบการผลิตแบบผสมผสานที่อนุรักษ์ป่า ดินและน้ำ

งานศึกษาได้เสนอให้เห็นถึงมูลค่าทางเศรษฐกิจของป่าที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ เช่น จากการสำรวจครัวเรือนในพื้นที่ตำบลด่าน ตำบลหนองแค อ.รายีไสล จ.ศรีสะเกษ และตำบลดอนแรด อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ จำนวน 11 หมู่บ้าน 366 ครัวเรือน พบว่าผลผลิตที่ได้จากการเกษตรมีมูลค่า 6,445,477 บาท/ปี จากพรรณพืช อาหารและเครื่องใช้สอย มูลค่า 3,033,815 บาท/ปี และจากสัตว์ในป่าทามและอื่นๆ มูลค่า4,760,285 บาท/ปี ด้วยเหตุนี้ชุมชนจึงดำรงชีวิตได้จากการพึ่งพาป่าบุ่งป่าทาม แม้ว่าผลผลิตทางการเกษตรจะราคาตกต่ำก็ตาม

งานศึกษาของภาคอีสานส่วนใหญ่มาจาก องค์กรพัฒนาเอกชนในภาคอีสาน งานวิทยานิพนธ์ของนักศึกษา และงานวิจัยทางวิชาการจากมหาวิทยาลัยขอนแก่น สำหรับการศึกษาในมิติของความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งพบได้งานศึกษาสถาบันรุกขเวช มหาวิทยาลัยสารคาม และงานวิจัยที่สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)ให้การสนับสนุน มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และจากรีคอร์ฟ งานศึกษาส่วนใหญ่ศึกษาในมิติของสังคมศาสตร์ การศึกษาแบบวนศาสตร์ สำรวจพันธุ์ไม้ ต้นไม้ และพันธุกรรม ตลอดจนการศึกษาในเชิงระบบนิเวศ

ภาคใต้ ลักษณะของระบบนิเวศในภาคใต้เป็นป่าดิบชื้นในบริเวณเทือกเขาที่ไหลลาดลงสู่ที่ราบและทะเล ด้วยระยะทางที่สั้น ระบบนิเวศของป่าภาคใต้มีความหลากหลายตามชนิดพันธุ์ ซึ่งสังเกตได้จากชื่อป่าที่ชาวบ้านเรียกกันมา เช่น ป่าโคกขี้เสี้ยน ป่าควนลูกกลม ป่าประ ป่าภูเขาหินปูน ป่ากราด เป็นต้น บริเวณพื้นที่ราบลุ่มต่ำตามปากแม่น้ำ และชายทะเลที่เป็นโคลน เป็นป่าพรุเขตร้อน หรือป่าบึงน้ำจืด ซึ่งเป็นป่าพรุที่น้ำท่วมถึง เช่น พรุบึงน้ำใส พรุควนเคร็ง พรุลานควาย และป่าชายหาดที่ขึ้นอยู่ตามชายฝั่งทะเลคลุมพื้นดินหรือพื้นทรายบริเวณที่น้ำทะเลท่วมไม่ถึง แต่ได้รับอิทธิพลจากไอน้ำทะเล และลมทะเล พบป่าชายหาดกระจายทั้งชายฝั่งทะเลอ่าวไทย มีการตั้งถิ่นฐานของชนเผ่าต่างๆ เช่น ซาไก ชาวเล และกลุ่มคนไทยในที่ลุ่ม ทั้งกลุ่มมุสลิม กลุ่มไทยเชื้อสายจีน

งานศึกษาของภาคใต้ส่วนใหญ่มาจากงานวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาในมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่ ซึ่งเป็นงานศึกษาในเชิงระบบนิเวศ และการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ที่ชี้ให้เห็นสถานภาพของระบบนิเวศ มีงานศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี และองค์กรพัฒนาเอกชน ที่เสนอให้เห็นถึงองค์ความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า เช่น การเก็บหาของป่า การใช้ประโยชน์จากพันธุกรรมท้องถิ่นในป่าและในแปลงเกษตรกรรม ระบบการเกษตรในป่า เช่น สวนสมรม ภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จากไม้ ทั้งในป่าปกและป่าพรุ ภูมิปัญญาในการจัดการป่าชายเลนชุมชน งานศึกษาเหล่านี้แสดงนัยของความอุดมสมบูรณ์ของป่าดิบชื้นในภาคใต้ ที่คนใต้ยังอนุรักษ์และใช้ประโยชน์แม้ว่าหลายพื้นที่ถูกประกาศทับด้วยเขตป่าอนุรักษ์ และมีการจัดการป่าชุมชนส่วนใหญ่นอกเขตป่าอนุรักษ์และป่าชายเลน

ภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก ระบบนิเวศของป่าใน 3 ภาคมีการคุกคามทำลายป่าค่อนสูงกว่าภาคอื่น เนื่องจากเป็นภาคที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางของรัฐในการกำหนดนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างรุนแรง เช่นที่ภาคตะวันออกการเกิดอุตสาหกรรมได้ส่งผลต่อการทำลายป่าบก และป่าชายเลน และก่อให้เกิดปัญหามลพิษ งานศึกษาที่นำเสนอองค์ความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่า แสดงให้เห็นว่าชุมชนต้องปรับตัวในการดำรงชีวิตในสังคมอุตสาหกรรมและสังคมเกษตรกรรมผสมผสานกัน ซึ่งมีลักษณะของการสืบทอดภูมิปัญญาดั้งเดิมที่หลงเหลืออยู่น้อย และรื้อฟื้นความรู้ใหม่ในการจัดการทรัพยากรที่สอดคล้องกับสภาพของสังคม การทำเป็นเครือข่ายป่าชุมชนในภาคกลางแสดงนัยการปรับตัวของชุมชนเพื่อปกป้องสิทธิในทรัพยากรในรูปแบบการจัดการป่าชุมชนขึ้นใหม่ตามแบบวิถีชาวไร่ เช่น ชุมชนเขาราวเทียนทอง จังหวัดชัยนาท สำหรับป่าตะวันตกที่ยังมีป่าอุดมสมบูรณ์ยังปรากฏให้เห็นความรู้ของชุมชนกะเหรี่ยงที่ดูแลรักษาป่า และชุมชนชาวประมงพื้นบ้านที่พึ่งพาป่าชายเลนชุมชนของบ้านเปร็ดใน จังหวัดตราด ชุมชนในบริเวณรอยต่อ 5 จังหวัดในภาคตะวันออกซึ่งเป็นชุมชนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานไม่นาน ต้องมีการปรับตัวในการจัดการป่าชุมชนและรื้อฟื้นความรู้ในการรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าใหม่เช่นกัน

งานศึกษาของภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก มาจากสถาบันวิชาการในภาคตะวันออก เช่น มหาวิทยาลัยบูรพา หรือสถาบันวิชาการในกรุงเทพฯ คือ สกว. มหาวิทยาลัยมหิดล และรีคอร์ฟ เป็นงานศึกษาที่นำเสนอให้เห็นปัญหาที่คุกคามทำลายทรัพยากร การจัดการป่าของชุมชน ปัจจัยเงื่อนไขของการจัดการป่าและการใช้ประโยชน์จากป่ายั่งยืนได้อย่างไร ซึ่งเป็นงานศึกษาในมิติของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศ งานศึกษาสำรวจพฤกษศาสตร์พื้นบ้าน เป็นต้น

2. ศักยภาพของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพร

กรณีศึกษาการจัดการป่า อาหารและสมุนไพรใน 4 พื้นที่ ในแต่ละภูมิภาค มีสภาพการตั้งถิ่นฐาน ระบบนิเวศ และปัจจัยจากภายในชุมชนและภายนอกชุมชน เช่นการกำหนดแนวเขตป่าจากรัฐที่แตกต่างกัน สถานการณ์คุกคามทำลายป่ามีความรุนแรงต่างกัน ความแตกต่างเหล่านี้สะท้อนให้เห็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพรบนเงื่อนไขที่แตกต่าง ซึ่งจะเป็นแนวทางต่อการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชนให้กับพื้นที่อื่นต่อไป

2.1) การจัดการป่าชุมชนทั้งในและติดกับเขตป่าอนุรักษ์

กรณีป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก จังหวัดลำปาง เป็นตัวอย่างที่สะท้อนกรณีพื้นที่ที่ชุมชนตั้งถิ่นฐานมายาวนานก่อนการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ ได้รวมกลุ่มคัดค้านการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ด้วยการกันแนวเขตอุทยานแห่งชาติออกจากที่ดินทำกิน และแนวเขตป่าชุมชนได้สำเร็จ หรือเป็นพื้นที่ที่จะถูกเตรียมประกาศเป็นเขตป่าอนุรักษ์ เช่น ที่ตำบลแม่ทา ตำบลทากาศ อ.แม่ทา จ.เชียงใหม่ หรือพื้นที่ที่ชุมชนและป่าชุมชนอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ โดยที่ที่ตั้งของชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของป่าด้วยการพึ่งพาป่าในทุกด้าน ทั้งในการดำรงชีวิต การทำการเกษตรกรรม การเป็นรายได้ของและการลดค่าใช้จ่ายในครอบครัว เนื่องจากป่ายังมีสภาพอุดมสมบูรณ์และมีการบุกรุกทำลายป่าจากบุคคลภายนอก และนายทุนผู้มีอิทธิพลอย่างต่อเนื่อง โดยที่รัฐปกป้องรักษาป่าไม่ได้ การทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร จำเป็นต้องศึกษาโครงสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชนทุกกลุ่ม เพื่อจัดความสัมพันธ์ในการสร้างความร่วมมือของคนในชุมชนให้ร่วมกันจัดการป่าชุมชนอย่างมีพลัง

การประสานงานกับบุคคลหลายฝ่ายในพื้นที่ เช่น โรงเรียน องค์กรปกครองท้องถิ่น ผู้ใหญ่บ้าน และวัด ลักษณะเช่นนี้จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะทำให้ความขัดแย้งในการทำลายป่าคลี่คลายสถานการณ์ได้ และทำให้การดูแลรักษาป่าเป็นชีวิตของชุมชนด้วยจิตสำนึกและภาระหน้าที่ความรับผิดชอบ ผู้นำชุมชน สมาชิกในชุมชน และบทบาทของผู้หญิง เป็นแกนนำของกลุ่มที่สำคัญต่อการทำให้การรวมกลุ่มของเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอกสร้างกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ท่ามกลางสถานการณ์ปัญหาความขัดแย้งตลอดเวลา แม้ว่าผู้นำชุมชนบางคนได้ถูกข่มขู่คุกคามหรือถึงขั้นเสียชีวิตก็ตาม

นักพัฒนาหรือบุคคลภายนอกที่เข้ามาส่งเสริมมีบทบาทสำคัญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับแกนนำของกลุ่ม ผู้นำชุมชน โรงเรียนหรือวัด เพื่อสร้างสร้างจิตสำนึกของชุมชนให้รักษาป่าต้องควบคู่กับการสร้างทางเลือกทางเศรษฐกิจของชุมชน แทนที่การพึ่งพารายได้จากการรับจ้างตัดไม้และเก็บผลผลิตจากป่าอย่างเดียว รวมทั้งต้องจัดการความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชนให้สมดุล การทำงานในพื้นที่อย่างใกล้ชิดและสร้างการยอมรับให้กับชุมชนจนพัฒนาเป็นเครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำแม่มอก เริ่มต้นจากความเข้มแข็งของชุมชนจากหนึ่งหมู่บ้าน และขยายไปสู่หมู่บ้านใกล้เคียงหลายหมู่บ้าน เพื่อให้เป็นพลังปกป้องสิทธิในการจัดการป่าของชุมชนร่วมกัน

นอกจากนี้ในชุมชนยังมีกลุ่มหมอสมุนไพรที่สืบทอดการรักษาสุขภาพด้วยการแพทย์พื้นบ้าน และมีความตั้งใจที่จะสืบทอดความรู้นี้โดยแยกจากการจำหน่ายยาแค็ปซูลสมุนไพร ของสหกรณ์การเกษตรสมุนไพรแม่มอก จังหวัดลำปาง ซึ่งหมอสมุนไพรมีความคิดเห็นว่า ระบบของสหกรณ์ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อหมอสมุนไพร และการสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน แต่ไปเน้นการหารายได้จากการจำหน่ายยาสมุนไพรในตลาด

2.2) การจัดการป่ากันชนรอบเขตป่าอนุรักษ์

กรณีป่ากันชนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง จังหวัดอุทัยธานี พื้นที่นี้นำเสนอให้เห็นว่าการอพยพชุมชนออกมาจากเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ที่บ้านห้วยร่วม หรือการขยายแนวเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าที่มาทับซ้อนพื้นที่ทำกินของชุมชนกะเหรี่ยงบ้านอีซ่าพัฒนา ด้วยการล้อมรั้วแนวเขตไม่ได้แก้ไขปัญหาต่อการบุกรุกทำลายป่าได้จริง ทุกวันนี้ยังมีการเก็บเกี่ยวของป่าขาย การล่าสัตว์ การหาสมุนไพรขายให้กับนักวิจัยจากภายนอก ด้วยความยินยอมร่วมกันของเจ้าหน้าที่กับบุคคลภายนอกหรือกับชาวบ้าน แม้ว่าในทางกฎหมายดำเนินการไม่ได้ แต่ในความเป็นจริงยังเป็นคำกล่าวที่ชาวบ้านยืนยันว่ามีการปฏิบัติเช่นนั้นมาโดยตลอด

ชุมชนจึงต้องอยู่ในสภาวะจำยอมในการอยู่ในกฎเกณฑ์ของการจัดการแบบป่ากันชน ทางรอดที่ชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้คือการสร้างป่าชุมชนใหม่ องค์กรพัฒนาเอกชนได้มีบทบาทสำคัญในการเร่งดำเนินการจัดทำแนวเขตป่าชุมชนเพื่อเป็นป่ากันชน ให้ชุมชนได้พึ่งพาได้ ปัจจัยสำคัญของการสร้างจิตสำนึกของชุมชนรอบป่ากันชน จึงต้องทำให้ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์โดยตรงต่อการลดค่าใช้จ่ายและสร้างรายได้เสริมในครอบครัว ในสภาวะที่ชุมชนต้องทำไร่มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ทดแทนการปลูกข้าว เนื่องจากสภาพดินเป็นดินร่วนปนทราย ไม่เหมาะสมกับการปลูกข้าว และไม่มีพื้นที่ทำกินเพียงพอต่อการทำไร่หมุนเวียน

การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ป่ากันชนจึงมาจากการส่งเสริมของบุคคลภายนอก กล่าวคือ องค์กรพัฒนาเอกชน ต้องประสานความร่วมมือและทำความเข้าใจกับเจ้าหน้าที่รัฐของเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าฯให้มีมิติมุมมองของชุมชน มากกว่าการรักษาป่าประการเดียว การดำเนินกิจกรรมจึงเน้นการสร้างรูปแบบการจัดการป่าชุมชน และทำเป็นเครือข่าย 30 ป่า ในลักษณะของกลุ่มที่ยังมี

ความร่วมมือเฉพาะแกนกลุ่มในแต่ละชุมชน แต่ความเข้มแข็งของชุมชนในพื้นที่ยังไม่มี ยกเว้นบางพื้นที่เช่น บ้านห้วยร่วม ผู้นำชุมชนได้ริเริ่มจัดการป่าชุมชนมาก่อน และมีความมุ่งมั่นในการรวมกลุ่ม ตลอดจนการคิดค้นให้ชุมชนใช้ประโยชน์จากป่าโดยตรง เพื่อสร้างจิตสำนึกของการรักษาป่าร่วมกัน กรรมการป่าชุมชนบ้านห้วยร่วมจึงมีความประสงค์ที่จะให้ชุมชนใช้สมุนไพรจากป่าในการรักษาสุขภาพภายในชุมชน ลดการพึ่งพาซื้อยากิน และเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าเพื่อเลี้ยงชีพในครอบครัว ในขณะที่บ้านอีซ่าพัฒนายังมีความรู้สึกว่ารัฐมาแย่งที่ดินทำกิน ความผูกพันต่อการจัดการป่ายังต้องใช้ระยะเวลาสร้างความรู้สึกร่วม

2.3) การจัดการป่าโคกจากความร่วมมือวัดกับชุมชน

การจัดการป่าชุมชนที่**ป่าแบร์ย ตำบลตาเบา จังหวัดสุรินทร์** ประสบผลสำเร็จมาจากการริเริ่มของพระครูโสภณ บุญกิจ เจ้าอาวาสวัดอมรินทราราม ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน ศูนย์ตะบัลไพร ในการส่งเสริมให้มีการจัดป่าชุมชนในลักษณะของป่าครอบครัว พระจึงมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างศรัทธาและการเชื่อมร้อยชาวบ้านใน 5 บ้านที่ใช้ประโยชน์จากป่าเบร์ย การจัดการป่าชุมชนในรูปแบบของคณะกรรมการป่าชุมชน ที่หมอสมุนไพรมีบทบาทในการรักษาร่วมกัน และทั้งพระและหมอสมุนไพรยังคงสืบทอดความรู้ในการรักษาสุขภาพด้วยสมุนไพร ไปพร้อมกับการรักษาป่า ความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์จากป่าเบร์ยไม่รุนแรงเหมือนในภาคเหนือ จึงทำให้ป่าชุมชนที่นี่ไม่ถูกทำลาย และยังสามารถควบคุมกฎกติกาในจัดการป่าชุมชนได้ จากความเข้มแข็งของคณะกรรมการป่าชุมชน ร่วมกับ พระและชุมชนที่เฝ้าระวังป่าจากจิตสำนึกของชาวบ้านอย่างแท้จริง การสืบทอดความรู้ในการรักษาสุขภาพแบบการแพทย์พื้นบ้านโดยชุมชนจึงเป็นไปได้ เนื่องจากพระและหมอพื้นบ้านมีความสนใจ เข้าใจและตระหนักอย่างชัดเจน กอร์ปกับการสนับสนุนโดยศูนย์ตะบัลไพร ที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ของหมอพื้นบ้าน และหมอนวดในจังหวัดสุรินทร์ จนทำให้คนในชุมชนยังนิยมรักษาด้วยการแพทย์แผนปัจจุบัน

2.4) การจัดการอุทยานแห่งชาติร่วมกันระหว่างรัฐกับชุมชน

กรณีชุมชนตำบลวังประจันจัดการร่วมกับอุทยานแห่งชาติทะเลบัน นำเสนอให้เห็นว่าการจัดการอุทยานแห่งชาติร่วมกันระหว่างรัฐกับชุมชนได้จริง ต้องมาจากความเข้มแข็งของชุมชนในการรวมกลุ่มต่อรองกับเจ้าหน้าที่รัฐได้จริง ชุมชนวังประจันเป็นชุมชนมุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานมายาวนาน มีวัฒนธรรมร่วมกันในลักษณะของเครือญาติ จึงทำให้สามารถควบคุมกฎกติกาของชุมชนในการดูแลรักษาป่า พร้อมกับการทำข้อตกลงร่วมกับอุทยานในการวางกฎเกณฑ์การใช้ประโยชน์จากป่า การกำหนดขอบเขตที่ดินทำกินในป่า และที่สำคัญระบบการเกษตรในป่า แบบสวนดูซง (สวนสมรม/สวนผสมผสาน) ของชุมชนวังประจันรักษาระบบนิเวศ และความหลากหลายทาง

พันธุกรรม ในขณะที่การใช้ประโยชน์ผลผลิตจากป่า พืชอาหารและสมุนไพร ของชุมชน ผู้หญิง และหมอสมุนไพร ก็ไม่ทำลายป่า และอยู่ในกฎกติกาของข้อตกลงที่กำหนดไว้

ด้วยเหตุนี้ชุมชนวังประจันจึงไม่มีป่าชุมชนให้จัดการ แต่เป็นการจัดการป่าอุทยานแทน กรณีศึกษาพื้นที่นี้จึงเป็นตัวอย่างรัฐไปดำเนินการได้ แต่ต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยของชุมชนที่ความพร้อมและมีศักยภาพในการจัดการด้วยเช่นกันจึงจะสำเร็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากพื้นที่ใดมีปัจจัยมาคุกคามต่อการใช้ประโยชน์จากป่าโดยคนภายนอกที่รุนแรง และเจ้าหน้าที่รัฐไม่ปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ การจัดการอุทยานแห่งร่วมกันระหว่างรัฐกับชุมชนก็ไม่สามารถเป็นจริงได้

3. แนวปฏิบัติสำหรับชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพร

จากการสำรวจงานศึกษาและกรณีศึกษาทั้ง 4 พื้นที่ พบว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งและมีศักยภาพในการจัดการป่าชุมชน และความหลากหลายของพืชอาหารและสมุนไพร มีหลายปัจจัย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพของชุมชนและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งจะทำให้ปัจจัยต่างๆส่งผลกระทบที่หนักเบาแตกต่างกัน ดังนั้นการเข้าใจสภาพสังคมของชุมชนจึงเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญต่อการกำหนดแนวทางการส่งเสริมในการจัดการที่สอดคล้องกับชุมชน ดังที่ได้สรุปความแตกต่างของกรณีศึกษา 4 พื้นที่ไว้ข้างต้น

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพรสรุปได้ดังนี้

- ลักษณะของระบบนิเวศและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่เอื้ออำนวยให้สภาพของป่าสำคัญต่อระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรม และชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน
- สำนึกความเป็นชุมชน ที่มีลักษณะของความสัมพันธ์แบบเครือญาติ หรือมีปฏิสัมพันธ์ต่อการเกื้อกูลกันในสังคม
- กลุ่มผู้นำชุมชนเข้มแข็ง และมีความมุ่งมั่นในการทำงาน จากฐานความเข้าใจและตระหนักในคุณค่าของชุมชนในการอยู่ร่วมกับทรัพยากรป่า ดิน น้ำและพันธุกรรม
- มีการรวมกลุ่มของชุมชนในการมีบทบาทสำคัญต่อการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร ซึ่งมีความหลากหลายไปตามสภาพแต่ละพื้นที่ และมีการแบ่งบทบาทหน้าที่ช่วยเหลือกัน
- ลักษณะการรวมกลุ่มต้องประกอบด้วยคนหลายวัย หลายเพศ เยาวชน ชาย หญิง ผู้สูงอายุ คนที่มีความถนัดและมีความรู้ที่หลากหลาย เช่น หมอสมุนไพร กลุ่มป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มผู้หญิง โรงเรียน วัด ผู้นำทางการ และองค์กรปกครองท้องถิ่น เพราะฉะนั้นการจัดกลุ่มจึงต้องคำนึงต้องบุคคลเหล่านั้น และมีการทำงานเป็นกลุ่มเล็กๆไปตามความสนใจและความถนัด แต่แต่ละกลุ่มมีการแลกเปลี่ยนสื่อสารเรียนรู้ร่วมกันอย่างสม่ำเสมอ

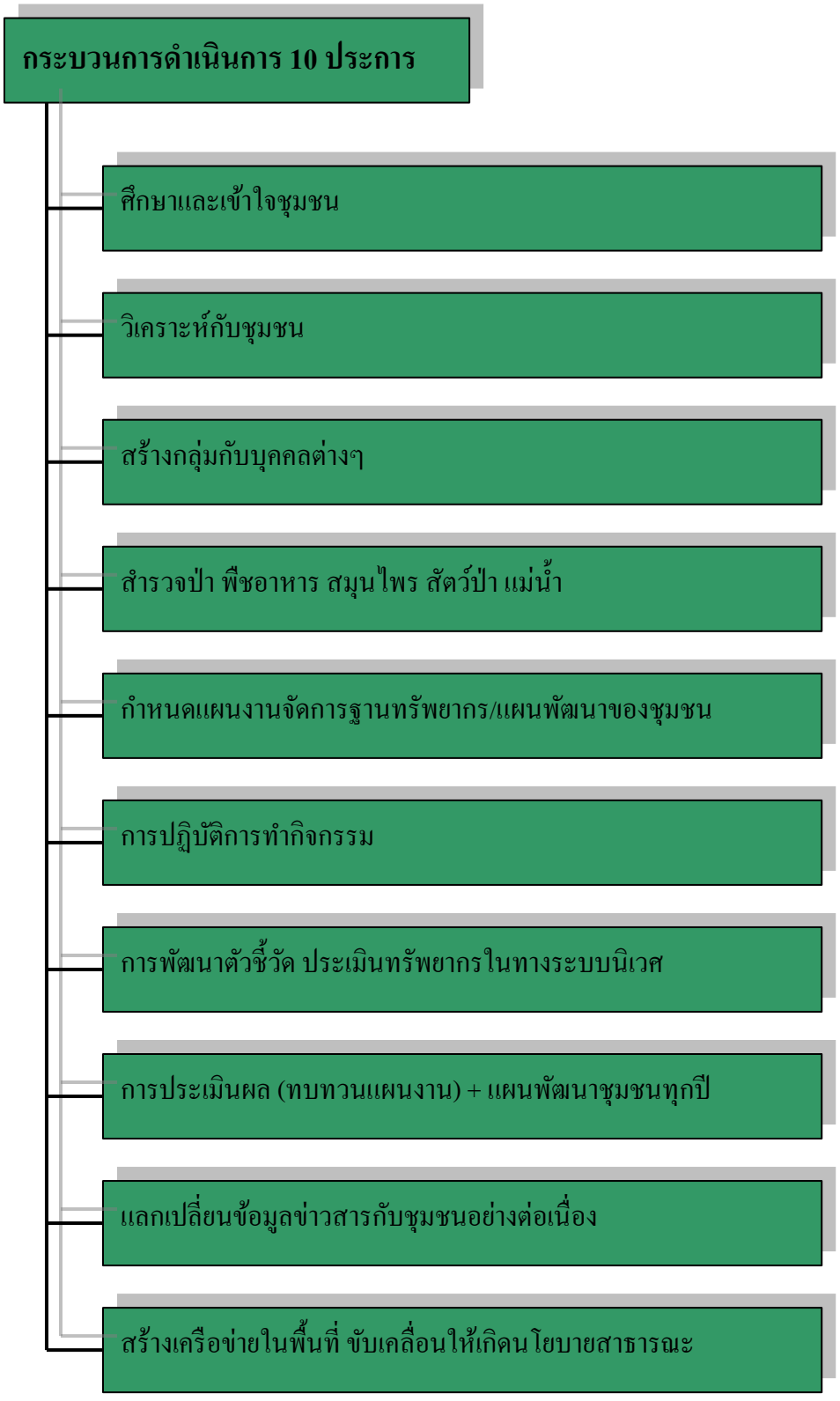
- มีการสร้างเครือข่ายตามรูปแบบของการจัดการป่า เครือข่ายของพื้นที่ หรือเครือข่ายวัฒนธรรมที่เริ่มต้นมาจากความเข้มแข็งของชุมชนและกลุ่มจากบ้านหนึ่ง ไปสู่อีกบ้านหนึ่ง แล้วจึงเชื่อมโยงหนุนช่วยและเรียนรู้ร่วมกันเป็นเครือข่าย
- มีการกำหนดกฎ กติกาจากจารีตประเพณี และจากประสบการณ์ในการจัดการ ซึ่งชุมชนมีความเข้มแข็งในการเฝ้าระวัง และควบคุมชุมชนได้จริง
- คนในชุมชน กลุ่มต่างๆ และเครือข่ายต้องมีการเรียนรู้ประสบการณ์นอกชุมชน สร้างบทเรียน เรียนรู้สิ่งใหม่ และสื่อสารอย่างกว้างขวางภายในชุมชน เพื่อลดปัญหาความไม่เข้าใจ และความขัดแย้งภายในกลุ่ม
- ผู้นำกลุ่มต้องมีฐานการวิเคราะห์ข้อมูลที่เชื่อมโยงข้อมูลในชุมชน กับข้อมูลภายนอกชุมชน สถานการณ์นโยบาย และกฎหมาย แผนพัฒนาของภาครัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน เพื่อให้ชุมชนกลั่นกรองข้อมูลอย่างรอบคอบ และนำข้อมูลมาใช้ในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน
- การประสานกับกลุ่มต่างๆหลายฝ่ายในชุมชนและภายนอกชุมชน ในการหนุนช่วยและแก้ไขปัญหาความขัดแย้งเป็นจริงได้ ขึ้นอยู่กับชุมชนต้องเข้มแข็งและชัดเจนในบทบาทของบุคคลภายนอก
- การใช้เครื่องมือวิทยุสื่อสาร การทำแผนที่ และการทำข้อมูลในชุมชนมาหนุนช่วยการสร้างกลุ่มและเครือข่ายในการสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน และสร้างพลังให้กับชุมชนในการใช้สิทธิจัดการฐานทรัพยากร
- บทบาทของบุคคลภายนอก เช่น นักพัฒนา นักวิชาการ ครู เป็นต้น ต้องทำงานในพื้นที่อย่างใกล้ชิดในช่วงระยะแรกเริ่มของการตั้งกลุ่มให้เข้มแข็ง เพื่อเข้าใจบริบทของสังคมในชุมชนนั้น และประเมินกลุ่มบุคคลต่างๆที่เกี่ยวข้อง ในการให้คำปรึกษาแก่ชุมชนสร้างกลุ่ม คิดค้น การแก้ไขปัญหา และการกำหนดทิศทางการพัฒนาของชุมชน

แนวปฏิบัติสำหรับชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร

แนวทางปฏิบัติต้องมีลักษณะผสมผสานของการทำงานรวมกลุ่ม การจัดทำระบบข้อมูลและการสร้างฐานคิดให้กับชุมชนวิเคราะห์เชื่อมโยงระหว่างชุมชน สังคม โลก กับ ระบบนิเวศ และการจัดการทรัพยากร ซึ่งรวบรวมได้จากความคิดเห็นของผู้รู้และผู้มีประสบการณ์ และจากงานศึกษา แนวทางการปฏิบัติสำหรับชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร จะเป็นรากฐานสำคัญทำให้ชุมชนมีความพร้อมในการใช้กฎหมายคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ถ้าหากชุมชนได้รับรู้ข้อมูล ความรู้ของพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ.2542 และนำมาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับเป้าหมายที่ชุมชนต้องการนำไปจัดการป่า พืชอาหาร และสมุนไพร

แนวทางปฏิบัติควรมีกระบวนการดำเนินการ 10 ประการ ดังนี้

1. ศึกษาและเข้าใจชุมชน
2. นำข้อมูลมาวิเคราะห์กับชุมชน และเชื่อมโยงกับนโยบายของรัฐและสถานการณ์ภายนอก เพื่อนำไปสู่การกำหนดทิศทางการพัฒนาของชุมชน และแผนงานการจัดการฐานทรัพยากร
3. การสร้างกลุ่มกับบุคคลต่างๆ ในชุมชน และ ให้ชุมชนมีบทบาทศึกษาข้อมูลของชุมชนเชิงลึก
4. การสำรวจป่า พืชอาหาร สมุนไพร สัตว์ป่า แม่น้ำ อย่างง่าย ในทางระบบนิเวศ และการคิดมูลค่าทางเศรษฐศาสตร์เพื่อให้ชุมชนเห็นคุณค่าของทรัพยากร
5. การกำหนดแผนงานจัดการฐานทรัพยากร/แผนพัฒนาของชุมชน พร้อมกับการสร้างกฎระเบียบภายหลังเกิดกลุ่มที่มีข้อตกลงร่วมกันในชุมชน จากฐานข้อมูลของชุมชน
6. การปฏิบัติการทำกิจกรรมในการกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนอย่างต่อเนื่อง
7. การพัฒนาตัวชี้วัด ประเมินทรัพยากรในทางระบบนิเวศ เพื่อแสดงให้เห็นว่าชุมชนจัดการทรัพยากรได้อย่างยั่งยืน
8. การประเมินผล (ทบทวนแผนงาน) + แผนพัฒนาชุมชนทุกปี
9. แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง
10. สร้างเครือข่ายในพื้นที่ใกล้เคียงในการขยายผลต่อการจัดการฐานทรัพยากรร่วมกัน และพร้อมทั้งขับเคลื่อนให้เกิดนโยบายสาธารณะที่ยอมรับในแผนพัฒนาของชุมชน


กระบวนการดำเนินการ 10 ประการ
ศึกษาและเข้าใจชุมชน
วิเคราะห์กับชุมชน
สร้างกลุ่มกับบุคคลต่างๆ
สำรวจป่า พืชอาหาร สมุนไพร สัตว์ป่า แม่น้ำ
กำหนดแผนงานจัดการฐานทรัพยากร/แผนพัฒนาของชุมชน
การปฏิบัติการทำกิจกรรม
การพัฒนาตัวชี้วัด ประเมินทรัพยากรในทางระบบนิเวศ
การประเมินผล (ทบทวนแผนงาน) + แผนพัฒนาชุมชนทุกปี
แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง
สร้างเครือข่ายในพื้นที่ ขับเคลื่อนให้เกิดนโยบายสาธารณะ

แนวทางปฏิบัติของขั้นตอนกระบวนการดำเนินการ

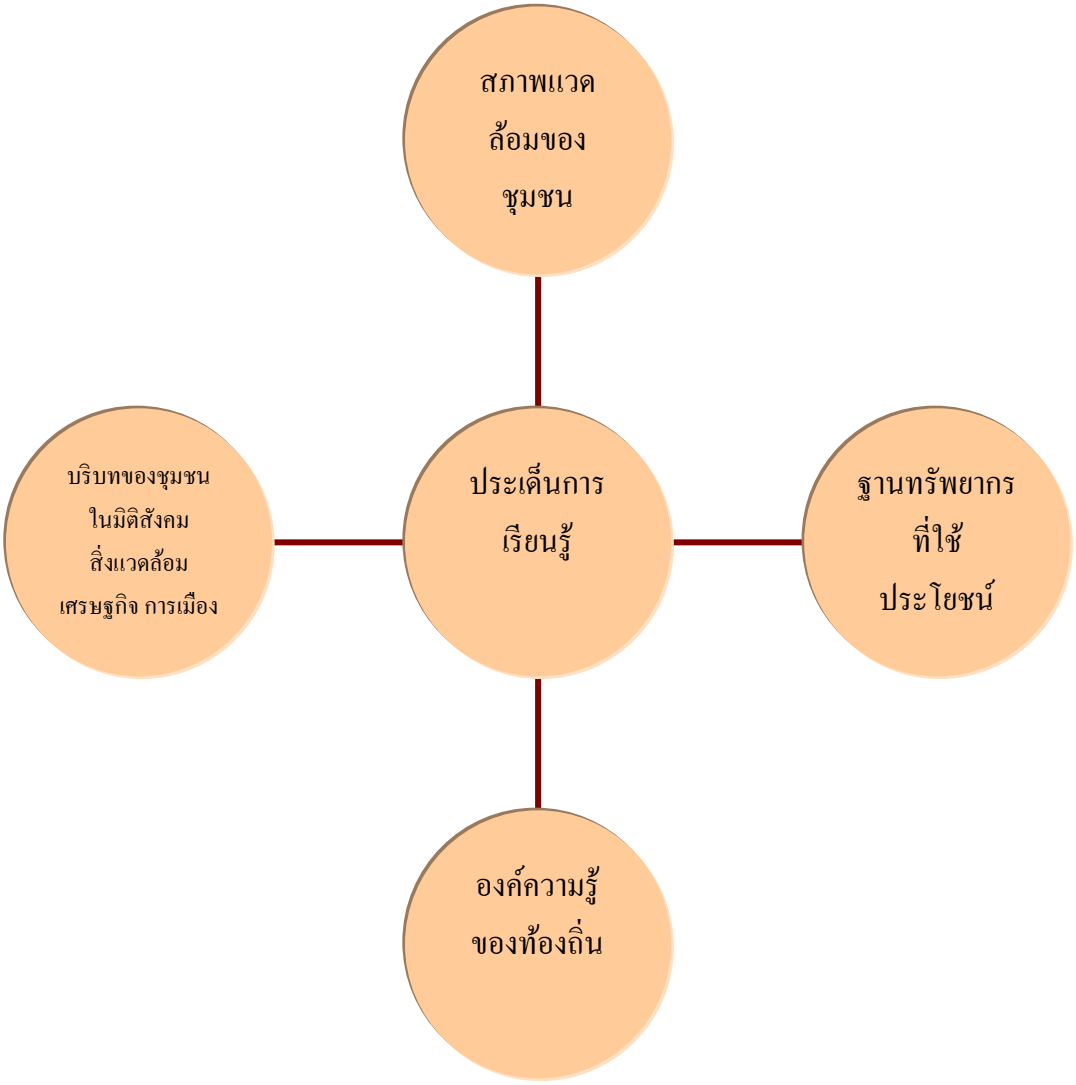
1) ศึกษาและเข้าใจชุมชน

การทำงานกับกลุ่มเป้าหมายต้องมีหลักการสำคัญคือ การเข้าไปในชุมชนด้วยสมองที่ว่างเปล่า พร้อมจะเรียนรู้ประสบการความรู้จากชุมชนจากรากฐานทางวัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อของชุมชน เพื่อให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ แล้วจึงรู้ว่าควรจะหนุนช่วยชุมชนให้มีสำนึกร่วมของความเป็นชุมชนในการกำหนดการพัฒนาตนเองอย่างเป็นอิสระที่สอดคล้องกับฐานวัฒนธรรมและฐานทรัพยากรของชุมชน ประเด็นของการเรียนรู้ได้แก่

-สภาพแวดล้อมของชุมชน

- ฐานทรัพยากรที่ใช้ประโยชน์
- องค์ความรู้ของท้องถิ่น
- บริบทของชุมชนในมิติสังคม สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง

หลักการเรียนรู้ประสบการณ์ความรู้จากชุมชนให้เข้าใจอย่างถ่องแท้


สภาพแวดล้อมของชุมชน
บริบทของชุมชนในมิติสังคม สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง
ประเด็นการเรียนรู้
ฐานทรัพยากรที่ใช้ประโยชน์
องค์ความรู้ของท้องถิ่น

2) **การวิเคราะห์ข้อมูล**ที่เชื่อมโยงกับนโยบายรัฐ สถานการณ์ภายนอก เพื่อนำไปสู่การกำหนดแนวทางการจัดการป่าชุมชนและฐานทรัพยากร ตลอดจนการกำหนดทิศทางการพัฒนาของชุมชน

ฐานข้อมูลประกอบด้วย

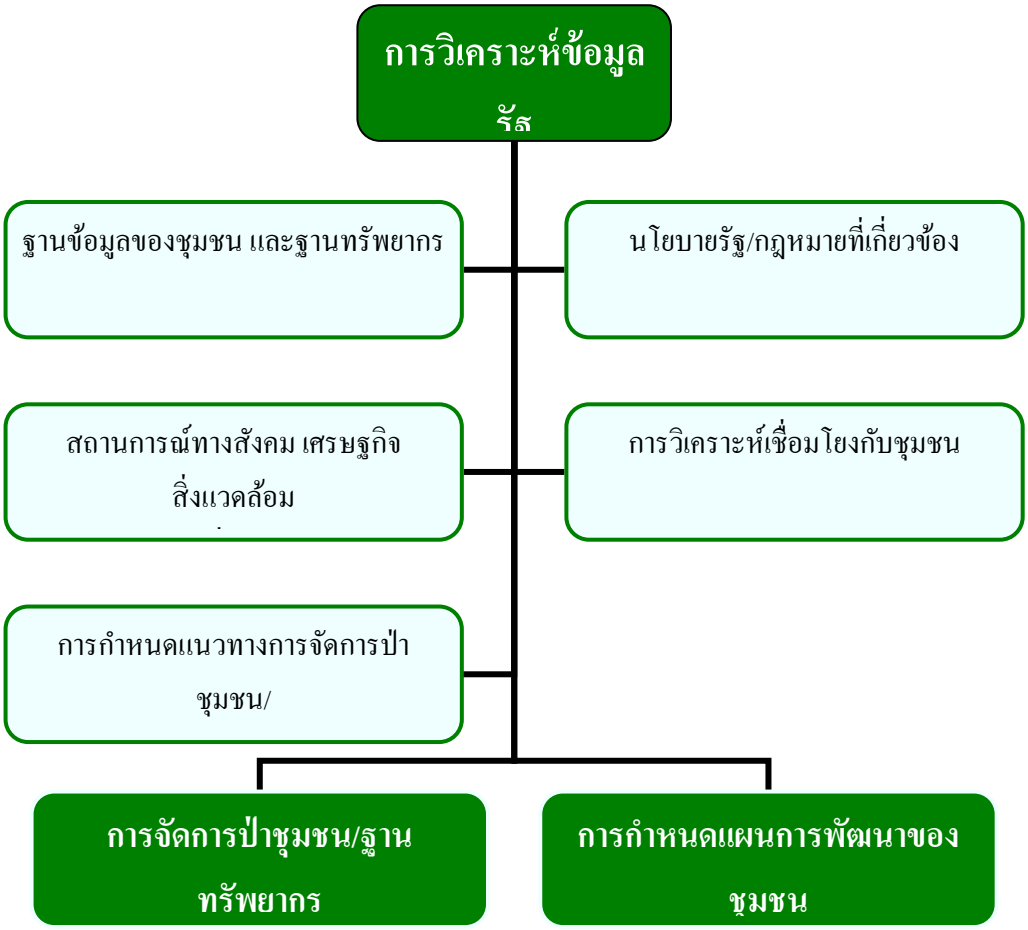
-ข้อมูลของชุมชน ประวัติ การตั้งถิ่นฐาน วัฒนธรรมของชุมชน และฐานทรัพยากร

- นโยบายรัฐ/กฎหมายที่เกี่ยวข้อง

- สถานการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และการเมืองที่กระทบกับชุมชน

- การวิเคราะห์เชื่อมโยงกับชุมชน

- การกำหนดแนวทางการจัดการป่าชุมชน/ฐานทรัพยากร/ทิศทางการพัฒนาของชุมชน



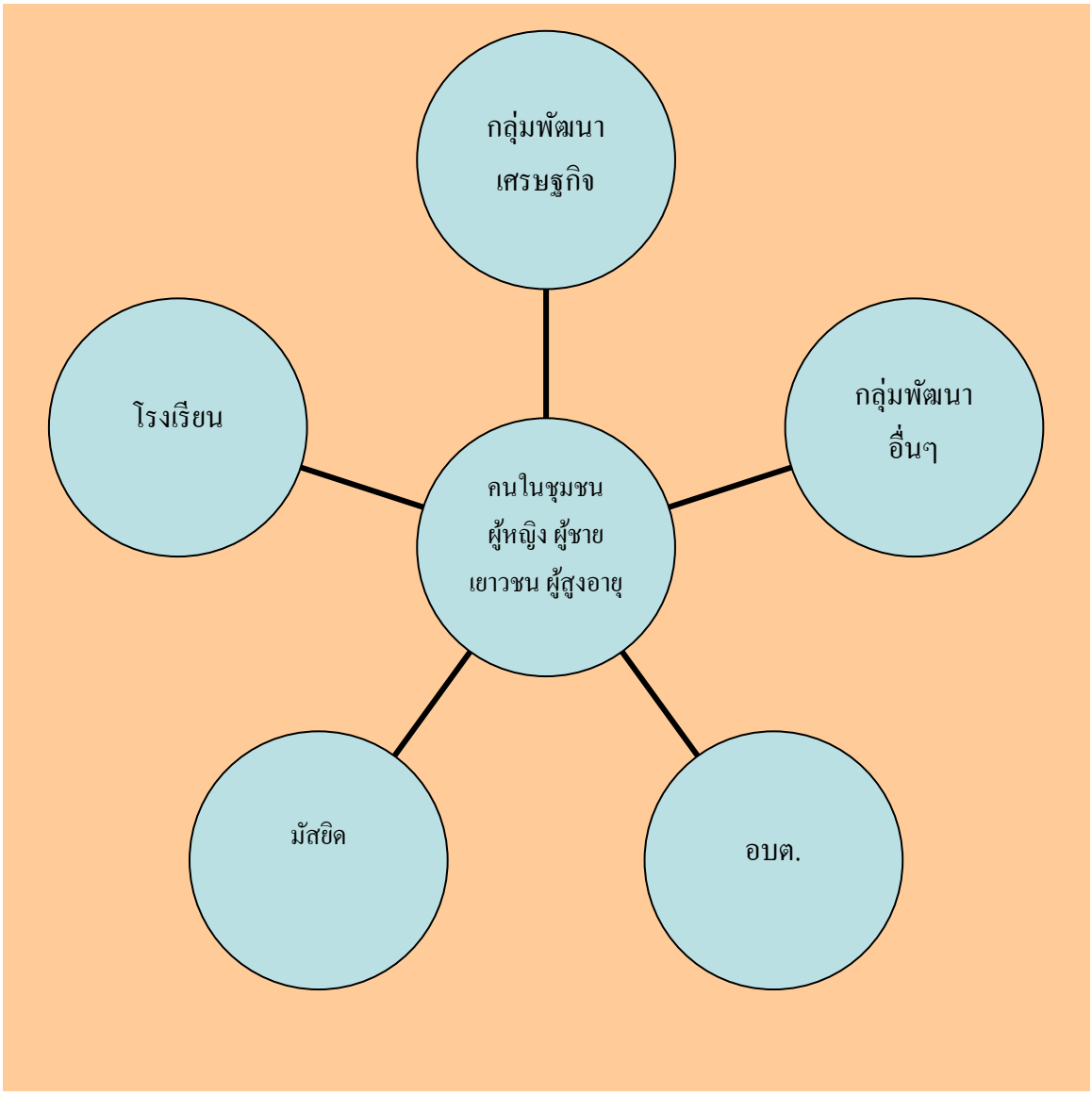
3)การสร้างกลุ่มกับบุคคลต่างๆในชุมชนตามความถนัดและความสามารถของคนในชุมชน

การให้ความสำคัญกับคนทุกกลุ่มในชุมชน จะทำให้การกำหนดแผนพัฒนาของชุมชน และการจัดการฐานทรัพยากรเป็นเรื่องของทุกคนในชุมชน มิใช่เฉพาะกลุ่ม แต่ทั้งนี้ต้องใช้ระยะเวลา ทั้งความพร้อม และความถนัดของคนต่างเพศ ต่างวัย และสถานการณ์และโอกาสที่เป็นปัจจัยเงื่อนไขให้แต่ละกลุ่มแต่ละคนมาร่วมกันดำเนินการ ซึ่งจำเป็นต้องประเมินสถานการณ์อย่างต่อเนื่อง กลุ่มต่างๆได้แก่

- ผู้หญิง เยาวชน ผู้สูงอายุ ผู้ชาย

- กลุ่มพัฒนาทางเศรษฐกิจ และกลุ่มพัฒนาอื่นๆในชุมชน
- โรงเรียน วัด อบต.
- การจัดการฐานทรัพยากร/ป่าชุมชน/กำหนดแผนพัฒนาชุมชน

การสร้างกลุ่มกับบุคคลต่างๆในชุมชน



4) การเรียนรู้ฐานทรัพยากรร่วมกัน

ระวี ถาวร (2548 : 24) ได้สรุปหลักการ และเครื่องมือในการติดตามระบบนิเวศต่างๆ ซึ่งจะเป็นแนวทางของการจัดการฐานทรัพยากรของชุมชนที่ขยายความรู้จากป่าชุมชน ไปสู่การจัดการน้ำ สิ่งมีชีวิตและพันธุกรรม ฐานทรัพยากรดังกล่าวอยู่บนฐานของรักษาและจัดการให้ระบบนิเวศยั่งยืน

การเรียนรู้ฐานทรัพยากร

ระบบนิเวศ/ทรัพยากร	ประเด็นติดตาม	เทคนิค วิธีการ เครื่องมือบางอย่าง
1. ระบบนิเวศป่าบก	พื้นที่ โครงสร้าง องค์ประกอบและความอุดมสมบูรณ์ (ชนิด ปริมาณ การกระจาย) ความหนาแน่น การทดแทนตามธรรมชาติ การปกคลุมเรือนยอด ชนิดพันธุ์ที่สำคัญ (ต่อระบบนิเวศ, หายาก, ที่ชุมชนใช้ประโยชน์) ผลผลิตและมูลค่าทางเศรษฐกิจจากป่า (ของป่า) การมีส่วนร่วม	ใช้การศึกษาประเมินสภาพป่าและทรัพยากรชีวภาพอย่างมีส่วนร่วม เช่น การทำแผนที่อย่างมีส่วนร่วม การร่วมเดินสำรวจแนวเขต การเดินสำรวจตัดขวาง/แนวสำรวจ การวางแปลงสุ่มตัวอย่าง/ถาวร การเก็บข้อมูลปริมาณผลผลิตจากป่า การสัมภาษณ์ผู้รู้/ผู้ใช้ป่า ฯลฯ
2. ระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ		
2.1 ป่าชายเลน	พื้นที่ สภาพความอุดมสมบูรณ์(ชนิดปริมาณการกระจาย) ความหนาแน่น การทดแทนตามธรรมชาติ ชนิดพันธุ์ที่สำคัญ(ต่อระบบนิเวศ, หายาก ที่ชุมชนใช้ประโยชน์) การมีส่วนร่วมของผู้ส่วนได้ส่วนเสีย มูลค่าทางเศรษฐกิจจากป่า	การเดินสำรวจแนวเขต แปลภาพถ่าย การเดินสำรวจตัดขวาง/แนวสำรวจ การวางแปลงสุ่มตัวอย่าง/ถาวร การเก็บข้อมูลปริมาณผลผลิตจากป่าชายเลน/สัมภาษณ์ผู้จับหา/สังเกตที่แพปลา
2.2 ป่าบุ่งป่าทาม	เนื้อที่ สภาพความอุดมสมบูรณ์ ชนิดพันธุ์ที่ชุมชนใช้ประโยชน์/ผลผลิตปลา การมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย/มูลค่าทางเศรษฐกิจของป่าบุ่งป่าทาม	การเดินสำรวจแนวเขต การสัมภาษณ์ผู้เก็บหา การสุ่มตัวอย่างสัตว์น้ำ
2.3 ทะเลสาบ	เนื้อที่ สภาพแวดล้อม/ความสมบูรณ์/ผลผลิตสัตว์น้ำ การมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย/มูลค่าเศรษฐกิจจากสัตว์น้ำ	การเดินสำรวจแนวเขต การสัมภาษณ์ผู้เก็บหา การสุ่มตัวอย่างสัตว์น้ำ ข้อมูลแพปลา
3. แม่น้ำ สายน้ำ	คุณภาพแม่น้ำ สายน้ำ	การสำรวจโดยใช้ ตัวชี้วัดทางชีวภาพ (bio-indicator) สัตว์หน้าดิน ปลา พืชน้ำ และเครื่องมือวัด ออกซิเจนละลายน้ำ (DO) ปริมาณออกซิเจนที่จุลินทรีย์ใช้ในการย่อยสลายอินทรีย์สารในน้ำ(BOD)
4. สัตว์ป่า	ความหลากหลาย ชุกชุม ชนิดพันธุ์สำคัญ (focal species) ต่อความมั่นคงของระบบนิเวศ	แนวสำรวจบันทึกข้อมูลรอยเท้า มูลสัมภาษณ์
5. ลุ่มน้ำ	- คุณภาพแหล่งน้ำกับการใช้ประโยชน์ที่ดินในลุ่มน้ำ - ปริมาณน้ำท่าในรอบปี	- การสำรวจโดยใช้ ตัวชี้วัดทางชีวภาพ (bioindicator) สัตว์หน้าดิน ปลาพืชน้ำ และเครื่องมือวัด ออกซิเจนละลายน้ำ(DO)ปริมาณออกซิเจนที่จุลินทรีย์ใช้ในการย่อยสลายอินทรีย์

		สารในน้ำ(BOD) - สถานีวัดน้ำท่าอย่างง่าย

5) การกำหนดแผนงานการจัดการฐานทรัพยากรและการพัฒนาชุมชน

ลักษณะของแผนงาน ประกอบด้วย

(1) เป็นแผนที่ง่าย ชาวบ้านส่วนใหญ่เข้าใจและปฏิบัติได้

(2) คิดและทำโดยชาวบ้าน เจ้าหน้าที่หรือพนักงานเจ้าหน้าที่เป็นผู้ช่วยเหลือ

(3) บอกวิธีการจัดการป่า เพื่อให้ป่าชุมชนเป็นไปตามวัตถุประสงค์

(4) ยืดหยุ่น และมีการทบทวนแก้ไขอย่างสม่ำเสมอ
สอดคล้องกับแผนพัฒนาด้านอื่นๆของชุมชน

แผนการจัดการประกอบด้วย

(1) ประวัติชุมชนและป่า/ฐานทรัพยากร

(2) วัตถุประสงค์ของการจัดการป่า/ฐานทรัพยากร (พืชอาหาร สมุนไพร ผลผลิตจากป่า สัตว์ป่า/แหล่งน้ำ)/

(3) วัตถุประสงค์ของการจัดการฐานทรัพยากรที่นำไปสู่การพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืน

(4) วิธีการจัดการป่า /ฐานทรัพยากร กิจกรรมและผู้รับผิดชอบ

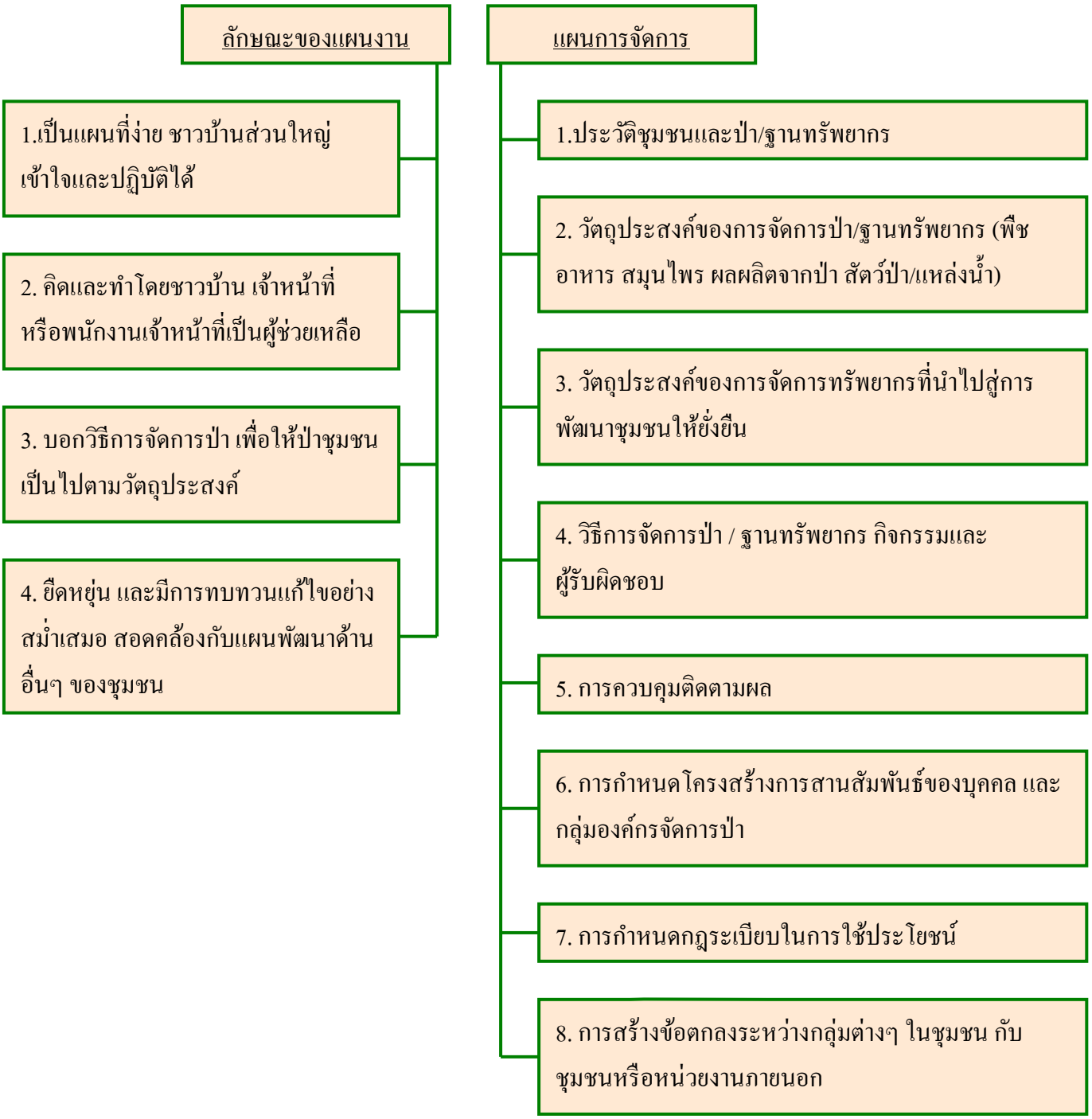
(5) การควบคุมติดตามผล

(6) การกำหนดโครงสร้างการสานสัมพันธ์ของบุคคล และกลุ่มองค์กรจัดการป่า แล

(7) การกำหนดกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์

(8) การสร้างข้อตกลงระหว่างกลุ่มต่างๆในชุมชน กับชุมชนหรือหน่วยงานภายนอก

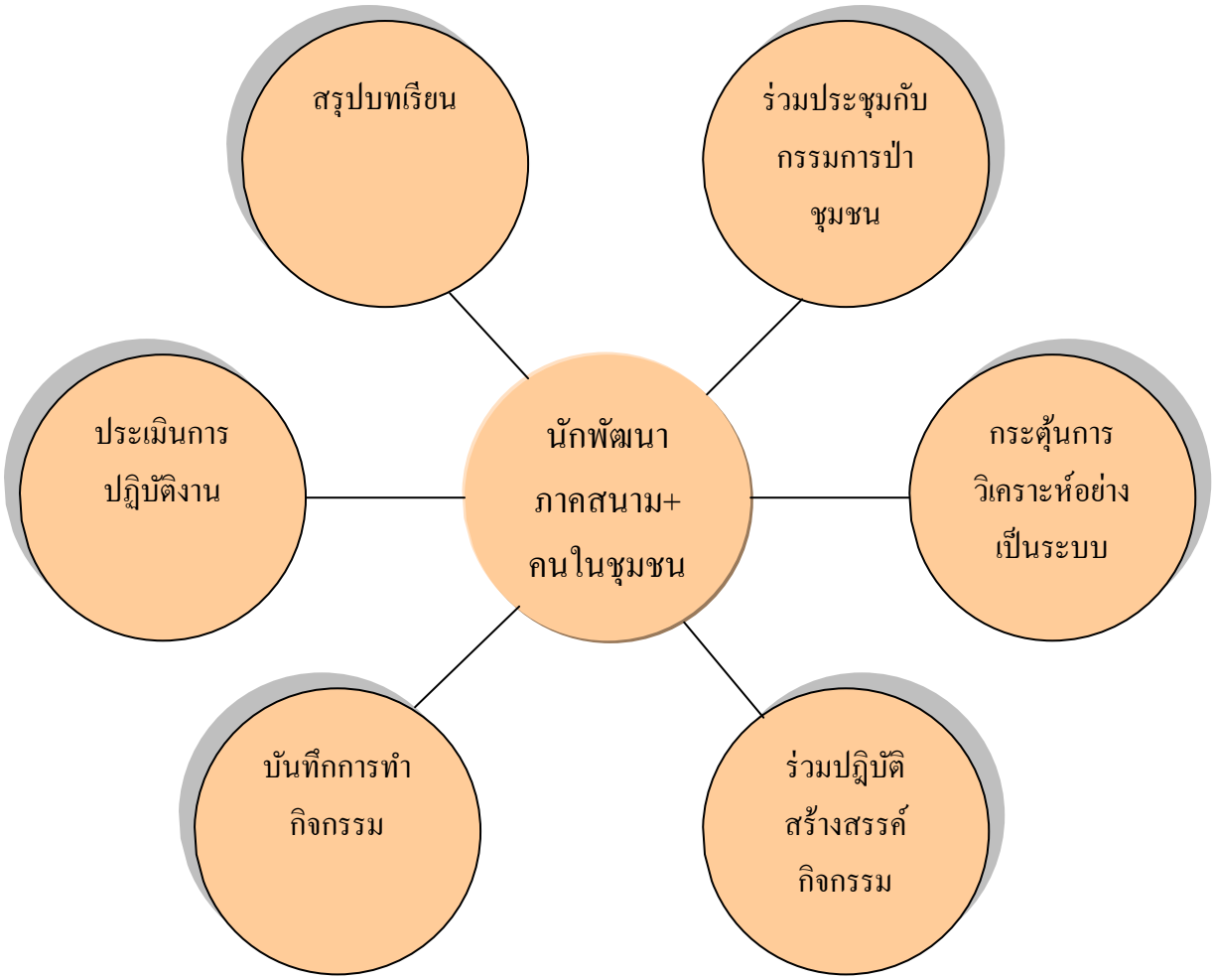
การกำหนดแผนงานการจัดการฐานทรัพยากรและการพัฒนาชุมชน



6) การปฏิบัติการทำกิจกรรมและกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

การสนับสนุนให้มีการปฏิบัติตามแผน นักพัฒนาหรือเจ้าหน้าที่ภาคสนามควรร่วมประชุมกับกรรมการป่าชุมชน และกระตุ้นการคิดวิเคราะห์และดำเนินการอย่างเป็นระบบ รวมทั้งช่วยให้มีการพัฒนาระบบการจดบันทึกกิจกรรม และการบริหารจัดการที่เหมาะสม

การปฏิบัติการทำกิจกรรมและกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนอย่างต่อเนื่อง



7) การพัฒนาตัวชี้วัดประเมินฐานทรัพยากร

กรอบและตัวชี้วัดของการติดตามมีดังนี้

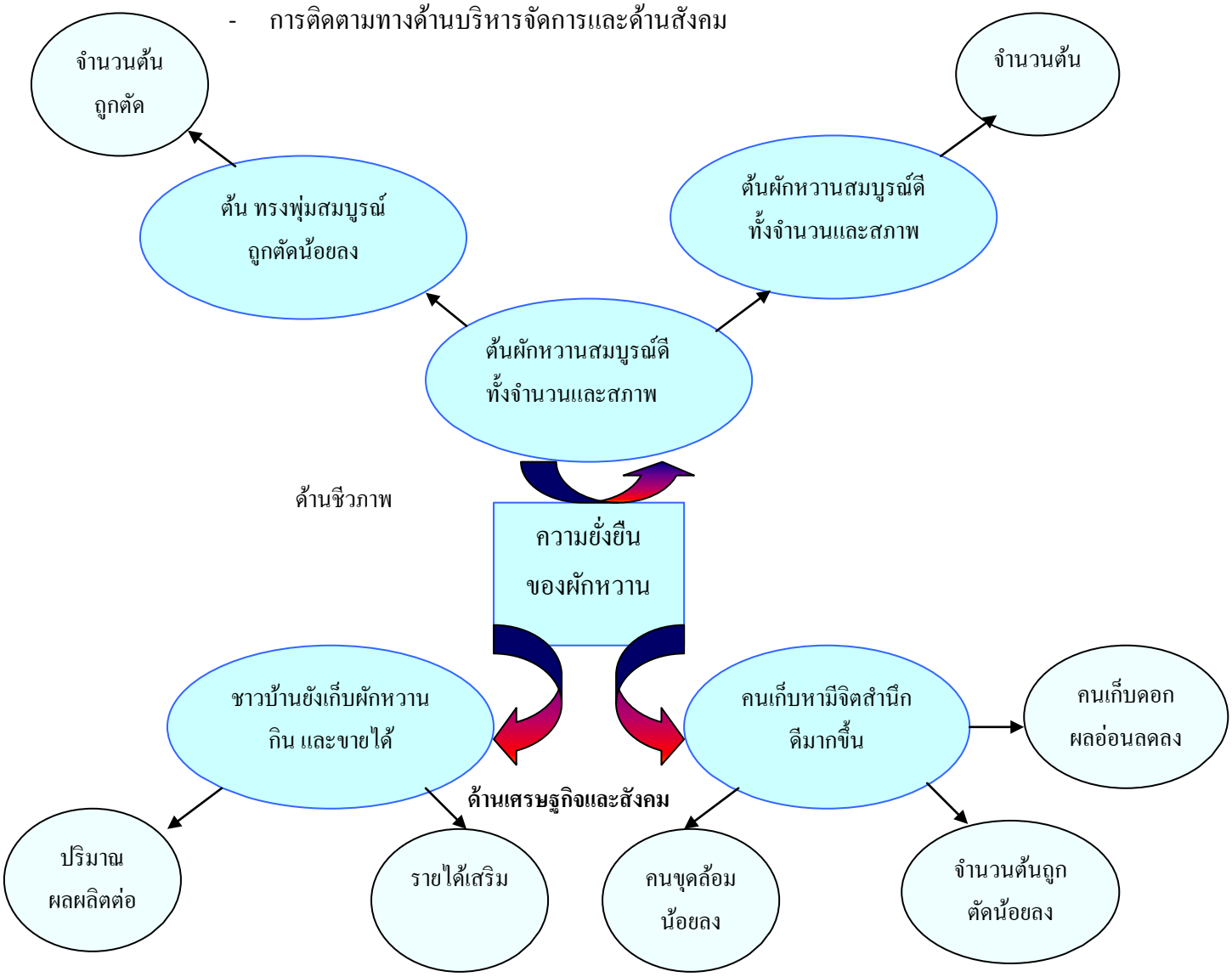
- การติดตามสถานภาพทรัพยากรและความมั่นคงของระบบนิเวศ เช่น ป่าชุมชนมีการติดตามเนื้อที่ขอบเขต ความอุดมสมบูรณ์ ความหลากหลายของทรัพยากรในระบบนิเวศทั้งชนิด ปริมาณ การกระจาย การทดแทนของทรัพยากร ประชากรของชนิดพันธุ์ที่สำคัญในพื้นที่ทั้งชนิดพันธุ์ที่หายากและที่ใช้ประโยชน์หลักๆ

- การติดตามประสิทธิผลการจัดการระบบนิเวศ ซึ่งเป็นการติดตามในระดับผลกระทบของการจัดการ เช่น ผลผลิตจากระบบนิเวศต่างๆ มูลค่าและคุณค่าของผลผลิต ความสมดุลหรือพอเพียงระหว่างการใช้ประโยชน์กับผลผลิตที่มี
- การติดตามทางด้านบริหารจัดการและด้านสังคม เช่น การมีส่วนร่วมในระดับชุมชน การปฏิบัติตามข้อตกลง กฎระเบียบร่วมกัน ความต่อเนื่องของกิจกรรมการจัดการ การร่วมมือระหว่างภาคีต่างๆ ความเข้มแข็งขององค์กรที่จัดการระบบนิเวศ

(ภาพต่อไปนี้เป็นตัวอย่างของการติดตามผักหวานป่าเพื่อการจัดการอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านร่มโพธิ์ทอง จังหวัดฉะเชิงเทรา (ระวี ถาวร (2548 : 120))

การพัฒนาตัวชี้วัดประเมินฐานทรัพยากร

- ติดตามสถานภาพทรัพยากรและความมั่นคงของระบบนิเวศ
- การติดตามประสิทธิผลการจัดการระบบนิเวศ
- การติดตามทางด้านบริหารจัดการและด้านสังคม



8) การประเมินผลทบทวนแผนงานของชุมชนทุกปี

- <u>หลักการของการประเมินร่วมกับชุมชนในแผนพัฒนาชุมชน</u>มีดังนี้ (สมศักดิ์ สุขวงศ์, 2543 : 46)

(1) การลงขัน การลงทุน ลงแรง ลงทรัพยากร

(2) การแบ่งปันผลประโยชน์จากป่า ความเป็นธรรมในการแข่งขัน

(3) การแก้ปัญหาความขัดแย้ง

(4) การจัดการทางการเงิน การจัดการกองทุน ข้อมูลทางการเงิน

(5) กระบวนการตัดสินใจ

(6) การพึ่งพิงผู้อุปถัมภ์ ผู้บริจาคจากข้างนอก ความยั่งยืน

(7) ความสามารถในการดำรงชีพอย่างพอเพียงของสมาชิกป่าชุมชนและชาวบ้าน

- <u>กระบวนการและกลไกการพัฒนาระบบการติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม</u>

ระบบการติดตามอย่างมีส่วนร่วมต้องพัฒนาให้เชื่อมโยงกันทั้งในระดับท้องถิ่นสู่ระดับชาติ โดยในระดับท้องถิ่นจะต้องร่วมกำหนดขอบเขตระบบนิเวศที่จะติดตาม โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในระบบนิเวศนั้น ทั้งผู้ใช้ประโยชน์ ผู้นำ ผู้รู้ท้องถิ่น โรงเรียน โดยใช้การวิจัยท้องถิ่นเป็นพลังขับเคลื่อน

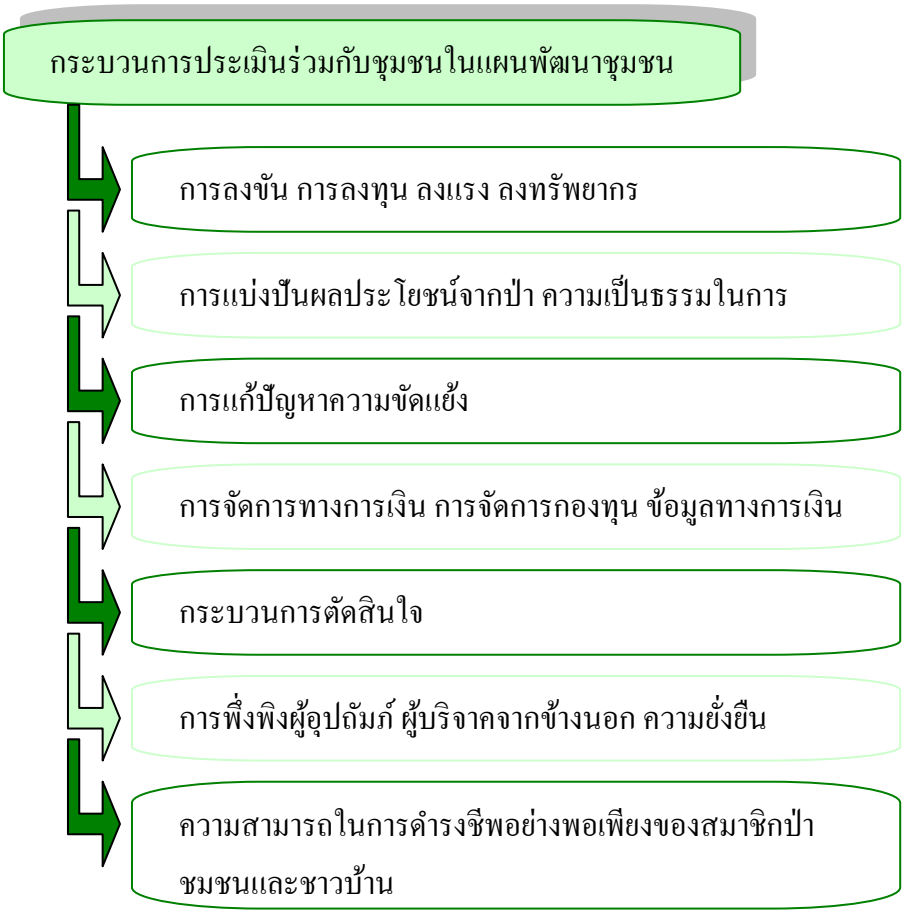
- <u>การพัฒนาการศึกษาวิจัยการติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม</u>

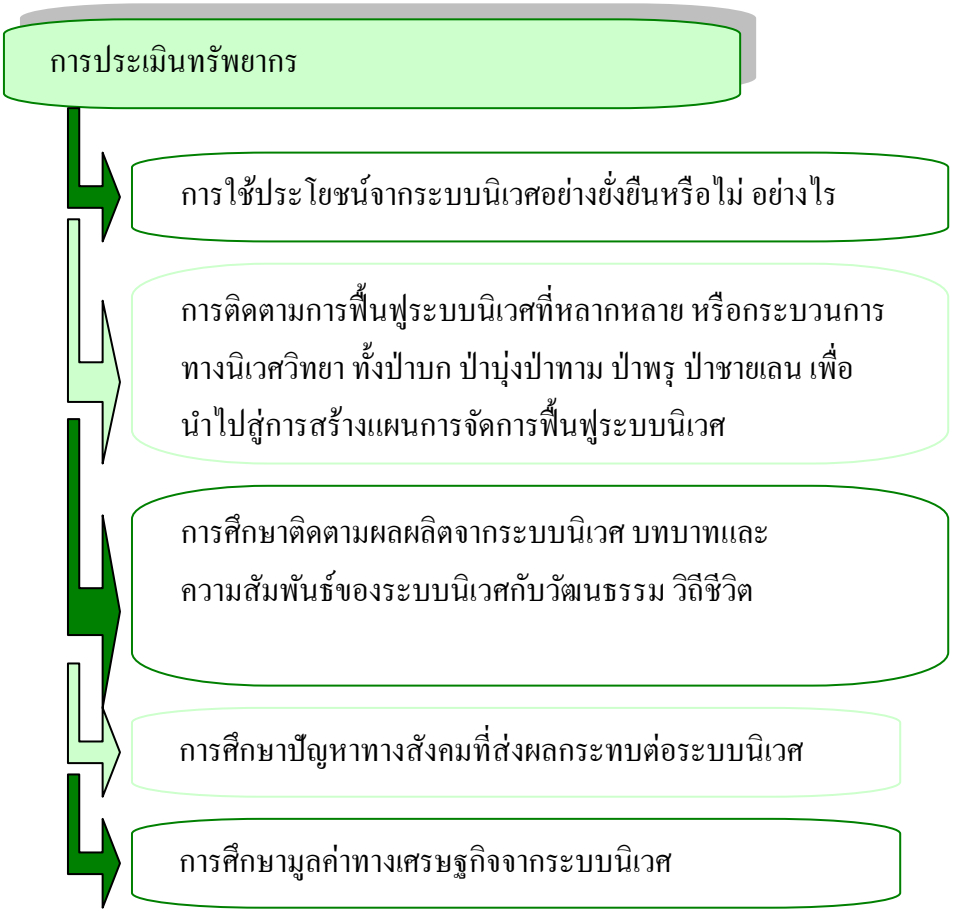
การศึกษาวิจัยการติดตามระบบนิเวศนั้นควรเป็นแนวคิดการศึกษาระบบนิเวศที่เชื่อมโยงกันตั้งแต่ต้นทางถึงปลายทาง เช่น การศึกษาระบบนิเวศต้นน้ำจนถึงปลายน้ำ เพื่อทราบถึงจุดที่เป็นสาเหตุของปัญหา และการจัดการทรัพยากรในระดับท้องถิ่น การติดตามนั้นต้องมีการผสมผสานความรู้ท้องถิ่นกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งนักวิจัยที่เป็นนักวิชาการ และชาวบ้านต้องปรับกระบวนทัศน์ความคิดร่วมกัน โดยใช้ยุทธศาสตร์กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นเครื่องมือการเรียนรู้ร่วมกัน เน้นให้ผู้ที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและระบบนิเวศ (user group) ร่วมกับโรงเรียนของชุมชน เป็นผู้วิจัย ประยุกต์ใช้เครื่องมือท้องถิ่นกับเทคโนโลยีที่เหมาะสมทำให้ง่ายและสอดคล้องกับวิถีชีวิตของแต่ละท้องถิ่น สามารถตีความเชิงคุณภาพและปริมาณได้ ประเด็นสำคัญในการศึกษา เช่น

- การใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศอย่างยั่งยืนหรือไม่ อย่างไร
- การติดตามการฟื้นฟูระบบนิเวศที่หลากหลาย หรือกระบวนการทางนิเวศวิทยา ทั้งป่าบก ป่าบุ่งป่าทาม ป่าพรุ ป่าชายเลน เพื่อนำไปสู่การสร้างแผนการจัดการฟื้นฟูระบบนิเวศ

- การศึกษาติดตามผลผลิตจากระบบนิเวศ บทบาทและความสัมพันธ์ของระบบนิเวศกับวัฒนธรรม วิถีชีวิต
- การศึกษาปัญหาทางสังคมที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ
- การศึกษามูลค่าทางเศรษฐกิจจากระบบนิเวศ

การประเมินผลทบทวนแผนงานของชุมชนทุกปี

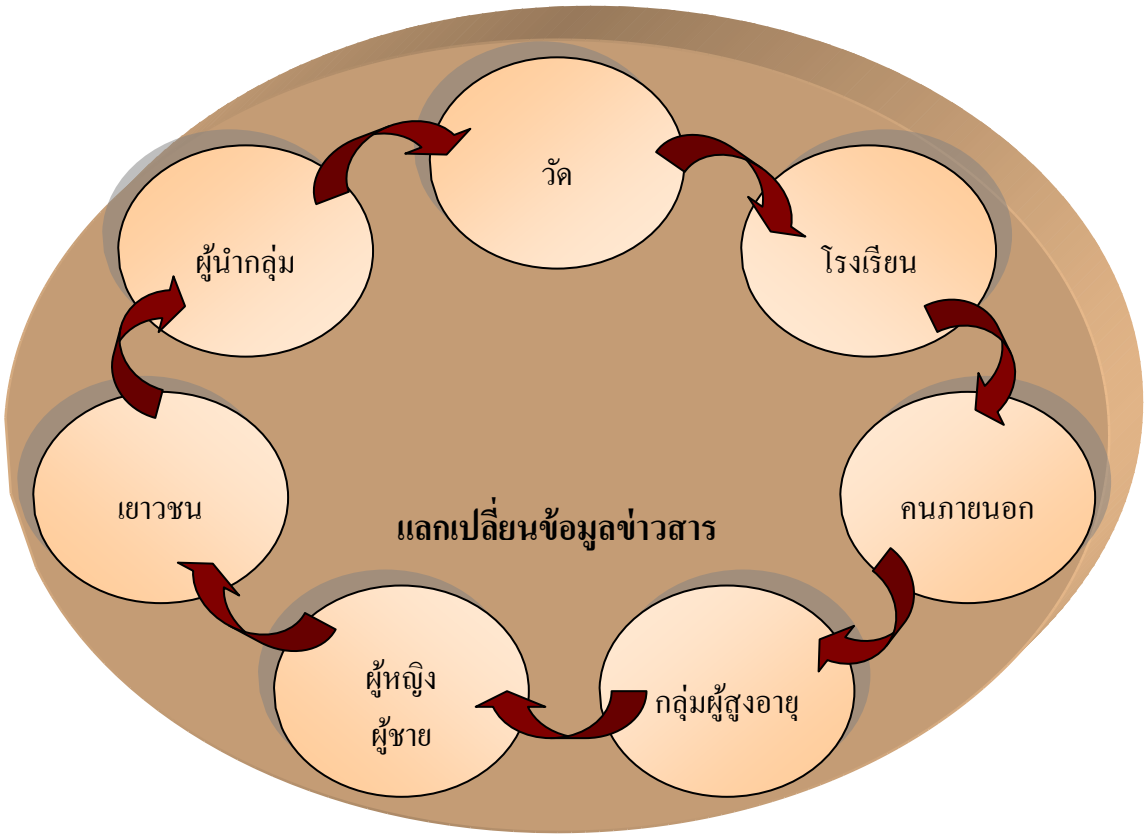




9) การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง

การพัฒนาปัญญาให้รับรู้และเท่าทันสถานการณ์ในชุมชนและภายนอกชุมชนยังเป็นสิ่งจำเป็นที่ชุมชนต้องเรียนรู้อย่างไม่สิ้นสุด จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เรียนรู้จากอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เพื่อทบทวนทางที่คนรุ่นก่อนเดินมา และสรุปบทเรียน เพื่อสร้างทางเดินของคนรุ่นตัวเอง และมองไปอนาคตข้างหน้า เพื่อสร้างทางให้คนรุ่นถัดไป การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับชุมชนอย่างต่อเนื่องเกิดขึ้นได้เมื่อคนในชุมชนเรียนรู้อยู่ตลอดเวลาทั้งจากคนภายในและภายนอกชุมชน ปัจจัยนี้เป็นสำคัญที่ทำให้การรวมกลุ่มของชุมชนเข้มแข็ง และพร้อมที่จะเผชิญกับสถานการณ์ปัญหาตลอดเวลา

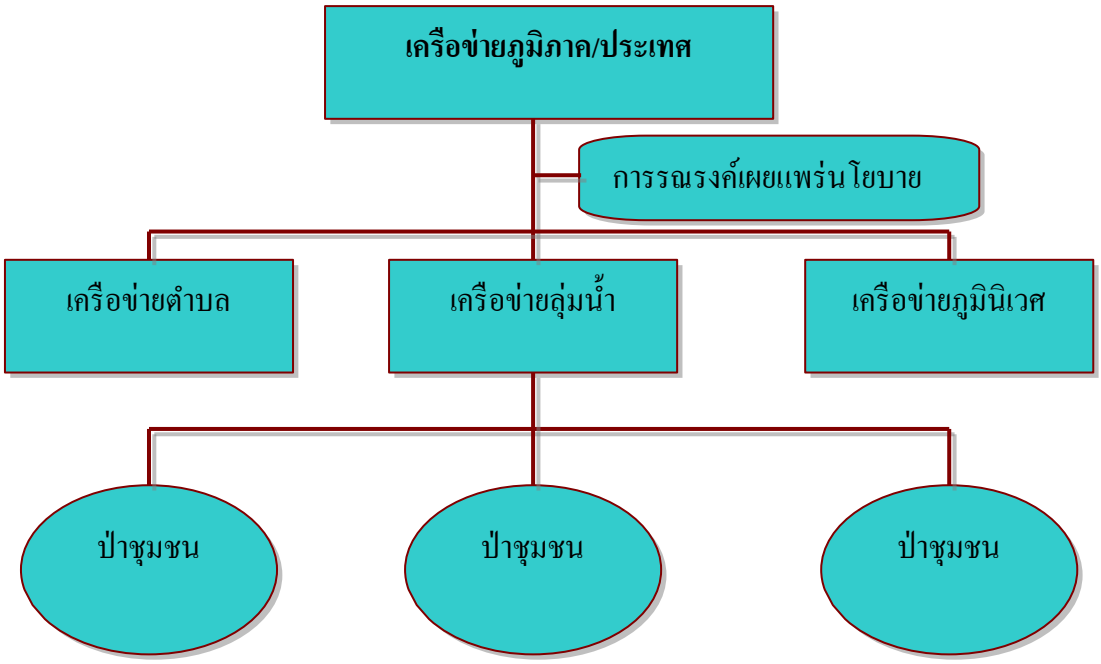
การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง



10) การสร้างเครือข่ายในการจัดการฐานทรัพยากรและการพัฒนาชุมชน/ การขับเคลื่อนนโยบาย

บทเรียนจากกรณีของเครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอก และเครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ ทำให้เรียนรู้ว่าการจัดการฐานทรัพยากรให้ยั่งยืนและป้องกันการบุกรุกทำลายป่า จำเป็นที่ต้องสร้างเครือข่ายการเรียนรู้เริ่มต้นจากชุมชนใกล้เคียงในระบบนิเวศที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน และจึงขยายไปสู่การสร้างเครือข่ายปัญหาร่วมกัน และเครือข่ายระดับภูมิภาค และประเทศต่อไป ซึ่งต้องมีการจัดความสัมพันธ์การเรียนรู้ข้ามเครือข่ายให้สมดุล โดยที่ผู้นำกลุ่มยังสามารถนำการเรียนรู้จากเครือข่าย มาถ่ายทอดให้สมาชิกกลุ่มและชุมชนของตน การเรียนรู้ข้ามเครือข่ายต้องตระหนักอยู่เสมอว่าควรมีการตัดสินใจร่วมกัน และสื่อสารกันภายในกลุ่ม ชุมชน และเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง เพื่อไม่ให้เกิดช่องว่างของความไม่เข้าใจกัน ซึ่งจะเป็นสาเหตุของการทำให้กลุ่มขัดแย้งกันได้

การสร้างเครือข่ายในการจัดการฐานทรัพยากรและการพัฒนาชุมชน/การขับเคลื่อนนโยบาย



บรรณานุกรม

บทที่ 2 แนวคิดการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพ

หนังสือ

กอบกุล รายะนาคร. (2548). **พันธกรณีระหว่างประเทศด้านสิ่งแวดล้อม.** เอกสารทางวิชาการหมายเลข 12. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ. (2549). **สิทธิชุมชนในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น.** กรุงเทพ :สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บก.). (2534). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า.** สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ฉลาดชาย รมิตานนท์.(2528). **ป่าไม้สังคมกับการพัฒนาชนบท.** โครงการศึกษานโยบายสาธารณะ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

_____ . (2536). **ความหลากหลายทางชีวภาพ : ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการพัฒนา.** ในวิวัฒน์ คติธรรมนิตย์(บก.) สิทธิชุมชน : การกระจายอำนาจจัดการทรัพยากร.กรุงเทพ :สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชน กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ. (มปป.) **ป่าชุมชนในประเทศไทย.** กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

พรพนา ก๊วยเจริญ และ ดี.โนเอล ราเจส. (2548) **สวนป่าเชิงพาณิชย์ : วิทยาศาสตร์การป่าไม้การเมืองและผลประโยชน์.** ใน “การเมืองป่าไม้ไทย ยุคหลังสัมปทาน” ศยามล ไกยูรวงศ์ และพรพนา ก๊วยเจริญ บก. มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ. หน้า 187 – 233.

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์. **ป่าชุมชน แนวคิด หลักการ และการวางแผนจัดการ.** ใน “รวมบทความป่าชุมชน” เอกสารประกอบงานสมัชชาป่าชุมชนภาคเหนือ วันที่ 14-15 มกราคม 2542 ณ จังหวัดลำพูน.

ยศ สันตสมบัติ. (2547). **นิเวศวิทยาชาติพันธุ์ ทรัพยากรชีวภาพ และสิทธิชุมชน.** เชียงใหม่:บริษัทวิทอินดีไซน์.

วิสุทธิ์ ใบไม้.(2538) .**สถานภาพความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย.** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สมศักดิ์ สุขวงศ์. (2546) **ป่าเขตร้อน คุณค่าความหลากหลายของสรรพชีวิต.** ใน “ฐานทรัพยากร.... ทุนชีวิตของสังคมไทย”. โครงการยุทธศาสตร์นโยบายฐานทรัพยากร สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (บก.). (2536). **ป่าชุมชนในประเทศไทย:แนวทางการพัฒนา.**

ขอนแก่น : สถาบันชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน

เสน่ห์ จามริก. (2546). **ป่าชุมชนกับการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศ.ในฐานทรัพยากร...ทุนชีวิตของสังคมไทย.** เอกสารวิชาการฉบับที่ 1 โครงการยุทศาสตร์นโยบายฐานทรัพยากร สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.กรุงเทพ : พิมพ์ดี.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2546). ฐาน**ทรัพยากรในฐานะทุนชีวิตกับการจัดการแบบมีส่วนร่วม.**ใน "ฐานทรัพยากร...ทุนชีวิตของสังคมไทย". เอกสารวิชาการฉบับที่ 1 โครงการยุทศาสตร์นโยบายฐานทรัพยากรสำนักงานคณะกรรมการสิทธิ. กรุงเทพ : พิมพ์ดี.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ์ ขาวสะอาด. (2538). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า:กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน**. สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.

รายงานวิจัย

กฤษฎา บุญชัย และวรินทรา ไกยูรวงศ์. (2548). **การเมืองของความรู้ท้องถิ่นต่อทรัพยากรชีวภาพ**. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.

ศยามล ไกยูรวงศ์ (2541). **มิติกฎหมายในการคุ้มครองส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและทรัพยากรพันธุกรรม.** มูลนิธิการแพทย์แผนไทยพัฒนา.

รายงานสัมมนา/เอกสารอัดสำเนา

กฤษฎา บุญชัย.(2543).ทบทวนวรรณกรรมป่าชุมชน.โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ.

ระวี ถาวร และกาญจนา ทิพย์มาก (บก.). (2544). **รายงานการสัมมนาวิชาการเรื่อง บทบาททรัพยากรป่าไม้กับการบรรเทาความยากจน** วันที่ 13-14 ธันวาคม 2543 ณ อาคารสำนักงานใหญ่การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย. ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก.

ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก. (2540). **การสัมมนาเรื่องประสบการณ์และเทคนิคในการสนับสนุนการจัดการป่าและทรัพยากรชีวภาพโดยชุมชน.** วันที่ 20 ธันวาคม 2540 ณ ศูนย์ฝึกอบรมมูลนิธิพัฒนาอีสาน จังหวัดสุรินทร์.โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย

อำนวย คอวนิช. **การปลูกสร้างสวนป่าในประเทศไทย.** ใน "การปลูกสร้างสวนป่าและการอนุรักษ์ป่าไม้ในประเทศไทย". บรรยายในการฝึกอบรมเจ้าหน้าที่สวนป่าของกรมป่าไม้ ณ ห้องประชุมกรมป่าไม้ วันที่ 1 พฤศจิกายน 2522.

บทที่ 3 ความรู้ของชุมชนในการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร

หนังสือ

คำนวณ นวลสนอง. (2541) **ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติศึกษากรณีการจับผึ้งของชาวบ้าน ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง.** สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ

โครงการนำร่องเพื่อการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อยภูมินิเวศน์ภูกามยาว (พะเยา). (2547). **หนองเล็งทราย : ความล่มสลายใต้เงาการพัฒนา.** พะเยา : อุษาการพิมพ์.

โครงการพัฒนาการมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการพื้นที่อนุรักษ์ภาคเหนือ.(มปป.). **ข้อมูลพื้นฐานบ้านห้วยขนุน ม.9 ต.ดอยแก้ว อ.จอมทองจ.เชียงใหม่.** (จุลสาร)

โครงการพัฒนาแห่งชาติสหประชาชาติ. (2547). **กุญแจสู่ความสำเร็จ ป่าชุมชนของคนรากหญ้า.**

ฉันทนา บรรพศิริโชติ. (2543). **ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรในภาคตะวันออก : การสำรวจองค์ความรู้.** ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ) “พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ประเทศไทย”. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).

ทัศนีย์ อนมาน ลีลา วุฒิไกรบัณฑิต บก. (2542) **วัฒนธรรมไทยกับไม้ในวงศ์ยาง.** ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก สำนักพิพิธภัณฑ์และวัฒนธรรมการเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ธรรมนูญ เต็มไชย นพวรรณ เสวตานนท์ ไพโรจน์ นัครา. (2544) **องค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์พรรณพืชบริเวณชุมชนป่ากราด อำเภอนาทวี จังหวัดสงขลา.** สำนักงานป่าไม้เขตสงขลา กรมป่าไม้

นิพนธ์ ศรีสว่าง. **สวนผลไม้อยู่ได้เพราะป่าพรุคันธุลี.** ใน แลใต้ หมายเลข 9 พฤษภาคม-มิถุนายน 2536.

บัญชร แก้วส่อง และ ประสิทธิ์ ตุ่นนิ่ม.(มปป.)**รายงานการวิจัย เรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าตีนสวนทราย อำเภอแห้ว จังหวัดเลย.** สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และ สถาบันวิจัยและพัฒนาหมาวิทยาลัยข่อนแก่น.

บุญตา สืบประดิษฐ์ และอัจฉรา รักยุติธรรม (บก.). (2542). **3 ทศวรรษป่าชุมชนท่ามกลางความสับสนของสังคมไทย**. เชียงใหม่: บีเอสการพิมพ์.

เบญจพรรณ ชินวัตร ฉลาดชาย รมิตานนท์ และเบญจวรรณ ทองศิริ. (2534) **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า ภาคเหนือตอนล่าง**. ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บรรณาธิการ) *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

เบญจวรรณ ทองศิริ และ ชวลิต เสถียรพัฒนพงศา.(มปป.).**ภูมิปัญญาชาวบ้านชาย-หญิง ในการใช้ประโยชน์จากความหลากลายทางชีวภาพกรณีศึกษาหมู่บ้านชายป่าในจังหวัดเชียงใหม่.** ศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ หวิทยาลัยเชียงใหม่.

ปริศนา พรหมมา และ มนตรี จันทวงศ์.(2541).**ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ**.โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน สำนักงานความร่วมมือด้านสิ่งแวดล้อมเดนมาร์ก.

ปราโมทย์ ผลภิญโญ. (2546). **คู่มือป่าชุมชน.** พิมพ์ครั้งแรก.อุบลราชธานี : โรงพิมพ์ศิริธรรมออฟเซ็ท.

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และ วีรวัธน์ ธีระประสาธน์. (2539). **ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง: ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร**.โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ.

ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชน.(มปป.).**ป่าชุมชนในประเทศไทย.**กองการจัดที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

ภาคภูมิ วิธานติรวัฒน์ บรรพต ศรีจันทร์นิตย์ และคณะ.**รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาผลผลิตเชิงเศรษฐกิจ สังคม และระบบนิเวศน์ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ(ฉบับที่ 2)**.กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม 2540

ภาคภูมิ วิธานติรวัฒน์ และวีรวัฒน์ ปภุสสโร. (มปป.).**หนังสือวิชาการเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสมเรื่องป่าชุมชนอีสาน.** กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม.

พวงรัตน์ คงประเสริฐ. **สายใยของสรรพชีวิตในป่าคลองคราม-หน้าเจ้า วิเคราะห์ป่าจากภูมิปัญญาของชาวบ้าน**. แลใต้หมายเลข 17 กันยายน –ตุลาคม 2537

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ ทัศนีย์ อนมาน สมใจ ศรีมงคลทิพย์ นิตยา กิจติเวชกุล และพงษ์ศักดิ์ พล เสนา (บรรณาธิการ). (2538). **ป่าตะวันออก**. กรุงเทพฯ : ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ยศ สันตสมบัติ.(2542). **ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน.** คณะสังคมศาสตร์ หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ระวี ถาวร บรรณาธิการ. (2549) **การติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม : บทเรียนปัจจุบันสู่ทิศทางในอนาคต.** แผนงานสนับสนุนความร่วมมือในประเทศไทย. ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก.

ลั่นทม จอนจวบทรง (บก). (2537). **ผักพื้นบ้าน(ภาคใต้) ทางเลือกในการผลิตและการบริโภค**. สมาคมหยาดฝน สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคใต้ โครงการพัฒนาชุมชนสวนยางขนาดเล็ก สนับสนุนการพิมพ์โดยสถาบันการแพทย์

แผนไทย และกองทุนสิ่งแวดล้อม.

เลิศชาย ศิริชัย และคณะ. (2546). **สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้** . โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. น.28-31

วันเพ็ญ เพชรคง. **การเก็บหาของป่าและระบบตลาดในชุมชนกาลอ.** ใน "ข่าวสารป่ากับชุมชน" ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคและแปซิฟิก ปีที่9(ฉบับที่ 16) เดือนมีนาคม 2545 หน้า 25-29"

วิบูรณ์ เข็มเฉลิม.(2548).**วิถีคนบนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย**.สำนักงานกองทุนสนับสนุนกาวิจัย (สกว.)

วิเศษ สุจินพรัหม..**รายงานการวิจัย เรื่อง การเคลื่นไหวในพื้นที่สาธารณะของผู้หญิงในการจัดการป่าชุมชน จังหวัดลำพูน**.โครงการฝึกอบรมนักวิจัยด้านสตรีศึกษา รุ่นที่ 4พ.ศ. 2542-2544.

วีรวัฒน์ ปภุสสโร และวัฒน์ ทาบึงกาฬ(บก.) (มปป.). **ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรชีวภาพบทพิสูจน์ความพร้อมของคนไทยกับอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ**. กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.

ศราวุธ เจะโส๊ะ **ชาวบ้านกับการพึ่งพาทรัพยากรของพรุโต๊ะแดง** ทักษิณปริทัศน์ แลใต้ หมายเลข 9 พฤษภาคม-มิถุนายน 2536.

ศยามล ไกยูรวงศ์ และคณะ. (2545) **ขบวนการเครือข่ายเกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ เพื่อพิทักษ์สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการธำรงอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์.** ใน "วิถีชีวิต วิถีสู้ ขบวนการประชาชนร่วมสมัย". ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคณะ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). หน้า 241 – 291.

เศกสรรค์ ยงวณิชย์ ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และ คณะ. **รายงานการวิจัย เรื่องการศึกษาผลกระทบต่อระบบนิเวศและการพึ่งพิงป่า บริเวณเทือกเขาในเขตอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ.** มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาวนศาสตร์ชุมชนที่ 11. (มปป.) **ป่าชุมชนแบบอนุรักษ์(ดั้งเดิม) บ้านสวนพลู(พุต่อ)-บ้านป่าอู หมู่ 5 หมู่ 7 ตำบลทัพหลวง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี**. สำนักงานป่าไม้เขตนครสวรรค์.

สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2542). **วิถีชีวิตชุมชนกับการพึ่งพาป่า.** เอกสารวิชาการเลขที่ 61 โครงการอนุรักษ์และพัฒนาแบบผสมผสานในเขตปฏิรูปที่ดิน (พื้นที่เขตกันชน). กรุงเทพฯ : สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม.

สนั่น ชูสกุล.(2542). **ป่าชุมชนดงขุมคำ บทพิสูจน์พลังอนุรักษ์ของชุมชน.** หนังสือชุด

ประสบการณ์การจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน. โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ภาคอีสาน.

สมชาติ ธรรมพิทักษ์ และวิน เขียวหมู. (มปป.). **รายงานการศึกษาป่าชุมชนแบบดั้งเดิมกรณีศึกษาป่าหนองตูมกา บ้านหนองกวางตำบลนายาง อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์.** สำนักงานป่าไม้เขตพิษณุโลก

สมบูรณ์ คำแหง. (2541) **ป่าชายเลน สภาพปัญหาและแนวทางแก้ไข.** โครงการการจัดการทรัพยากรชายฝั่งและพื้นที่ลุ่มน้ำภาคใต้ และสมาพันธ์ชาวประมงพื้นบ้านภาคใต้. บริษัทเฟื่องฟ้า พริ้นติ้ง จำกัด. กรุงเทพฯ.

สหัทยา วิเศษ และคณะ(บก). (2548). **ป่าขุนต๋ำ แหล่งเรียนรู้ทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำแม่ต๋ำ.** กรุงเทพ : ภาพพิมพ์.

สุวัฒ สุขเจริญ.(2543).**การจัดการความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้านเพื่อการเกษตรที่ยั่งยืน: กรณีศึกษา อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่.**บัณฑิตวิทยาลัย หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

หทัยกานต์ สังขชาติ และรวีวรรณ กันไชยสัก(บก.). (2544). **ป่าชุมชนลำพูน**. เชียงใหม่ :บี.เอส. การพิมพ์.

หนูเกณฑ์ จันทาสีและคณะ.(2543).**ศักยภาพชุมชนอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ.**ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน.

อนัญญา อึ๊งภากรณ์ และนิพนธ์ พัวพงศกร. (2534). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่าภาคกลาง.** ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บรรณาธิการ). “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า”. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อภิชัย พันธเสน และดนัยศรี โมรา. (2539). **การดูแลรักษาป่าและการเพิ่มพื้นที่สีเขียว โดยการมีส่วนร่วมของประชาชน.** สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย.

อร่ามรัศมิ์ ด้วงชนะ.(2542).**ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้:ศึกษากรณี สวนสมรม.**สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ.

อรุณรัตน์ วิเชียรเชียว และ คณะ.(2546).**สิทธิชุมชนท้องถิ่นพื้นเมืองดั้งเดิมล้านนา: กรณีศึกษาชุมชนลัวะ ยวน ลื้อ ปกาเกอญอ(กะเหรี่ยง) ในจังหวัดน่าน เชียงราย และเชียงใหม่.** โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนสทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย.

อัจฉรา รักยุติธรรม. (2547). **เกษตรกรรมกับทรัพยากรธรรมชาติ องค์ความรู้และระบบการจัดการเพื่อสร้างความเกื้อกูลโดยชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน.**คณะกรรมการจัดงานมหกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน.

อัจฉรา รักยุติธรรม. (2549). **แอ่งดอยร้อยป่า ภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำแม่ทา**

ตอนบน. เครือข่ายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำทา (ตอนบน). แผนงานสนับสนุนโครงการขนาดเล็กในการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ). (2543). **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).

อานันท์ กาญจนพันธุ์ และคณะ.(2547).**รายงานการวิจัย ระบบการเกษตรแบบไร่นาหมุนเวียน: สถานภาพและความเปลี่ยนแปลง**.คณะสังคมศาสตร์ หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อเนก นาคะบุตร. (2536). **คน กับ ดิน น้ำ ป่า : จุดเปลี่ยนแห่งความคิด.** กรุงเทพ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อุดม เจริญนิยมไพร จันทนี พิเชษฐ์กุลสัมพันธ์ และวิลาวัลย์ ธาราวโรดม. (2549). **การใช้ภูมิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนตามจารีตประเพณีของชนพื้นเมืองในประเทศไทย:กรณีศึกษาชุมชนม้งและกะเหรี่ยง.เชียงใหม่:** สมาคมศูนย์รวมการศึกษาและวัฒนธรรมของชาวไทยภูเขาในประเทศไทย.

โอภาส ปัญญา อนุชาติ พวงสำลี วิภานุ คงจันทร์. (2543). **ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ภาคตะวันตก"** ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ) "พลวัตชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย". กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).

รายงานวิจัย

กล้าณรงค์ วีระ ภาคอุทัย กฤษณา และสุพรม มูลจุล. (2535). **ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าดงมะไฟ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร** พ.ศ.2534. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

กลุ่มออมทรัพย์กลางลุ่มน้ำหลังสวน. (2546). **สถานภาพและองค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านการใช้ประโยชน์พันธุ์พืช ที่เป็นอาหารและยาสมุนไพร ในพื้นที่ลุ่มน้ำหลังสวน โดยองค์กรชุมชน** กองประสานงานกลางวิจัยท้องถิ่น เครือข่ายลุ่มน้ำภาคใต้ สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

กัญจนา ดีวิเศษ (บก). (2542). **ผักพื้นบ้านภาคใต้**. โครงการพัฒนาตำรา สถาบันแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข

กิตติ ประทุมแก้ว. (2532). **รายงานการศึกษา การบุกรุกป่าสงวนแห่งชาติ : ศึกษาเฉพาะกรณี ป่าแควระบม-สียัด อำเภอสนามชัย จังหวัดฉะเชิงเทรา.** สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา กระทรวงมหาดไทย.

คำนวณ นวลสนอง. (2541). **ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติศึกษากรณีการจับผึ้งของชาวบ้าน ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง** สถาบันทักษิณคดีศึกษา

มหาวิทยาลัยทักษิณ

คณะทำงานด้านการจัดการป่าโดยชุมชนมีส่วนร่วมบนพื้นสูง. (2544). **รายงานผลการศึกษาโครงการจัดการป่าโดยชุมชนเป็นหลัก:พื้นที่ลุ่มน้ำปิงตอนบน**.

คณะบุคคลจัดการทรัพยากรชุมชน. (มปป.). **รายงานการศึกษาฉบับกลาง.โครงการวิจัยเพื่อปรับปรุงกฎหมายตามยุทธศาสตร์การแก้ไขปัญหาความยากจนกรณีกลุ่มกฎหมายเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ.**

คณะวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี. (2542). **รายงานการสำรวจความหลากหลายทางทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำสายบุรี** มหาวิทาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.

โครงการเสริมกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ จังหวัดสตูล. **กรณีการใช้ประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล.** เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพ ในประเทศไทย และศูนย์อบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเซียแปซิฟิก

โครงการวิจัยพื้นที่ชุ่มน้ำ. (2537). **องค์กรชาวบ้านกับการจัดการป่าชายเลนชุมชน.** สนับสนุนโดย Asian Wetland Bureau.

จันทรา ธนะวัฒนาวงศ์ (2549). **รายงานฉบับสมบูรณ์ องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน ภาคเหนือตอนล่าง.** วิทยาลัยการจัดการทางสังคมและสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.

จันทรา ธนะวัฒนาวงศ์ (2549). **รายงานฉบับสมบูรณ์ องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน ภาคตะวันตก.** วิทยาลัยการจัดการทางสังคมและสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.

จันทรา ธนะวัฒนาวงศ์ (2549). **รายงานฉบับสมบูรณ์ องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน ภาคตะวันออก.** วิทยาลัยการจัดการทางสังคมและสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.

ชรินทร์ สมาธิ สุวิทย์ ไทยนุกูล. (2531). **การจำแนกประเภทของสังคมพืชป่าพรุในจังหวัดนราธิวาส.** สำนักงานป่าไม้เขตปัตตานี กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

เชาวลิต สิทธิฤทธิ์ และคณะ. (2545). **การจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วม ตำบลกรุงชิง.** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์.

ฐิรวุฒิ เสนาคำ. (2544). **ความหลากหลายทางชีวภาพ ในสวนสมรมชุมชนคีรีวง จ. นครศรีธรรมราช.** ปรับปรุงจาก โครงการวิจัยเรื่อง “สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

(สกว.)

นฤมล หิญชีระนันท์. (มปป.) **ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าในภาคใต้: สถานภาพการศึกษา.** สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิธิ ฤทธิพรพันธุ์ และคณะ. (2536) **ป่าชุมชนภาคใต้.** โครงการวิจัยป่าชุมชนภาคใต้ คณะทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บุญยงค์ เกศเทศ และอภิศักดิ์ โสมอินทร์. (มปป.) **ป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนกลาง.** สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาและสถาบันวิจัยพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ปรีชา อุยตระกูล และคณะ. (2535). **ป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนล่าง.** สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น.สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

พรรณี เด่นรุ่งเรือง และยรรยง กางการ. (2542). **กรณีศึกษาศักยภาพการส่งเสริมของป่าเขตร้อนป่าบ้านสะมะแก อำเภอศรีสวัสดิ์จังหวัดกาญจนบุรี.** โครงการส่งเสริมของป่าเขตร้อนในประเทศไทย.องค์การไม้เขตร้อนระหว่างประเทศ(ITTO).

_____. (2542) **กรณีศึกษาศักยภาพการส่งเสริมของป่าเขตร้อน ป่าดงภูอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ.** โครงการส่งเสริมของป่าเขตร้อนในประเทศไทย. องค์การไม้เขตร้อนระหว่างประเทศ (ITTO).

มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชินูปถัมภ์. (2540). **รายงานฉบับสุดท้าย เล่มที่ 1 "การจัดทำแผนปฏิบัติการการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่วิกฤต พรุคันธุลี จังหวัดสุราษฎร์ธานี**. เสนอต่อสำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม

วันเพ็ญ เพชรคง อาแซ อิบูหะมะ และคณะ (2543) **การใช้ประโยชน์จากป่ากาลอ ต.กาลอ อ.รามัน จ.ยะลา ระยะที่ 1** กองประสานงานกลางวิจัยท้องถิ่น เครือข่ายลุ่มน้ำภาคใต้ สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

วันเพ็ญ เพชรคง นายมือลี เจ๊ะหลง และคณะ. (2543). **โครงการวิจัยการใช้ประโยชน์จากป่าพรุบือแนบูเก๊ะ ต.ตะโล๊ะหะลอ อ.รามัน จ.ยะลา ระยะที่ 1**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

วีระ ภาคอุทัย และสุพีชา ลาผ่าน. (2535). **รายงานการวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าดงขุมคำ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ.2534**. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาและสถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น.

วิทยา อาภรณ์. (2547). **เครือข่ายของป่าชุมชนในประเทศไทย**. โครงการสิทธิชุมชนศึกษา.

ศยามล ไกยูรวงศ์ (2549). **รายงานฉบับสมบูรณ์ องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน เครือข่ายชาวประมงพื้นบ้านภาคใต้.** วิทยาลัยการจัดการทางสังคม และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.

สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.(2540) **รายงานฉบับสุดท้ายเรื่องโครงการศึกษาและสำรวจการอนุรักษ์และคุ้มครองป่าวัฒนธรรม จังหวัดมหาสารคาม.** เสนอต่อสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.

สมศักดิ์ โสภณพินิจ. (2523). **การศึกษาสภาพเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนในเขตป่าชายเลนบริเวณปากแม่น้ำบางปะกง.** ใน รายงานการวิจัยสภาวะแวดล้อมในอ่าวไทยและภาคตะวันออก. โครงการวิจัยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน..

สมคิด ทองสง พิเชฐ แสงทอง และวีระ แสงเพชร. (2546) **ประวัติชุมชนบริเวณป่าพรุควนเคร็งในเขตรอยต่อจังหวัดพัฒนา สงขลา และนครศรีธรรมราช.** ในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา สถาบันทักษิณ มหาวิทยาลัยทักษิณ.

สมาคมหยาดฝน **กรณีศึกษา : การจัดการและการใช้ประโยชน์จากป่าสาคู บ้านทุ่งแกเจ้ย ตำบลนาข้าวเสีย อำเภอนาโยง จังหวัดตรัง.**

สายันต์ ไพรชาญจิตร์. **(2549) รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ กระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชนด้านศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น.** สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

สินธุ แก้วสินธุ์ (2549). **รายงานฉบับสมบูรณ์ องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน เครือข่ายป่าภาคใต้.** วิทยาลัยการจัดการทางสังคม และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.

สุทัศ เดิมสายทอง และสุภาพรรณ ปรุงชัยภูมิ. (2535). **ป่าชุมชนหมู่บ้านหนองโพธิ์ ตำบลสำนักตะคร้อ อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา.** สถาบันวิจัยและพัฒนมหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

สุรัตน์ แซ่จุ่ง สินธุ แก้วสินธุ์ และคณะ. (2546). **ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในพื้นที่ป่าภาคใต้.** เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ สนับสนุนงบประมาณโดย โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย.

เสรี จุ้ยพริก และอรุณ ไชยเต็ม. (มปป.) **องค์ความรู้ท้องถิ่นในการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าอย่างยั่งยืน : กรณีศึกษาการเก็บน้ำมันยาง (Dipterocarpus alatus)และผลอิเหนา(Arenga pinnata).** โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพ ในประเทศไทย และศูนย์อบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก.

โสภณ คุณมี. (2541). **การจัดการป่าไม้โดยชุมชนในเขตกันชน กรณีศึกษาหมู่บ้านในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาบรรทัด อำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา**. เอกสารเชิงวิชาการ วิชา 520-598 ปัญหาพิเศษทางการพัฒนาการเกษตร วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาพัฒนาการเกษตร ภาควิชาพัฒนาการเกษตร คณะทรัพยากรธรรมชาติ.

อายิ อาแว และคณะ. (2547). **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยการมีส่วนร่วมของชุมชน.** ในการฟื้นฟูและอนุรักษ์พรุลานควาย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วิทยานิพนธ์

กฤษฎา บุญชัย. (2540). **พลวัตรชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ.** ภาควิชามานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เกศริน มณีนูน. (2544). **พฤกษศาสตร์พื้นบ้านของชนเผ่าซาไกในจังหวัดตรัง พัทลุง และยะลา** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาพฤกษศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

เก็ตถวา บุญปราการ. (2541). **การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาเอกชน กรณีศึกษาสมาคมหยาดฝน จังหวัดตรัง**. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

เกื้อ ตระกูลกำจาย. (2536). **เปรียบเทียบการจัดการป่าชายเลนโดยองค์กรของรัฐกับองค์กรประชาชน**. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ขจรยุทธ อัจจิกุล. (2543). **การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจ และการจัดการป่าชุมชนในบ้านไร่เหนือ ตำบลบาโหย อำเภอสะบ้าย้อย จังหวัดสงขลา** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ชาติชาย ธราวรรณ.(2544).**การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากต้นต๋าวในป่า โดยชุมชนบ้านน้ำกี ตำบลผาทอง จังหวัดน่าน**.ภาควิชาเกษตรศาสตร์ สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตร มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

นงลักษณ์ รักเล่ง. (2547) **การพัฒนาป่าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้สำหรับเยาวชน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาสิ่งแวดล้อมศึกษา

ประภาพรรณ กำภู. (2544) **การประเมินมูลค่าทางเศรษฐศาสตร์ของบางองค์ประกอบของป่าดิบชื้นกรณีศึกษา ป่ากราด อำเภอนาทวี จังหวัดสงขลา**. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ประเสริฐ ตระการศุภกร.(2540).**การสืบทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการทำไร่หมุนเวียนของชุมชนเผ่ากระเหรี่ยง.**สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ปริญญนุช กลิ่นรัตน์. (2536) **การสำรวจพืชให้ประโยชน์และพืชมีพิษบริเวณน้ำตกลานหม่อมจุ้ย อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง.** วิชาโครงงานทางชีววิทยา ภาควิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ปาริฉัตร วงศ์พานิช. (2546). **การจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน กรณี ป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง.** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสิ่งแวดล้อมศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ภมร แพ่งกุล. (2544). **การใช้ประโยชน์ของพรรณพืชบริเวณป่าโต๊ะเทพ-ควนหินลับมีด** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิทยาศาสตร์ชีวภาพ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

พงษ์พันธ์ สุขสุพันธ์. (2540). **การจัดการระบบวนเกษตรและป่าชุมชนในจังหวัดสุราษฎร์ธานี** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

พรรณฉิภา โสตถิพันธุ์. (2543). **ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของสตรีในการอนุรักษ์และพัฒนาป่าชุมชน กรณีตำบลน้ำขาว จังหวัดสงขลา.** วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ไพโรจน์ อาจิริยะ.(2544).การ**จัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนบ้านกลาง อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง**.สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

วรานี อุปรา.(2547).**ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นของชุมชนปกาเกอะญอ บ้านแม่แฮน้อย อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่**. วิทยาศาสตร์บัณฑิต(เกษตรศาสตร์)ส่งเสิมการเกษตร หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

วิจารณ์ ธานีรัตน์. (2542). **ระบบการถือครองและการใช้ทรัพยากรของชุมชนในเขตป่า อ.ควนกาหลง จ.สตูล.** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาพัฒนาการเกษตร มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

สุนทร สว่างมาลี. (2539). **การจัดการป่าชุมชนในนิคมสร้างตนเองพัฒนาภาคใต้ จังหวัดสตูล** วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

สุวัฒ สุขเจริญ.(2543).**การจัดการความหลากหลายของพื้นที่บ้านเพื่อการเกษตรที่ยั่งยืน : กรณีศึกษาอำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่.** สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เสถียร ฉันทะ.(2542).**ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพร : กรณีศึกษาในวิถีชีวิตชุมชนไทลื้อ จังหวัดเชียงราย.**สาขาวิชาการจัดการทรัพยากรมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม หมาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อนัญญา เณรจิตต์. (2535). **ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าชายเลนต่อสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวประมงพื้นบ้าน : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านอีเทพ ตำบลบางชัน อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรี**. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตร์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

รายงานสัมมนา/เอกสารอัดสำเนา

คณะทำงานจัดกิจกรรมรณรงค์สิ่งแวดล้อมภาคประชาชนของภาคเหนือตอนล่าง ปี 2547. **รายงานกิจกรรมรณรงค์สิ่งแวดล้อมภาคประชาชนของภาคเหนือตอนล่าง ปี 2547**.

----------. (2537). **รายงานการสัมมนาสิ่งแวดล้อมวิกฤตการณ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในเขตภาคเหนือตอนล่างและภาคกลางกับการมีส่วนร่วมของประชาชน**.

เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและป่าชุมชนภาคใต้. ระบบ**วนเกษตรในเขตป่า ชุมชนวังประจัน.** เอกสารประกอบการนำเสนอการประชุมสมัชชาเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและป่าชุมชนภาคใต้ วันที่ 25 – 26 พฤษภาคม 2541 ลานประชุมศูนย์ฝึกอบรมเกษตรกรรมทางเลือก และพัฒนาองค์กรชุมชนภาคใต้.

เครือข่ายทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เกษตรกรรมทางเลือกภาคเหนือตอนล่าง. (2546). **โครงการการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคเหนือล่าง.**

เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้. (2545). **ป่าชุมชนภาคใต้.** เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้.

เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้. (2545). **ป่าชุมชนภาคใต้**. โครงการจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคใต้.

โครงการยุทธศาสตร์นโยบายฐานทรัพยากร และ เครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม **เอกสารประกอบการจัดเวทีระดับชาติ วาระประชาชนด้านฐานทรัพยากร.** ณ ศูนย์ประชุมสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์ วันที่ 29 กันยายน 2546 จัดโดย โครงการยุทธศาสตร์นโยบายฐานทรัพยากร คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ และเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน.

ชัชวาล ชูวา.(มปป.). **การจัดการป่าครอบครัวในรบบแปลงสมุนไพรกรณีศึกษา บ้านนาตัง ตำบลเขาวาสินรินทร์ อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ .**

ธนากร อ้วนอ่อน และ พิสิฐ ศุกรียพงศ์. **รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคม และความคิดเห็นต่อการถือครองที่ดินบริเวณป่าชายเลนเพื่อการเลี้ยงกุ้งในเขตจังหวัดจันทบุรี ตราด**. บทความประกอบการประชุมวิชา การประเพณีครั้งที่ 3 ระหว่างมหาวิทยาลัยมหิดล และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง *ความขัดแย้งและทางออกของการใช้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม* ระหว่างวันที่ 19-21 พ.ค. 2536.

นิตยา กิจติเวชกุล และ สมศักดิ์ สุขวงศ์. **การวิจัยเชิงปฏิบัติการเรื่อง การจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยชุมชนในเขตกันชนของเขตรักษาพันธ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤาไน อำเภอท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา.** เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “เขตกันชน : ยุทธวิธีสู่การจัดการป่าอย่างยั่งยืน” ระหว่างวันที่ 28-30 มกราคม 2540 ณ โรงแรมแก่นอินน์ จังหวัดขอนแก่น จัดโดยสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย.

นิธิ ฤทธิพรพันธุ์. **บทบาทของชาวบ้านในการจัดการป่าภาคใต้ ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อม.** ใน “หนังสือสิ่งแวดล้อม 2536”. เอกสารประกอบการสัมมนาการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของประเทศไทยครั้งที่ 4 วันที่ 18-19 ธันวาคม 2536 ณ ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิตติ์ กรุงเทพมหานคร.

ประสิทธิ์ วงษ์พรม.(มปป.)**กีฏวิทยาพื้นบ้านในชุมชนดงใหญ่ : กรณีศึกษาแมลงกินได้กับการจัดการป่าชุมชนบ้านสร้างถ่อนอ ตำบลสร้างถ่อนอก อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ.**

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์.(บก.).**พฤกษศาสตร์พื้นบ้านและการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ 6-8 กรกฎาคม 2541 ณ วัดถ้ำอมรวิสุทธาราม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 2541.

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์.(บก.).**พฤกษศาสตร์พื้นบ้านและการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืนภาคใต้ตอนล่าง.**รายงานการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการ 15-18 มกราคม 2541. ณ อุทยานแห่งชาติเขาน้ำค้าง จังหวัดสงขลา.ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 2541.

รายงานการสัมมนาวิชาการเชิงปฏิบัติการ เรื่องการ**ฟื้นป่า:ถึงเวลาชุมชนมีส่วนร่วมหรือยัง ?.** ระหว่างวันที่ 23-25 มิถุนายน 2543.

รายงานประจำปี 2547 **“โครงการพัฒนาองค์ความรู้และการศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย**

รายงานการเสวนา **การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ** โครงการป่าชุมชนภาคใต้ 2537 คณะทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

รายงานสถานภาพพื้นที่ชุ่มน้ำของประเทศไทย ปี 2545 **พืชที่ชุ่มน้ำ คือ?** สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

รายงานฐานข้อมูล โครงการจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคใต้ 2539.

รายงานฐานข้อมูล เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ กรณีเทือกเขาบรรทัด (มปป.)

รายงานการศึกษาป่าชุมชนแบบดั้งเดิม ในท้องที่จังหวัดนครศรีธรรมราช สำนักงานป่าไม้จังหวัดนครศรีธรรมราช กรมป่าไม้ 2536

รายงานผลการสำรวจป่าชุมชนตามแผนการดำเนินงานโครงการพัฒนาป่าชุมชน ประจำปีงบประมาณ 2539 พัฒนาจังหวัดนครศรีธรรมราช ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนา สำนักงานป่าไม้จังหวัดนครศรีธรรมราช กรมป่าไม้

รายงานสรุปผลการสำรวจป่าชุมชน “ลูโบ๊ะฆง” บ้านโคกตก ต.ทุ่งพอ อ.สะบ้าย้อย จ.สงขลา 3-4 ธันวาคม 2537 ศูนย์ส่งเสริมเยาวชนสงขลา

รายงานสรุปผลการสำรวจและการศึกษาสภาพป่าชุมชน บ้านนายนอมและยวนบนด่าน บ้านไร่เหนือ ต.บาโหย อ.สะบ้าย้อย จ.สงขลา 21-25 เมษายน 2537 กลุ่มเยาวชนอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม จ.สงขลา ศูนย์ส่งเสริมเยาวชนสมิหลา.

รายงานการสรุปการประชุมเครือข่ายป่าชุมภาคใต้ (ระหว่างปี พ.ศ. 2544 - พ.ศ.2547).

รายงานการสรุปบทเรียน เครือข่ายป่าชุมภาคใต้ วันที่ 6-7 มิถุนายน 2547 จ.สุราษฎรธานี.

ระวี ถาวร และคณะ. (2550). **สถานภาพและการติดตามผักหวานป่าเพื่อการจัดการอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านร่มโพธิ์ทอง จังหวัดฉะเชิงเทรา.**ใน “การติดตามระบบนิเวศอย่างมีส่วนร่วม:บทเรียนปัจจุบันสู่ทิศทางในอนาคต” ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

วิสูตร อยู่คง.(มปป.).**ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน.**

วีณา นำเจริญสมบัติ และ จารุวรรณ์ แก้วหมานิล.(2545).**เอกสารสรุปการสัมมนา นวัตกรรมท้องถิ่นเพื่อการจัดการป่าชายเลน**.มูลนิธิโตโยต้า.

วีรวัธน์ ธีรประสาธน์.**พฤกษศาสตร์พื้นบ้านและการใช้ทรัพยากรพรรณพืชอย่างยั่งยืนครั้งที่ 2.** รายงานการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการ 1-5 พฤษภาคม 2539 ณ อุทยานแห่งชาติเฉลิมรัตนโกสินทร์ อำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี.ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 2539.

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาวนศาสตร์ชุมชนที่ 11 .(2542) .**ป่าชุมชนแบบอนุรักษ์(ดั่งเดิม)บ้านสวนพลู(พลุตอ)-บ้านป่าอู หมู่ 5- หมู่ 7 ตำบลทัพหลวง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดุทัยธานี**.สำนักงานป่าไม้เขตนครสวรรค์.

สนั่น ชูสกุล ไพเราะ สุจินพรัหม และสุภาวดี ศรัณยุตานนท์.(2540).**รายงานวิจัยเรื่องภูมิปัญญาเกี่ยวกับพืชสมุนในป่าบุ่งป่าทาม**.สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ.

สมเกียรติ ประชุมรัตน์ และนิรมล ยุวนบุญย์.(2544).ในเอกสารประกอบการประชุมแลกเปลี่ยนประสบการณ์เกษตรกรและชุมชนเกียวกับการอนุรักษ์พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ระดับประเทศ ปลูกความหลากหลาย"ให้โลกงดงาม" วันที่ 29-30 มิถุนายน.

สมชาย ธรรมพิทักษ์ และ วิน เขียวหมู. (มปป.)**.รายงานการศึกษาป่าชุมชนแบบดั้งเดิม : กรณีศึกษาป่าหนองปาตูมกา บ้านหนองกวาง ตำบลนายาง อำเภิพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์.** สำนักงานป่าไม้เขตพิษณุโลก.

สมาคมหยาดฝน**. (มปป.). ป่าชายเลนชุมชนบ้านทุ่งทอง หมู่ 7 ตำบลเขาไม้แก้ว อำเภอสิเกา จังหวัดตรัง**.

สมาคมหยาดฝน. (มปป.). **ป่าชายเลนชุมชนบ้านแหลมมะขาม หมู่ 5 ตำบลเขาไม้แก้ว อำเภอสิเกา จังหวัดตรัง**.

สมาคมหยาดฝน. **องค์กรชุมชนกับการจัดการทรัพยากรชายฝั่งเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน**. เอกสารประกอบการประชุมสมัชชาวิชาการประจำปี พ.ศ.2536.

สำนักงานป่าไม้เขตอุบลราชธานี.(2537).**รายงานการศึกษาชุมชนกรณี ปาโนนลาน กิ่งอำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ จังหวัดศรีสะเกษ.**

สุภาภรณ์ วรพรพรรณ. **กระบวนการวางแผนจัดการป่าชายเลนชุมชน : กรณีศึกษาบ้านเปร็ดใน ตำบลห้วงน้ำขาว จังหวัดตราด**. โดย ในเอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ เรื่อง “ป่าชายเลน ป่าเลนสมบูรณ์ เกื้อกูลผู้คน ชุมชนรักษา”. ระหว่างวันที่ 26-28 ธันวาคม 2544 ณ วิทยาลัยพยาบาลบรมราชชนนี (เอกสารอัดสำเนา)

สุภาวิณี ทรงพรวาณิชย์ และคณะ.(มปป.).**โครงการวิจัยเรื่อง:การพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนตำบลทาศ อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน**.กองทุนสนับสนุนการวิจัยสำนักงานภาค(สกว.ภาค)

อุทัย สายเนตร และเพียรเลิศ วงศ์ภิรมย์ศานติ์ . (2534). **วิกฤตการณ์ป่าชายเลน : ความจำเป็นที่ต้องระงับสินเชื่อโครงการที่บุกรุก.**

อัจฉรา รักยุติธรรม.(มปป.)**ทบทวนวรรณกรรมแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน.** มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ.

เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องป่าบุ่งป่าทามพื้นที่ชุ่มน้ำสำคัญแห่งอีสาน. **กรณีศึกษา:ป่าบุงป่าทามบริเวณแม่น้ำมูลตอนกลาง**, วันที่ 1-2 พฤษภาคม 2538. ฝ่ายความร่วมมือภาคเอกชน กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม และโครงการทามมูล.

บทที่ 4 กรณีศึกษาการจัดการป่า พืชอาหารและสมุนไพร 4 พื้นที่

เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและป่าชุมชนภาคใต้. ระบบ**วนเกษตรในเขตป่า ชุมชนวังประจัน.** เอกสารประกอบการนำเสนอการประชุมสมัชชาเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและป่าชุมชนภาคใต้ วันที่ 25 – 26 พฤษภาคม 2541 ลานประชุมศูนย์ฝึกอบรมเกษตรกรรมทางเลือก และพัฒนาองค์กรชุมชนภาคใต้.

เครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์. (2545). **รายงานการสำรวจและประเมินทรัพยากรป่าชุมชน.**

โครงการเสริมกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ จังหวัดสตูล. (มปป.) **กรณีการใช้ประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติทะเลบัน ตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล.** เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพ ในประเทศไทย และศูนย์อบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชีย

ชาญณรงค์ วงค์วิชัย. (มปป.) **การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนเบื้องต้น กลุ่มบ้านอีซ่าพัฒนา.** โครงการป่าชุมชน 30 ป่ารักษาทุกโรค มูลนิธินาคะเสถียร.

มยุเรศ แลวงค์นิล. (2548). **การศึกษารูปแบบและแนวทางในการจัดการป่าชุมชน บ้านเด่นอุดม ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง**. ภาคนิพนธ์ของการศึกษารายวิชาพื้นฐานการวิจัยเพื่อพัฒนาสังคม. ศิลปะศาสตร์บัณฑิต สาขาพัฒนาสังคม. มหาวิทยาลัยนเรศวร วิทยาเขตสารสนเทศพะเยา.

มูลนิธิสืบนาคะเสถียร. (2550). **ผลการดำเนินงานโครงการป่าชุมชน 30 ป่ารักษาทุกโรค ปีที่ 1 (กุมภาพันธ์ 2549 – พฤษภาคม 2550).** สนับสนุนโดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.

ศรีสะเกษ สมาน. (2550). **การประเมินรายได้ที่ชุมชนได้รับจากทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ตำบลแม่มอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง**. วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยนเรศวร.